О.Б. ГОЛОВКО

Корона Данила Галицького

Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя

О.Б. Головко

Корона Данила Галицького

Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя

Київ
Видавничий дім «Стилос»
2006

ББК 63.3(4УКР)43
Г 61

Затверджено до друку Вченою радою
Інституту сходознавства ім. А. Кримського НАН України
(протокол № 4 від 13.09.2005 р.)

Рецензенти:
Г.Ю. Івакін, д. і. н. (Інститут археології НАН України)
В.О. Щербак, д. і. н. (Національний університет
«Києво-Могилянська Академія»)

Головко О.Б.

Г 61 Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя. – К.: ВД «Стилос», 2006. – 575 с.

ISBN 966-8518-09-8

У монографії показана історія виникнення перших державних об'єднань на Волині й у Прикарпатті, входження та перебування населення цих регіонів у складі держави-імперії Русь, поступового формування незалежних земель-князівств у Південно-Західній Русі в удільну добу. Висвітлено проблему державного поступу Волині і Галичини в першій половині та середині XIII ст. Показані міжнародні відносини Волинської та Галицької землі, місце Русі в житті середньовічного світу.

Книга розрахована на викладачів, студентів, усіх, хто цікавиться середньовічною історією України та її сусідів.

ББК 63.3(4УКР)43

2006
Видавничий дім «Стилос»,

ISBN 966-8518-09-8

Синам Владиславу
та Ігорю присвячую

Передмова

У середині XIII ст., у час великих випробувань для багатьох європейських країн і народів, котрі зазнали нападів полчищ монгольських ханів, відбулася подія, яка стала знаковою в політичному розвитку Центрально-Східної Європи. Наприкінці 1253 р. в прикордонному волинському місті Дорогичині легат римського папи Інокентія IV абат Оппізо коронував королівськими інсигніями володаря Волинсько-Галицького князівства Данила Романовича. Коронація князя Данила та поява в центрі Європи нового королівства були не стільки свідченням значної активності римської курії на сході Європи, а передусім визнанням значної могутності держави Данила і його брата Василька, важливого місця цієї держави в системі міжнародного життя європейського континенту. Коронація Данила Романовича значною мірою була апогеєм державно-політичного розвитку Волині та Галичини, корені якого тягнуться від доби «Великого переселення народів» та розселення слов'ян на величезній території Східної Європи в період раннього середньовіччя.

Уже не одне століття серед істориків точиться дискусія з приводу головного напряму державно-політичного розвитку слов'янства Східної Європи. У російській домарксистській історіографії, починаючи від М.М. Карамзіна, була поширена думка, що виняткова роль Києва в політичному поступі східного слов'янства з настанням удільної доби перейшла спочатку до Суздаля і Владимира (на Клязьмі), а згодом до Москви. Проти такої концепції рішуче виступив класик української історіографії М.С. Грушевський, який створив власну схему політичного розвитку Східної Європи доби середньовіччя, згідно з якою

спадкоємцем Київської держави виступила створена наприкінці XII ст. Галицько-Волинська держава[1].

Радянська концепція політичного розвитку слов'янства Східної Європи фактично була пом'якшеною формою поглядів М.М. Карамзіна та його наступників М.П. Погодіна, С.М. Соловйова, В.О. Ключевського та ін.[2] Це пом'якшення проявилося в культивуванні ідеї, що Київська Русь була колискою трьох братніх слов'янських народів та у пропаганді думки про існування так званої давньоруської народності. Але навіть такий підхід-поступка часто фактично зневажався російськими науковцями XX ст., які постійно писали про існування Російської держави та російського народу саме з давніх часів. Водночас для більшості представників радянської історіографії було характерним ігнорування державницького розвитку Південно-Західної Русі.

На нашу думку, у контексті розгляду державно-політичного розвитку українських земель, з огляду на значну схематичність, не можна вважати задовільною й концепцію М.С. Грушевського. Вона недостатньою мірою пояснює процеси, що відбувалися в житті слов'янського населення українських земель у добу існування держави Русь та удільних князівств до моменту утворення Галицько-Волинської держави, а також державного поступу в часи існування згаданої держави сусідньої з Волинню та Галичиною Південної Русі, насамперед Київської та Чернігово-Сіверської земель.

Запропонована монографія є результатом дослідження державотворчих процесів на прикладі великого регіону нашої країни – Волині й Галичини – за доби політичного становлення союзів слов'янських племен Східної Європи, існування держави-імперії Русь, давньоруських князівств, які виникли на підвалинах цієї держави в удільну добу, а також першого етапу (до початку 60-х рр. XIII ст.) існування великого об'єднаного Галицько-Волинського князівства.

Як саме становлення ранньодержавних структур, так і стан джерел, які висвітлюють цей процес, не дають змоги чітко визначити початковий момент утворення державних інституцій у слов'ян Прикарпаття й Волині, проте деякі ознаки тодішнього суспільно-політичного буття свідчать, що цей процес розпочався

в середині і тривав у другій половині I тис. н. е., а більш-менш чіткі ознаки формування ранньополітичних, ранньодержавних організмів можна фіксувати щодо VIII–IX ст. Верхня межа нашого аналізу – середина XIII ст. – припадає на дуже складну для розвитку східного слов'янства епоху. У 30–40-х рр. XIII ст. населення Східної Європи зазнало жорстокого удару зі сходу з боку орд монгольських ханів. Виникнення в низовинах Дону й Волги їхньої держави – Золотої Орди – істотно позначилося на політичних процесах у цій частині континенту. Саме в цей складний час відбувалися вкрай важливі для державно-політичних процесів на Волині й у Галичині події-явища, пов'язані з діяльністю адміністрації князя (з 1253 р. – короля) Данила та його брата князя Василька Романовичів. Цим володарям саме в середині XIII ст. вдалося не тільки відновити після руйнівної кочівницької навали, а й значною мірою зміцнити єдність Галицько-Волинського державно-політичного об'єднання, яке вперше постало на межі XII–XIII ст.

Територіальні межі об'єкта нашого дослідження до певної міри умовні, оскільки в кожну історичну епоху впливи носіїв державно-політичних процесів були різними. Природно, що головним для нас було вивчення політичних процесів у населення Прикарпаття та Волині, проте державно-політичні утворення, що виникли, а потім розвивалися в цьому регіоні, істотно впливали на сусідні території, а часом і поширювали на них свій контроль. До цього необхідно зазначити наступне. Крім вивчення державно-політичного розвитку Волині, Галичини та деяких близьких до них ареалів (Середнього Побужжя, частини Дніпровського Правобережжя, Молдови тощо), у монографії багато уваги приділено питанням державотворчого розвитку взагалі у слов'ян Східної Європи. Такий підхід викликаний низкою обставин. Населення Волині й Галичини за етнічним походженням несе своє коріння із загальнослов'янського етнічного масиву й за своїм культурно-господарським розвитком було близьким до слов'янства всієї Центрально-Східної Європи. Упродовж тривалого часу землі Волині й Галичини перебували у взаємодії з київським політичним центром, що створив величезну ранньосередньовічну державу-імперію Русь, а згодом – під його

контролем; пізніше, в удільну добу, вони були частиною конфедерації східнослов'янських земель-князівств. Володарі Волині й Галичини, як члени єдиної князівської династії Рюриковичів, не тільки часом були вимушені реагувати на зазіхання близьких і далеких родичів на свої землі, а й самі, виходячи з ідеології та права тогочасного суспільства, висловлювали свої претензії на загальноруську спадщину. Стан джерел ускладнює розгляд багатьох аспектів та етапів державотворчого розвитку Волині й Галичини, проте паралельне вивчення його в інших ареалах слов'янства, де мешкало близьке за своїм розвитком населення, дозволяє робити на підставі використання компаративного методу аналізу джерел достатньо коректні висновки й щодо населення території, дослідження минулого якого є головною метою нашої монографії. У процесі висвітлення теми в книзі аналізуються наслідки впливу на населення Волині та Галичини кочовиків причорноморських степів, іншого слов'янського й неслов'янського населення, котре мешкало в лісостеповій і степовій зонах України, оскільки воно в державно-політичному плані (і не тільки!) перебувало в тісній взаємодії з мешканцями Галичини й Волині.

Отже, для максимально можливого вивчення державно-політичних процесів у Галичині й на Волині при потребі розглядаються аналогічні процеси, що відбувалися в цілому й на території всієї Центрально-Східної Європи. Під останньою в різних дослідженнях розглядається не завжди один і той самий географічний ареал[3]. У запропонованому дослідженні ми відносимо до нього територію від Балтійського та Білого морів на півночі до Чорного й Азовського морів на півдні, від Карпат і Західного Бугу на заході до витоків Волги та течії Дону на сході. У міру необхідності ми розглядатимемо у праці й перебіг державно-політичного розвитку в народів Центральної Європи, передусім політичний поступ Польщі, а також Королівства Угорщини, Германської імперії та інших державних формувань. Значна увага в книзі до міжнародних відносин викликана особливою роллю східного слов'янства в історії середньовічного світу[4]. Вивчення місця східнослов'янської спільності в житті середньовічного світу дозволяє з'ясувати її статус щодо сусідніх країн саме в державно-політичному плані[5].

У літературі точиться дискусія з приводу правочинності використання понять «Київська Русь», «Давня Русь», «Київська держава», «Україна-Русь» стосовно до історії найдавнішого державного утворення у слов'ян Східної Європи[6]. Дискутувати із цього приводу не є завданням нашого дослідження. Зазначимо лише, що, на нашу думку, усі згадані найменування, створені вченими, мають право на існування, однак несуть на собі певний сучасний політичний контекст.

У зв'язку з тим, що в цій роботі ми використовуємо літописне поняття «Русь»[7], хочемо зауважити наступне. Не викликає сумніву, що на межі IX–X ст. довкола політичного центру – Києва – виникла велика в територіальному відношенні держава-імперія Русь, яка протягом X – першої половини XI ст. прагнула тримати в полі свого контролю всі слов'янські та багато неслов'янських формувань Східної Європи. Русь була помітним явищем у міжнародному житті середньовічного суспільства. У пропонованій роботі назва «Русь» використовується не тільки в політичному, а й у географічному плані, а саме як назва країни, де мешкали слов'яни Східної Європи. Також в історико-географічному плані у праці використовуються поняття «Південна Русь», «Південно-Західна Русь», «Північна Русь» як частини, або ареали, країни Русь, населення якої складали слов'яни, які в певний час перебували під контролем держави Русь. Використання назв типу «Галицька Русь», «Волинська Русь», «Новгородська Русь» тощо вважаємо в науковому плані менш коректним, оскільки ці терміни мають більш політичне, аніж географічне навантаження, хоча така традиція в науці й існує.

Для зручності аналізу в тексті використовується для позначення процесів у населення Прикарпаття поширений у науковій літературі термін «Галичина»[8], водночас береться до уваги, що це поняття з'явилося значно пізніше[9].

Ця книга – результат тривалої роботи автора у сфері вивчення середньовічної історії народів Східної та Центральної Європи. Монографія готувалася в тісній взаємодії з багатьма чудовими людьми, прекрасними вченими та педагогами, які багато зробили для становлення автора як науковця. Перш за все

автор віддає данину пам'яті своїм учителям – харківським історикам-медієвістам А.І. Мітряєву, Л.П. Калуцькій, Н.С. Рашбі. Він назавжди збереже у своєму серці добрі почуття до московського історика, прекрасного знавця минулого Центральної та Східної Європи В.П. Шушаріна, який протягом багатьох років надавав автору багато цінних наукових і життєвих порад; а також до відомих київських учених С.О. Висоцького та Ф.П. Шевченка, московського дослідника польських середньовічних джерел Н.І. Щавелевої, професорів Люблінського університету К. Мислінського, Московського університету О.М. Рапова, Санкт-Петербурзького університету О.В. Гадла.

Автор висловлює слова вдячності своїм колегам О.Б. Бубенку, Л.В. Войтовичу, А.А. Горському, О.І. Гуржію, Я.Р. Дашкевичу, Т.М. Джаксон, Д. Домбровському, Г.Ю. Івакіну, Я.Д. Ісаєвичу, М.Ф. Котляру, Г.Г. Літавріну, Ю.В. Лукомському, О.В. Майорову, Л.В. Матвєєвій, В.М. Матях, В.К. Міхєєву, О.П. Моці, В.М. Петегиричу, А.Г. Плахоніну, Ю.Г. Писаренку, В.М. Ричці, В.А. Смолію, В.С.Степанкову, О.П. Толочку, Т.В. Чухлібу, В.О. Щербаку, Р. Щигелу та багатьом іншим науковцям, поради яких та добре ставлення до автора допомогли в його наукових пошуках, у тому числі й під час написання цієї роботи, і, без сумніву сприятимуть його подальшій роботі. На завершення автор вважає своїм обов'язком сказати добре слово на адресу працівників бібліотек у Харкові, Львові, Москві, Вільнюсі, Києві, Санкт-Петербурзі, допомога яких протягом тривалого часу відігравала велику роль у роботі над рідкісними виданнями джерел та літератури.

Розділ 1

Методологічні засади, джерела та історіографія вивчення державно-політичного розвитку Волині й Галичини IX – першої половини XII ст.

Методологічні засади вивчення проблеми становлення та розвитку середньовічної державності. В основу методології дослідження державно-політичного розвитку населення Волині та Прикарпаття IX – першої половини XIII ст. нами були покладені сучасні загальнотеоретичні висновки політологів, соціологів та істориків з питання походження й розвитку держави та державності. Ці теоретичні підходи застосовувалися при аналізі конкретних історичних обставин розвитку суспільства та з урахуванням того, що держава і її інституції (державність у вузькому розумінні цього поняття) є історичною категорією.

Згідно з марксистською теорією, яка протягом XX ст. домінувала в розвитку історіографії історії Східної Європи, поняття «держава» є базовим інститутом політичної системи класового суспільства, механізмом охорони його економічної та соціальної структури. Заради справедливості необхідно зауважити, що таке визначення досить часто не могло задовольнити багатьох серйозних дослідників-марксистів, які займалися конкретними науковими пошуками, оскільки зазначене бачення ролі держави в житті суспільства не характеризувало повною мірою місця державного організму в суспільно-політичних процесах.

Звичайно, аналізуючи суспільно-політичні процеси, необхідно постійно враховувати виняткову роль держави в інтегруванні суспільства, у якому важливе місце посідають і соціальні відмінності, і боротьба класів, викликана цими відмінностями. Держава діє у сфері загальних інтересів, сприяє розвитку та існуванню соціальної цілісності. Якщо ж вона виходить за межі цієї сфери, перестає бути представником інтересів соціальної

цілісності, то перестає бути й державою, оскільки не виконує своєї функції регуляції соціальних відносин. Тому вважати державу лише інститутом панування одного класу над іншим – це, по суті, спотворювати її природу, забувати про тісний зв'язок держави з інтересами соціальної цілісності.

Тому набагато більше можливостей для дослідження державно-політичних процесів дає цивілізаційний підхід, який зорієнтований на сприйняття цих процесів як складової багатовимірного поліцентричного розвитку, зміни в його ході таких культурно-історичних форм, як цивілізації. Такі уявлення почали особливо поширюватися в науці наприкінці XX ст. Термін «цивілізація» в контексті історичних досліджень означає спорідненість розвитку суспільства, що проявляється у спільності рис матеріальної та духовної культури. Цивілізації не тільки з'являються і зникають, а й взаємовпливають і взаємодіють. Увага прихильників цивілізаційного методу зосереджується насамперед на аналізі розмаїття, унікальності, індивідуальності в розвитку людства[1].

Держави різних епох і народів істотно відрізняються одна від іншої. Тому не є зайвим ще раз нагадати, що держава – це історична категорія, а отже, до стародавніх і середньовічних держав, їхнього розвитку, ідеології, яка з ними пов'язувалася, не можна підходити із сучасними мірками. Але не викликає сумніву, що не можна проводити історико-політологічний аналіз, ураховуючи лише ідеологічні уявлення давнього чи середньовічного суспільства про державу. Є загальні ознаки держави, переважна більшість яких характеризує її в будь-яку епоху. Саме політологічне визначення цих ознак дає можливість робити конкретні історичні узагальнення.

Однією з найважливіших ознак держави є територія, на якій мешкає конкретна етнополітична спільність і на яку поширюється вплив державного механізму. Сама держава будується не за кровноспорідненими (кровними) чи релігійними ознаками, а на основі територіальної і, часто, етнічної спільності людей. У сучасних умовах ця територія чітко окреслюється кордонами, проте в добу середньовіччя межі поділу сфер впливів між державами часто мали досить умовний характер. Тому науковці

головну увагу передусім приділяють з'ясуванню наявних політичних центрів тих чи інших спільностей і сфери поширення їхніх владних можливостей[2].

Тема вивчення зон, де перетинаються впливи різних держав, для медієвістики є дуже важливою. І тут постає питання не тільки про кордони, а й про прикордонні області, контактні, чи буферні, зони. Перші доволі часто мали досить умовний характер, а прикордонні зони являли собою ареали, які відокремлювали держави (етнополітичні спільності) і формувалися завдяки природним рубежам: річкам, болотам, озерам, пущам, горам тощо[3]. У конкретному житті України особливий інтерес становлять прикордонні зони, що лежали між землеробською та кочовою цивілізаціями[4]. Населення цих зон існувало за своїм, властивим лише їм укладом життя, мало особливий культурно-господарський тип розвитку[5].

Якщо на сучасному етапі розвитку держав їхніми атрибутами є герб, прапор, гімн, то в середньовіччі головними символами були інсигнії монаршої (князівської) влади (князівські регалії, печатки, знаки, амулети тощо). Оскільки, зважаючи на тодішній світогляд, держава часто сприймалася через персону володаря, то зрозуміло, наскільки важливим для ідейно-політичного життя, дипломатичних взаємин мали саме ці ознаки монаршої влади. До цього слід додати, що дуже важливою як у внутрішньополітичному житті, так і в міжнародних взаєминах була титулатура володарів – носіїв державної влади[6]. Дослідження титулатури дає важливий матеріал для з'ясування рівня суверенності як носія державної влади, так і самого державного формування.

На етапі становлення середньовічного суспільства відбувається зміна суспільної влади публічною. Із цього часу влада стає прерогативою та виразницею волі верхівки суспільства, яка поступово формує прошарок державних професіоналів-виконавців. Саме ця верства і здійснює фактичну узурпацію влади, сприяє формуванню ранньодержавницьких інституцій. Наявність публічної влади є ознакою держави, що відрізняє її від родоплемінного суспільства, організація та управління якого будується на принципах самоуправління всієї спільності людей. На нашу думку, чіткою ознакою наявності всіх цих процесів

у ранньосередньовічну добу є надзвичайно важлива роль військових дружин у житті суспільства, які були носіями саме нової публічної влади[7].

У будь-якому розвинутому суспільстві є багато влад: сімейна, виробнича, церковна, влада громадських корпорацій та організацій. Але вищою владою, рішення якої є обов'язковими для всіх членів суспільства, є влада державна. Тільки державі належить право на видання законів і норм, які обов'язкові для всього населення. Закони є провідною ознакою існування держави і влади, вони регулюють систему життєдіяльності держави й суспільства. Завдяки існуванню законів держава перестає бути проявом сваволі і стає всезагальною нормою. У ранньосередньовічний час відбувалася важлива еволюція від звичаєвого, побудованого на традиціях первісного суспільства, законодавства до законодавства писемного.

Дослідження світського права на Русі свідчить, що його становлення було досить тривалим процесом. Витоками правових норм держави Русь із центром у Києві є звичаєві правові системи різних племінних союзів (насамперед південних) слов'ян Східної Європи. У VIII–IX ст. на базі цих племінних законів виникає перший державний правовий кодекс – «Закон Руський», юрисдикція якого поширювалася на всю державу Русь із центром у Києві. Еволюція «Закону Руського» привела до виникнення спочатку усної, а згодом, на початку XI ст., – писемної «Руської Правди»[8].

Верховенство влади, її суверенітет створюють підстави для існування монополії держави на легальне застосування сили, фізичного примусу. Діапазон застосування державного примусу дуже широкий – від обмеження свободи до фізичного знищення людей. Можливість позбавити членів суспільства вищих цінностей, якими є життя і свобода, визначає особливу роль і дієвість державної влади. Для виконання примусу діють спеціальні державні інституції (армія, тюрми, суд тощо).

Відокремлення правлячої верхівки, яка стає стрижнем і носієм публічної влади, суверенітету держави як системи організації людей, створення законів та формування органів примусу вимагало значних ресурсів. З виникненням держави її апарат

отримав, а частіше – добився права стягувати податки і збори з населення.

Політолог С.Г. Рябов вважає, що «держава – це виділений із суспільства, сформований панівними верствами апарат управління громадськими справами, наділений монополією влади, незаперечними повноваженнями підпорядковувати волю громадян певної території, встановлювати закони й домагатися їх виконання, збирати податки, застосовувати силу для забезпечення цілісного та впорядкованого існування спільноти»[9]. Проте держава – це багатоаспектне явище, яке виступає, з одного боку, як особливий апарат управління суспільством, а з іншого – як асоціація всіх членів суспільства, розташованого на державній території. З моменту народження кожна людина стає членом не тільки суспільства, а й держави, де вона живе. Ця причетність до держави носить форму громадянства, яке, на відміну від членства в якихось суспільних організаціях, є обов'язковим. Позбавлення громадянства, перетворення індивідуума на ізгоя призводить до виникнення в людини серйозних життєвих труднощів[10]. Звичайно, у добу середньовіччя громадянство носило своєрідну форму, чим воно відрізнялося від доби античності чи новітніх часів. Але середньовічна держава не була абстрактною категорією. Вона стала організацією й системою управління великої кількості людей, які внаслідок цього де-факто були громадянами цієї держави.

Важливою ознакою держави є її претензії на представництво суспільства як цілого та захист загальних інтересів і спільного блага. Практично жодна організація не здатна претендувати на представництво й захист усіх громадян і не володіє необхідними для цього засобами[11]. У середньовіччя, що правда, траплялися випадки, коли організації ставали державами. Такими державами, наприклад, були духовно-рицарські ордени у Прибалтиці в XIII–XVI ст.[12]

В аналізі проблеми «держава і спільність людей», яку ми розглядаємо, важливим є вивчення системи співзалежності між цими категоріями. У цьому плані важливим є застосування при науковому аналізі понять «об'єкт державного розвитку» та «суб'єкт державного розвитку» в контексті саме впливу фактора існування держави на ті чи інші спільноти людей.

Спільності чи об'єднання людей можуть виникати поза волею та свідомістю окремих індивідуумів або бути створені за бажанням людей. Члени груп можуть усвідомлювати себе як група або не усвідомлювати цього. «Члени спільностей, – пише Ю.В. Бромлей, – що мають самоусвідомлення, ідентифікують один одного на підставі різноманітних ознак. Це може бути певна ідеологія, володіння окремими предметами, ідентифікація на підставі різних ознак, мешкання на одній території, виконання тих чи інших ритуальних дій, специфічні ознаки зовнішності тощо»[13].

Зрозуміло, що далеко не всі людські спільноти є суб'єктами державного розвитку, під яким слід розуміти активні цілеспрямовані процеси в рамках цих спільнот стосовно створення власної держави, організації діяльності державних інститутів. Тут у системі «держава і спільність людей» остання займає активну позицію, оскільки сама творить державу для власної самореалізації. Значно ширшим є поняття «об'єкт державного розвитку», де також існує співзалежність між категоріями «держава» і «спільність людей», але там остання виконує пасивну функцію, оскільки державні інститути, що регулюють її державно-політичне життя, є привнесеними ззовні, від якоїсь іншої спільності людей, яка має власну державу й поширює її впливи на сусідів.

Якщо говорити іншими словами, суб'єктність державного розвитку – це наявність повного (або достатнього) комплексу ознак, інститутів, механізмів, які уособлюють державу, роблять її повноцінною. Водночас відсутність власного державного життя в того чи іншого етнополітичного формування (суб'єктності державного розвитку) не означає, що це етнополітичне формування взагалі перебуває поза сферою державного життя, тобто не має об'єктності державного розвитку. На прикладі України можна констатувати, що з часів принаймні раннього середньовіччя переважна частина її населення (крім кочовиків) постійно перебувала у сфері державного розвитку, оскільки на це населення поширювався вплив або власного, або іншого державного механізму.

У питанні про об'єкт та суб'єкт державного розвитку необхідно визнати, що в конкретній історичній ситуації інколи

складно чітко виявити, чи є та чи інша спільність суб'єктом державного розвитку. Це викликано тим, що в певному історичному середовищі державницькі фактори можуть існувати не в повному, чистому вигляді. Ідеться про ситуацію, коли реально ті чи інші тенденції державного життя в тій чи іншій формі не є в повному вигляді розвинутими. Саме такими обмеженими в плані суб'єктності державного розвитку були деякі давньоруські князівства удільної доби, коли певні ознаки суб'єктності державного розвитку мали відношення до всієї сукупності князівств, а саме держави-імперії Русь із центром у Києві.

Під час дослідження процесу виникнення й розвитку держави базовою є проблема визначення суверенності державно-політичного організму. Під останньою розуміється здатність правлячої еліти, що має владу, самостійно розв'язувати державні завдання та організовувати інститути державного управління на захист провідних інтересів суспільства. Зрозуміло, що йдеться не про абсолютний суверенітет, якого ніколи не існує в реальному політичному житті, у реальному політичному середовищі, а відносний, тобто достатній для реалізації самостійної діяльності суб'єкта державно-політичного розвитку. Як бачимо, питання про суверенність тісно пов'язане з темою суб'єктності державності в певної етнополітичної спільності, оскільки наявність достатньої суверенності є підставою для висновку, що в державно-політичному розвитку етнополітичної спільності є ознаки суб'єктності державного розвитку. Участь у міжнародній політиці як суб'єкта державного розвитку є важливою ознакою наявності суверенності та свідченням суб'єктності держави. Тому в нашому дослідженні багато місця буде приділено розгляду взаємин між різними суб'єктами та об'єктами політичного життя. Саме такий розгляд дає змогу відповісти на головне питання: чи існує в конкретний час на конкретній території державна організація – та з'ясувати, у разі такого існування, чи така державна організація є суверенною стосовно інших держав. Необхідно зазначити, що в середньовічному світі, у тому числі християнському, суверенність завжди має значною мірою умовний характер.

Визначення загальних методологічних підходів дає необхідний теоретичний інструментарій для вивчення питання про становлення та розвиток державності у східних слов'ян у добу середньовіччя, у тому числі й у населення Волині та Галичини з часів раннього середньовіччя до середини XIII ст. Окреслення основних ознак державності дає змогу в кожному конкретному випадку з'ясувати, коли ця державність виникає, чи достатньою мірою присутній у її розвитку фактор суб'єктності, тобто визначити, наскільки ця держава є суверенною. Дослідження проблеми суб'єктності та об'єктності державного розвитку дозволяє розв'язувати проблему впливу на конкретне суспільство з боку інших державних утворень, з'ясовувати рівень цього впливу.

У цьому аналізі важливим є питання про ставлення населення до влади. Зокрема, наскільки це населення (сукупність людей, які мають відношення до конкретного суспільства, котре перебуває у сфері державного життя) визнає легітимність представників політичної влади, особливо носіїв владних повноважень, з персоною яких часто уособлювалися самі факти існування тих чи інших держав. Легітимність інститутів політичної влади – базовий елемент їх закріплення й функціонування в суспільстві. Поняття легітимності означає визнання суспільством, людськими масами обґрунтованості й необхідності конкретної політичної влади і її носіїв. У вузькому сенсі поняття легітимності характеризує законність влади, у широкому сенсі – відповідність влади законно встановленим нормам, а також базовим цілям держави, загальноприйнятим принципам і цінностям суспільства.

Легітимність проявляється в добровільному прийнятті більшістю населення конкретної форми правління, влади того чи іншого класу, гегемонії певної групи людей тощо. Легітимність виникає з однорідності домінуючих у суспільстві установок, традицій, інтересів, цінностей. Найчастіше легітимність – це предмет боротьби за володарювання певних політичних сил, предмет пошуку спеціальних методів виправдання дій перед суспільством влади цих сил. У розвитку Русі винятковою була роль князів, легітимність їхньої влади освячувалася християнською церквою, яка боролася проти будь-яких зазіхань на владу

світських володарів. Церква відстоювала й ідею винятковості князівської влади у здійсненні юридичних функцій[14].

Джерела дослідження політичного розвитку населення Волині і Прикарпаття IX – першої половини XIII ст. Процес дослідження державно-політичного поступу Волині та Галичини, порівняння цього поступу з ходом державного розвитку у східнослов'янського населення в цілому потребує пошуку та віднаходження в джерелах адекватної інформації, критичний аналіз якої дає змогу відтворити картину минулого й одержати необхідні узагальнення. У процесі аналізу історичної інформації важливим є не тільки робота з безпосередніми джерелами, створеними в сучасну подіям або в іншу, більш пізню добу, а й вивчення висновків, до яких у процесі наукового пошуку дійшли фахівці, що безпосередньо не висвітлюють нашої проблеми. Саме ці висновки за умови достатньо коректного аналізу та узагальнення можуть стати важливим додатковим інформаційним потоком для наших спостережень. Це насамперед стосується роботи археологів, а також філологів, етнографів, фольклористів.

Зрозуміло, що головний масив інформації з нашої теми зберігається в давньоруських літописах. Події, що відбувалися у слов'ян Східної Європи з найдавніших часів до середини другого десятиліття XII ст., викладені в «Повісті временних літ»[15]. Ця пам'ятка збереглася в Іпатіївському та Лаврентіївському літописних зводах. В основному виклад матеріалу в цьому творі стосується діяльності київського державно-політичного центру, але є й інформація, яка безпосередньо має відношення до історичного процесу на Волині й у Прикарпатті. Щоправда, такої інформації в пам'ятці вкрай мало, особливо тієї, що стосується ранньої історії слов'ян Прикарпаття та Волині в IX – першій половині XI ст.

У «Повісті временних літ» містяться важливі факти щодо процесу творення перших суверенних земель-князівств Ростиславичів наприкінці XI – на початку XII ст. Цінні свідчення на цю тему дають «Повчання дітям» Володимира Мономаха[16] та «Повість про осліплення Василька»[17]. Останній твір для нас є унікальним, оскільки це перший політичний твір про Південно-

Західну Русь, написаний, на наш погляд, місцевим автором. Деякі важливі додаткові дані з історії Південно-Західної Русі як XI, так і XII – першої половини XIII ст. збереглися в новгородському літописанні[18].

Політична історія Південної Русі XII ст., у тому числі Волині й Галичини, відображена в Київському літописі, який є другою частиною Іпатіївського літописного зводу[19]. Тут, зокрема, є важливі свідчення про діяльність волинських та галицьких князів. Додаткову інформацію про вказаний час можна знайти в тогочасному суздальському літописанні. Ця ж літописна традиція дає унікальну інформацію про діяльність князя Романа Мстиславича на чолі об'єднаного Галицько-Волинського державно-політичного комплексу на початку XIII ст.[20] Для аналізу політичного розвитку Південної та Південно-Західної Русі XII ст. важливим є також матеріал видатної пам'ятки давньоруської літератури – «Слова о полку Ігоревім», де у своєрідній епічній формі збереглася інформація про державний устрій Русі XII ст.[21]

Особливою пам'яткою давньоруського літописання є Галицько-Волинський літопис[22]. Це джерело істотно відрізняється від традиційних літописів як за характером викладу інформації, так і за жанром[23]. Дослідники вважають, що в основу цього твору були покладені дві військові повісті. На нашу думку, якщо давньоруські літописи як порічні записи схожі на західноєвропейські аннали, то Галицько-Волинський літопис близький за манерою до класичних західноєвропейських хронік (або діянь). Для цього джерела характерною є висока детальність викладу матеріалу, проте велика тенденційність твору потребує постійного порівняння отриманих з пам'ятки даних з нечисленними матеріалами інших джерел. У цьому разі для дослідження у пригоді можуть стати свідчення пізніх літописів: Воскресенського, Никонівського, Троїцького та Густинського[24], а також згаданого вище новгородського літописання.

Тривалий час чимало дослідників особливу увагу приділяли аналізу багатотомної праці В.М. Татищева з історії Росії, вважаючи за можливе використання її матеріалів як додаткового джерела з історії Русі княжої доби[25]. Проте в сучасній історіо-

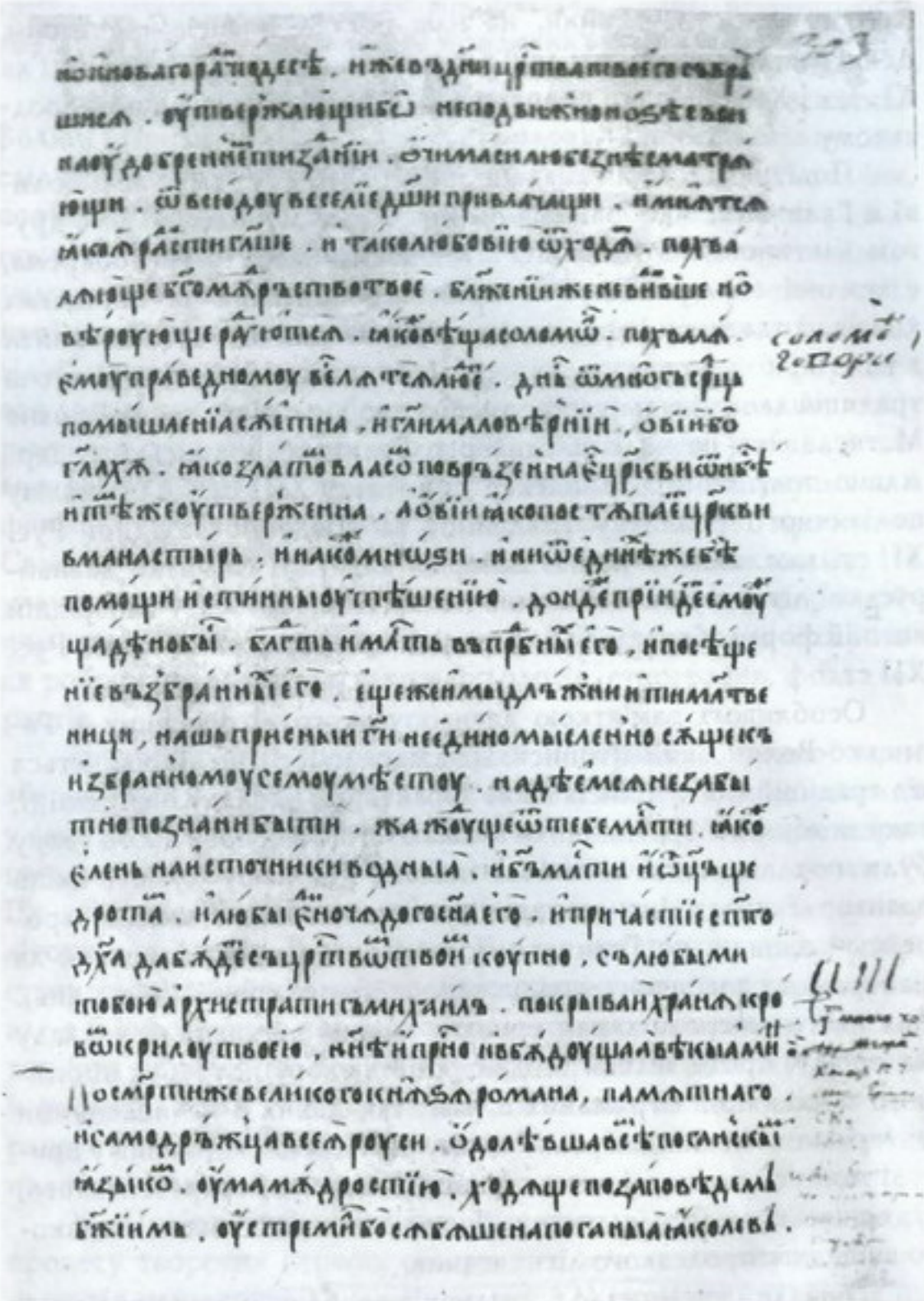

Преамбула Галицько-Волинського літопису.
Хлєбниківський літописний звід XVI ст.

графії відсутній єдиний підхід до питання можливості використання відомостей праць історика XVIII ст. як історичного джерела[26]. Окремі науковці довіряють цій інформації без особливого критичного розгляду[27], проте є думка, що всі посилання російського історика на невідомі сучасним дослідникам джерела є його авторською фантазією[28]. На наш погляд, у цій ситуації не можна займати якихось крайніх позицій, а слід розглядати інформацію, пам'ятаючи слова видатного французького медієвіста Марка Блока, що інколи як виняток навіть фальшивка може «говорити правду»[29].

Політичні події на Русі, зокрема на Волині та в Галичині, не пройшли повз увагу авторів із центральноєвропейських країн. Чимало важливих відомостей з історії східнослов'янського світу XI–XII ст. збереглося в «Польській хроніці» Галла Аноніма[30]. Унікальними для вивчення історії Південної Русі другої половини XII ст. є матеріали «Польської хроніки» краківського єпископа Вінцентія Кадлубка[31]. Вінцентій був сучасником багатьох важливих політичних подій на Волині та в Галичині, а його свідчення інколи мають раритетний характер[32]. Для аналізу історії західноруських князівств XIII ст. певну додаткову інформацію дає «Великопольська хроніка»[33]. Деякі важливі факти з історії Русі збереглися в пізніх польських хроніках Яна Длугоша[34] та Мацея Стрийковського[35]. Особлива цінність цих творів викликана тим, що в них міститься інформація, запозичена із джерел, у тому числі й давньоруських, які не збереглися[36]. Проте використання цих відомостей вимагає особливої обережності.

Деякі важливі свідчення, що стосуються історії Волині та Галичини, їхніх взаємин з Королівством Угорщиною, можна знайти в угорських джерелах, зокрема в хроніках. Події, пов'язані з походами угорських військ на західноруські землі, навалою монголів на європейські країни в середині XIII ст., знайшли відображення в документах угорської королівської канцелярії, записках угорських місіонерів[37]. Цінними для аналізу процесу державного будівництва у слов'ян Східної Європи є матеріали візантійських, германських, скандинавських та інших джерел[38]. Для розгляду низки питань міжнародного розвитку

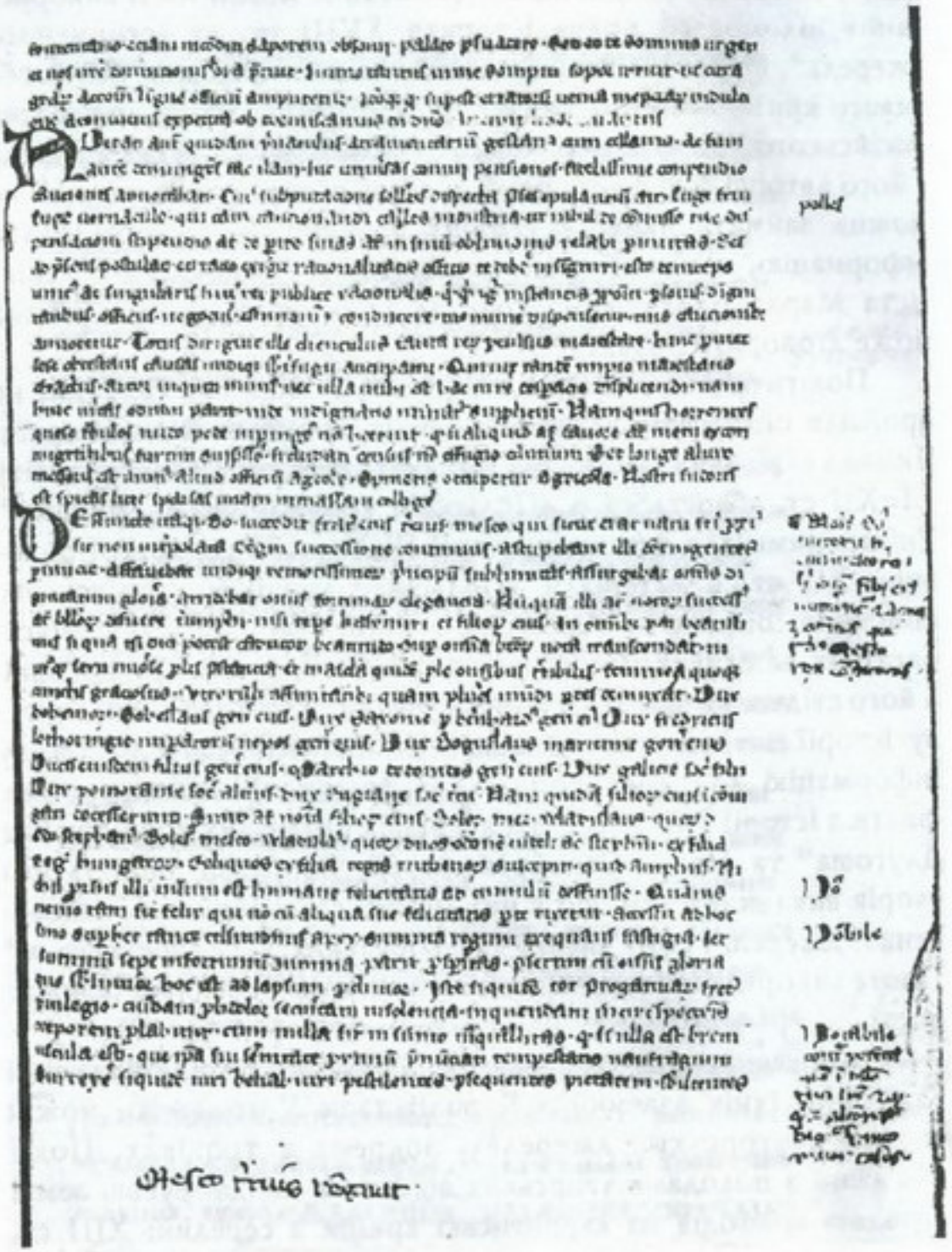

Фрагмент розповіді хроніки Вінцентія Кадлубка (початок XIII ст.) про дядька волинського князя Романа Мстиславича великопольського князя Мешка III Старого

Галичини й Волині, особливо XIII ст., важливе значення мають матеріали папських грамот (булл)".

З огляду на специфіку нашого дослідження, головну частину інформації для нього дають писемні (наративні) пам'ятки, серед яких виняткове значення мають літописи, хроніки, аннали, історичні повісті тощо. Ці пам'ятки є різними за характером, оскільки створювалися різними авторами, у яких, природно, були свої симпатії та антипатії. Жанр написання цих джерел теж дуже різний. Одні автори мали тенденцію коротко повідомляти про події, інші – розписувати їх докладно. Тому інформаційне поле для наукових спостережень насичене не рівномірно. При розгляді проблем для нас важливо не тільки виявити причини появи у джерелах тієї чи іншої звістки, а й з'ясувати обставини відсутності чи слабкого відображення процесів і подій у пам'ятках. Адже середньовічний автор, який мешкав у певній місцевості, міг знати одне й не знати іншого, його цікавили одні події й не цікавили інші; при висвітленні подій він викладав своє бачення ситуації, проявляв власне вміння описати подію й мав особисту манеру її викладу.

Саме це можна чітко простежити на прикладі висвітлення політичних подій на Волині й у Галичині в давньоруських літописах – головних джерелах із цієї теми. Історія Волині й Галичини IX–XI ст. не була предметом спеціальної уваги літописців, і це передусім було пов'язано з тим, що літописання велося в Києві й Новгороді. Києвоцентричний та новгородоцентричний характер цього давнього літописання до певної міри є «ахіллесовою п'ятою» для багатьох дослідників, які через відсутність інформації про інші регіони Русі потенційно часто-густо потрапляють у пастку викривлення історичної інформації, припускають перебільшення ролі Києва й Новгорода порівняно з іншими регіонами розселення східного слов'янства. Тільки події кінця XI – початку XII ст. на Волині й у Галичині викладені в «Повісті временних літ» з достатньою повнотою. Важливими тогочасними джерелами є пам'ятки, вміщені до складу літопису, – «Повість про осліплення Василька» та «Повчання синам» Володимира Мономаха. Зіставлення інформації та критичний аналіз цих трьох джерел важливі не тільки для отримання

інформації, а й для того, щоб не припуститися перекосу у викладенні історичних подій.

Аналогічна ситуація характерна і для XII ст. У цей час значення давньоруських земель зростає, але інформація «з регіонів» у найбільшому літописі – Київському, де висвітлюється перебіг політичних подій XII ст., має випадковий характер. Зовсім інша ситуація виникає з аналізом історичної інформації про Волинь і Галичину XIII ст., оскільки величезний її пласт зберігся в Галицько-Волинському літописі. Порівняння її даних зі свідченнями інших літописів показує, наскільки зростає інформаційне поле в умовах, коли певні події є предметом винятковой уваги, а не наслідком випадкової появи у творах давніх авторів. Проте прискіпливий, детальний виклад має й певний негативний аспект, оскільки зростає фактор суб'єктивності й упередженості у висвітленні історичних подій. До цього слід додати, що Галицько-Волинський літопис істотно відрізняється за жанром від інших літописів, бо він складався не з порічних записів, а виник у результаті об'єднання двох військових повістей, де розповідається про діяння князя Данила та його синів.

Оскільки головною темою нашої монографії є дослідження питання про державно-політичні процеси в Галичині й на Волині в контексті загальнополітичного поступу всієї Центрально-Східної Європи в IX–XIII ст., природно, що в процесі цього дослідження важливим буде не тільки розгляд політичних подій і процесів у Прикарпатті й на Волині, а й аналіз державно-політичних процесів загалом у всього слов'янства Східної Європи. І тут мова має йти про використання компаративного методу не тільки як інструмента для порівняння й одержання додаткових свідчень до інформації, отриманої дослідником із джерел, які безпосередньо стосуються Південно-Західної Русі. Для розгляду нашої теми важливим є також вивчення діяльності головних державно-політичних центрів (насамперед київського), впливів їх на галицький та волинський регіони.

Проблеми відображення в історіографії державного поступу слов'янства Східної Європи в IX–XIII ст. Проблему політичного розвитку слов'янського населення Східної Європи дослідники аналізують не одне десятиліття, проте питання політичної

організації суспільства, його функціонування, етапів розвитку в основному розглядалися в одному контексті: коли існувала відносно єдина держава – Русь – і якою була форма організації східнослов'янського суспільства в удільну добу. До цього необхідно додати, що на різних етапах розвитку історичної науки вчені по-різному розуміли як причини виникнення держави, так і основні її функції.

Політичний розвиток окремих регіонів східного слов'янства, інших земель, удільних князівств на тлі зазначеної загальної теми постійно перебував у тіні уваги науковців. Більше того, відсутність єдиних підходів до аналізу загальної теми державного розвитку Русі призводила до того, що питання політичного розвитку регіонів виглядають у літературі ще більш нез'ясованими. Дворянська історіографія при дослідженні політичного життя головним вважала розгляд життєдіяльності князів, перебігу їхніх взаємин, але ця діяльність представниками згаданої школи пояснювалася особистою, суб'єктивною мотивацією дій історичних осіб. Буржуазна історіографія шукала більш глибокі корені дій і вчинків представників князівської еліти. Для науковців цієї школи важливими спонукальними причинами дій представників верхівки вважалися економічні, у тому числі торговельні чинники, а також соціальні, психологічні та інші фактори. Проте історіографія другої половини XIX – перших десятиліть XX ст. також значно перебільшувала роль особи в політичних процесах. Марксистська історіографія, насамперед радянська, при розгляді питання розвитку слов'янства Східної Європи головну увагу приділяла становленню феодальних відносин унаслідок економічного прогресу, а вже потім – впливу цього становлення на зміну надбудовних структур суспільства. Водночас дії панівної верстви та її представників розглядалися однобічно й недостатньо.

Як зазначалося у вступі, тривалий час в історіографії Східної Європи фактично домінували дві концепції. У російській історичній літературі була поширена думка російської історіографії, що виняткова роль Києва в політичному поступі східного слов'янства з настанням удільної доби перейшла спочатку до Владимира (на Клязьмі), а потім до Москви. Проти такої

концепції рішуче виступив М.С. Грушевський, який побудував свою схему політичного розвитку Східної Європи доби середньовіччя, у якій наступником Київської держави виступала Галицько-Волинська держава.

Для більшості представників радянської історіографії було характерним ігнорування державницького розвитку Південно-Західної Русі. Знаковим у цьому плані було несприйняття російськими вченими концепції І.Б. Грекова, де йдеться про декілька державотворчих центрів (а не тільки московського) у Східній Європі XIII–XIV ст. після монгольської навали[40]. Водночас зауважимо, що концепція зазначеного дослідника насправді зробила важливий внесок у загальне розуміння політичних процесів у Східній Європі післямонгольської доби, на противагу одіозній ідеї про виняткову роль Москви в житті східних слов'ян.

Довгий час однією з найважливіших проблем для істориків було з'ясування питання, чи була Русь державою, чи не була, а якщо була, то в який час ця держава існувала. Згодом постало і друге питання. Як характеризувати період, коли в розвитку єдиної держави виникли проблеми? Значною мірою чимало історіографічних засад щодо існування держави у східних слов'ян на довгу перспективу розвитку науки заклав М.М. Карамзін. Учений вважав, що до смерті Ярослава існувала єдина держава, функціонування якої забезпечувалось єдністю князівського роду, який разом і в згоді правив країною. Після смерті Ярослава починається розлад у державі, котрий і призвів до втрати її цілісності в удільну добу[41]. Приділяючи головну увагу проблемі державного розвитку Русі в цілому, учений не надавав необхідної уваги оцінці розвитку окремих регіонів.

Щоб пояснити політичний устрій Русі удільних часів, С.М. Соловйов створив родову теорію, згідно з якою Русь тоді була спільним володінням одного князівського роду[42]. Заслугою істориків XIX ст., особливо М.М. Карамзіна та С.М. Соловйова, було те, що вони багато уваги приділяли створенню картини політичної історії Русі і в їхніх працях ця історія представлена досить докладно.

Новим баченням проблеми удільного періоду став погляд М.І. Костомарова, котрий висловив ідею, що Русь була державою, яка існувала у вигляді федерації[43]. Цю точку зору підтримав і розвинув В.Й. Ключевський[44]. О.Є. Пресняков дійшов висновку, що наша старожитність взагалі не знала єдиної держави, вона мала справу з багатьма невеликими державами, які існували одночасно. На думку історика, «не можна Русь підвести ні під поняття єдиної держави, ні під поняття федерації, ні навіть під поняття суми суверенних держав-волостей»[45]. Аналогічну точку зору можна знайти у творчості В.П. Сергієвича[46]. С.Ф. Платонов вважає, що Київське князівство не було єдиною державою, а в XI ст. взагалі розпалось. На думку вченого, Русь була сукупністю багатьох князівств, об'єднаних однією династією, єдиною релігією, мовою та народною самосвідомістю[47].

Загальний підхід радянської історіографії щодо держави полягав у тому, що держава виникає внаслідок становлення феодальних відносин і є механізмом, за допомогою якого правлячий клас експлуатує і тримає в покорі решту суспільства. Виходячи із цього, головним у дослідженнях суспільно-політичної тематики було з'ясування питання про генезис феодальних відносин та систему міжкласових взаємин, передусім розгляд історії класової боротьби.

У питанні про державу історики-марксисти виходили з того, що етапи її поступу залежали від рівня розвитку феодальних відносин. Відносно єдина держава – монархія – існує доти, доки процес формування феодальних відносин не завершився. Коли феодальні відносини досягають достатньої зрілості, починається період феодальної роздробленості, а відносно єдина держава розпадається на окремі князівства.

Оскільки головну увагу дослідники приділяли питанню, коли виникли у східних слов'ян феодальні відносини, то, залежно від відповіді на нього, у літературі робився висновок про виникнення держави. Незавершеність дискусії про час завершення феодалізації (генезису феодалізму) у слов'ян Східної Європи призвела до того, що розбіжності у визначенні як першого, так і другого питання були значними. Водночас реакцією на домінування в науці жорсткого детермінізму між процесом

становлення феодальних відносин і формуванням державності стало оформлення на початку 70-х рр. XX ст. так званої школи І.Я. Фроянова, представники якої становлення державності у східних слов'ян відносять на дуже пізній термін[48].

Уже в 30–40-х рр. в радянській історіографії утвердилася думка про існування в X–XI ст. у східних слов'ян великого державного утворення, яке виникло внаслідок становлення феодальних відносин. Цією тематикою особливо плідно займалися В.В. Мавродін, який у 1945 р. надрукував велику монографію «Походження Давньоруської держави», Б.Д. Греков, у книзі якого «Київська Русь» (витримала шість видань!) є спеціальний розділ про політичний устрій Київської держави, та С.В. Юшков, автор спеціальної монографії про суспільно-політичний устрій та право Русі[49].

В.В. Мавродін писав, що держава у східних слов'ян виникає в момент злиття двох центрів Давньої Русі – Новгорода й Києва, двох областей – «Славії» і «Куяви»[50]. Проте чимало істориків вважали, що державність у слов'ян Європи почала формуватися якщо не в часи антів доби «Великого переселення народів», то принаймні задовго до виникнення держави Русь із центром у Києві, що сталося на межі IX–X ст. Важливо, що авторитети історичної науки радянської доби вбачали наявність ранньодержавних формувань не тільки в населення Середнього Придніпров'я, яке стало ядром Русі, або в північного об'єднання словен, а й у інших слов'янських об'єднань. У той же час можливість існування «племінної державності» визнавалась і авторитетними представниками російської емігрантської історіографії. Зокрема П.Б. Струве вважав, що означена державність почала виникати у слов'ян Східної Європи дуже рано[51].

Автор монументальної праці з питань формування території Давньоруської держави А.М. Насонов вважав, що в IX ст. у Середньому Придніпров'ї виникло політичне об'єднання полян і західних сіверян «Руська земля», на базі якої й відбулося становлення Давньоруської держави[52]. Цю ідею розвинув Б.О. Рибаков, який для цього активно залучив археологічні джерела[53]. Проте подальше дослідження питання про можливість більш раннього (до моменту утворення «Руської землі») етапу

розвитку державності в різних слов'янських угруповань наштовхнулося на великі труднощі. На нашу думку, головною причиною, яка не дозволяла вченим проявити рішучість у розгляді цієї теми, була та обставина, що такий пошук для істориків-марксистів значною мірою суперечив їхнім базовим поглядам про феодальний характер держави.

У 60–70-х рр. XX ст. було зроблено висновок про можливість розгляду так званих «племінних княжінь» (ранньополітичних об'єднань, що виникли внаслідок еволюції племінних союзів) як початкового етапу існування державності у слов'ян Східної Європи[54]. О.М. Рапов визнає, що державні утворення ранньофеодального типу на території Східної Європи середини IX ст., крім полян, існували й у інших слов'ян[55]. Канадський історик українського походження С. Мишко пише про виникнення державності в антів, що згодом вплинуло на виникнення державницьких начал у полян. Державні формування цього часу науковець називає «племінними державними організаціями»[56]. Комплексний аналіз писемних та археологічних джерел іноді приводив дослідників до оригінальних і досить перспективних спостережень. Зокрема, багатолітнє вивчення А.М. Кирпичниковим старої Ладоги дало змогу не тільки дійти висновку, що в Ладозькій окрузі у VIII–IX ст. виникли елементи державного становлення, а й виявити причини та ознаки такого поступу в розвитку цього північного регіону слов'янства Східної Європи. Важливо, що свої висновки вчений жорстко не заганяв у «прокрустове ложе» розвитку феодальних відносин[57]. Є.О. Шинаков, який розробив власну методологію аналізу державотворчих процесів у східних слов'ян, відзначає, що ці процеси розпочалися на межі VIII–IX ст., проте вести мову про появу якоїсь попередньої державності («двóрівневої», за визначенням автора) можна лише починаючи із середини IX ст. Такий стан речей продовжувався до середини X ст. Із часів Ольги виникла рання державність, але повною мірою остання склалася в часи Володимира[58]. В.А. Кучкін вважає, що в IX ст. на півночі та півдні Русі існували три державні утворення. Перше утворення виникло на території розселення словен, кривичів, мері та чуді, два інших – на півдні (одне на землі древлян, а друге – довкола Києва). Згодом

створилося об'єднання «Руська земля»[59]. З іншого боку, у науці поширений і такий погляд, згідно з яким держава виникає у східних слов'ян тільки з моменту створення «Руської землі» (середина IX ст.)[60] або після об'єднання Північної та Придніпровської Русі[61]. Ряд істориків (С.В. Юшков, Б.Д. Греков та ін.) на конкретному матеріалі показали наявність власного державного життя у слов'ян Волині та Прикарпаття в IX–X ст.[62]

Виникнення доби феодальної роздробленості радянські науковці спочатку пов'язували з часом після смерті Ярослава Володимировича (середина XI ст.), а пізніше – з періодом, який настав після смерті київських володарів Володимира Всеволодовича Мономаха та його сина Мстислава (30-ті рр. XII ст.). Необхідно зазначити, що феодальна роздробленість ґрунтовно досліджуватися почала значно пізніше, ніж попередня доба. Проте, як і при розгляді історії Русі X–XI ст., у наукових працях радянських істориків питання розвитку державності, як правило, стояли ніби на другому плані, були своєрідним фоном при розгляді головних тем: розвитку феодальних відносин, соціального розшарування, становища народних мас, класової боротьби.

У радянській і пострадянській історіографії фактично існують дві точки зору на оцінку періоду удільної доби. Представники одного наукового напряму вважають, що Русь розпалася тоді на низку князівств, які фактично були державними утвореннями. За великим рахунком, у їхніх працях розвивається погляд на цю проблему, образно висловлений ще класиком марксизму К. Марксом: «Нескладна, громіздка і скоростигла імперія, збита Рюриковичами, подібно до інших імперій аналогічного походження, розпадалася на уділи, ділилася і дробилася між нащадками завойовників, мучилася феодальними війнами, роздиралась на частини чужоземцями, які вторгались у її межі. Верховна влада великого князя зникає, оскільки на неї претендували сімдесят ворогуючих між собою князів тієї ж династії»[63].

Інші дослідники вважають, що Русь в удільну добу не розпалася на окремі держави, а її державність трансформувалася у федерацію (конфедерацію) князівств. Держава Русь із центром у Києві як державний організм продовжувала існувати, але ця держава не була вже такою потужною, як у X–XI ст.

Фактично головна суперечність представників двох течій зводиться до одного питання: існувала чи не існувала в регіонах власна державність на рівні земель-князівств?

А.М. Насонов вважав, що з надр Давньоруської держави з часом виникло декілька феодальних «напівдержав»[64]. Б.О. Рибаков підкреслював, що внаслідок становлення зрілих феодальних відносин у східних слов'ян відбувся процес кристалізації самостійних князівств-королівств[65].

Близьку точку зору висловлює і Я.Д. Ісаєвич, який зазначає, що на місцях відбувалося «стійке, зумовлене економічним і політичним розвитком об'єднання територіально споріднених племен, входження яких до очоленої Києвом конфедерації раніше ще не мало тривкої основи»[66]. Учений підкреслює, що з другої третини XII ст. Київська Русь перестає бути об'єднаною державою, а державами стають удільні князівства, які вели самостійну політику як внутрішню, так і зовнішню, укладали міжнародні угоди[67].

Л.В. Войтович звертає увагу, що тоді «не тільки землі, але й удільні князівства мали... ознаки феодальних держав, як сталі території, правлячі династії (незмінні до вигаснення в межах земель), свою адміністрацію і судочинство, систему зборів податків, мит і данин, систему шляхів і регіональні ринки, військо і ополчення. Ці держави проводили власну політику, а їх володарі вступали в союзи і коаліції, скріплюючи дипломатичні угоди династичними шлюбами»[68]. Хоча водночас автор визнає існування у XII–XIII ст. «держави-імперії – Київська Русь»[69]. Наявність самостійного державного розвитку в окремих земельних князівствах Русі доби удільної роздробленості визнають також М.Ю. Брайчевський[70], А.А. Горський[71], Я.Р. Дашкевич[72] В.В. Кизилов[73], А.М. Кирпичников[74], В.П. Коваленко[75], В.А. Кучкін[76], О.М. Рапов[77] та ін.[78]

Протилежну точку зору мають дослідники, які доводять, що у XII–XIII ст. у слов'ян Східної Європи не відбулося різкої трансформації давньоруської державності, остання лише видозмінила свою форму. Уперше таку думку в радянській історіографії висловили Л.В. Черепнін та В.Т. Пашуто[79]. Зокрема, перший автор пише, що тоді існувала середньовічна федерація,

яка являла собою «феодально-ієрархічну структуру, яка оформлялася сіткою договірних відносин між князями на базі сюзеренітету-васалітету»[80]. Такі ж погляди поділяє О.В. Назаренко[81].

П.П. Толочко також категорично виступає проти перебільшення рівня роздробленості давньоруських земель, особливо критикуючи висновок про ослаблення значення Києва в житті східнослов'янського світу в удільну добу[82]. З аналогічних позицій розглядає тему розвитку державності у східних слов'ян О.П. Толочко, який вважає, що київська державність проіснувала до монгольської доби[83]. М.Ф. Котляр присвятив низку праць дослідженню історії держави та державності у східних слов'ян. Зокрема він підготував із цієї теми спеціальну синтетичну монографію, де переглянуто чимало питань державно-політичних процесів у східних слов'ян. На думку автора, державність у слов'ян Східної Європи виникла в середині IX ст., коли утворилося об'єднання «Руська земля». У добу феодальної роздробленості, на думку історика, не відбулося розпаду давньоруської державності, вона лише видозмінила свою форму[84].

Необхідно зазначити, що прихильники ідеї збереження відносної політичної єдності Русі у XII – першій третині XIII ст. часто наводять як важливий аргумент факти колективного володарювання в Києві та Київській землі князів – представників могутніх князівських родин династії Рюриковичів. Проте цей аргумент не є переконливим, оскільки не заперечує можливості суверенного чи майже суверенного розвитку інших князівств-земель. Цікаво, що подібне колективне володарювання визнають і прихильники погляду про саме такий суверенний розвиток багатьох князівств Русі в удільну добу. Так, зокрема Б.О. Рибаков також пише про систему колективного володарювання князів у Києві, проте, як вище зазначалося, водночас констатує факт існування численних незалежних князівств-королівств у XII– XIII ст.

Цікаво, що в зарубіжній історіографії взагалі існує думка про те, що у Східній Європі не існувало великої східнослов'янської держави Русь. Наприклад, згаданий вище П.Б. Струве наголошує, що на Русі існувало багато князівств, однак сама

вона не була державою, а система управління значною мірою мала анархічний характер[85]. Німецький історик Х. Рюс пише, що в період політичного розквіту Києва за часів Володимира та Ярослава державна система Русі мала ознаки федерації[86]. Іншу точку зору має американський історик російського походження Г. Вернадський, який вважає, що у XII ст. імперія Русь розпалася на низку невеликих держав, проте водночас цей учений визнає існування неміцної федерації цих держав[87].

Отже, треба визнати, що в питанні розвитку Русі доби удільної роздробленості в історіографії не існує єдиної думки щодо характеру державного розвитку східного слов'янства XII – першої половини XIII ст. Безперечно, цей великий період не можна розглядати без урахування динаміки та суперечливості тогочасного історичного процесу, коли відбувалося складне становлення взаємодії доцентрових та відцентрових тенденцій. Водночас треба зауважити, що подальше загальне дослідження державно-політичних процесів у слов'ян Східної Європи потребує великої уваги до вивчення політичних процесів у конкретних регіонах східного слов'янства удільної доби.

Завершуючи загальний розгляд питання про вивчення проблеми розвитку державності у східних слов'ян, необхідно вказати на ще один підхід до зазначеної проблеми. О.П. Толочко дотримується думки, що держава Русь була формою співжиття однієї родини, яка поставала одночасно власником цієї держави і її емпіричним уособленням[88]. Така характеристика, на наш погляд, є правильною, однак вона являє собою розвиток давно існуючих (принаймні з часів М.М. Карамзіна та С.М. Соловйова) уявлень про специфіку давньоруської державності. Водночас такий підхід не є повним, оскільки стосується ідеологічного сприйняття представниками середньовічної етнополітичної спільності Русі-держави, проявом патримоністичних уявлень про неї середньовічної людини. Звичайно, вивчення теми про «образ держави» й історико-політологічне дослідження проявів державного життя – це речі далеко не однозначні. Поєднання першого з другим призводить до фактичного якщо не заперечення, то принаймні нівелювання реального рівня державницького розвитку східного слов'янства.

Політична історія Південно-Західної Русі княжої доби в історичній літературі. Хоча наприкінці XVIII – на початку XIX ст. австрійські історики підготували декілька оглядових книжок з історії Волині та Галичини[29], серйозне вивчення минулого західноруського краю, мабуть, слід починати з великої праці Д. Зубрицького «Історія давнього Галицько-Руського князівства»[30]. Важливу роль для написання твору відіграло видання в 1843 р. Галицько-Волинського літопису. Дослідження Д. Зубрицького є дуже докладним оглядом політичної історії краю протягом декількох століть. Професор Львівського університету І. Шараневич велику увагу приділив спеціальному дослідженню Галицько-Волинського літопису, що дало йому підставу підготувати «Історію Галицько-Володимирської Русі. Від найдавніших часів до року 1453»[31]. У книзі на підставі аналізу всіх наявних вітчизняних та іноземних джерел історик прагнув виявити закономірності політичного життя краю. Він спеціально наголошує, що Волинь і Галичина в XIII – першій половині XIV ст. мали спільну самостійну державу. М.П. Дашкевич присвятив спеціальну працю вивченню діяльності князя Данила Романовича[32]. Учений чи не першим з професійних істориків застосовує по відношенню до Данила прізвисько «Галицький», що, на нашу думку, було зроблено з метою підкреслювання особливої ролі цього володаря в історії. У подальшому це прізвисько, хоча воно не зустрічається в джерелах, набуло популярності і стало традиційним у науковій і особливо науково-популярній літературі. Використання сполучення «Данило Галицький» у науковому плані не є достатньо коректним, оскільки Галич був столицею держави Данила Романовича лише трохи більше двох років: восени 1238 р. Данило включив його до своїх володінь, а взимку 1240–1241 рр. місто було зруйноване монгольськими полчищами. Відтоді Данило Романович зробив столицею своєї держави Холм, у якому його і було поховано в 1264 р.[33]

У другій половині XIX – на початку XX ст. з'явилася низка «регіональних» досліджень з історії Волині та Галичини[34]. У них спеціально вивчалася політична історія краю, приділялася увага історико-географічному дослідженню західноруських регіонів. Найбільш цікавою із цих праць була книга з історії Волині О. Андріяшева[35].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. спостерігався значний поступ у джерелознавстві, що значною мірою було пов'язано з науковою діяльністю О.О. Шахматова, який розробив науково обґрунтовану методику дослідження літописних текстів[96]. Крім цього, дуже важливим було вивчення автором конкретних літописних статей, що стосуються політичної історії Русі. Методика дослідження літописних текстів, поліпшена в подальших працях інших фахівців-джерелознавців, відіграла надзвичайно важливу роль в удосконаленні вивчення письмових джерел з історії Русі[97]. Другим важливим моментом зазначеного періоду був початок активних археологічних досліджень, що згодом дало багато додаткової інформації з історії краю для роботи істориків.

Розвиток методології та поява нових підходів до проведення досліджень сприяли подальшому вивченню історії України доби існування Русі та удільної роздробленості. Найбільш важливим серед цих досліджень є монументальна праця «Історія України-Руси» М.С. Грушевського[98]. У 2-у та 3-у томах цього твору вчений уважно проаналізував і ґрунтовно виклав історію Волині та Прикарпаття, на підставі ретельного вивчення джерел докладно висвітлив політичний процес у краї. Важливо, що для свого аналізу науковець до традиційних у плані вивчення попередниками повідомлень літописів додав широке коло свідчень різноманітних іноземних джерел. Природно, що історик дуже багато уваги приділяв історії краю першої половини XIII ст., для чого спеціально досліджував дуже складне для аналізу, але надзвичайно важливе джерело – Галицько-Волинський літопис. Хоча перед ним ряд учених прагнув установити правильне датування статей цього літопису, саме М.С. Грушевському вдалося розробити науково коректну хронологію викладу подій у пам'ятці[99].

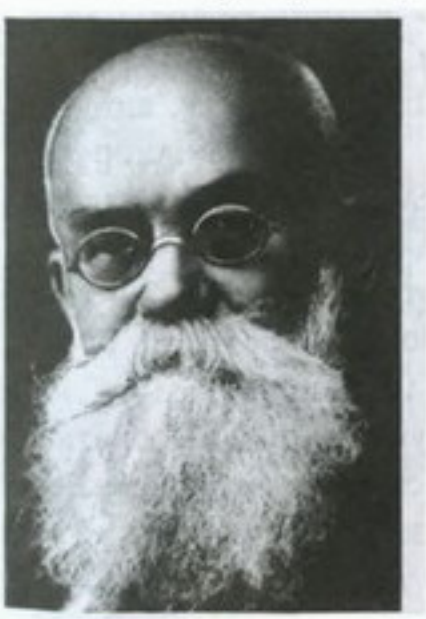

Михайло Сергійович Грушевський

Подальші праці, написані українськими істориками початку XX ст., у плані докладності поданого історичного матеріалу не можна порівнювати з творами М.С. Грушевського, однак деякі з них дають оригінальні оцінки конкретних подій, явищ, містять оригінальну характеристику історичних процесів. Важливим є те, що автори цих робіт були здебільшого учнями М.С. Грушевського, але належали до державницької школи, а тому спеціально звертали увагу на державотворчі процеси. Так, С. Томашівський вважає, що Галицько-Волинська Русь, яка виникла на межі XII–XIII ст., була першою державою українського народу[100]. На думку М. Кордуби, у східнослов'янському світі в другій половині XII ст. виникло декілька державних осередків, серед яких особливу роль відігравали Владимиро-Суздальська та Галицько-Волинська землі[101].

У радянській історіографії перша спеціальна монографія з проблем історії Волині та Галичини належить В.Т. Пашуту[102]. У книзі, яка вийшла з друку в 1950 р., докладно аналізується джерельна база для вивчення історії Південно-Західної Русі, наведені головні політичні події, що мали місце на Волині та в Галичині в XIII ст., розглянуті соціальна структура та система державного управління у краї. У 1968 р. в капітальній монографії з історії міжнародних відносин Русі вчений ґрунтовно проаналізував сюжети, що стосуються взаємин західноруських земель з іншими державами та народами[103]. К.А. Софроненко підготувала книгу про суспільно-політичний устрій Волині та Галичини. У дослідженні чимало уваги приділено питанням про стани та групи населення цих західноруських земель, розглянуті інститути державного управління в Південно-Західній Русі. Автор спеціально

Володимир Терентійович Пашуто

Іван Петрович Крип'якевич

висвітлює тему про відмінності політичного розвитку Волині й Галичини, які пояснює особливостями розвитку боярства цих двох земель[104].

Наприкінці 1950-х рр. синтетичну працю з історії Волині й Галичини князівської доби написав І.П. Крип'якевич. Учений показує, що на межі XII–XIII ст. у Прикарпатті та на Волині виникло велике державне утворення. У книзі наведена докладна історико-географічна характеристика Волині й Галичини, висвітлені важливі політичні події та подана загальна характеристика політичного розвитку південно-західних земель Русі, проаналізована структура органів державного управління прикарпатсько-волинського краю. Книга І.П. Крип'якевича вперше вийшла з друку в 1984 р., проте це видання через цензурні обмеження мало скорочений і препарований вигляд. Лише під час підготовки другого видання в 1999 р. її упорядники повністю відновили авторський текст[105].

У 1960-х рр. М.Ю. Брайчевський запропонував у рамках пануючої тоді в Україні марксистської теорії, але дещо відмінне від тодішнього офіціозного, бачення етнічного та політичного розвитку Русі. Зокрема, дослідник вважав, що в добу феодальної роздробленості в масиві численних князівств виникають центри державних об'єднань, які в перспективі мали перерости в централізовані держави[106]. Уже в добу незалежності України вчений підготував велику статтю з історії становлення королівства Данила Романовича. У ній науковець зокрема висловив думку про особливу роль Галицько-Волинського та Чернігівського князівств у формуванні нової карти Східної Європи[107]. Цю ж ідею про особливу роль двох князівств у створенні нової за суттю державності розвивають у своїх працях сучасні дослідники В.П. Коваленко та В.М. Бодрухін[108].

У 1960–1980-х рр. підготовлено низку досліджень, які стосувалися вивчення історичної географії Південно-Західної Русі. Я.Д. Ісаєвич докладно розглянув питання історичної географії західноруських земель та історії західного кордону Русі, проаналізував склад «Червенських градів», взаємовідносини між прикордонним давньоруським та польським населенням[109]. Учений підготував також книгу з історії Галицько-Волинської держави, велике дослідження з історії культури Південно-Західної Русі[110].

Історію Південно-Західної Русі X–XIII ст. ґрунтовно вивчає М.Ф. Котляр. Він видав низку статей і монографію, присвячених етнополітичним процесам, формуванню міст і територіальному розвитку Волині та Прикарпаття в IX–XIII ст.[111] У 90-х рр. XX – на початку XXI ст. М.Ф. Котляр написав історію дипломатії та міжнародних відносин Південно-Західної Русі, підготував друге видання науково-популярної книги про діяльність князя Данила Романовича (перше видання цієї праці вийшло в 1979 р.). Важливим аспектом дослідження згаданого автора було те, що він детально розглянув систему взаємин між Романовичами та панівною верхівкою Волині й Галичини[112].

Нещодавно під редагуванням ученого вийшло коментоване видання Галицько-Волинського літопису[113]. У вступній статті історик зазначає, що політичне утворення Романа можна охарактеризувати як «крихке державне утворення»[114]. Для нашого дослідження особливий інтерес становить коментар М.Ф. Котляра до тексту цієї визначної пам'ятки, де розглядається хронологія подій історії західноруських земель, робиться локалізація міст та інших населених пунктів, ретельно викладаються головні політичні події[115].

Політична історія Волині та Галичини IX – першої половини XIII ст. знайшла докладне висвітлення в монографіях і статтях Л.В. Войтовича. Особливо привабливим для нас є аналіз ученим політичного розвитку Волині й Галичини у XII – першій половині XIII ст., місця в цих процесах князівської верстви, боярського стану та церкви[116]. Проблема державного розвитку Волині й Галичини, місця Галицько-Волинської держави в історії України спеціально розглядається у великій статті Я.Р. Дашкевича, який піддає критиці усталені щодо цієї теми стереотипи в історіографії[117].

Питання політичного розвитку Волині в XI – першій чверті XII ст. розглянув у низці статей А.Г. Плахонін[118].

Історія Волині та Галичини не пройшла повз увагу дослідницької школи санкт-петербурзького історика І.Я. Фроянова[119]. Для робіт школи Фроянова характерними є уважне вивчення джерел та літератури, ретельний виклад історичного матеріалу. Проте необхідно зазначити, що в цих дослідженнях до певної міри ігнорується державно-політичний розвиток тогочасного східнослов'янського суспільства, оскільки історики згаданої школи вважають рушійною силою цього суспільства міські громади. На особливу увагу заслуговує капітальна монографія, спеціально присвячена історії краю, яка належить перу О.В. Майорова[120]. У його книзі докладно висвітлені політичні процеси на Волині та в Галичині наприкінці XI – у першій половині XIII ст. Особливо цікавим є аналіз взаємин Галицької землі з населенням Карпатсько-Дунайського регіону за княжої доби. У дослідженні Ю.В. Кривошеєва розглянуто політичну ситуацію у Східній Європі в середині XIII ст., систему взаємовідносин Золотої Орди з державами та народами регіону[121].

Питання історії Волині й Галичини, у тому числі й політичного розвитку краю, знайшли відображення у працях українських істориків діаспори[122]. На наш погляд, заслуговує на увагу стаття Н. Полонської-Василенко про політичну діяльність удови Романа Мстиславича Ганни на першому етапі громадянської війни в Південно-Західній Русі в першій половині XIII ст., дослідження М. Жданом відносин Романовичів із Золотою Ордою в середині XIII ст.

Історія Волині та Галичини постійно перебуває в полі наукової уваги польських, угорських та німецьких істориків, у працях яких розглядаються ті чи інші сюжети минулого західноруських земель[123]. Політична історія Волині та Галичини, міжнародні взаємини їх із Польщею й іншими державами та народами протягом багатьох десятиліть, починаючи з 20-х рр. XX ст., були темою наукових досліджень видатного польського вченого (львівського, а після Другої світової війни торунського) професора Б. Влодарського, перу якого належать декілька монографій і статей із цієї тематики[124].

Броніслав Влодарський

Для підготовки цієї книги, перегляду усталених уявлень в історіографії цікавим було ознайомлення зі спостереженнями з проблем політичного та етнополітичного розвитку східнослов'янського суспільства Я.Д. Ісаєвича, А.А. Горського, О.П. Толочка, Л.В. Войтовича та ін.[125] Водночас слід зазначити, що схема державного поступу східнослов'янського світу: імперія – федерація – конфедерація – суверенні князівства-держави, – наведена С.Д. Федакою у книзі з історії політичного розвитку Русі XII ст., науковцем лише констатується, а не доводиться[126]. Особливо важливим для обґрунтування правильності цієї схеми видається аргументований показ становлення та еволюції перехідних фаз (федерації та конфедерації). Не можна, на наш погляд, вважати вдалою спробу В.М. Бодрухина запропонувати науковій громадськості узагальнююче монографічне дослідження з проблем розвитку державності на території України у XII–XIV ст., оскільки книга цього історика не достатньою мірою має характер наукового дослідження: вона більше нагадує аналітичний огляд думок авторів різних за жанром праць, починаючи від підручників та популярних книжок і закінчуючи серйозними науковими розробками[127].

Для вивчення історії державнополітичних процесів на Волині та в Галичині важливими є праці з археології (В.Д. Барана, В.В. Ауліха, І.С. Винокура, М.М. Кучинка, О.П. Моці, В.М. Петегирича, Ю.В. Лукомського, М. Парчевського та ін.)[128], з історичної географії (М. Кордуби, Г. Роде, Я.Д. Ісаєвича, М.М. Кучинка, М.Ф. Котляра та ін.)[129], з етнології (Я.Р. Дашкевича, В.Г. Балушка)[130], із хронології (М.С. Грушевського, М.Г. Бережкова)[131], з генеалогії (М. Баумгартена, О.М. Рапова, Л.В. Войтовича, Д. Домбровского)[132]. Цікавим є також розгляд науковцями

біографій володарів – представників князівської верстви Волині та Галичини (М.П. Дашкевича, І.О. Гуржія, М.Ф. Котляра, П.П. Толочка, С.О. Горбенка, Л.В. Войтовича, М.П. Кралюка та ін.)[133]. Усі ці дослідження відіграли велику роль у процесі підготовки як цієї, так і всіх попередніх праць автора[134].

Отже, усе вище наведене свідчить, що, попри велику кількість наукових праць, присвячених проблемам державного розвитку всього східного слов'янства загалом і Південно-Західної Русі зокрема, не існує спеціальних досліджень, спрямованих на з'ясування питання про існування суверенного державного розвитку в населення Волині та Галичини. Учені не підготували ще праць, де б системно і всебічно розглядалися політичні процеси в південно-західному ареалі мешкання слов'ян Східної Європи саме в контексті становлення державницьких засад їхнього розвитку, показу системи їхніх взаємин з іншими (поза Волинню та Галичиною) державницькими центрами. Подібна робота має стати частиною загального всебічного дослідження державно-політичного розвитку України з давніх часів до сучасності.

Поряд з тим, загальний теоретичний рівень сучасних історичної та політологічної наук, стан дослідження джерел, накопичений науковцями досвід у вивченні загальних політичних процесів, явищ і подій не тільки ставлять перед ученими завдання щодо підготовки низки спеціальних досліджень, де б розглядалися різні етапи державно-політичного розвитку населення України, а й підготували фундамент для такого аналізу.

Розділ 2

Населення Дніпровського Правобережжя, Прикарпаття й Волині в період виникнення та становлення держави Русь (IX – кінець X ст.)

Етнополітичний розвиток слов'ян Східної Європи в період раннього середньовіччя. Сучасна наука майже незаперечно констатує існування ранньої форми розвитку державності у слов'ян Східної Європи в X–XI ст. Що ж до більш ранніх періодів, то з цього приводу серед істориків точиться тривала дискусія. Ця дискусія до певної міри ускладнюється двома обставинами. Перша обставина пов'язана з недостатністю інформації джерел для вивчення проблеми, а друга викликана тим, що для раннього етапу розвитку слов'ян характерною була ситуація, коли процес формування державності не охоплював повною мірою все суспільство і був досить розтягнутий за часом.

Дуже важливим періодом у розвитку слов'ян є доба, яка отримала назву «Великого переселення народів». Часові рамки цієї доби в різних регіонах Європи хронологічно не збігаються, але з певними застереженнями її можна датувати по всьому континентові в цілому – IV–VIII ст. Перша дата – це час переселення германських племен готів до Північного Причорномор'я, з якого почалася різка криза римської цивілізації. Згодом на європейському континенті з'явилися кочові племена гунів, війна з якими значно ослабила римлян. У V ст. сталося падіння Західної Римської імперії й почалося утворення варварських держав. У VIII–X ст. фактично відбувалася трансформація варварських королівств у ранньосередньовічні держави. Ці держави в більшості регіонів Європи дали початок формуванню нової карти материка, вони мають прямий генетичний зв'язок із сучасними державами – Францією, Німеччиною, Італією тощо.

Територія сучасної України була ареною, де відбувалося чимало важливих подій «Великого переселення народів». Зокрема, у його переддень, у III ст., з території України на захід здійснювалася міграція іраномовних сарматів, які в цей час носили ім'я язигів, а на заході були відомими як алани. Саме алани разом з германськими племенами вандалів у V ст. створили в Північній Африці вандало-аланську державу, а в 455 р. з тими ж вандалами взяли активну участь у розоренні «Вічного міста» – Рима.

Згадані вище племена готів створили в Північному Причорномор'ї свою першу державу, прагнули підкорити тут місцеві іраномовні племена і слов'ян (антів). Поява тут в останній чверті IV ст. гунів призвела до того, що готи були вимушені шукати притулку на Балканах. Напад готів на володіння римлян фактично спричинив наприкінці IV ст. розпад єдиної Римської імперії на Східну та Західну. У науці довго тривали дискусії щодо рівня розвитку гунських племен, проте зараз багато вчених вважають, що гуни вже мали свою державність, хоча й у примітивному вигляді[1].

Візантійський автор Прокопій Кесарійський розповідав про численні племена антів стосовно саме цієї доби та регіону[2]. Готський письменник Йордан під 385 р. повідомляв про похід остготського короля Вінітарія проти антів, під час якого перший захопив і розіп'яв антського «короля» Божа із синами та 70 старійшинами[3]. Б.Д. Греков, О.П. П'янков та інші вчені на підставі цієї інформації вважають, що в антів тоді вже існувала держава або принаймні йшов процес її зародження[4]. Проте є дослідники, які категорично заперечують цей погляд, вважаючи, що про державність у слов'ян Східної Європи можна говорити лише починаючи із часів Київської Русі[5].

Виходячи з окресленої в першому розділі нашої книги характеристики ознак держави й водночас ураховуючи історичність цього інституту в житті людської цивілізації, вважаємо, що наявність певних важливих ознак державності в антів Північного Причорномор'я дає підставу говорити, що в них уже йшов процес створення початкової форми державного механізму. Проте цей процес тоді ж був надовго загальмований гунською,

а згодом аварською навалами[6]. Істотний вплив на розвиток тогочасного слов'янства мали протобулгари й хозари. До початку VII ст. ці племена входили до складу Західнотюркського каганату, а в VII ст. протобулгари створили на півдні Східної Європи державу – Велику Булгарію[7]. До складу цієї держави входили й анти. Наприкінці VII ст. слов'яни Лісостепу і Степу Східної Європи після розпаду Великої Булгарії та поразки протобулгар від хозар попадають під владу останніх[8].

Політичний розвиток слов'ян Східної Європи у третій чверті I тис. н. е. досліджується на базі обмеженого кола складних для розгляду джерел із застосуванням порівняльного методу з близькими за розвитком у державно-політичному плані етносами Європи. Написання давніх східнослов'янських літописів у Києві й Новгороді сприяє виникненню уявлення про те, нібито саме Київ та Новгород були ледь не єдиними центрами державотворення у східноєвропейського слов'янства. Однак процеси формування державних організмів відбувалися, хоча й не однаковою мірою у плані темпів здійснення, у кожному регіоні розселення слов'янських союзів племен. Їхній розвиток у синхростадіальному плані був відносно близьким. Безумовно, швидше розвивалися племінні об'єднання слов'ян, які займали території, розташовані південніше, оскільки перебували у сприятливішій для проживання зоні розселення; проте цим об'єднанням більше, ніж їхнім північним сусідам, доводилося потерпати від різних зовнішньополітичних колізій.

Сам процес становлення державності тривав досить довго, і в ході державної еволюції на базі союзів племен виникали перехідні до держави ранньополітичні утворення, якими слід вважати так звані «племінні княжіння»[9]. Є й інша думка, що «племінні княжіння» були ще додержавними формуваннями[10].

На нашу думку, визначення «племінне княжіння», яке постало під впливом літописної термінології, у політологічному плані не є вдалим, оскільки слово «княжіння» означає управління, а не державно-політичне утворення, але, зважаючи на поширеність використання цієї дефініції і намагаючись не допустити плутанини у визначеннях, у подальшому тексті ми також його використовуємо як дефініцію ранньодержавного формування (постплемінних держав).

У суспільній структурі цих «племінних княжінь» важливе місце посідала племінна верхівка, яка надалі стала основою майбутнього панівного стану класового суспільства. Консолідація племінної знаті призводила в цей перехідний період до узурпації нею влади у племінних структурах, яка набула рис публічної влади в класичному розумінні цього поняття[11].

Надзвичайну роль у формуванні нових суспільних відносин відігравала дружина – мобільний інститут соціального примусу, який у військовій сфері поступово замінював племінне ополчення. Плата (данина, трибут тощо), яка стягувалася верхівкою (князем, його наближеними, дружиною) на своє утримання, може розглядатися не тільки як фактор створення ранньодержавницьких відносин (система стягнення податків), а і як перша форма експлуатації.

Зростання експлуатації єдиноплемінників відбувалося дуже повільно. Передусім це було пов'язано із загальним низьким рівнем виробництва в ранньосередньовічних мешканців Східної Європи. Археолого-антропологічні дослідження, проведені в синхронного за часом існування зі слов'янами салтівського населення, яке мешкало в басейні Сіверського Дінця, показують, що тоді взагалі у Східній Європі через неврожаї, епідемії, епізоотії вкрай повільно зростала кількість населення, а часом вона навіть зменшувалася[12]. Ця обставина, а також повільний характер змін у тодішньому суспільному поступі, консерватизм життя родоплемінних структур призводили до того, що зростання прибутків верхівки, а звідси – збільшення видатків для утримання державного апарату (ясна річ, перш за все його військової частини) досягалося не за рахунок зростання обсягів поборів у рамках «племінних княжінь», а «екстенсивним шляхом» – через отримання військових трофеїв, розширення кола підданих цієї знаті за рахунок сусідів, ведення торгівлі. Саме це було причиною підвищеної зовнішньополітичної активності ранньодержавних утворень, зумовлювало створення з них великих, але структурно нерозвинутих формувань[13].

Відомий дослідник історії слов'янства В.В. Мавродін пише, що розвиток дружинної системи вів до завойовницьких походів, які, у свою чергу, впливали на виникнення у східних слов'ян

політичних формувань типу «варварських» королівств[14]. Підтримуючи цю думку, слід додати, що в той час географічний фактор, місце розташування тих чи інших етнічних формувань серйозно впливали на характер розвитку державно-політичних утворень. Зокрема великі простори Східної Європи вплинули на те, що для становлення та розвитку тут державних формувань важливим був фактор контролю над річковими шляхами, просування якими відкривало для східнослов'янських дружин можливість відносно швидко добиратися до районів більш передових цивілізацій – Північного Причорномор'я, Візантійської імперії, Кавказу, Близького та Середнього Сходу.

Серед рік Східної Європи найважливішими для життєдіяльності слов'ян були Волга, Дон із Сіверським Дінцем, Дніпро, Дністер, але значення кожної з них для зв'язків слов'ян Східної Європи з навколишнім світом було різним. Незаперечно, що для слов'ян велике значення мав волзький торговельний шлях, проте вони контролювали лише верхів'я ріки, а більша частина Волги проходила через державну територію Волзької Булгарії та Хозарії[15]. Останні були серйозними суперниками для слов'янських дружин і торгових караванів, що прямували до Каспію та Середнього Сходу. У зв'язку з цим у IX–X ст. головною артерією, завдяки якій слов'яни виходили на систему контактів з передовими цивілізаціями, був Дніпро.

Процес об'єднання слов'ян Східної Європи у VIII–IX ст. проходив дуже й дуже повільно, майже непомітно. На такий стан справ впливали не тільки приблизно однаковий рівень мілітарної сили сусідніх племінних союзів (або «племінних княжінь»), що було серйозною перепоною на шляху швидкого підкорення їх одне одному, а й те, що головним об'єктом зусиль племінної верхівки слов'ян на певному етапі її розвитку стали військові експедиції на південь. Напади на значно більш розвинуті в господарському й культурному відношеннях країни Причорномор'я та Сходу приносили значно більшу здобич, ніж конфлікти із сусідами. Крім цього, необхідність періодичної концентрації великих військових сил для походів на Візантію та Кавказ змушувала вождів-князів близьких за етнічним походженням утворень укладати між собою союзницькі угоди,

об'єднувати мілітарні сили. Академік Б.О. Рибаков називає ці утворення «союзами дружин» і зазначає, що велика залежність існування їх від результатів віддалених військових експедицій призводила до тривалого відриву таких «союзів дружин» від своїх власних володінь і життя одноплемінників[16].

Таким чином, із цього погляду «союзи дружин» відрізнялися від військових сил слов'ян доби «Великого переселення народів», коли значну роль у походах відігравали прості общинники-ополченці, а наслідком самих військових акцій було переселення тих чи інших племен на нове місце проживання. Зовнішньополітичні акції князів та їхніх дружин мали й суто ідеологічну мотивацію, оскільки захоплення трофеїв, отримання данини та купівля предметів розкоші сприяли зміцненню престижу панівного прошарку населення серед інших членів суспільства, впливали на соціальну стратифікацію[17].

Для розуміння процесів, які відбувалися тоді в середовищі слов'ян Східної Європи, важливим є порівняння їх з аналогічними процесами в населення Скандинавії доби вікінгів, хоча, безумовно, між ними існували суттєві відмінності, зумовлені специфічними обставинами економічного й суспільного життя норманів. Зокрема відомо, що впродовж двох з половиною століть – від першого нападу вікінгів на Британію наприкінці VIII ст. до відомого вторгнення Вільгельма Завойовника 1066 р. – на країни Європи було здійснено чимало походів скандинавських дружин, унаслідок яких було захоплено величезні трофеї, завойовано нові землі (Нормандію, південно-східну частину Британії, Сицилію тощо), здійснено колонізацію північних територій (Ісландії, Гренландії та Північної Америки), вікінги увійшли до складу панівних кіл інших держав, сприяли подальшому розвитку торговельних відносин[18].

Аналогічні процеси відбувалися у скандинавів і на Русі. Мобільність та відірваність скандинавських дружин від Скандинавії призводили до того, що у Східній Європі врешті-решт відбувся процес слов'янізації варягів, проте в момент їх найбільшої активності спостерігався і зворотний процес «скандинавізації» слов'янського дружинного прошарку. Я.Р. Дашкевич у зв'язку з цим пише, що врешті-решт переміг «східнослов'янський

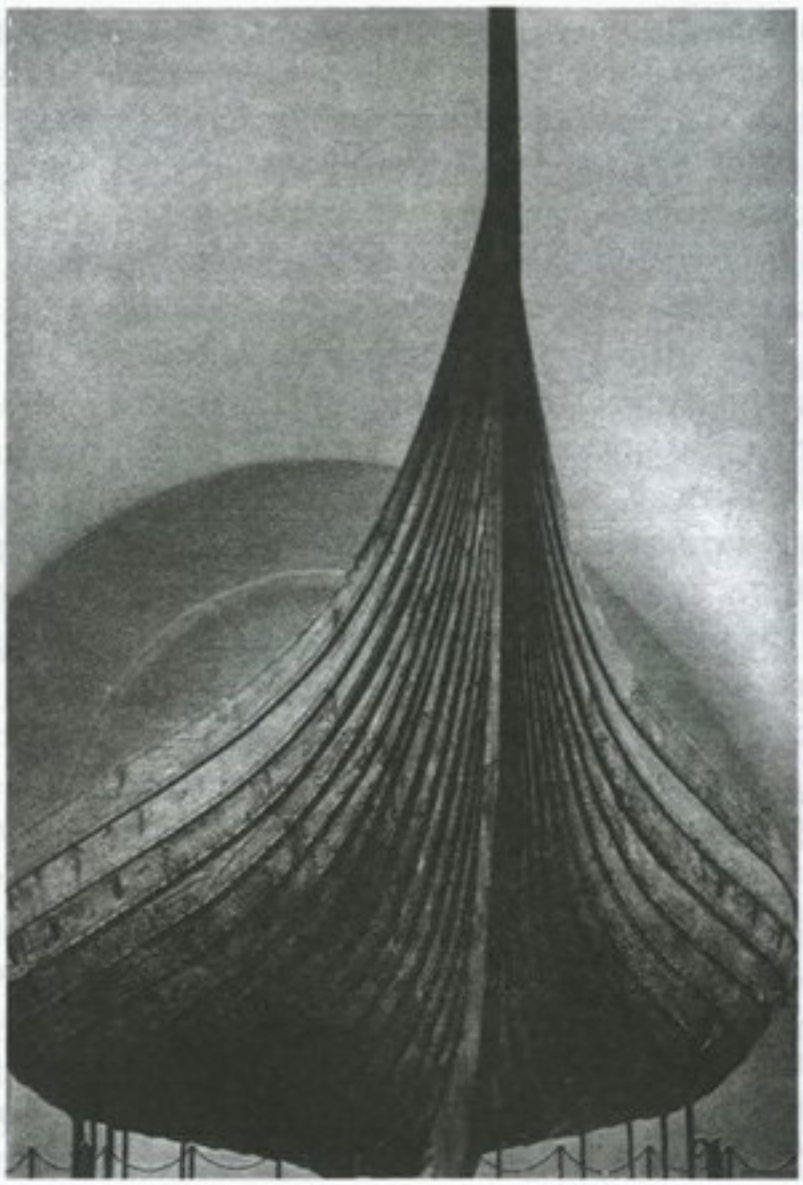

Поховальний корабель вікінгів (IX ст.). Усеберг, Норвегія

субстрат, який таким чином перетворився на суперстрат, що асимілював норманів та іранців, приймаючи для своєї національної держави-імперії назву Русь і утворюючи вже гомогенну не лише політичну, але й етнічну націю під цією назвою»[19].

Походи східнослов'янських дружин (у яких важливу роль відігравали й вихідці зі Скандинавії) мали подібний до норманських виправ характер. Проте слід зазначити, що в житті слов'янської верхівки на перший план досить швидко вийшли складні, пов'язані з необхідністю реалізації данини, завдання: укладення стабільних торговельних угод з країнами Півдня,

налагодження системи торговельних стосунків[20]. Можна з упевненістю говорити, що в діяльності східнослов'янської верхівки були тісно ув'язані внутрішньо- та зовнішньополітичні функції.

Пізніше, у середині X ст., у добре відомому трактаті «Про управління імперією» (De administrando imperii), (хоча більш точною назвою є «Про народи» (Περί ἐυνῶν)) візантійський імператор Константин Багрянородний дав опис політичного життя давньоруської знаті. Згідно із цим описом, давньоруська знать на чолі з князем майже всю зиму перебуває поза межами столиці, збираючи данину, весною готується до експедиції на південь, яка завершується влітку прибуттям слов'янської флотилії до Константинополя. Восени руси повертаються додому, а взимку знову починається той же процес[21]. Знаменно, що Константин Багрянородний, розповідаючи про цей процес збирання данини, називає його слов'янським словом «полюддя»[22].

Державотворчі процеси у слов'ян Східної Європи (кінець VIII – перші десятиліття IX ст.). Система державного життя Русі складалася не одне десятиліття. Початок її формування припадає, вірогідно, на кінець VIII – першу половину IX ст. Саме в цей час в арабських джерелах уперше з'явилась інформація про збір данини (полюддя) у слов'ян[23]. Тоді ж джерела зафіксували перші широкомасштабні акції слов'янських союзів племен та «племінних княжінь», про що розповідають пам'ятки візантійської агіографічної літератури – житія Стефана Сурозького та Георгія Амастридського[24]. Наприкінці VIII – на початку IX ст. слов'янські дружини здійснили великий похід на південне узбережжя Криму, захопили значну територію від Сурожа до Корчева. У другій чверті IX ст. джерела повідомляють про напад слов'ян на велике малоазіатське місто Візантійської імперії – Амастриду[25].

Московський дослідник А.М. Сахаров, докладно проаналізувавши історію зовнішньополітичних акцій Русі в IX–X ст., зазначає, що сучасним науковцям відомі далеко не всі тогочасні військові експедиції східнослов'янських дружин[26]. Погоджуючись із цим, зауважимо, що навряд чи такі масштабні походи здійснювалися часто. Вони були віхами в міжнародному житті слов'ян Східної Європи: після кожного подібного походу

укладалися угоди, що було свідченням значного розширення меж зовнішньої політики Русі. Кожна з таких акцій відкривала перспективу для чергового кроку на міжнародній арені, була спрямована на вирішення більш глобальних завдань. Ці акції потребували великої і тривалої організаційної діяльності ранньополітичних формувань слов'ян, концентрації мілітарних зусиль багатьох союзів племен та «племінних княжінь».

У травні 839 р. до столиці Східнофранкської імперії (східної частини колишньої держави Карла Великого) – Інгільгейма – прибуло посольство від візантійського василевса Феофіла. Розповідаючи про прийом, який було влаштовано при дворі імператора Людовика Благочестивого на честь прибуття посланців з Константинополя, західноєвропейський хроніст Пруденцій писав, що разом із грецькими дипломатами туди прибули посланці невідомої на той час у тих землях країни «Рос»[27]. Ряд дослідників на підставі вивчення тогочасних пам'яток дійшли висновку, що країна «Рос» – це ранньодержавне формування слов'ян у Середньому Придніпров'ї (полян та західної частини сіверян), котре отримало у вчених назву «Руська земля»[28], хоча існує й інша позиція науковців, згідно з якою цей фрагмент західних анналів до східних слов'ян не має відношення[29].

Порівняння джерел дає підставу вважати, що наприкінці VIII ст. значна частина слов'ян Східної Європи (в'ятичі, радимичі, сіверяни, поляни) потрапила під контроль могутньої держави – Хозарського каганату, центр якого був розташований у Нижньому Поволжі. Таке датування ми робимо на підставі висновку О.В. Гадла про те, що до 70-х рр. VIII ст. хозари воювали з арабами й лише із 70-х рр., після завершення війни, почали експансію на північ. Ураховуючи, що вже на початку IX ст. «Руська земля» виступала як активна й велика сила, можна зробити висновок про нетривалість періоду залежності Придніпров'я від каганату. Очевидно, що й сама ця залежність мала досить умовний характер[30].

Питання про роль Хозарської держави тривалий час було предметом гострих суперечок, однак після виходу низки ґрунтовних досліджень з історії Східної Європи VIII–X ст. є підстави стверджувати, що Хозарія значно впливала на розвиток про-

цесів у південній частині Східної Європи[31]. Зокрема Хозарський каганат перешкоджав просуванню у Причорномор'я кочових орд зі сходу, зупинив арабську експансію на Дербентському перевалі на Кавказі, тримав у покорі аланські, протобулгарські й угорські кочові та напівкочові племена. Створення системи відносної політичної стабільності у причорноморських степах одразу позначилося на суспільно-господарському житті аланів, протобулгар та угрів, які поступово переходили до осілого ведення господарства.

Безумовно, експансія тюркомовних хозар негативно позначилася на розвитку слов'янських союзів племен, хоча водночас цей чинник мав сприяти консолідації останніх, прискорити формування в них ранньодержавних інституцій. Вірогідно, що у другій половині VIII ст. у Середньому Придніпров'ї відбувалося посилення місцевих племен полян, до них приєдналася частина сіверян, яка мешкала по берегах Десни. Унаслідок цього виникає суперсоюз «Руська земля», якому не тільки вдалося позбавитися залежності від хозар, а й здійснити разом з деякими іншими слов'янськими угрупованнями походи проти грецьких володінь у Криму та Малій Азії. М.Ф. Котляр вважає, що в середині IX ст. «Руська земля» стає ранньофеодальною державою[32].

Середньовічні арабські джерела наводять свідчення мусульманського автора IX ст. аль-Джейхані, що не збереглося, у якому повідомляється про існування в русів трьох «джинсів» (центрів) – Куявії, Славії й Артанії (Арсланії)[33]. Перший центр практично всі дослідники ідентифікують з регіоном довкола Києва. Що стосується «Славії», то, як видається, найбільшу рацію має Б.О. Рибаков, який ідентифікує її з районом Переяславля[34]. Цей район колонізували у VIII ст. слов'янські племена полян, що й позначилося в самій назві міста («перейнятого слов'янами») і відображає процес зміни етнічного складу ареалу від поліетнічного до стійкого слов'янського[35]. Третій центр має відношення до алано-протобулгарського населення, а також частини сіверян, що мешкали в басейні р. Сіверський Донець. Унаслідок об'єднання двох перших і частини (слов'янської) третього «центрів» утворився суперсоюз, який трохи пізніше отримав назву «Руська земля»[36]. Я.Є. Боровський дещо інакше іденти-

фікує три центри, а саме: перший – Київ з округою, другий – це Чернігівська та Переяславльська землі, третій – Сіверська земля. Учений вважає, що це були великі державні утворення[37].

Наслідком зміцнення «Руської землі» стало загострення слов'яно-хозарських відносин, бо воно йшло врозріз із прагненням каганату зберегти гегемонію у східній частині Північного Причорномор'я. С.С. Ширинський пише про організацію Хозарією з 833 р. до початку X ст. економічної блокади земель полян, західних сіверян, дреговичів, кривичів, радимичів[38].

Саме для пошуку союзників у боротьбі проти хозар володарі «Руської землі» біля 838 р. й направили посольство до візантійської столиці, яке згодом опинилося при дворі Людовика. Під час зустрічі з Людовиком посли «Руської землі» підкреслювали, що володар їхньої країни має титул «хакан» (каган). Поява такої, східної за походженням, титулатури на Русі, крім свідчення про прагнення східнослов'янської верхівки створити власну дипломатично-ідеологічну програму, що було притаманним для суспільства перехідного до державності періоду, була ще й проявом прагнень політиків «Руської землі» протиставити своїх володарів монархам могутньої Хозарії, з якою слов'яни вели вперту боротьбу[39]. Інформація Бертинських анналів дає підставу зробити висновок, що сателітами хозар у цій боротьбі були угри, які заважали налагодженню стабільних економічних відносин Русі з Півднем[40]. Як зазначає В.П. Шушарін, угри саме в цей час уперше з'явилися в Нижньому Подунав'ї[41].

Джерела свідчать про прийняття в першій половині IX ст. християнства представниками східнослов'янської верхівки. Але ці навернення насправді були «формальними хрещеннями», оскільки вони мали кон'юнктурно-політичний, а не світоглядний характер. Механізм цього явища стає зрозумілим, якщо згадати численні аналогічні навернення до нової релігії вікінгів, які неодноразово під час своїх виправ приймали хрещення з метою одержання матеріального або політичного зиску[42]. У зв'язку із цим, ми не можемо поділяти скептицизму авторів, які висловлюють сумнів щодо реальності факту хрещення Бравліна після його походу на місто Сурож[43]. Більш того, на наш погляд, є підстави припускати, що під вплив грецької церкви потрапили й учасники походу на Амастриду, який стався пізніше[44].

Джерела не зберегли відомостей про розвиток відносин «Руської землі» з Хозарією у другій чверті IX ст., проте, вірогідно, до 60-х рр. того ж століття, тобто до моменту здійснення величезного походу східнослов'янського війська на Константинополь, князям-вождям з «Руської землі» та їхнім союзникам з інших східнослов'янських земель вдалося подолати опір хозар і їхніх сателітів – угрів. А.П. Новосельцев підкреслює, що поява і зміцнення Русі поклали край хозарській гегемонії в південній частині Східної Європи, сприяли відносно швидкому перетворенню Хозарської держави на другорядну політичну силу[45]. Вірогідно, що ця ж обставина вплинула на початок міграції угрів на захід, що закінчилося опануванням ними Паннонської низини наприкінці IX ст.

Зауважуючи певну гіпотетичність і схематичність наших побудов історії політичного розвитку ранньодержавного формування – «Руської землі», її взаємин з країнами Півдня, необхідно зазначити, що цю тему практично неможливо якось конкретно уявити стосовно інших східнослов'янських утворень. Важливо звернути увагу, що в IX ст. в основному завершився процес розселення слов'ян на території Східної Європи й уже склалася етнополітична карта цього ареалу, хрестоматійно відома з перших сторінок «Повісті временних літ». Саме в цей час продовжувалася еволюція в житті племінних союзів у напрямі перетворення їх на «племінні княжіння», ранньодержавні утворення.

Необхідно ще раз звернути увагу на те, що в усіх без винятку слов'янських союзів племен проходили політичні процеси формування ранньодержавних утворень і, що не менш важливо, ці процеси відбувалися нерівномірно. У деяких союзів племен на момент включення їх до державно-адміністративної системи Русі зі столицею в Києві формування власних політичних і територіальних структур ще не було завершено. Щодо цього важливою є значно пізніша згадка про збереження якоїсь перехідної до формування ранньополітичних структур системи у в'ятичів на початку XII ст. (!), з князем яких воював з метою підкорення київський володар Володимир Мономах[46].

На півночі Східної Європи державотворчі процеси в IX ст. найбільш чітко проявляються у слов'ян із центром спочатку в Ладозі, а потім у Новгороді (у словен). Стимулятором їх значною мірою стало проникнення до краю варязьких находників. Останні не тільки сприяли консолідації словенського політичного утворення, входженню до нього неслов'янських етнічних об'єднань, а й, будучи мобільними в політико-адміністративному плані, прагнули просунутися на південь і схід, взяти під свій контроль дніпровський та волзький річкові шляхи, посісти провідні позиції в інших регіонах слов'янського світу. Найдавніший літопис не тільки відобразив ці процеси, а й розповів, зокрема, про суперництво між двома політичними центрами східних слов'ян: полянським («Руська земля») та словенським. У цьому конфлікті лідерство, безумовно, належало місту на Дніпрі, яке стало в цей час провідним центром державно-політичного життя слов'ян Східної Європи. З літопису нам відомо про змагання різних варязьких кланів за володіння Києвом: у середині IX ст. його зайняли варязькі дружини на чолі з Аскольдом і Діром, пізніше, у 80-х рр., місто захопили прибічники Олега та Ігоря[47].

Найважливішою подією зовнішньої політики Русі IX ст. був похід давньоруських дружин на столицю Візантії Константинополь 860 р.[48] Його здійснення було наслідком не тільки зміцнення об'єднання «Руська земля», а й створення коаліції дружин майже всіх східнослов'янських союзів племен. Константинопольський патріарх Фотій писав, що на його місто напав народ до тих часів «невідомий, але який набув значення, незначний і бідний, але який досяг осяйної висоти й незліченного багатства»[49].

Переговори, які відбулися після завершення бойових дій, привели, як доведено А.М. Сахаровим, до укладання договору «миру та любові», що в дипломатичній практиці середньовіччя означало офіційне визнання Візантійською імперією Русі[50]. Імовірно, що між двома державами було укладено й торговельну угоду, статті якої пізніше були розвинуті в русько-візантійських договорах X ст. У IX ст. візантійське духовенство доклало чимало зусиль з метою навернення до християнства слов'ян Центральної та Східної Європи. Яскравим прикладом цього стала

Похід Русі на Константинополь (середина IX ст.). Мініатюра Радзивилівського літопису XV ст.

діяльність солунських священиків Костянтина-Кирила та Мефодія в Моравії, їхніх учнів у Болгарії та Сербії. Аналогічні процеси спостерігаються і стосовно Русі. Так, у середині IX ст. частина давньоруської знаті – учасники виправи на Імперію – прийняла нову християнську віру в Константинополі, а в Східну Європу було відправлено спеціальну церковну місію для здійснення християнізації слов'ян.

Необхідно зауважити, що й у цей час процедура «хрещення» практично не позначилася на зміні світогляду неофітів, а зводилася головним чином до суто політичного акту. До того ж стосувалася вона лише невеликої порівняно із загальною чисельністю слов'ян Східної Європи групи дружинників на чолі з князями-вождями. Повернувшись додому, переважна більшість із них продовжувала поклонятися традиційним язичницьким богам. Проте черговий крок на шляху до прийняття християнства як світоглядної системи русами було зроблено. Активні зовнішньополітичні дії слов'ян Східної Європи привели до виникнення стабільних торговельних зв'язків Русі з Візантією та

країнами Близького Сходу. Про цю торгівлю в IX ст. розповідав арабський автор ібн-Хордадбех, котрий, між іншим, писав про прибуття до Багдада русів-християн[51].

У другій половині IX ст. процеси державотворення у слов'ян Східної Європи стали ще більш явними. На жаль, про них ми можемо говорити лише на підставі того, що відомо з джерел про рівень розвитку політичних структур у X ст., тобто на підставі застосування ретроспективного методу. Але не викликає сумніву, що саме тоді зародки владних інститутів нового змісту з'явилися й почали розвиватися на півдні Русі не тільки в полян, а й у древлян та уличів. Матеріали статей «Повісті временних літ» X ст. свідчать, що у древлян виникає сильна князівська влада та влада наближених до князів бояр[52].

Аналогічний рівень розвитку, вірогідно, був притаманний і уличам. У «Повісті временних літ» читаємо: «... **а уличи и тиверьци сидяхѫ по Днестрѫ, приседяхѫ к Дунаєви. Бѣ множьство ихъ, седяхѫ бо по Днѣстрѫ оли до моря сѫть грады ихъ и до сегоднѣ, да то зваху от Грѣк Великая Скуфь**»[53]. Про численні улицькі гради (укріплені міста-фортеці) згадує у своїй праці «Опис міст та земель на північ від Дунаю» так званий Географ Баварський (IX ст.)[54]. Необхідно зазначити, що висновок московського дослідника О.В. Назаренка про походження пам'ятки з оточення учнів просвітителя Мефодія виглядає достовірним і підсилює довіру до цього джерела[55].

Населення Дніпровського Правобережжя, Прикарпаття та Волині напередодні виникнення держави Русь (VIII–IX ст.). Ще не так давно це питання в історії слов'ян Східної Європи було майже не вивченим. Проте величезна робота істориків-джерелознавців, значні успіхи археології в галузі дослідження слов'янських старожитностей дають підставу для створення етнополітичної карти Східної Європи, показу місця в ній слов'янства. В основу уявлень дослідників було покладено розгляд інформації про розселення слов'ян, уміщену у вступі до «Повісті временних літ». Хоча написання цього твору (початок XII ст.) належить до значно пізнішого часу, проте науковцями справедливо вказується, що свідчення літопису мають відношення саме до часу поступового об'єднання слов'ян Східної Європи довкола

Києва у процесі здійснення останнім об'єднавчої політики як центру ранньополітичного державного формування.

Розгляд етнополітичної карти розселення слов'ян Східної Європи VIII–IX ст. дає змогу з'ясувати учасників цього процесу. Необхідно зазначити, що, на відміну від попередньої доби, доби «Великого переселення народів», у вчених, завдяки даним писемних джерел, є можливість з'ясувати назви тих чи інших груп слов'янського населення. Поряд з цим необхідно зауважити, що вивчення цієї теми дає можливість осягнути динамізм і складність самого процесу.

У цьому важливо бачити насамперед два аспекти теми: міграційний та політичний, хоча цей поділ до певної міри є умовним, оскільки обидва процеси були пов'язані між собою. Міграційні процеси варто умовно поділити на дві частини. Перша частина стосувалась масштабних переміщень слов'янської людності, переходів тих чи інших груп слов'ян з однієї місцевості в іншу. У IX і особливо в X ст. більша частина Східної Європи вже була заселена слов'янами, а найбільш масштабні переміщення їх відбувалися в основному на північному сході[16]. Необхідно зазначити, що, крім значних пересувань населення з регіону в регіон, у конкретних регіонах, у межах ареалів, зайнятих тими чи іншими слов'янськими групами, під впливом господарського та демографічного розвитку відбувався процес освоєння територій (внутрішня, у рамках регіонів, міграція). Необхідно наголосити, що, попри значні досягнення, особливо археологів, у вивченні проблеми освоєння слов'янами Східної Європи, ця тематика потребує подальшого дослідження. Очевидно, ученим, розглядаючи цю проблему, варто позбутися зайвої ідеалізації участі слов'янства та його відносин з неслов'янськими етносами в цьому процесі, що спостерігається зараз у літературі[17].

Ведучи мову про політичні фактори, необхідно підкреслити, що у всіх слов'ян відбувався поступовий процес зміни суспільної влади на публічну, виникнення політичної верхівки, що приводило до формування примітивного на першому етапі, але все ж таки державного механізму управління. Тому науковці стосовно тогочасних слов'янських груп не тільки використовують термін «племінні союзи» (які були характерними для переходу

від первіснообщинного до класового суспільства), а й говорять про більш виражені в політичному плані формування, котрі отримали назву «племінних княжінь». Чимало вчених не без підстав вважають, що саме ці «племінні княжіння» були ранньополітичними системами й навіть ранньодержавними утвореннями.

Отже, в означений час слов'янство Східної Європи являло собою конгломерат різних груп населення, у яких поступово здійснювався процес формування державного механізму й частина яких перебувала у стані масштабної і внутрішньої міграції.

У VII–VIII ст. з праслов'янської єдності виокремлювалися спочатку великі масиви слов'янства, які потім уже ділилися на менші угруповання слов'янства. Такими масивами, вірогідно, були кривичі та дуліби. У літописі, зокрема, чітко простежується поява з єдиного комплексу кривичів полоцьких кривичів, яких пізніше називали просто полочанами. Вірогідно, дещо пізніше з того ж комплексу кривичів виокремилися смоленські кривичі, псковські кривичі[58]. Але цей процес диференціації кривичів ще не завершився, а тому, крім смоленських і псковських кривичів та полочан (полоцьких кривичів), автор «Повісті временних літ» називає серед слов'ян Східної Європи і слов'ян, які носили ім'я «кривичі» без будь-яких предикатів та уточнень.

У VIII–IX ст. на Дніпровському Правобережжі, у Прикарпатті та на Волині фіксується низка племінних груп слов'янства: дуліби, бужани, волиняни, древляни, хорвати, уличі, тиверці. Безперечно, кожне із цих угруповань мало свою історію походження, відігравало свою роль у політичному розвитку краю. Історична Волинь формувалася на території декількох східнослов'янських племінних угруповань. Ми використовуємо таке нечітке формулювання, як «племінне угруповання», оскільки не завжди легко чітко з'ясувати, чи ці об'єднання на момент входження до державно-територіальної структури Русі залишалися ще союзами племен, чи вже стали «племінними княжіннями». Серед слов'янських об'єднань, які згадуються літописцем стосовно території Волині, «Повість временних літ» називає дулібів, волинян та бужан. Порівняння інформації про них дає підставу вважати, що дві останні назви (близькі одна до одної) відрізняються від першої. Назва «дуліби» мала відносно давнє

походження, її корені, цілком вірогідно, тягнуться до часів існування праслов'янської єдності, унаслідок чого племена з такою чи подібною назвою зустрічаються й у південних, і в західних слов'ян[59].

Повідомлення про дулібів у джерелах не досить чіткі, що утруднює з'ясування питання про їхню роль у політичному розвитку Русі X ст. В епоху «Великого переселення народів» та пізніше частина дулібів мешкала в Паннонській улоговині, а частина переселилася на Волинь. У «Повісті временних літ» збереглася легендарна в чомусь згадка про те, як авари («обри» в літописі) утискали дулібів («**Си же обри воеваху на словенех и примучиша дулебы, сущая словены...**»)[60], проте, найімовірніше, ця інформація стосувалася дулібів, які мешкали в Центральній Європі. На користь цієї думки свідчить передусім те, що в часи своєї найбільшої могутності авари перебували в Паннонії, де заснували Аварський каганат[61]. Візантійський історик Менандр та інші тогочасні автори розповідали про перебування слов'ян під тяжким гнітом аварів[62]. Проте, можливо, тоді, у VI–VII ст., дуліби ще були єдиною масою і їх не можна поділяти на паннонських (або чеських) та волинських.

Деякі дослідники вважають, що дулібів на момент виникнення держави Русь у Східній Європі вже не було, а замість них на території, де вони мешкали, з'явилися племена волинян та бужан. Здавалось би, що на користь цього свідчить літописне повідомлення: «**Дулеби живяху по Бугу, где ныне велыняне**», «**Бужане, занеже седаша по Бугу, послеже же велыняне**»[63]. Учені, що поділяють такий підхід, висловили ряд додаткових версій цього повідомлення. Одна група дослідників вважає, що волиняни та бужани виокремилися з дулібів[64], інша наполягає, що волиняни та бужани замінили дулібів у процесі міграції[65], третя вважає, що волиняни замінили дулібів та бужан[66]. Є точка зору, що ніякої зміни чи еволюції дулібів не відбулося, а просто змінилася назва племен (з дулібів на волинян та бужан)[67]. Особливої уваги заслуговує позиція В.В. Сєдова, який вважає, що з великого дулібського комплексу в другій половині I тис. н. е. виникли волиняни, бужани, древляни, поляни, дреговичі[68]. Протилежну точку зору висловив В.Д. Королюк: на його думку, дуліби з Волині не

зникали і продовжували тут мешкати принаймні до кінця X ст.[69] Аналогічного погляду дотримується і М.Ф. Котляр[70].

Як бачимо, аргументи щодо цього питання є в усіх учених, а тому, як нам видається, слід шукати компромісну позицію. На нашу думку, історія дулібів чимось нагадує історію кривичів, про що вже йшлося вище, а саме: з дулібів дійсно виокремилися принаймні два угруповання – волинян і бужан. Найменування «волиняни» та «бужани», найімовірніше, були політонімами, тобто назвами політичних утворень, які формувалися у слов'ян на території сучасної Волині. Аналогічними назвами були можливі політоніми «полочани», «поляни». Стосовно першого зазначимо, що він мав відношення до частини кривичів, які мешкали на річці Полоті й заснували місто Полоцьк. У літературі до кінця не з'ясовано, звідки пішла назва полочан: від річки чи від міста[71]. Але порівняння її з назвами «волиняни» та «бужани» (де міста Волинь, Бузьк явно пізнішого походження) дає підставу вважати, що, швидше за все, усі політоніми виникли під впливом географічних назв місцевості, а вже потім дали підставу для найменування відповідних міст.

Пізні згадки дулібів у літописі (навіть у X ст.) дають привід думати, що «волиняни» та «бужани» походили від дулібів, але повністю не охоплювали цей широкий загал слов'янства. Назва «Волинь» є загальнослов'янським найменуванням, що означає «земля з пагорбами», а етнонім «бужани» походить від назви річки Західний Буг (у той час просто Буг). Під 1018 р. в літописі вміщено наступну згадку: «**Ярослав ... придє Волыню**»[72], що, безумовно, означало місто. Є підстави думати, що це був давній племінний центр волинян (назва його йде від топоніму Волинь), який у процесі державотворення Русі втратив значення.

Розглядаючи питання про слов'ян, які в той час мешкали на Волині, дослідникам довелося вирішувати досить складне питання про загадкове угруповання лендзян. У «Баварському географі» (кінець IX ст.) повідомляється, що поряд з віслянами, які мешкали в Малій Польщі, розміщувались якісь лендзяни[73]. Учені вказують, що назва «лендзяни» походить від загальнослов'янської назви «lęd» (ленд), що означало необроблене поле. Ця назва перегукується з назвою «поляни», що походить від слова

«pole» (поле). Так називались, як відомо, слов'яни у Великій Польщі та в Середньому Придніпров'ї.

Й. Довят вважає, що під лендзянами розумілися всі слов'яни від Балтики до Карпат, у тому числі й поляни, і вісляни[74]. Г. Ловмянський висловлює погляд, що лендзяни мешкали поряд з вислянами в Малій Польщі[75]. Г. Лябуда, у цілому поділяючи цю думку, вважає, що на сході межа розселення лендзян доходила до витоків Західного Бугу та Дністра[76]. На нашу думку, є підстави думати, що «лендзяни» – це друга назва вислян. На користь цього свідчить поширення похідних назв від слова «лендзяни» у східних та північних сусідів поляків, а саме: в угрів ми зустрічаємо назву «лендьел» (lengyel), у литовців – «ленкас» (lenkas), у слов'ян Східної Європи – «лях»[77]. У скандинавів також зустрічається остання назва «лесір» (lesir), але її поширення в них, вірогідно, пояснюється впливом Русі[78]. Особлива складність питання викликана тим, що в трактаті Константина Багрянородного «Про управління імперією» зазначається, що якісь «ленциніної» (Λενξαήνοι) як данники поставляли київським володарям човни-однодеревки[79]. Учені зараз не заперечують зв'язку «ленциніноїв» і «лендзян», проте виникає питання, як слід розуміти повідомлення грецького автора. Б.М. Флоря схиляється до думки, що лендзян (ленциніноїв) можна ототожнювати з літописними волинянами[80], але, найімовірніше, що інформація грецького автора виникла під впливом проникнення якихось представників західнослов'янського населення на схід, де вони мешкали поряд зі східнослов'янським населенням.

На користь цього є свідчення археологічних матеріалів. Зокрема В.В. Сєдов зазначає, що знахідки на Волині S-кінцевих скроневих кілець є незаперечним фактом мешкання на Волині якихось представників західнослов'янського населення[81]. Великий матеріал про міграцію західнослов'янського населення в межиріччя Дніпра й Німану у VIII–X ст. наводить В.Б. Перхавко[82]. У «Повісті временних літ» є інформація про походження радимичів та в'ятичів «від ляхів»: «... радимичи бо и вятичи от Ляхов. Бяста бо два брата в Лясех, – Радим, а другий Вятко, – и пришедъша и сѣдоша Радим на Съжю, и прозвашася радимичи, а Вятъко сѣде с родом своим по Оце, от него же прозвашася

вятичи»[83]. Звичайно, це повідомлення не можна трактувати буквально, що спостерігається, зокрема, у дослідженнях Г. Пашкевича[84], але не враховувати його теж не можна. Швидше за все, воно є відгомоном якогось відносно пізнього пересування якихось слов'янських формувань із заходу. На думку В.В. Сєдова, ці слов'яни колись мешкали поряд із балтськими племенами. І.І. Ляпушкін вважає в'ятичів та радимичів вихідцями із заходу, які належали до венедської групи слов'ян[85].

Одним з найбільш розвинутих племінних угруповань слов'ян Східної Європи були древляни, які, згідно з інформацією «Повісті временних літ», мешкали на захід від полян. Давньоруський книжник прагнув усіляко підкреслити низький рівень соціального розвитку древлян порівняно з полянами. Проте наведений у літописі опис життя древлян, розповідь про тривале суперництво двох груп слов'ян свідчить про значний потенціал суперників Русі. В.А. Кучкін пише, що у древлян у X ст. вже виникло державне утворення[86].

Наявність трьох груп слов'ян, які сусідували один біля одного й назви яких походили від ландшафту місцевості (поляни від «поля»; древляни від «дерева», тобто лісу; дреговичі від «дрегва», тобто болота), дає підставу думати про пізнє оформлення цих угруповань та етнічну близькість цих груп слов'янства або єдиний корінь їхнього генезису. До них, очевидно, слід також віднести й волинян, якщо прийняти етимологію назви «Волинь» як «земля з пагорбами». Нагадаємо, що В.В. Сєдов вважає, що саме ці формування виникли на базі масиву дулібів і були східнослов'янськими територіальними новоутвореннями[87].

Подіям X ст. передувало поширення впливу полянських племен на лісостепову зону Правобережжя Дніпра, що, вірогідно, відбувалося ще в VII–VIII ст., згодом сталася полянська колонізація лісостепового й частково степового Лівобережжя Дніпра. У результаті об'єднання полян і західних сіверян, які в другій половині VIII ст. визволилися з-під залежності від хозар (про що йшлося вище) утворився суперсоюз цих слов'янських племен – «Руська земля». Він розглядається вченими як ранньодержавне політичне утворення, ядро майбутньої Давньоруської держави[88].

Історична Галичина формувалася на землях, на яких, за думкою багатьох науковців, мешкали хорвати. Ареал їх розселення охоплював значну територію: від верхів'їв річки Сану на північному заході вздовж Дністра до річки Збруча на південному сході. В.В. Сєдов вважає, що хорвати були частиною відомого в часи «Великого переселення народів» антського об'єднання[69], але, найімовірніше, хорвати, як дуліби і згадані анти, належали до найдавніших слов'янських формувань. Хорвати, які переселилися у другій половині I тис. н. е. на територію Східної Європи, були частиною великого хорватського масиву. На думку вчених, він розпався після міграції в VII ст. великої частини хорватів на Балкани[70]. Чимало хорватів оселилося в Далмації, на заході Балканського півострова. Назви з іменем хорват зустрічаються, крім того, у Чехії, у землях серболужицьких та кашубських слов'ян[71]. Східнослов'янські хорвати мешкали в басейні верхньої та середньої течії Дністра (на південь до річки Збруча), у Північній Буковині (Верхньому Попрутті) і, вірогідно, у Закарпатті. Група хорватів займала також басейн між східними витоками Вісли та Західним Бугом (район міста Перемишля)[72].

На південний схід від хорватів, у басейні Дністра, мешкали тиверці. У Нижньому Подністров'ї мешкали також уличі, але сюди вони переселилися після зіткнення з Руссю. До 940 р. уличі мешкали у Придніпров'ї північніше полян, у районі ріки Орелі, притоки Дніпра. У VIII–IX ст. уличі, як і древляни, вели тривалі війни з полянами. А.О. Козловський, справедливо зауваживши, що улицький союз племен ніколи не перебував під контролем хозар, зробив цікаве припущення про вірогідні союзницькі відносини між уличами й каганатом[73]. Зазначимо, що тоді неподалік від місць проживання уличів у міжріччі Дністра і Дніпра, у районі Ателькюза (переклад з давньоугорської – міжріччя) мешкали сателіти хозар – угри[74]. Є думка, що угорці заснували тут своє державне утворення[75].

Держава Русь і слов'янські племена Дніпровського Правобережжя, Прикарпаття та Волині (кінець IX – середина X ст.). Серед політичних процесів, які відіграли визначну роль у житті слов'ян Східної Європи доби виникнення та становлення держави Русь, особливе значення має об'єднавча політика. Під

останньою слід розуміти діяльність суб'єкта об'єднавчого процесу – київського державно-політичного центру – щодо збирання, а згодом утримання в орбіті свого контролю територій східнослов'янських угруповань. Ця об'єднавча політика спочатку була частиною зовнішньої, а згодом (після утворення державної території з територій означених слов'янських формувань) і внутрішньої політики держави Русь.

Виходячи із теми нашого дослідження, крім розгляду загальних закономірностей розвитку молодої держави Русь із центром у Києві, у цьому розділі особлива увага буде зосереджена на історії слов'янства Дніпровського Правобережжя, Прикарпаття та Волині, інших етносів, що мешкали в цьому ареалі, і взаємодії всього цього населення з Києвом наприкінці IX – у X ст. У 882 р., як відомо, новгородський володар Олег (можливо, не князь, а опікун малолітнього князя-конунга Ігоря або мажордом-управитель при його дворі) захопив Київ, унаслідок чого відбулося підкорення одній панівній династії двох найбільших ранньодержавних утворень слов'ян Східної Європи. Саме внаслідок цього об'єднання значно піднявся потенціал нового державного формування, створилися умови для початку складання з близьких за етнічним походженням слов'янських груп єдиного державно-політичного комплексу. Цей процес проходив досить повільно, оскільки на місцях йому чинили значний опір.

Відомий польський дослідник Г. Ловмянський, докладно вивчивши цю подію, вважає, що Олег завоював полянську столицю, спираючись на підтримку київської верхівки[96]. Однак, якщо навіть визнати перемогу новгородців у війні[97], перехід прихильників Олега з півночі на південь, перетворення Києва на головну резиденцію нових володарів звів нанівець позитивні наслідки цієї перемоги для мешканців Новгорода. Після появи в Києві Олега до складу його держави входили Новгородська конфедерація (землі новгородських словен, кривичів, чуді та мері) і «Руська земля» (ареал полян і західних сіверян). Інші слов'янські землі були незалежними або майже незалежними. Але така ситуація невдовзі поступово стала змінюватися. Перш за все, оволодівши Києвом, Олег «устави дани словеном, кривичем

и мери, и устави варягом дань даяти от Новагорода гривень 3000 на лето, мира деля, еже до смерти Ярослава даяше варягом»[18]. Отже, із цього часу особливо важливим напрямом фактично політичної діяльності київського державного центру стає об'єднавча діяльність.

Порівняння трьох знакових подій у житті Східної Європи IX ст., пов'язаних із взаєминами Києва й Новгорода, дають, на нашу думку, підставу дійти до дуже важливого спостереження.

На межі VIII–IX або на початку IX ст. на Сурож здійснила похід велика східнослов'янська рать на чолі з князем Бравліном. Важко сказати, ким був за етнічним походженням керівник походу на Сурож та Корчев Бравлін, проте є велика вірогідність його неслов'янського, скоріше за все варязького походження". Безперечно, джерельна згадка про його відношення до Новгорода не є коректною, оскільки тоді цього міста ще не було. Але не викликає сумніву, що цей князь прийшов з півночі, хоча здійснити свій похід без участі киян він не міг. Оскільки з подальших повідомлень джерел нічого не відомо про якесь об'єднання в той час слов'ян Півночі та Придніпров'я, можна зробити висновок, що тоді значні угруповання слов'янства Східної Європи досягли військового взаєморозуміння з метою встановлення вигідних для себе контактів з Причорномор'ям. У середині IX ст. якісь вихідці з півночі на чолі з Аскольдом підкорили Київ, але це не привело до зміни політичного статус-кво у Східній Європі. І тільки Олегові вдалося об'єднати Північну та Придніпровську Русь.

Отже, упродовж цілого століття спостерігалися певні імпульси до об'єднання, які підсилювалися спільними прагненнями різних політичних формувань щодо реалізації південної політики, але вони не приводили до об'єднання слов'янства. Це свідчило, що в середовищі східних слов'ян тривалий час не виникало достатньо потужної мілітарно-політичної сили, здатної подолати існуючу в міжслов'янських взаєминах рівновагу. І тільки після створення Олегом об'єднання виникла можливість для поступової зміни ситуації. Почався процес об'єднання, а точніше – захоплення київським політичним центром сусідніх слов'янських ранньополітичних формувань. Але дуже важливим є те, що цей процес затягнувся ще майже на сто років.

Знаменно, що наступним після оволодіння Києвом кроком київської адміністрації Олега стало підкорення древлян, з якими в полян, судячи з інформації літопису, у попередній час були складні відносини: «**В лето 6391. Поча Олег воевати деревляны, и примучив а, имаше на них дань по черне куне**». Зазначимо, що ця данина була досить великою. Цікаво, що в той час Олег, звільнивши з-під влади хозар сіверян, «**възложи на нь дань легку**»[100]. Аналогічним чином Олег визволив з-під влади хозар і радимичів. Проте після цих подій в адміністрації Олега ресурсів для підкорення інших груп слов'янства вже не було. Зокрема це стосувалося слов'ян Придністров'я – уличів та тиверців, з якими київський князь тоді воював («... **а с уличи и теверци имяше рать**»[101]).

Під 6411 (903) р. у «Повісті временних літ» вміщено відносно складну для інтерпретації інформацію: «**Игореви же възрастъшю, и хожаше по Олзе и слушаше его и приведоша ему жену от Пскова, именем Олгу**»[102]. Найпростішим поясненням цього літописного фрагмента є те, що в цей час Ігор досяг того віку, коли сам став безпосередньо правити країною. Таке пояснення є аргументованим, якщо вважати правильною думку тих дослідників, які вказують, що Олег був не князем, а лише мажордомом при малолітньому Ігореві. На думку М.Б. Свердлова, Ігор за особистими рисами був дуже слабким володарем, а тому «Олег до своєї смерті управляв країною, відсторонив від управління менш здібного Ігоря (про менші здібності Ігоря свідчать невдача походу на Константинополь у 941 р., значно менш сприятливий договір 944 р. з Візантією, ніж договір 911 р., а також і сама безславна загибель Ігоря в землі древлян)». Проте, на думку історика, на Русі пам'ятали про те, що «в період правління Олега Ігор залишався законним князем»[103].

Виходячи з контексту коментованої літописної статті, можна запропонувати й іншу версію її розуміння. Вона стає особливо привабливою, якщо припустити, що Олег не був ні регентом, ні узурпатором, а справжнім володарем, князем. Є підстави думати, що з 903 р. Олег уже доручав Ігореві виконувати якісь важливі завдання, зокрема збирати данину з підлеглих племен. Цілком можливо, що ці доручення зводилися до виконання функцій, близьких до повноважень намісника в якійсь із

підлеглих територій. Пізніше, через пару десятиліть, такі ж функції в землях древлян виконував скандинав Свенельд. Отже, система посадження намісників на землю почала виникати вже в часи Олега. І.Я. Фроянов справедливо зазначав, що сам факт створення великого об'єднання ставив нові вимоги щодо його управління перед князівською владою[104].

На користь нашої думки про початок активної політичної діяльності Ігоря в перші роки X ст. свідчить і те, що в 907 р. Олег, готуючись до походу на Царгород, у Києві замість себе залишив Ігоря: **«В лето 6415. Иде Олег на Грекы. Игоря оставив Киеве, поя же множество варяг, и словен, и чюдь, и словене, и кривичи, и мерю, и деревляны, и радимичи, и поляны, и северо, и вятичи, и хорваты, и дулебы, и тиверци, иже суть толковины»**[105]. У літературі літописне поняття «толковины» розуміється як «перекладачі». У даному разі мова йшла про те, що хорвати, дуліби й тиверці були союзниками Києва й на той час вони не підкорялися київському політичному центру[106]. Деякі дослідники висловлюють протилежну точку зору про входження земель тиверців, уличів і хорватів до складу Русі, але вона не виглядає достатньо переконливою[107].

У тексті договору з греками 911 р. зазначається, що посли Олега (більшість із яких, судячи з імен, були етнічними скандинавами) представляли не тільки київського володаря, а й були **«и от всех: иже суть под рукою его** [Олега. – *Авт.*], **светлых и великых князь, и его великих бояр»**[108]. Вірогідно, у військовій кампанії Олега взяли участь дружини не всіх племен великого хорватського об'єднання, а лише ті його представники, які мешкали вздовж верхньої та середньої течії Дністра. Північна частина хорватів, імовірно, входила тоді до сфери впливів західнослов'янських ранньодержавних об'єднань, про що йтиметься нижче.

Згадка літопису про **«светлых и великых князь»**, котрі, крім київського князя Олега, підписали угоду з візантійцями, порівняння її з висновком, що хорвати, дуліби й тиверці брали участь у поході на Константинополь як союзники Києва, дозволяють зробити висновок, що саме це зіставлення є набагато вагомішим аргументом, ніж усі інші, які можна зустріти в літературі про

Похід князя Олега на Константинополь (907 р.). Мініатюра Радзивилівського літопису XV ст.

існування реальних постплемінних держав у хорватів, дулібів і тиверців. Зокрема в літературі для доказу існування Дулібської або Волинської держави часто використовувалися матеріали арабського письменника аль-Масуді та опис вступу «Повісті временних літ» про взаємини дулібів з аварами[109]. Дослідження А.П. Ковалевського та В.Д. Королюка взагалі доводять, що ця інформація стосується подій у центральноєвропейському регіоні[110].

Літописні свідчення незаперечно підтверджують високий політичний розвиток також об'єднань уличів і древлян, у яких, очевидно, відбувався аналогічний процес становлення ранньодержавних організмів. Порівняння політичного розвитку уличів і древлян IX–X ст. дозволяє зробити ще один важливий висновок. Літописні повідомлення того часу показують, як ми бачили вище, неодноразові пересування уличів з однієї місцевості в іншу. Мабуть, ці пересування не відбувалися мирно, а вимагали завоювання уличами нових земель. У літописі розповідається й про те, що поляни **«быша обидимы древлями»**[111], тобто

був момент, коли древляни були сильнішими, ніж поляни. Вірогідно, що в IX ст. древляни прагнули поширити свій вплив не тільки на схід, а й на захід, на землі волинян. Аргументом на користь такого припущення може слугувати факт більш пізнього, у першій половині XII ст., тобто вже в удільний період, входження Погорини до складу Київського князівства (про це див. розділ 4). Населенням згаданого ареалу були волиняни, які, імовірно, опинилися під владою древлян (десь у другій половині IX – першій половині X ст.), а згодом східні волиняни Погорини разом з древлянами були підкорені київськими князями й увійшли до складу київського великокнязівського домену.

В угоді 911 р. є інформація про існування на Русі на початку її державного розвитку «Закону Руського» як юридичного зводу нормативних актів. У цьому документі знайшли відображення норми звичаєвого права, яке виникло внаслідок формування нових суспільних відносин у слов'ян Східної Європи. М.Б. Свердлов висловлює вірогідне припущення, що в VII–IX ст. в різних слов'янських союзів могли виникнути власні «Правди», які згодом були уніфіковані в «Законі Руському»[112].

Князювання Олега знаменувало собою новий етап у взаєминах Русі з південними сусідами. На початку X ст., після здійснення вдалого походу на Константинополь, київська адміністрація підписала важливі угоди з Візантійською імперією, які мали величезне значення для регламентування взаємин між двома державами, насамперед у напрямі розширення та систематизації економічних зв'язків[113]. Саме з цього часу почала працювати як єдиний механізм система збирання та реалізації данини, опис якої зробив Константин Багрянородний у розділі 9 свого трактату, про що вище вже згадувалося.

Водночас у перші роки X ст. руси здійснили похід у Закавказзя. Передусім князь успішно воював з хозарами, унаслідок чого радимичі та частина сіверян перейшли під його владу. Ослаблення Хозарського каганату, що сталося в IX ст., спричинило кардинальні зміни у причорноморських степах, які поступово почали освоюватися печенізькими ордами. Давньоруський літопис фіксує появу печенігів під 915 р.: «**В лето 6423. Придоша печенези первое на Рускую землю, и сотвориша мир со Игорем,**

и придоша к Дунаю»[114]. Проте пересування кочовиків до регіону на південь від Русі розпочалося раніше – приблизно у 80–90-х рр. IX ст.[115] Це одразу позначилося на житті як угрів, так і слов'янських племінних об'єднань уличів і тиверців, які мешкали у степовій і лісостеповій смугах Північного Причорномор'я. На думку В.В. Сєдова, печеніги вимусили слов'ян відступати на північ[116]. Але ця теза потребує конкретизації.

Печеніги розселялися по всій степовій та лісостеповій зонах Правобережжя Дніпра протягом усієї першої половини X ст. Константин Багрянородний чітко відзначав наявність чотирьох «фем» степовиків, які тут були. Під «фемами» візантійського автора, імовірно, слід розуміти й кочові об'єднання, і зони їхнього постійного контролю. Згідно із цим описом, печеніги мали сусідами на півночі дулібів, волинян, бужан, древлян, полян і, до певного часу, уличів. У Прикарпатті хорвати, які мешкали у верхній і середній течії Дністра, фактично були південними або південно-західними сусідами печенігів. Західними сусідами кочовиків були також хорвати, які мешкали у віслянсько-бузькому межиріччі. Тиверці й уличі, які в середині X ст. переселилися в низини Дністра, були вимушені в значній своїй масі або відійти на північний захід у район, підконтрольний хорватам, або перейти на проживання в північно-східну частину Балканського півострова, тобто фактично відійти на південний захід.

Угри, залишивши наприкінці IX ст. район свого постійного перебування у степовому межиріччі Дністра та Дніпра, зробили спробу зайняти землі в лісостеповому Придніпров'ї (імовірно, у басейні р. Росі). **«В лето 6406**, – повідомляє літопис. – **Идоша угры мимо Киева горою, пришедшю к Днепру и сташа вежами; беша бо хотящє, аки сє половцы»**[117]. Пізня угорська хроніка, яка, на думку її дослідника В.П. Шушаріна, адекватно передає події тих часів, також розповідає про спробу угрів захопити землі русів, але останні домовилися з нападниками про мир в обмін на обіцянку слов'ян сплачувати кочовикам данину[118]. Вірогідно, сплата цієї данини, якщо й мала місце, то була одноразовою або нетривалою. Приблизно такою ж була ситуація й у Прикарпатті, де, вірогідно, племена угрів також мешкали якийсь недовгий час. Мабуть, немає підстав, виходячи з факту знахідки Я. Пастерна-

ком у 1935 р. двох поховань знатних угорських воїнів, робити висновок про перебування в тодішньому Галичі (чи в поселенні на місці Галича) якогось гарнізону угрів[119].

На межі IX–X ст. угри переселилися до Паннонської улоговини й упродовж кількох десятиліть своїми набігами становили загрозу багатьом західноєвропейським країнам[120]. Лише перемога германського короля Генріха I Птахолова разом із чеськими союзниками над угорським військом у битві на р. Лех поблизу Аугсбурга (955 р.) фактично поклала край цій експансії.

Розвиток зовнішньополітичної діяльності князя Ігоря (912–944 рр.), крім останніх років його володарювання, майже не знайшов відображення у джерелах. Проте вони розповідають про об'єднавчу діяльність київського центру. У 40-х рр. X ст. київський князь завдав поразки уличам, які в той час мешкали на півдні сучасної Правобережної Київщини. Тут був розташований літописний центр цих племен – Пересічен (дослідники локалізують його на місці сучасного села Тясмина Київської області). 940 р., за даними новгородських літописів, уличі втратили свою столицю й переселилися на Нижній Дніпро, а згодом – на Дністер[121]. Проте невдовзі під тиском печенігів, про що вже йшлося вище, одна частина уличів була вимушена відійти на північний захід, інша – на Балкани, а решта пізніше стала складовою берладницько-бродницького населення Нижнього Подунав'я та причорноморських степів[122].

У цей же час відбувався конфлікт Русі з древлянами, котрі після смерті Олега прагнули позбутися залежності від Київської держави. **«И деревляне затворишася от Игоря по Олгове смерти, и победив а, возложи на нь дань больше Олгови»**[123]. З розповіді про загибель князя Ігоря в 945 р. відомо, що земля древлян була «кормлінням» воєводи Свенельда і його дружинників. А це свідчило, що фактично цей ареал перетворився в намісництво[124]. Таким же намісником у Новгороді був, судячи з інформації Константина Багрянородного, і син Ігоря Святослав. Проте його князівський статус піднімав рівень легітимності його влади на значно вищий щабель. Водночас слід зазначити, що поява представника київської династії в конкретних регіонах закладала собою зворотний ефект: у перспективі цей князь, досягнувши

підтримки місцевої племінної верхівки, прагнув до посилення своєї влади, добивався незалежності. Це, у свою чергу, не означало, що цей же володар відмовлявся від пошуку удачі в змаганні за київський стіл.

На степовому кордоні Ігор 915 р. уклав, як зазначалося вище, мир з печенігами, а 920 р. князь **«воював на печенеги»**[125]. У першій половині X ст. кочовики ще не стали серйозною загрозою для південноруських земель, проте Русі доводилося рахуватися з ними, оскільки від становища у степах залежало функціонування дніпровської торговельної артерії. Необхідно зазначити, що саме в першій половині X ст. печеніги розселилися на обох берегах Дніпра. Константин Багрянородний, як уже згадувалося вище, повідомляв, що печенізька територія складалася з восьми «фем» (областей, точніше – ареалів кочування). Чотири з них були на правому березі Дніпра, а чотири – на лівому[126]. Виходячи з опису, наведеного візантійським автором, десь на середину X ст. печеніги контролювали весь лісостеп і степ Причорномор'я, проте в ті часи Русь мала з ними більш-менш нормальні відносини.

У той же час, за даними Константина Багрянородного, у Придністров'ї кочовики розорили цілий регіон, де знаходяться «спустошені фортеці». Можна припускати, що ці фортеці колись належали або уличам, або тиверцям, хоча сам грецький автор вважав, що там колись мешкали ромеї (візантійці). У буквальному сенсі інформацію візантійського автора сприймає І.О. Князький[127]. Серед правобережних «фем» одна – Гиазихопон – була біля Болгарії, а це свідчить, що степовики контролювали Нижнє Подунав'я та Нижнє Придністров'я, Нижня Гіла межувала з «Туркією» (Угорщиною), тобто печеніги займали або контролювали якусь територію Прикарпаття; третя – Харавої – була поряд з Росією (вірогідно, що це землі в басейні ріки Росі); і, нарешті, четверта – Іадиєртім – мала сусідами «ультинів» (уличів), «дервленінів» (древлян), «ленциніноїв» (лендзян)[128].

Російський дослідник В. Іванов на підставі аналізу археологічних та наративних джерел створив етнополітичну карту розселення печенігів у X ст.[129] Але, на нашу думку, запропонована вченим карта потребує певного уточнення. Зокрема автор

явно применшує територію, контрольовану печенігами на Правобережжі, недостатньо враховує інформацію Константина Багрянородного про те, що межі перекочувань степовиків були близькими до кордонів проживання русів, древлян та уличів. Це дає підставу зробити висновок, що на Правобережжі печеніги в момент своєї найбільшої активності (починаючи із середини X ст.) контролювали не тільки степову, а й лісостепову смугу. Розселення печенігів у Центрально-Східній Європі не можна давати загалом по всьому X ст., оскільки впродовж цього століття зона контролю степовиків істотно змінювалася, а точніше – поступово зростала. О.Б. Бубенок зазначає, що в деяких ареалах, підконтрольних кочовикам, мешкало осіле населення непеченізького походження[130].

Польські автори Е. Кухарський та М. Левицький, а згодом С. Кучинський, вважають, що до початку XI ст. Правобережжям Дніпра повністю володіли печеніги, а впливів східних слов'ян у цьому регіоні не було. Перші два автори навіть стверджують, що в печенігів тут виникла могутня держава. Визнаючи перебільшення зазначеними авторами печенізького фактора, необхідно підкреслити, що й недооцінювати його теж не можна. У другій половині X ст. печеніги справді мали серйозні позиції в усій долинній частині краю, а про їх розповсюдження свідчить поширеність тюркської (у тому числі й печенізької) топоніміки навіть на території Малої Польщі[131]. До цього додамо, що відомий спеціаліст з історії номадів Г.О. Федоров-Давидов вважає, що в печенігів дійсно в першій половині XI ст. вже з'явилися певні ознаки ранньофеодальної держави[132].

У 941 та 944 рр. князь Ігор здійснив походи проти Візантії, які слід розглядати як наслідок значних змін у суспільно-політичному житті Русі, що, у свою чергу, позначилося на практиці й характері об'єднавчої політики та дипломатії східнослов'янської держави. Окреслені моменти чітко виявляються шляхом порівняння угод Русі з Візантійською імперією. У договорі 911 р. майже нарівні з верховним володарем Русі відзначаються «**свѣтлые и великие князи**». Їхні володіння («племінні княжіння») входили як автономії до складу держави Русь або були її союзниками. Не випадково в розповіді про похід 907 р. згадується

про вимогу Олега до греків сплачувати данину «на рүскыа грады: первое на Кыев, та же на Чернигов, на Переяславль, на Полтеск, на Ростов, на Любечь и на прочаа грады, по тем же бо городам, седяхү велиции князи, под Олгом сүщи»[133].

У договорі 944 р. згадуються лише князі («княжье»), що було ознакою серйозного ослаблення політичної сили племінних династів і водночас посилення київського володаря. Забігаючи наперед, зазначимо, що серед осіб, які підписували угоду з візантійцями в часи Святослава Ігоревича, крім київського князя, згадуються лише бояри. Це свідчить не тільки про ліквідацію впливу племінних династів на розвиток міжнародних відносин Русі третьої чверті X ст., а й про поступовий перехід об'єднавчої діяльності київського центру зі сфери зовнішньої до сфери внутрішньої політики. Проте й у правління Святослава та його спадкоємців тривав процес включення до складу Русі деяких земель, племінних союзів та «племінних княжінь» на «околицях» східнослов'янського світу. Тому ми не можемо погодитися з думкою М.Б. Свердлова, який вважає, що в часи Святослава племінних князів уже взагалі не було[134]. Ця думка суперечить факту посадження Святославом у 970 р. в Києві, Овручі та Новгороді своїх синів Ярополка, Олега та Володимира Святославичів, які, безумовно, були носіями князівської влади[135]. Інша річ, що згадані князі, а можливо і якісь інші (у 70-х рр. X ст. в Полоцьку правив князь скандинавського походження Рогволод), не мали значної влади, особливо щодо дій на міжнародній арені.

У період існування Великоморавської держави в Центральній Європі в IX ст. до її складу увійшли не тільки території Південної Польщі – Сілезія та Мала Польща, а й певний ареал східнослов'янських племен межиріччя Західного Бугу, Сану та Вепру[136]. Зокрема, у «Житії св. Мефодія» (третя чверть IX ст.) повідомляється, що «в Висле» правив сильний князь, який чинив серйозний опір Великоморавській державі[137], пізніше, біля 875–876 рр., племінне формування віслян опинилося під владою сильнішого сусіда. Проте мова не йшла про повну інкорпорацію більш потужним державним формуванням Віслянського князівства, яке в державно-політичному плані продовжувало

розвиватися. У цьому відношенні інтерес викликає інформація в «Описі Германії» англосаксонського короля Альфреда наприкінці IX ст. про сусідню з Моравією «країну вислян» (Visleland)[138]. Аналіз Установчої грамоти Празької архієпископії під 973 р., текст якої зберігся у «Хроніці» чеського хроніста Козьми Празького й де згадується входження до складу згаданої архієпископії земель до рік Бугу і Стиру, дав підставу вченим зробити висновок про включення Побужжя як частини Віслянського князівства до складу Великої Моравії[139]. Розгляд пам'ятки дозволяє припускати, що західні райони розселення волинян та північно-західний район розселення хорватів пізніше разом із західнослов'янським ареалом вислян (Мала Польща) як єдиний територіальний комплекс входили до складу Празького князівства[140]. У свою чергу, відсутність якоїсь зовнішньополітичної активності Чехії в цьому районі в X ст. дозволила зробити висновок, що вперше цей район Побужжя (разом з вислянами) опинився у сфері впливу не Чеської держави, а більш ранніх західнослов'янських державних об'єднань, найімовірніше Великої Моравії[141].

Необхідно зазначити, що після підкорення вісляно-ленд-зянського ранньополітичного об'єднання Великою Моравією, а потім Чехією ініціатива в державно-політичних процесах у польських племен перейшла до «племінних княжінь» Великої Польщі. На думку вчених, у середині IX ст. тут провідну роль відігравали гоплянське та полянське ранньодержавні утворення, які протягом тривалого часу суперничали один з одним. Спочатку першість у цій боротьбі мали гопляни. Саме цим, вірогідно, пояснюються відсутність згадки про західнослов'янських полян в описі «Географа Баварського» та інформація про значний територіальний комплекс гоплян, до якого входило понад 400 «градів»[142]. Можливо, що сюди входили й землі полян, які були підкорені гоплянами. Проте наприкінці IX ст. ситуація докорінно змінилася: полянській верхівці на чолі з князями Пястами вдалося змістити гоплянського князя Попеля[143]. У напівлегендарній формі ці події знайшли відображення у хроніці Галла Анонiма та деяких інших польських хроніках[144].

Розгляд питання про західнослов'янський вплив у Побужжі дав підставу дослідникам зробити висновок, що, очевидно, головну контрольну функцію в цьому регіоні виконував не віддалений великоморавський центр, влада якого тут була досить ефемерною, а вісляни (лендзяни) Малої Польщі[145]. Необхідно зазначити, що об'єднаній Польській державі, що постала у другій половині X ст., передували ранньодержавницькі формування, серед яких лідирували Полянське (у Великій Польщі) і Віслянське (у Малій Польщі) політичні об'єднання. З декількох князівств формувалася Чеська держава із центром у Празі.

Саме лендзянсько-віслянська знать, на нашу думку, побудувала в міжріччі Вепра, Бугу та Сану низку оборонних пунктів – Червен, Перемишль, Белз, Берестя та інші. Від назви першого з них весь цей район отримав назву «Червенські гради». Дослідження археологів свідчать, що найбільша концентрація знахідок західнослов'янського матеріалу при загальному переважанні східнослов'янського спостерігається саме в районі розташування цих «градів»[146]. Позиції лендзян-віслян, імовірно, тут збереглися, а швидше за все, навіть посилилися в період входження вісляно-волинянського комплексу до складу Празького князівства.

Ще А.М. Насонов підкреслював наявність у той час на Волині й у Прикарпатті іманентних внутрішніх імпульсів державно-політичного поступу. На думку вченого, ще до моменту поширення на крайні західні регіони розселення східних слов'ян київоруських впливів тут «існували міста з місцевим правлячим класом, що згуртував, об'єднав відому територію, населену східними слов'янами»[147]. О.П. Моця, підкресливши факт поширення на цю територію впливів західнослов'янських політичних формувань, зазначає, що на цей регіон із заходу паралельно здійснювалися релігійно-ідеологічні впливи, які йшли від християнських центрів, що виникли внаслідок діяльності Кирила-Константина, Мефодія та їхніх учнів[148]. Зауважимо, що в ці землі християнство в X ст. поширювалось як державна релігія, оскільки побузький регіон входив до складу Празької архієпископії, про що свідчить вищезгадана Установча грамота останньої 973 р.[149]

Розглядаючи державотворчі процеси IX – першої половини X ст., необхідно констатувати, що вони розвивалися у двох ракурсах. Перший державотворчий чинник був внутрішній, породжений власним політичним розвитком хорватського й волинського населення, а другий формувався як імпульс іззовні – від Віслянського політичного формування, Великоморавської держави, а згодом (меншою мірою) від Празького князівства. Свідченням чеського впливу в цьому регіоні є назва міста Перемишля, яке, можливо, походить від імені одного із чеських володарів з династії Пжемисловичів[150].

Під 966 р. арабський письменник ібн-Якуб пише: «З Мешком [Мешко I, польський (гнезненський) князь у 960–992 рр. – *Авт.*] межує на сході Русь, а на півночі – Бурус [Пруси. – *Авт.*]»[151]. На підставі цього повідомлення, ураховуючи перебування в цей час Малої Польщі під контролем Праги, учені дійшли висновку про належність в середині 60-х рр. X ст. Польському (Гнезненському) князівству Мазовії, а Русі – землі дреговичів[152].

Слов'янське населення Дніпровського Правобережжя, Прикарпаття й Волині та об'єднавча політика Русі (50–70-ті рр. X ст.). Під час князювання дружини Ігоря Ольги відбулися нові якісні зміни в політичному розвитку держави Русь, що позначилося на її державній консолідації.

Перш за все тоді виникла нова, значно складніша система експлуатації підвладних Києву земель, що проявилось у створенні досконалого механізму збирання данини – системи становищ та погостів. Раніше за всіх така система почала формуватися у древлян, де, крім власних володарів, реальним намісником – представником київського політичного центру – був Свенельд. Фактично древляни перебували під потрійним гнітом: місцевих володарів, київського намісника та безпосередньо київської адміністрації. Можливо, саме неузгодженість між Свенельдом та Ігорем в організації збирання данини і стала причиною трагічної загибелі князя. Ця подія знайшла відображення не тільки в літописах, а й у візантійській хроніці Льва Діакона[153]. Ця звістка грецької пам'ятки є ще одним свідченням значної уваги Візантії до подій у північнопричорноморській державі, політика якої мала неабиякий вплив на Константинополь.

Чіткий механізм політичних дій київської дружинно-боярсько-купецької верхівки щодо інших східнослов'янських земель ґрунтовно описаний у тексті Константина Багрянородного. Аналіз цієї розповіді свідчить, що вона була написана на підставі вражень якогось грецького мандрівника від подорожі до Києва. З тексту пам'ятки видно, що вся територія Русі тоді умовно поділялася на дві частини. Перша – безпосередньо підпорядкований Києву ареал, де були розташовані такі міста, як Чернігів, Любеч, Вишгород, Смоленськ, Новгород; друга – підлеглі Русі племінні союзи («племінні княжіння»)[154]. У правління Ольги до першої частини Русі перейшли землі могутнього до середини X ст. «племінного княжіння» древлян.

Зростання ролі нової релігії – християнства – у духовному житті Русі в середині X ст. диктувало необхідність включення східнослов'янської держави до системи християнських країн, створення у зв'язку із цим нового механізму відносин з Візантією, духовенство якої могло здійснити наступний і головний крок у християнізації слов'ян Східної Європи, а саме: провести в церковно-політичному та канонічному плані навернення до християнства всього населення Русі. Християнство поширюва-

Перунів пагорб у Києві.
Мініатюра Радзивилівського літопису XV ст.

лося на Русь не тільки з Візантії, а й із Балкан, Центральної Європи, західного регіону Північного Кавказу (Зіхська єпископія), Закавказзя, Херсонесу, де віросповідання відрізнялося від канонічного грецького. Зазначимо, що в середині X ст. в ідеологічному житті Русі відбувалися зміни, пов'язані не лише з проникненням сюди й запозиченням слов'янами іноземних релігійних уявлень та вчень[155], а й з еволюцією власних світоглядних систем, що виявилося насамперед у перетворенні язичництва на ранньокласову в соціальному плані віру[156]. X ст. в історії Русі є всі підстави розглядати як період співіснування, синкретизму та протистояння двох релігій правлячої еліти східнослов'янського світу, які, у свою чергу, суперничали з місцевими племінними віруваннями.

У боротьбі християнства та дружинного язичництва в остаточному підсумку перемогло перше, але альтернативна ситуація, яка виникла в ідеологічному житті Русі ще принаймні в середині IX ст., вирішувалася впродовж усього X ст. Після ж запровадження християнства як офіційного віросповідання вона призвела до довготривалого існування двовір'я, а згодом наявності протягом століть у населення Східної Європи рудиментів старої віри на рівні звичаїв.

Заходи вдови Ігоря княгині Ольги (945–962 рр.), спрямовані на запровадження християнства в країні, мали сприяти процесу офіційної християнізації східнослов'янського населення. Незважаючи на складні взаємини в цьому питанні адміністрації княгині з грецьким патріархом, а також дальші контакти Ольги з германським духовенством, що стало приводом для язичницької реакції 962 р., вважаємо, що з формально-юридичного боку Русь після хрещення Ольги стає християнською державою. Ми не можемо погодитися з думкою О. Прицака, який значення хрещення Ольги в Константинополі зводить фактично до звичайного приватного акту й перебільшує значення контактів Русі із Заходом[157]. Поряд із цим необхідно зазначити, що, з позицій ідейно-політичних уявлень візантійців, Русь стала християнською державою набагато раніше – за часів князя Аскольда. Тому грецькі книжники не повідомляють ні про конфесійну діяльність Ольги, ні про пізніші дії князя Володимира в напрямі християнізації Русі.

Розглядаючи інформацію про князів X ст., слід звернути увагу на чітке і свідоме протиставлення монахами-книжниками XI – початку XII ст. діяльності володарів-язичників і володарів-християн. Безумовно, у процесі еволюції давньоруської державності, суспільства та ідеології відбувалася поступова трансформація управлінських структур, ускладнювалася система методів діяльності правлячої верхівки Русі, але вищевказане протиставлення не відповідало історичним тенденціям, а більшою мірою було виявом літературної, а точніше – ідеологічної тенденції літописання[158].

Після ознайомленні з текстом літопису створюється враження, що нащадок Ольги Святослав займався переважно зовнішньополітичними справами: здійснив блискавичний похід на Волгу, завдав нищівної поразки Хозарській державі, а потім утрутився в запеклу війну на Балканах. Згадаймо хрестоматійно відомі фрагменти літопису: **«И послаша княне к Святославу, глаголиша: "Тя княже, чюжен земли ищеши и блюдеши, а своея ся охабив". Рече Святослав к матери своея и болярам своим: "Не любо ми есть в Киеве быти, хочю жити в Переяславци на Дунаи, яко середа земли моея..."»**[159].

У літературі нерідко зустрічається думка про те, що Святослав був носієм старих тенденцій у розвитку Русі. В.М. Ричка, наприклад, вважає, що «Святослав – типовий воїтель-здобичник родоплемінної епохи, що стрімко відходила у минуле»[160]. На нашу думку, така характеристика є некоректною. Справді, Святослав багато уваги приділяв зовнішньополітичним акціям, проте це не було проявом якогось анахронізму. Поряд з активною зовнішньою політикою, при Святославі Ігоревичі відбувалися й певні внутрішні перетворення, про які літописці не згадували або на яких не акцентували своєї уваги. Ідеться не лише про підкорення Руссю землі в'ятичів, а й про зміцнення влади київського князя у віддалених від столиці районах східнослов'янського світу. Про це свідчать знахідки печаток з іменем Святослава у Воїні, Новгороді, Пліснеську та Ізяславлі[161]. Для нас особливе значення мають знахідки у Пліснеську, оскільки вони є достатньо вагомим доказом поступового поширення політичних впливів Києва на південно-західні землі проживання

східного слов'янства. Відкриття тут величезного археологічного комплексу говорить не тільки про великий економічний і мілітарний, а й політичний потенціал місцевого хорватського населення[162].

У третій чверті X ст. частина хорватських земель (західна) реально продовжувала залишатися під контролем Віслянського князівства, яке, у свою чергу, перебувало у сфері впливів Празького князівства. На східні землі Волині тоді почала поширюватися влада Києва. Основна ж маса хорватських земель (у басейні Верхнього та Середнього Дністра) та певний ареал Волині залишалися поза сферою політичної експансії як західних, так і східних сусідів.

Посадження в 970 р. синів Святослава – Ярополка, Олега та Володимира – на князівські столи в Києві, Новгороді та Овручі, на нашу думку, слід розглядати як крок уперед на шляху створення нової адміністративної системи, яку розвинув і вдосконалив Володимир Святославич[163].

Зміна суспільно-політичних відносин на Русі позначилася й на розширенні сфери та ускладненні характеру зовнішньополітичної діяльності східнослов'янської держави. Ще в правління

Переговори візантійських послів зі Святославом Ігоревичем (971 р.). Мініатюра Радзивилівського літопису XV ст.

Ольги були зроблені серйозні кроки в напрямі розвитку відносин з однією з найпотужніших на той час країн Європи – Германською імперією[164]. О.В. Назаренко вважає, що ці відносини мали продовження у правління Святослава та його сина Ярополка[165]. Як відомо, Святослав негативно ставився до християнства: орієнтувався на дружинне язичництво, яке в його правління ще більше набуло форми розвинутого політеїзму[166]. Однак навіть тоді на Русі продовжувала зростати кількість християн. Судячи з тексту «Повісті временних літ», вони були навіть у найближчому оточенні руського князя[167]. Усе це значною мірою було наслідком активної взаємодії східнослов'янського суспільства з навколишнім світом. Р.Г. Симоненко пише, що «Святославу належить історичне місце першовідкривача її [Русі. – *Авт.*] комплексних геополітичних інтересів»[168].

Зазначений вище розподіл столів між синами князя, на нашу думку, можна розглядати як прагнення Святослава утворити величезну державу (імперію?), у якій йому повинні були підкорятися володарі інших країн, у тому числі власні сини – князі-намісники Києва, Овруча та Новгорода. Аналогічну ідею створення універсальної держави наприкінці X ст. висував імператор Германії Оттон III, який прагнув підкорити своєму скіпетру Германію, Італію, Францію та Польщу[169].

Розглядаючи зовнішню політику Русі часів правління Святослава Ігоревича, слід звернути увагу на той факт, що в її східному напрямі неабияке значення мало встановлення контактів Русі з торками-огузами, які із середини X ст. вели жорстоку боротьбу з Хозарським каганатом. Водночас розгром Хозарії союзниками у другій половині 60-х рр. призвів до пересування торків на захід, що зумовило збільшення щільності кочового населення у причорноморських степах і наприкінці X ст. спричинило погіршення ситуації на південних кордонах Русі.

Після загибелі Святослава на Русі точилася тривала війна між його нащадками. Після того як загинув древлянський князь Олег, а новгородський володар Володимир був вимушений шукати притулку у Скандинавії, Ярополк, як пише літописець, «**бѣ володѣя единъ в Русѣ**»[170]. Ця згадка, яка має відношення до 977 р., уже давно дала підставу вченим вважати, що саме із цього

часу на Русі починає використовуватися поняття «**единодержець**» (близьке з ним – «**самовластєць**»). Пізніше таке словосполучення було використане стосовно Ярослава Володимировича, коли 1036 р. в літописі зазначається, що він «**бысть самовластєць Рускыстей земли**»[171]. Г.Г. Літаврін відзначає, що обидва давньоруські поняття були кальками візантійських «монократор» та «автократор», але не були рівносильними, бо на Русі не єдналися з титулом «імператор»[172].

Проте тут важливим моментом є інше. Святослав, прагнучи створити величезну державу з усіх завойованих народів, посадив своїх синів у Києві, Древлянській землі й у Новгороді як князів-намісників. А це означало, що після смерті батька питання верховної влади не могло бути вирішене автоматично на користь його старшого сина. Для отримання батьківської спадщини Ярополк передусім мав стати повноправним господарем «Руської землі» (Середнього Придніпров'я). Водночас це абсолютно не означало, і про це ми будемо вести мову далі, що всі території східного слов'янства мусили обов'язково підкорятися київському князю.

Поняття «імперія» в контексті розгляду державно-політичних процесів у слов'ян Східної Європи. Зараз у працях науковців починає все частіше використовуватися поняття «імперія» щодо державного періоду розвитку слов'ян Східної Європи[173]. Нагадаємо, що в радянській історіографії стосовно історії Русі до моменту, коли, на думку дослідників, відбувся її розпад на окремі князівства, застосовувалася здебільшого дефініція «ранньофеодальна монархія». У тій же літературі інколи можна зустріти характеристику К. Маркса держави Русь, яку той порівнював з державою Карла Великого[174]. У зв'язку з розглядом цього порівняння, московський історик В.Т. Пашуто в середині 60-х рр. XX ст. відзначав близькість Русі з державно-політичного погляду до синхронної за часом існування Германії, підкреслював важливість порівняльно-історичного вивчення Давньоруської держави та Германської імперії в IX–XIII ст.[175], а київський філософ О.І. Мостяєв підкреслює близькість етапів розвитку Франкської імперії та Київської Русі[176]. Але в цілому радянські

вчені цю характеристику К. Маркса докладно не розбирали. Вірогідно, це пов'язано з тим, що таке порівняння було не на користь Русі: держава Карла проіснувала недовго й не мала сталої етнічної підоснови. Останньою ж для Русі, на думку багатьох радянських дослідників, була давньоруська народність. Академік Б.О. Рибаков на початку 60-х рр. XX ст. писав, що у східних слов'ян півтора століття існувала ранньофеодальна імперія, «що об'єднувала всіх східних слов'ян і десятки іншомовних племен». У другій половині XI ст., на думку історика, уже існувала феодальна напівфедеративна держава. Пізніше настав період феодальної роздробленості Русі[177]. Через двадцять років історик значною мірою скорегував свої уявлення про розвиток державності у слов'ян доби існування Русі. На його думку, не можна перебільшувати ні єдності Русі в X – першій половині XI ст., ні рівня розчленування східнослов'янського світу у XII–XIII ст. Б.О. Рибаков підкреслює, що Русь не розпалася на півтора десятка князівств, а з її надр викристалізувалися вказані князівства («князівства-королівства»). Саме до першої (Русі) історик використовує формулювання «ранньофеодальна імперія», але не дає йому визначення[178]. З тексту праці видно, що ця дефініція залучається паралельно й, очевидно, як синонім поняттю «ранньофеодальна монархія». П.П. Толочко, який свою книгу «Давня Русь. Нариси соціально-політичної історії» (Древняя Русь. Очерки социально-политической истории) присвятив саме питанням державно-політичного розвитку Русі, поняття «імперія» не застосовує[179].

Набагато частіше поняття «імперія» стосовно Русі зустрічається в зарубіжній історіографії. Зокрема Г. Вернадський свого часу писав, що в X ст. скандинавські володарі Києва зробили спробу створити величезну імперію. Ця спроба багато в чому була пов'язана з їхніми намаганнями взяти під контроль торговельні шляхи Східної Європи[180]. Я. Пеленський вважає, що Русь була мультицивілізаційною імперією, унаслідок чого згодом окремі її частини розвивалися різними цивілізаційними шляхами. Це особливо проявилося вже в XIII ст. на прикладі різних цивілізаційних орієнтирів у поступі північного Владимира та південно-західного Галича[181]. На жаль, сучасні автори, які широко

використовують поняття «імперія» у своїх працях, не наводять аргументів щодо правомірності залучення цього терміна для характеристики державного розвитку Русі[182].

Природно, виникає питання про коректність використання поняття «імперія» стосовно державності слов'ян Східної Європи, а також (якщо такий підхід прийнятний) до якої міри це поняття можливе при аналізі історичних явищ.

У науковій літературі термін «імперія» зустрічається як у широкому, так і у вужчому сенсах. У вузькому сенсі він застосовується щодо Римської імперії та державних формувань, які склалися в добу середньовіччя й використовували поняття «імперія» насамперед як утілення у практику державного життя певної ідеологічної традиції. Серед цих держав у першу чергу треба назвати Візантійську, Франкську та Германську імперії. Назва останньої наприкінці середньовіччя трансформувалася у «Священну Римську імперію германського народу»[183]. Претензії на подібну імперську спадщину епізодично спостерігаються в історії Болгарії, Англії й навіть Кіпру. Поза всяким сумнівом, що давньоруські ідеологи ніколи не вважали Русь імперією, рівнозначною Германській чи Візантійській, проте прагнули вселенські ідеологеми використати для піднесення престижу власної держави (див. розділ 9).

Необхідно зазначити, що західноєвропейські хроністи вкладали своє розуміння великих держав, характеризуючи країни, які не входили до складу християнського співтовариства. Зокрема «королями» вони називали володарів тих країн, які, на їхній погляд, були суверенними монархами. Так, місіонер Бруно Кверфуртський (початок XI ст.) називав київського князя Володимира Святославича «володарем, могутнім своїм королівством та багатством»[184]. Королем Русі називав Володимира й германський хроніст Тітмар Мерзебурзький[185]. Водночас слід зазначити, що дефініції «імперія», «імператор» до нехристиянських країн застосовувалися в середньовічній хронографії вкрай рідко. Латинські книжники вважали «імперіями» великі за розміром держави, у підданстві володарів яких перебувало чимало інших країн. Зокрема, Плано де Карпіні «імператорами» називав монгольських ханів, які насправді носили титул «каан», що походив від загальнотюркського титулу «каган» або «хакан»[186].

Водночас у науковій літературі дефініція «імперія» в широкому (не ідеологічному) розумінні слова використовується значно частіше, причому стосовно найрізноманітніших держав. Зокрема цим терміном часто характеризуються Перська держава, держава Олександра Македонського, держави давнього та середньовічного Китаю, держава Чингізидів, держава Тимура, держава турків-османів тощо. Не викликає сумніву, що тут мається на увазі держава, яка охоплює велику територію й до якої входить численне населення та велика кількість народів.

Політолог С.Г. Рябов дає таке визначення поняття «імперія»: «Імперія – (від. лат. *Imperium* – влада, панування) – позначення великої держави, яка складається з метрополії та підпорядкованих центральній владі держав, народів, які примусовим чином інтегровані до єдиної системи політичних, економічних, соціальних та культурних зв'язків»[187].

І в такому сенсі, зважаючи на специфіку досліджуваної епохи, вірогідно, слід розглядати питання про можливість використання цього поняття у вищеозначеному розумінні стосовно Русі. Конкретніше, в історії Русі таку характеристику, на нашу думку, передусім можна застосовувати до держави князя Святослава Ігоревича (962–972 рр.), у діях якого спостерігалося прагнення до створення великої наддержави й на рівні тогочасних ідеологічних уявлень обґрунтовувалися великодержавницькі (імперські) претензії[188].

Але, щоб не викликати плутанини саме стосовно країн, які були часткою християнського світу, мабуть, правильніше було б говорити тут про ранньополітичне державне утворення імперського типу (державу-імперію). Як нам видається, саме про такі державні формування – держави-імперії – писав (щоправда, не застосовуючи дефініції «імперія») відомий знавець історії слов'янського середньовіччя В.Д. Королюк. «Очевидно, – зазначає дослідник із цього приводу, – найбільшу зацікавленість у створенні таких великих утворень проявляла центральна князівська влада, що спиралася при цьому на сильну й добре організовану дружину. Саме ці елементи ранньофеодального суспільства були особливо пов'язані з міжнародною торгівлею, саме їм належала левова частка воєнної здобичі, вони збагачувалися за

рахунок данини з підлеглого населення». В.Д. Королюк вважає, що ця форма держави змінилася відносно єдиною ранньофеодальною державою з «типовим суспільно-економічним базисом, апаратом влади, адміністративним і військовим устроєм і правом»[189].

Але тут є підстави зробити певні застереження. Елементи державності попереднього етапу у східнослов'янському світі існували й у XI, і в першій половині XII ст. Були регіони, де не простежується чіткого підпорядковування населення князівській владі, а сама система політичного адміністрування чи експлуатації мала досить нестабільний характер. Не випадково, що В.Т. Пашуто саме щодо цього часу виділяє в системі політичного життя східнослов'янської держави не тільки внутрішню і зовнішню, а імперську політику. Під останньою він розумів політику князівської влади стосовно підлеглих народів, які не входили до структури давньоруських князівств[190]. Можливо, що такою була політика галицьких князів XII–XIII ст. щодо населення Прутсько-Дністровського межиріччя (так званого берладницького населення), а переяславльських князів – щодо слов'янського населення, яке мешкало в басейні Сіверського Дінця.

Визнаючи факт існування держави у вигляді політичного формування імперського типу – держави-імперії – у слов'ян Східної Європи, необхідно зазначити, що на певному етапі в рамках цього формування на регіональному рівні поступово починають виникати більш структуровані консолідовані державно-політичні системи у вигляді земель-князівств. Спочатку вони в тій чи іншій формі перебувають у залежності від Києва як загальноруського центру, але згодом перетворюються на фактично самостійні держави. Такий період дійсно настав у середині XII ст., коли великий київський князь перетворився на номінального носія загальноруської влади, а земельні князі – на достатньою мірою суверенних володарів[191]. Тут немає нічого дивного, якщо згадати, як у період пізнього середньовіччя й нового часу в рамках «Священної Римської імперії» виникали, а згодом досягали необхідного розвитку численні держави. Сама ж імперія поступово перетворилася скоріше в ідеологічні уявлення, ніж у конкретну практику державного буття.

Розділ 3

Землі Волині і Прикарпаття у складі держави Русь (кінець X – 70-ті рр. XI ст.)

Русь під час володарювання київського князя Володимира Святославича. Правління Володимира Святославича (980–1015 рр.)[1] у науковій літературі справедливо розглядається великою мірою як перехідне в історії держави Русь[2]. На межі X–XI ст. завершувався процес державно-територіального оформлення Русі, а її об'єднавча політика остаточно ставала внутрішньою, чому значно сприяла адміністративна реформа князя Володимира[3].

Наприкінці X ст. до Русі увійшли землі радимичів, в'ятичів, відвойовувався у Чехії південно-західний регіон розселення східних слов'ян – район літописних «Червенських градів»[4]. Приєднання останніх робило державу Русь суб'єктом активної центральноєвропейської політики. В останнє десятиліття X ст. Русь встановила дипломатичні відносини з Чехією, Угорщиною й Польщею, уклала з ними договори «миру та любові». Дві останні держави, а також скандинавські країни саме в цей час прийняли християнство.

На відміну від країн Центральної Європи нове християнське віросповідання держава Русь прийняла не з Рима, а з Константинополя, що зумовлювалося багаторічними економічними, політичними та культурними зв'язками східних слов'ян з Візантією[5]. Прийняття християнства, крім інших факторів, сприяло розвиткові зовнішньополітичних стосунків із західноєвропейськими країнами, вводило Русь до світового «християнського співтовариства націй»[6].

Крім церковно-політичних взаємин, у часи Володимира у візантійській політиці Русі спостерігалося прагнення розвивати

традиційні на той час економічні відносини, пов'язані насамперед з розвитком торгівлі. Іншим важливим аспектом взаємин двох країн стало постійне запрошення до Константинополя воїнів-найманців з Русі, які вперше з'явилися тут ще за часів Ольги. Відомо, що з 988 р. у Візантії постійно перебував шеститисячний варяго-руський корпус[7].

У контексті розвитку взаємин з Візантією становить інтерес питання про ставлення Києва до Криму. Необхідно зазначити, що в IX ст. у Криму були сильні хозарські впливи, проте з 30–40-х рр. X ст. на півострові чітким уже було домінування візантійців[8]. Інтерес Русі щодо Криму виник ще за часів князя Ігоря, проте, на нашу думку, слушним є висновок О.В. Гадла про включення Східного Криму до складу держави Русь та заснування Тмутараканського князівства в часи князя Володимира[9].

Але час правління Володимира не характеризується дальшим розвитком традиційної для Русі попереднього часу активної східної політики, що було пов'язано з боротьбою Русі проти вкрай небезпечного суперника – печенігів. Ця боротьба вимагала величезних зусиль київської адміністрації. Витрати на будівництво фортифікаційних споруд, фортець – «градів», організацію відсічі нападникам, безумовно, негативно позначилися на

Хрещення князя Володимира Святославича.
Мініатюра Радзивилівського літопису XV ст.

процесі консолідації Русі. Останній період правління Володимира Святославича проходив під акомпанемент тривалої конфронтації з кочовиками й не запам'ятався літописцям яскравими подіями. Тоді ж на Русі дедалі чіткішим ставало назрівання ознак кризи, яка напередодні смерті Володимира проявилася, зокрема, у змові князя Святополка та антикиївських діях новгородського князя Ярослава.

Системний розгляд закономірностей та основних напрямів зовнішньої політики Русі IX–X ст. у контексті з державотворчими процесами, територіальним становленням Русі показує тісну залежність дій східнослов'янської верхівки на міжнародній арені від ступеня політичного розвитку давньоруського суспільства[10]. Одним з найважливіших стрижневих факторів політичного поступу тогочасної Русі були збирання й реалізація данини. Пов'язане з ними підкорення Києву та іншим державотворчим центрам земель інших слов'янських угруповань (союзів племен, «племінних княжінь») входило до сфери об'єднавчої політики, яку до моменту включення зазначених формувань до адміністративної структури Русі можна розглядати як частину зовнішньополітичної діяльності східнослов'янської держави. Міжнародні зв'язки Русі розвивалися паралельно й у тісному зв'язку з еволюцією давньоруської дипломатичної служби, що проявилося в удосконаленні системи укладання угод і практики посольської діяльності, а також у зв'язку із процесом сприйняття східнослов'янською етнополітичною спільністю світової релігії – християнства та з ідеологічними надбаннями, що прийшли на Русь з новою вірою[11].

«Червенські гради» й хорватські племена в політичному житті Русі наприкінці X ст. На початку правління князя Володимира київським двором здійснювалися енергійні кроки щодо зміцнення єдності давньоруських земель, залучення до складу держави Русь усіх східнослов'янських племен і територій. На початку 80-х рр. X ст. до складу Русі увійшли всі волинські землі, а також хорвати Побужжя. «**В лѣто 6489**, – повідомляє «Повість временних літ». – **Иде Володимер к ляхом и зая грады их, Перемышль, Червен и ины грады, иже суть и до сего дне под Русью**»[12].

Ця літописна стаття вже багато десятиліть є предметом жвавої дискусії серед істориків[13]. Комплексний аналіз усіх наявних джерел («Повісті временних літ», праці Ібрагіма ібн-Якуба, Установчої грамоти Празького єпископату, грамоти «Дагоме юдекс», хроніки Козьми Празького)[14] дає підстави вважати, що в 981 р. (або в 979 р.) у результаті походу на захід князь Володимир Святославич завоював район, що входив до складу Чехії. Уперше таку думку висловив у середині XIX ст. відомий чеський історик Ф. Палацький[15], а в наш час її обстоюють Я.Д. Ісаєвич, Г. Лябуда та деякі інші дослідники[16].

«Чеська теорія» може викликати, на перший погляд, серйозні заперечення, оскільки в літописі під 981 р. зазначаються як володарі «Червенських градів» не «чехи», а «ляхи». Проте етнонім «ляхи» в X ст. не міг означати ані Польщі як держави, ані мешканців цієї західнослов'янської країни. У той час він міг стосуватися лише населення Малої Польщі, верхівка якої, хоча й перебувала під контролем Праги, поширювала свій вплив на західнобузький регіон[17].

В.Т. Пашуто висловив припущення, що похід 981 р. проти Польщі Володимир здійснив у союзі з Германією, однак у джерелах немає вагомих доказів для такого висновку[18]. Незважаючи на це, О.В. Назаренко припускає, що означений похід саме в союзі з Імперією було здійснено в 979 р., проте чітко не пояснює, як Володимир міг здійснити військову акцію проти Польської держави в умовах, коли Мала Польща належала Чеському князівству[19].

У 90-х рр. X ст. внаслідок тривалої боротьби із Чехією Гнезненське (Польське) князівство приєднало до своєї території Малу Польщу. Розширення польсько-руського кордону й той факт, що із цього часу він пролягав не тільки через територію непрохідних пущ, а й через регіон Побужжя, який уже увійшов до сфери впливів західнослов'янської панівної верхівки й через який проходив важливий торговий шлях із Регенсбурга до Києва[20], призвели до певного перехрещення сфери інтересів у цьому ареалі Польщі й Русі[21].

Під 992 р. в Гільдесгеймських анналах (Германія) повідомляється, що князь Болеслав (992–1025 рр.) не зміг прибути на

зустріч до імператора Оттона III, оскільки йому в той час «загрожувала велика війна проти руських, але чесно прислав воїнів»[22]. Така реакція гнезненського двору, на що вже давно звернули увагу науковці, була викликана воєнними діями, які вів у цей час проти хорватів князь Володимир Святославич[23]. Згідно з повідомленням «Повісті временних літ», у 992 р. давньоруський князь здійснив похід проти цього союзу племен[24]. Про похід київського володаря проти хорватів є інформація (але роком пізніше) і в новгородському літописанні[25]. Вірогідно, що ці повідомлення стосувалися лише завершальної фази конфлікту.

Дії давньоруського князя проти хорватів, імовірно, викликали настороженість польської знаті, оскільки Польща поблизу Побужжя вела війну із Чехією і створювалася небажана перспектива розширення масштабів конфлікту. Активність польського двору, можливо, була викликана прагненням володарів Польської держави продовжувати політику своїх попередників – представників лендзяно-віслянської верхівки – щодо району «Червенських градів». Суперечка за цей район згодом, у першій третині XI ст., стане причиною активного протистояння Русі й Польщі. Загроза війни із Чехією та Руссю одночасно (джерела свідчать про активні контакти в цей час між Києвом і Прагою), а також внутрішні чвари, що мали місце в 992–996 рр. в Польщі, не дали можливості польському князю Болеславу вдатися на сході до силових дій. У таких умовах польський двір був вимушений вступити в переговори з Руссю. У статті Никонівського літопису під 992 р. розповідається про прибуття до Києва послів із Гнезна[26]. Вірогідно, що сторони домовилися про невтручання у справи один одного у вісло-бузькому регіоні й уклали договір «миру і любові»[27]. Такий договір у тогочасній дипломатичній практиці означав початок офіційних міждержавних відносин між двома слов'янськими країнами[28].

Що ж до суті києво-хорватського конфлікту, то в літературі немає достатньої одностайності в його висвітленні. Б.О. Тимощук вважає, що в 90-х рр. X ст. Володимир Святославич провадив акцію з підкорення Києву земель хорватів, які на початку X ст. вже входили до складу Русі[29]. О.М. Рапов розглядає дії князя Володимира як реакцію Києва на повстання хорватів проти

насильницької християнізації[30]. Т. Василевський вважає, що тоді Володимир воював проти хорватів, які входили до складу держави Болеслава Хороброго. Під останньою вчений розумів незалежне або напіввасальне від Польської держави Мешка I державне володіння в Малій Польщі (колишнє Віслянське князівство), де правив син Мешка – Болеслав[31].

На нашу думку, головною метою походів Володимира на захід на початку 90-х рр. X ст. були не землі хорватів Побужжя, які були приєднані до Русі в 981 р., а територія хорватів Подністров'я, котрі на цей час зберігали свою незалежність від сусідніх держав і мали свою власну державність. Для розгляду цього питання дуже цінними є матеріали археологічних розкопок, проведених Б.О. Тимощуком на Буковині. Учений знайшов там і дослідив чимало тогочасних «градів», які, на його думку, були знищені під час захоплення цього краю Володимиром Святославичем[32]. Ці спостереження для нас є вкрай важливими, оскільки показують не тільки велику мілітарну силу, а й організаційно-політичний потенціал Хорватського ранньодержавного об'єднання.

Адміністративна реформа князя Володимира й західнорусь-кі землі. У правління Володимира фактично вся територія Русі, яка перебувала під патронатом Києва, складалася з намісництв (або посадництв). У джерелах ці володіння називаються волостями[33]. Тоді ж, наприкінці X ст., зникли створені княгинею Ольгою погости як спеціальні табори для дружинників, які займалися збором данини[34]. Як справедливо зазначає В.Л. Янін стосовно тогочасного Новгорода, у той час «всі новгородські князі були посадниками, проте не всі новгородські посадники були князями». Оскільки посадництво було системою організації державного управління Русі X–XI ст., воно мало, на думку вченого, відмерти з «втратою Києвом своєї чільної ролі»[35].

Вірогідно, що весь контрольований Києвом район Волині і Прикарпаття на межі X–XI ст. опинився у складі одного намісництва[36]. Центром цього намісництва було місто Володимир. До складу Волинського намісництва входили територія «Червенських градів», Східна Волинь та землі хорватів. З кінця X ст. тут з'явилися міста, що вже були державно-адміністративними центрами. До них належать Володимир, Червен, Белз, Берестя.

Срібляник князя Володимира Святославича

Спочатку ці міста були своєрідними форпостами влади київського князя в цьому регіоні, але пізніше всі вони стали центрами князівств. Знаменно, що князь Володимир Святославич посадив у першому з названих міст свого сина Всеволода[37], що свідчить про досить високий рівень тодішніх впливів Києва на Волині. Появився князь-намісник і в землях древлян. Цікаво, що в літописі перебування всіх намісників прив'язано до конкретних міст – центрів намісництв, за винятком саме земель древлян. У літописі зазначено, що син Володимира Святослав отримав намісництво в «Деревех» (Древлянській землі)[38].

Перебування князя в тому чи іншому місті в кожному конкретному випадку мало свій відповідний політико-адміністративний зміст. Ідеться про необхідність відрізняти характер влади тих чи інших осіб, які «сиділи» на князівському столі: чи були це князі-намісники, які виконували функцію управителів київського князя, чи князі-володарі, котрі тією чи іншою мірою були повновладними легітимними володарями-монархами. Вище вже зазначалося, що поява в тому чи іншому регіоні представника київської князівської родини в ролі намісника несла в собі досить суперечливу тенденцію. З одного боку, Київ намагався за його допомогою долати тут племінний сепаратизм, але з другого боку, князь-намісник, призначений у столиці Русі, знайшовши спільну мову з місцевою знаттю, прагнув передусім добитися для себе максимальної незалежності від столиці. Зокрема прояви такої тенденції в ряді регіонів спостерігалися вже наприкінці правління Володимира Святославича.

У 90-х рр. X ст. на заході Русі сталися якісь політичні колізії, пов'язані, вірогідно, з боротьбою волинських земель з київським політичним центром. Унаслідок цих подій втратив владу у Володимирі Всеволод Володимирович. Надалі цей край управлявся Києвом за допомогою посадників.

М.М. Корінний на підставі аналізу «Житія про Бориса і Гліба» вважає, що в середині 10-х рр. XI ст. боротьбу проти Києва розпочали в союзі з печенігами сіверяни, проти яких воював Борис. Після смерті Володимира під час міжкнязівської війни ці сіверяни стали на бік тмутараканського князя Мстислава[39]. Про сіверянський сепаратизм пише і Л.В. Войтович. Історик зазначає, що наявність у сіверських землях племінних династів пояснює, чому Володимир не посадив у Чернігові свого намісника. На користь цього свідчить і те, що сіверяни «відразу прийняли Мстислава і так віддано воювали за нього»[40]. На нашу думку, погляди обох дослідників досить цікаві, проте потребують додаткової аргументації.

Відомо, що в 1014 р. київський князь наказав схопити свого пасинка Святополка, коли довідався, що той «таємно готує проти нього змову»[41]. Святополк був князем Турівського князівства-намісництва, до складу якого входила волинська Берестейщина. Тоді ж аналогічні дії проти батька вчинив новгородський князь Ярослав. О.Є. Пресняков, а за ним М.Ф. Котляр висловлюють думку, що ці князі не прагнули захопити владу в Києві, а намагалися добитися незалежності для своїх володінь[42]. Більш пізній матеріал скандинавської «Саги про Еймунда» (кінець другого десятиліття XI ст.) фіксує існування в Полоцьку могутнього князя Вартислава (Брячислава), який згодом вступив у конфлікт з князем Ярислейвом (Ярославом)[43]. Порівняння цього свідчення з інформацією літописів 20-х рр. XI ст. про існування Полоцького незалежного князівства[44] дає підстави стверджувати, що останнє почало формуватися не пізніше середини другого десятиліття XI ст., а можливо, навіть наприкінці X – на початку XI ст.[45] Отже, на Русі спостерігалося прагнення до перетворення князівств-намісництв Святополка, Ярослава, Брячислава й, імовірно, інших князів як підконтрольних Києву адміністративно-політичних одиниць у складі держави-імперії Русь у справжні

незалежні державні утворення. Таким чином, у політичному плані вже на початку XI ст. простежувалася тенденція до поступової трансформації інститутів князівства від першого до другого типу .

У зв'язку з розглядом питання про політико-адміністративну еволюцію князівств-намісництв на Русі, необхідно уточнити деякі питання, пов'язані із застосуванням термінології. Розглядаючи проблему державно-політичного розвитку, а потім становлення регіону, важливо з'ясувати питання про змістове навантаження поняття «земля». Необхідно зауважити, що у численній літературі немає ще одностайності в розумінні цього поняття, залученого науковцями з лексики давньоруських літописів. На думку філолога В.В. Колесова, поняття «земля» одночасно означає й місце розселення, і рід (народ), який мешкає на місці цього розселення[46]. У літописних текстах поняття «земля» використовувалося не тільки стосовно князівств удільної доби, а й щодо більш ранніх формувань, зокрема щодо союзів племен перехідної доби від первіснообщинного до класового суспільства, доби «племінних княжінь» як ранньополітичних організмів, ранньодержавного об'єднання полян і західних сіверян IX ст. («Руська земля») та князівств-намісництв періоду їх входження до складу держави-імперії Русь із центром у Києві. Невизначеність у термінології заважає виявленню певних закономірностей розвитку східнослов'янських регіонів.

Зокрема, на наш погляд справедливо, М.Ф. Котляр визнає певне політичне навантаження терміна «земля», чимало уваги приділяє проблемі взаємозв'язку соціального розвитку, виникнення міст як адміністративних центрів і формування довкола цих центрів округ[47]. Проте спірною є логіка історика, згідно з якою згадка тих чи інших міст у літописі вже є достатнім приводом для висновків про успіхи тих чи інших ареалів у політичному плані. Навряд чи на підставі складної за походженням літописної статті під 981 р. («**В лѣто 6489. Идѣ Володимер к ляхом и зая грады их, Перемышль, Червен и ины грады, иже суть и до сего днѣ под Русью**»[48]) та літописного повідомлення під 1030 р. («**Ярослав Белзы взял**»[49]) можна говорити про раннє виникнення

Червенської, Перемишльської та Белзької земель, авангардної ролі їх у створенні більш пізніх Волинської та Галицької земель.

Невизначеними в літературі є критерії застосування під час розгляду політичного устрою Русі прикметника «удільний». З одного боку, він використовується для визначення цілої епохи, яка настала після розпаду відносно єдиної держави Русь. Виходячи із цієї логіки, саме слово «удільний» треба застосовувати до півтора десятка князівств, з яких складався східнослов'янський світ у XII–XIII ст. Так, наприклад, Я.Д. Ісаєвич зазначає, що з другої третини XII ст. Київська Русь перестає бути об'єднаною державою, а державами стають удільні князівства. «Державою, по суті, стали удільні князівства. Вони мали власне військо, вели самостійну політику як внутрішню, так і зовнішню, укладали міжнародні угоди»[50]. Але таке формулювання, як нам видається, не є достатньою мірою коректним, бо частіше в літературі можна спостерігати застосування поняття «удільне князівство» не стосовно згаданих великих територіальних комплексів, а щодо значно менших політичних формувань, з яких складалися більші князівства.

Фактичним же синонімом перших стало вказане раніше слово «земля». Тобто поняття «Київське князівство» і «Київська земля», «Смоленське князівство» і «Смоленська земля» та інші є фактично рівнозначними. А виходячи із цього, не відмовляючись від характеристики періоду як удільного (зараз він замінив популярне раніше словосполучення «період феодальної роздробленості»), необхідно подумати, як назвати зазначені великі князівства. Як можливий варіант такого визначення, на нашу думку, може бути сполучення «земельне князівство» або «земля-князівство». Галичина наприкінці XI – у першій половині XII ст., а Волинь у другій третині XII ст. стають класичними землями-князівствами. Саме до них можна використовувати термінологію політичної номенклатури «земля-князівство», «земельне князівство».

Раннє повідомлення про Червен і Перемишль у джерелах, перш за все в літописній статті під 981 р. про похід князя Володимира на захід («**В лѣто 6489**, – повідомляє «Повість временних літ». – **Иде Володимѣр к ляхом и зая грады их, Перемышль,**

Червен и ины грады, иже суть и до сего днє под Русью»[51]), не є підставою для висновку про якесь політичне лідерство цих міст разом з округами, порівняно з іншими слов'янськими територіями[52]. Поява таких згадок викликана тим, що вказані міста входили до складу особливої прикордонної зони між західним і східним слов'янством. Ця зона (контактна, або буферна), яка отримала назву «Червенські гради», у другій половині X ст. стала предметом суперництва між Чеським князівством і Руссю, а пізніше, у першій третині XI ст., – між Руссю й Польщею. Подібні зони нагадували близькі до них за суттю прикордонні марки в Західній і Центральній Європі[53].

Як ми вже згадували в першому розділі, на Дніпровському Правобережжі, на Волині й у Прикарпатті на межі IX–X ст. чітко визначилися крупні формування, які можна характеризувати як ранньодержавні об'єднання (постплемінні держави). Такі об'єднання були у древлян, дулібів, хорватів, уличів, тиверців, але за століття ситуація з ними різко змінилася внаслідок активної об'єднавчої діяльності київського політичного центру, а також експансії в цьому регіоні печенізьких орд. На початку XI ст., судячи з інформації літопису, древляни ще не втратили певної автономності, але в них уже не було власної князівської династії. Протягом наступних десятиліть відбулося повне включення їхніх земель до складу Київської землі, тобто території довкола Києва. Таке включення до складу Русі сталося, навіть раніше, з дулібами, землі яких разом із землями волинян, бужан і хорватів уже наприкінці X ст. складали Володимирське князівство-намісництво. Останнє наприкінці XI – у XII ст. трансформувалось у Галицьке та Волинське земельні князівства.

Улицьке об'єднання після поразки, якої воно зазнало від Києва, та через конфронтацію з печенігами до кінця X ст. втратило своє значення, проте частина уличів разом з тиверцями продовжувала відігравати чималу роль у житті південноруського степу в наступні часи, зокрема в житті Прутсько-Дністровського регіону берладників-бродників.

Взаємини населення Прикарпаття й Волині з Києвом у першій половині XI ст. На початку XI ст. в умовах, коли після адміністративно-територіальної реформи на Русі почали проявлятися сепаратистські тенденції, у київської адміністрації виникли певні проблеми у взаєминах з Польською державою. Зазначимо, що наприкінці X – на початку XI ст., у правління князя Болеслава I Хороброго (992–1025 рр.), Польща проводила дуже активну політику. Можна особливо відзначити в цей час війни Польщі з могутньою Германською державою, на чолі якої з 1002 р. стояв король (з 1014 р. імператор) Генріх II[54]. Те, що гнезненська адміністрація була зайнята війною з Германією, не означало відсутності дій на інших напрямах. У полі політичних інтересів гнезненської адміністрації перебували тоді Чехія, землі полабських слов'ян, Помор'я, землі пруссів та ятвягів. Але тут князь Болеслав не міг застосовувати звичних мілітарних засобів, а вдавався до допомоги католицьких місіонерів[55]. Серед церковних діячів, котрі знайшли теплий прийом та всіляку підтримку при польському князівському дворі, слід назвати колишнього празького єпископа Войтеха (Адальберта), місійного архієпископа Бруна Кверфуртського, єпископа Рейнберна, абата Туні. Діяльність трьох останніх була пов'язана з подіями на Русі[56].

У 1008 р. Бруно Кверфуртський прибув з Польщі до Києва, упродовж місяця гостив при дворі князя Володимира. Головною метою подорожі Бруна до Східної Європи було проведення християнської місії серед печенігів. Під час поїздки до степу на Бруна чекав теплий прийом печенізької знаті, тут він від імені київського князя провів переговори зі степовиками, уклав договір між ворогуючими сторонами[57].

Розглядаючи тему взаємин Русі з кочовиками в історичній ретроспективі, необхідно зазначити, що, порівняно з половцями, печеніги були більш зорієнтованими на контроль Правобережжя Дніпра, що, без сумніву, було пов'язано з тиском на них торків, які вже на початку XI ст. зайняли більшу частину Лівобережжя Дніпра. Наприкінці ж X ст., під час різкої конфронтації Русі з печенігами, останні фактично контролювали на Правобережжі всю степову й лісостепову смугу від Дніпра до Карпат.

Розповідаючи про своє перебування в печенігів, Бруно Кверфуртський спеціально підкреслював, що печенізькі хани

скаржилися йому на постійні загрози степовикам з боку Русі. Свого часу нами було висловлено сумнів у щирості цієї інформації[58], оскільки, за даними літописів, відомо, що не Русь для печенігів, а печеніги для Русі становили серйозну загрозу. Зараз, на нашу думку, є всі підстави дещо скорегувати цей погляд. Дійсно, наприкінці X ст. печеніги проводили дуже агресивну політику на півдні Русі, проте, як нам видається, на початку XI ст. ситуація дещо змінилася й не на користь печенігів. Про це свідчать подальші події 10–30-х рр. XI ст.

Ідеться про те, що у складних для Південної Русі подіях першої третини XI ст., в умовах міжкнязівських конфліктів на Русі печеніги не зуміли добитися якоїсь переваги для себе в південноруському регіоні, а в 30-ті рр. XI ст. взагалі зникли з політичного обрію Східної Європи як потужна політико-мілітарна сила. Є підстави погодитися з думкою, висловлену свого часу В.О. Пархоменком, що в останнє десятиліття X ст. князь Володимир не тільки будував укріплення на південному рубежі своєї держави, а й вів досить активні бойові дії з печенігами[59]. У 997 р. невдачею завершилася облога степовиками Білгорода[60]. Про події початку XI ст. інформація в «Повісті временних літ» не збереглася, але є цікаві повідомлення в пізньому Никонівському літописі. Зокрема на сторінках останнього під 1001 р. повідомляється про перемогу Русі над печенігами, про знищення великої кількості кочовиків, а в 1004 р. – про чергову невдачу степовиків під Білгородом, після чого ті були вимушені відступити на південь[61].

На нашу думку, у цей же час печеніги зазнали ряд невдач від торків, які саме наприкінці X ст. фактично оволоділи всім Лівобережжям[62]. Не випадково, що в згаданому листі до Генріха II Бруно розповідає лише про чотири об'єднання печенігів, хоча в середині X ст., як вище вже зазначалося, їх було вісім[63]. Зіставлення цього листа й інформації Константина Багрянородного дає підставу думати, що першою «фемою», яку відвідав Бруно, була «фема» Харавої, розташована в басейні річки Росі.

Під час перебування у Східній Європі Бруно, крім місіонерських справ, фактично виконував і дипломатичні функції[64]. Він, зокрема, познайомився з одним із синів київського князя Воло-

Срібляник князя Святополка Володимировича

димира, який після укладення руcько-печенізького миру деякий час перебував заручником у степовиків[65]. У літературі тривалий час історики висловлювали думку, що цим сином міг бути Святополк, найстарший із нащадків Володимира, який пізніше неодноразово використовував печенізькі орди для вирішення своїх політичних намірів[66]. О.В. Назаренко висловив аргументовані заперечення проти такого погляду, зазначивши, що Володимир не міг направити до печенігів найстаршого за віком сина, який у той час уже мав уділ у Турові[67]. На нашу думку, таким учасником подорожі до степу міг бути Борис, який, як ми доводимо в ряді наших публікацій, також мав контакти з печенігами. Саме цим пояснюється той факт, що пізніше, коли Києву знову почали загрожувати степовики, Володимир у 1014 р. викликав Бориса із Суздаля: київському князю важливо було терміново укласти мир з кочовиками, для того щоб розв'язати собі руки в умовах підготовки війни з новгородським князем Ярославом. Борис був готовий до виконання такого доручення, оскільки, на нашу думку, наприкінці першого десятиліття перебував як заручник у печенігів. Таке розуміння подій пояснює причини відсутності у джерелах інформації про якісь зіткнення дружини молодого князя з печенігами в 1015 р.[68]

Перші тринадцять років XI ст. фактично не висвітлені в давньоруському літописанні, оскільки згадки «Повісті временних літ», що стосуються цього часу, взяті з князівського поминальника й фіксують лише дати смерті представників князівської династії[69]. Із хроніки Тітмара Мерзебурзького відомо, що в 1013 р. польський князь Болеслав здійснив похід на Русь, «причому наше військо [саксонців. – *Авт.*] підтримувало його в цьому поході. Там він спустошив велику область країни, а коли сталися

сутички між його воїнами і печенігами, наказав перебити останніх повністю, не дивлячись, що ті були його союзниками»[70].

Як зазначають дослідники, цей напад, який було здійснено в серпні – вересні 1013 р.[71], у першу чергу був спрямований на захоплення «Червенських градів»[72]. Але полякам, вірогідно, вдалося зайняти тоді лише Берестя. Вище вже згадувалося, що район «Червенських градів» займав дуже важливе стратегічне положення, через нього проходив один з головних торговельних шляхів із заходу на схід, тут, поряд з основним східнослов'янським населенням, мешкало чимало «лендзян» (ляхів). У попередній період з метою зміцнення кордону Русі з Польщею, а також посилення впливу Києва на Волинь київський князь побудував низку фортець-укріплень[73]. Є підстави думати, що кочовики на той час уже розірвали укладений Бруном в 1008 р. договір, що дозволило сину Володимира Борису повернутися зі степу додому.

Невдача польсько-печенізького походу 1013 р. не призвела ні до повного розриву взаємин Болеслава зі степовиками, ні до послаблення експансіоністських намірів гнезненської адміністрації щодо Русі. Саме в контексті з констатацією цього слід пов'язувати низку наступних важливих подій: шлюб пасинка Володимира Святославича Святополка з дочкою польського князя, заколот Святополка і його духівника єпископа Рейнберна проти київського князя, перебування Святополка при дворі Болеслава після смерті Володимира. Аналіз вищезгаданих подій не є темою нашої роботи[74], але важливим для нас наразі є те, що на той час дуже гострим стало суперництво Києва і Гнезно за «Червенські гради». Крім цього, зазначимо, що на той період припадає й апогей внутрішньополітичної боротьби на Русі. Найсильніші з нащадків Володимира не тільки намагалися зміцнити свої позиції в окремих землях Русі, а й прагнули позмагатися за стольний Київ. У цій боротьбі наприкінці 10-х рр. XI ст. загинули муромський князь Гліб, древлянський – Святослав, ростовський – Борис, турівський – Святополк.

У 1017 р., за інформацією Тітмара Мерзебурзького, «володар русів [на той час у Києві князем став Ярослав. – *Авт.*] напав на Болеслава, як йому [германському імператору Генріхові II,

з яким у Ярослава були союзні відносини. – *Авт.*] було обіцяно через посла, захопив одне місто, але нічого більше не зумів зробити»[75]. З новгородського літопису ми дізнаємося про назву цього міста: «**В лето 6525** [1017 р. – *Авт.*] **Ярослав иде к Берестию**»[76]. Отже, є всі підстави думати, що, вірогідно в 1013 р., під час першого походу на Русь, польський володар втрутився в хід міжкнязівської війни на сході й захопив прикордонне місто-фортецю Берестя, яке входило до складу «Червенських градів», проте через чотири роки це місто було відвойоване Руссю[77].

Улітку 1018 р. польський князь Болеслав Хоробрий здійснив похід на Київ на підтримку князю Святополку[78]. Цей похід став кульмінацією в боротьбі нащадків Володимира за великокнязівську владу. З джерел відомо, що перше зіткнення військ Болеслава Хороброго з раттю Ярослава Володимировича відбулося на Волині на березі р. Західний Буг, де військо князя Ярослава зазнало поразки[79]. Восени того ж року Болеслав, повертаючись із походу на Київ, захопив і приєднав до Польщі всі «Червенські гради»[80].

Польський історик М. Счанецький пише, що незабаром після завершення війни 1018 р. польсько-руські відносини нормалізувалися[81]. Але конкретні факти суперечать цьому висновку. Відсутність мирної угоди, захоплення території, де мешкало східнослов'янське населення, та великої кількості полонених[82], серед яких було чимало представників князівської та боярських родин, створювали умови для збереження тривалих напружених відносин між двома країнами. Тривалість конфлікту була зумовлена тим фактом, що в обох країнах у 20–30-х рр. XI ст. загострилися внутрішні конфлікти, котрі заважали процесу подолання суперечностей між державами.

Новий київський князь – Ярослав Володимирович (1019–1054 рр.) – вів тривалу боротьбу з головними суперниками: полоцьким князем Брячиславом Ізяславичем і тмутараканським князем Мстиславом Володимировичем. Боротьба із суперниками для Ярослава була не завжди вдалою. Київський князь у 1021 р. був вимушений не тільки передати Брячиславу два міста, а й фактично погодився на майже повну незалежність Полоцького князівства від київського політичного центру[83].

Вокняжіння Ярослава Володимировича в Києві. Мініатюра Радзивилівського літопису XV ст.

Відмова Ярослава від активної політики щодо Полоцького князівства пояснюється значною силою держави Брячислава, відмовою полочан від ворожих планів щодо Новгорода, а також тривалою війною київського володаря з тмутараканським князем Мстиславом. Зокрема, у 1024 р. київська дружина була розбита під Лиственом, після чого Ярослав був вимушений два роки мешкати в Новгороді, спираючись тут на підтримку місцевих жителів і варягів, а в столиці тримати своїх намісників[84]. Після розгрому військ Ярослава під Лиственом боротьба тмутараканського князя з Ярославом завершилася. Літопис повідомляє: **«И после Мьстислав по Ярослава глаголя: "Сяди в своем Кыеве. Ты еси старейшей брат, а мне буди си сторона". И не смяше Ярослав ити в Кыев, дондеже смиристася. И седяше Мьстислав Чернигове, а Ярослав Новегороде, и беяху Кыеве мужи Ярославли»**[85].

Із цього повідомлення можна робити висновок не тільки про те, що тмутараканський князь Мстислав завоював значні території на Русі. Головним було інше. З одного боку, він начебто

й не повною мірою скористався своєю перемогою, але з іншої – його позиції в державі значно посилилися, оскільки Мстислав фактично завоював у Ярослава право володарювати над величезним краєм на лівому березі Дніпра. У 1026 р. між князями в місті Городці (біля Києва) була підписана угода. **«И разделиста по Днепр Русьскую землю. Ярослав прия сю сторону, а Мьстислав ону. И начаста жити мирно и в братолюбьстве, и уста усобица и мятежь, и бысть тишина велика в земли»**[86]. У літературі існує думка, що саме в цей час на Русі виник перший дуумвірат, що Ярослав та Мстислав були співволодарями держави Русь[87]. Але з наведеної літописної статті очевидно, що йдеться про розподіл держави на дві частини, а не про співволодарювання. Фактично в рамках колишньої єдиної Київської держави виникло декілька держав (Київська – на чолі з Ярославом, Полоцька – на чолі з Брячиславом, Чернігівська – на чолі з Мстиславом). Аналогічна ситуація була у другій половині 30-х – першій половині 40-х рр. XI ст. у Польщі, де в умовах політичної кризи виникло декілька держав. Зокрема важливу роль там відігравало Мазовецьке князівство на чолі з князем Моіславом (Меславом)[88].

Під 1022 р. «Повість временних літ» повідомляє: **«Приде Ярослав к Берестию»**[89]. На підставі цього повідомлення вченими часто робиться висновок про русько-польський конфлікт, а деякі науковці взагалі вважають, що в 1019–1022 рр. між двома країнами точилася війна[90]. Інші історики висловлюють сумнів у вірогідності цього літописного повідомлення. Як вище вже зазначалося, у новгородському літописанні подібне повідомлення вміщено під 1017 р. і воно підтверджується одночасним свідченням хроніки Тітмара Мерзебурзького. Тому ряд авторів, ураховуючи факт редагування літописних повідомлень у 70-х рр.

Срібляник князя Ярослава Володимировича

XI ст., роблять висновок, що пізній редактор літопису переніс інформацію про похід Ярослав на Берестя з 1017 на 1022 р.»[31]

На нашу думку, зараз немає достатніх підстав для визнання пізнього переносу літописної статті в «Повісті временних літ». Літописні повідомлення Новгородського першого літопису та «Повісті временних літ» не є однаковими за викладом («**Ярослав идє к Берестию**» – у першому випадку і «**Придє Ярослав к Берестию**» – у другому). Не зрозумілі й можливі мотиви такого переносу. Місто Берестя, як нам видається, входило до складу «Червенських градів» і на початку 80-х рр. X ст. було приєднане до Русі. Під час правління Володимира воно почало відігравати важливу роль як порубіжне місто-фортеця. Імовірно, що в 1013 р. місто було захоплене поляками. У 1019 р. після поразки від Ярослава сюди в пошуках порятунку втік Святополк, сподіваючись на допомогу польського гарнізону фортеці. Отже, є всі підстави думати, що в 1022 р. Ярослав здійснив свій другий похід на Берестя, але зміст повідомлення літопису наводить на думку, що цей похід навряд чи дав руській стороні бажаний результат»[32].

На превеликий жаль, тогочасні джерела не повідомляють про ситуацію в іншій частині Волині, а також у Прикарпатті. Ураховуючи загальне послаблення контролю Києва в той період у регіонах, є слушною думка, що вплив київської адміністрації на Волині у 20-х рр. XI ст. значно послабшав, а в землях хорватів, вірогідно, узагалі звівся до мінімуму.

Нове посилення позицій Києва в західному регіоні сталося після чергової руско-польської війни. Згідно з повідомленням «Повісті временних літ», у 1030 р. дружина князя Ярослава завоювала важливий стратегічний пункт у Побужжі – Белз («**Ярослав Белзы взял**»[33]). Наступного року київський князь провів більш серйозну підготовку до нової воєнної кампанії. З руського літопису відомо, що до цієї акції князь Ярослав залучив тмутараканського князя Мстислава, з яким київський володар помирився в 1026 р. Аналіз скандинавських саг свідчить, що для боротьби з Польщею Ярослав використав своїх давніх союзників – скандинавів на чолі з конунгами Харальдом і Ейлівом[34]. Аналізуючи тогочасні політичні взаємини Русі і Скандинавії, О.О. Мельникова особливо звертає увагу на те, що ці взаємини

київський князь активно використовував для реалізації своєї центральноєвропейської політики". Водночас київська дипломатія встановила тісні контакти з германським імператором Конрадом II. Велику роль у встановленні цих контактів відіграв польський князь Оттон (молодший брат польського короля Мешка II), який тривалий час мав політичний притулок при дворі Ярослава[36].

Про похід давньоруських князів розповідає «Повість временних літ» під 1031 р.: **«Ярослав и Мьстислав собраста вой мног, идоста на Ляхы, и заяста грады червенскиѥ опять, и повоеваста Лядьскую землю, многы ляхы приведоста, и разделивша я. Ярослав, посади своя по Ръси, и сутъ до сего днѣ»**[37]. Розгляд обставин походу Ярослава і Мстислава на «Червенські гради» дає можливість, на наш погляд, з'ясувати питання про те, яка територія була захоплена польською армією в 1018 р. і відвойована руськими князями в 1031 р.

В.Д. Королюк, А. Грабський і Я.Д. Ісаєвич вважають, що Перемишль після приєднання до Русі наприкінці X ст. постійно перебував у складі давньоруських земель[38]. Але цей висновок потребує певного уточнення. Перш за все, вивчення літописних матеріалів «Повісті временних літ» про Побужжя дає підстави визнати автентичність літописних понять **«Перемышль, Червен и ины грады»** (стаття під 981 р.) і **«Червенскиѥ грады»** (статті під 1018 і 1031 рр.)[39]. Чільна позиція Перемишля в першому повідомленні пов'язана з тим, що саме це місто було центром ареалу в період входження Побужжя до складу Чеського князівства (до початку 80-х рр. X ст.). Пізніше головним центром регіону став Червен, за найменуванням котрого вся територія між Західним Бугом, Саном і Вепром на початку XI ст. отримала назву **«Червенскиѥ грады»**.

Про те, що Перемишль входив до складу території, яка була захоплена поляками в 1018 р. і відвойована Києвом в 1031 р., свідчить не тільки факт ідентичності та взаємозв'язку літописних матеріалів, а й аналіз талмудистського джерела першої половини XI ст. – записки Іехуди бен меїр ха Кохена. У ній відбилися події руско-польського конфлікту, а саме: розгром русичами єврейської торговельної общини в Перемишлі (її наявність

у місті підтверджується археологічними матеріалами[100]) та продаж полонених євреїв у рабство[101]. Таким чином, це повідомлення не тільки свідчить про повернення Перемишля Русі, а є додатковим джерелом інформації про масове виселення частини населення з Побужжя в 1031–1032 рр.

Це переселення київська адміністрація здійснювала з метою посилити свої впливи в регіоні, де поряд з основним східнослов'янським населенням мешкало чимало населення західнослов'янського. Поляків було розселено в Пороссі, яке незадовго до того було відвойоване в печенігів. Цікаво, що археологи виявили в цьому регіоні елементи західнослов'янської культури[102]. Після виселення західнослов'янського населення з Побужжя в Поросся з «Повісті временних літ» зникає поняття «Червенські гради». Це пов'язано передусім з тим, що Побужжя внаслідок посилення тут впливу Києва втратило свою особливість ареалу, що виконував роль буферної (або контактної) зони між східнослов'янським та західнослов'янським світом. Необхідно зазначити, що в цьому прикордонному районі київський князь здійснював відбудову старих і побудову нових фортець. Тоді, вірогідно, і було засноване місто Ярослав[103].

Торческий період в історії причорноморського степу та Південної Русі. Активна колонізація земель на південь від Стугни, що провадилася київським політичним центром, побудова на межі 20–30-х рр. XI ст. нової оборонної лінії завдали великого клопоту печенізькій верхівці. Вище вже йшлося про подорож до печенігів у 1008 р. Бруна Кверфуртського, який зустрів кочовиків під кінець другого дня мандрівки з Києва на південь[104], тобто десь у районі річки Росі. У цих краях була розташована одна з найбільш могутніх печенізьких «фем» (областей) – Харівої, про яку згадував Константин Багрянородний[105]. З археологічних досліджень відомо, що саме в цьому районі знайдено найбільшу кількість поховальних пам'яток цих кочовиків[106]. Вірогідно, саме наступ слов'янської колонізації порушив баланс суспільно-політичного життя кочових орд, що і призвело до останнього потужного нападу степовиків на Русь у 1036 р. За свідченням «Повісті временних літ», орди кочовиків прорвалися через прикордонні укріплення й оточили Київ.

Звістка про це застала князя Ярослава в Новгороді Великому, де руський володар збирав військо для війни із супротивником. В околицях Києва відбулася жорстока битва, під час якої кочовики зазнали нищівної поразки. Із цього часу печеніги як могутня політична сила у причорноморських степах перестали існувати.

У нас є всі підстави вважати, що зазначені катаклізми стали наслідком не тільки відсічі степовикам з боку русів у 1036 р., а більшою мірою результатом тривалої конфронтації печенігів з торками. У зв'язку із цим необхідно розглянути питання про роль торків у житті причорноморських степів до моменту виникнення в середині XII ст. в Середньому Придніпров'ї «Чорноклобуцького об'єднання». На жаль, інтерес учених до торків і споріднених з ними племен в основному проявився лише стосовно XII ст., коли вони фактично стали основою «Чорноклобуцького об'єднання».

На межі IX–X ст. торчеські племена зустрічаються в джерелах під назвою огузів[107]. Тоді вони мешкали на схід від Нижньої Волги в Північно-Східному Прикаспії й перебували під патронатом Хозарського каганату. Відомий арабський мандрівник Ахмед ібн Фадлан, секретар посольства аббасидського халіфа ал Мухтадіра до волзьких булгар, розповідаючи про свою подорож біля 921–922 рр. по території Східної Європи, зазначав, що він та його супутники потрапили до країни огузів зразу ж після переходу через плато Устюрт (район між Прикаспієм та Приараллям)[108]. У середині X ст., судячи зі свідчень Константина Багрянородного, огузи вийшли з-під контролю хозарів і разом з волзькими булгарами почали тривалу війну з Хозарським каганатом за повну незалежність[109]. Вірогідно, у цей час огузькі племена почали пересуватися на захід, де райони їхнього перебування наблизилися до східних «фем» печенігів, описаних вищезгаданим грецьким автором[110].

У літературі неодноразово розглядалася історія східного походу київського князя Святослава Ігоревича наприкінці 60-х рр. X ст., після якого, як відомо, каганат як держава припинив існування і склалася якісно інша ситуація в південній частині східноєвропейського ареалу[111]. Проте не всі питання цього похо-

ду докладно вивчені, а деякі «аксіоми» потребують певного перегляду. Зокрема викликає сумнів можливість знищення великої Хозарської держави внаслідок лише однієї, нехай і масштабної, дуже вдалої військової акції русів. І тут у перспективі глибшого розуміння зазначеної проблеми плідним видається її розгляд з урахуванням наслідків постійних війн хозар з безпосередніми сусідами, насамперед з огузами. У цьому плані дуже цікавим, на нашу думку, виглядає припущення А.П. Новосельцева, зроблене на підставі аналізу східних джерел, про те, що союзниками Святослава в боротьбі проти каганату були огузькі орди[112]. У свою чергу, русько-огузький союз, який значно підсилив і русів, і огузів, викликав величезне незадоволення з боку суперників останніх – печенігів. Саме це й пояснює причини відомого загострення відносин печенігів з Руссю, наслідком якого і стала хрестоматійно відома загибель Святослава на дніпровських порогах.

Відзначаючи ворожість у стосунках печенігів і огузів у другій половині X ст., які особливо загострилися в міру просування останніх наприкінці того ж століття через Волгу та Дон, зауважимо, що певна етнічна й культурно-господарська спорідненість уже тоді створювала умови для протилежних процесів, а саме до поступового зближення й навіть злиття деяких печенізьких та огузьких угруповань[113]. Пізніше, у другій половині XI ст. (після того як печеніги зійшли з головних ролей у розвитку причорноморських степів і посилився тиск половців на інші кочові формування), ці процеси стали провідними у взаєминах степовиків – суперників половців, що вже у XII ст. призвело до поступового формування «Чорноклобуцького об'єднання».

У 985 р. князь Володимир разом з торками здійснив похід проти приазовських болгар[114]. Участь огузів у поході пояснюється тим, що саме в цей час вони перейшли Дон і з'явилися у Приазов'ї. Після походу Володимира, як видається, якась частина торків-огузів перейшла до Русі на постійне мешкання. Так, відомо, що безпосереднім убивцею князя Гліба, згідно з літописним повідомленням під 1015 р., був повар торчин («**Повар же Глебов, именем торчин**»[115]). У контексті вищерозглянутого ця інформація дуже складного за походженням літописного повідомлення,

яке є частиною борисо-глібівської традиції[116], виглядає відносно реальною.

На межі X–XI ст. завершився процес пересування основної маси торків з Прикаспію на захід. З огляду на це, слід зазначити, що протягом X ст. відбувався процес розкладу єдиного огузького етнічного масиву. Основна частина їх мігрувала через Іранське нагір'я в Малу Азію, де у другій половині XI ст. утворилася держава турків-сельджуків, інша частина (торки) на початку XI ст. проникла у причорноморські степи; згодом більшість торків почала пересуватися на Балкани. Пересування торків через причорноморські степи не було спрямоване проти Русі та її володінь у степу, тому в давньоруських літописах згадки про цих кочовиків з'явилися знову лише у другій половині XI ст. У той же час на південь від Русі, у степах та лісостепах, саме в першій половині XI ст. відбувалися жорстокі конфлікти, про які, на жаль, можна говорити зі значною мірою припущення. Але про те, що ці конфронтації мали місце, свідчить факт різкого послаблення як торків, так і печенігів уже в середині XI ст., саме тоді, коли їм довелося зіткнутися з половцями. Як зазначалося вище, на початку XI ст. торки фактично витіснили печенігів з Лівобережжя Дніпра.

Саме завдяки цьому, у Пороссі Ярослав і його наближені, скориставшись послабленням печенігів, почали у 20-х рр. XI ст. колонізувати важливий район південніше Києва на правому березі Дніпра між Стугною та Россю[117]. Вірогідно, що вже в першій половині XI ст. частина кочовиків стала поступово переходити на бік русів на конфедеративних засадах саме в цьому регіоні, де дещо пізніше утворилася Торческа волость. З приходом у причорноморські степи половців процес переселення посилився. О. Прицак висловив цікаву думку, що саме в Пороссі містився центр печенізьких земель[118]. Втрата Поросся зумовила кардинальний злам у подальшому житті печенізьких племен, вимусила головну їх масу до переселення на Балкани. Поява в середині XI ст. у причорноморських степах половців остаточно призвела до послаблення тут значення торків як воєнної та політичної сили. Саме тиск половців спричинив війну торків з Руссю в середині 50-х рр. XI ст. Під 1055 р. літопис повідомляє про

зіткнення переяславльського князя Всеволода Ярославича з торками[119].

У другій половині XI ст. з дозволу південноруських князів розпочався процес осідання торків і печенігів у Пороссі. Процес поступового включення торків до сфери впливу Русі фіксують події кінця 70-х – початку 80-х рр. XI ст. Зокрема, під 1080 р. у літописі згадуються підлеглі князю Всеволоду Ярославичу «торци переяславьстии»[120]. Крім Лівобережжя Дніпра, торчеськ-огузьке населення знайшло собі притулок, як уже вище зазначалося, у Пороссі. Причому процес включення торків у конфедеративну систему Русі тут розпочався раніше й мав значно вагоміші результати, ніж у першому регіоні – на Лівобережжі Дніпра. Крім інших причин, на це, безумовно, вплинув сприятливіший у плані можливої оборони ландшафт Правобережжя.

Тут, у Пороссі, у другій половині XI ст. виник важливий політичний і воєнно-стратегічний пункт – Торчеськ, який уже в останні десятиліття XI ст. відіграв неабияку роль у відносинах Русі зі степом. Перша згадка про Торчеськ міститься в «Повчанні» Володимира Мономаха, яке пізніше, як відомо, було включене до літописної статті під 6604 (1096) р.[121] Синхронне зіставлення матеріалу «Повчання» та безпосереднього літописного тексту дає підставу першу згадку про Торчеськ датувати 1083–1084 рр.

Рішуче протистояння Русі половецьким нападам, яке розпочалося в 90-ті рр. XI ст., спричинило певну активізацію вищезгаданого неполовецького кочового населення, що знайшло відображення в літописах. Цікаво, що після досить тривалого мовчання (остання згадка під 1036 р.) у давньоруських пам'ятках знову згадуються печеніги (вірогідно, рештки угруповань колишнього могутнього об'єднання, основна частина якого в середині XI ст. відійшла на Балкани). У цей же час уперше з'являється згадка про берендеїв. Так, теребовльський князь Василько Ростиславич у 1098 р. закликав торків, печенігів та берендеїв взяти участь у спільному поході проти поляків[122].

У середині XII ст. в житті неполовецьких угруповань на Русі відбулися певні соціально-політичні зміни, що передусім позначилося на поступовому формуванні їхньої територіально-

адміністративної структури, яке літописи називають «Чорні клобуки». До цієї структури, крім самих торків, увійшли печеніги, берендеї, коуї. Пізніше в літописах згадуються також турпеї, бастиї, каєпичі. У Пороссі ці племена мали свої пасовища і становища, проте внаслідок обмеженості власної території для занять кочовим скотарством, у їхньому житті відбувався поступовий перехід до напівосілого господарювання[123]. Близькість слов'янського населення також впливала на прискорення процесу седентаризації торчеського населення півдня Русі[124]. У XII – на початку XIII ст. «Чорні клобуки» відіграли значну роль в історії Південної Русі, у тому числі Волині та Галичини. Це пов'язано насамперед з постійним протистоянням їх із половцями, що створювало умови для поширення впливів Галичини у XII ст. уздовж Дністра, а також у басейні Південного Бугу. Є підстави думати, що неполовецькі тюркські формування мешкали на території Пониззя та Болохівської землі.

Землі Дніпровського Правобережжя, Волині і Прикарпаття в середині та третій чверті XI ст. Після смерті Мстислава **«перея власть его всю Ярослав, и бысть самовластець Рускыстей земли»**[125]. Але насправді Ярославу підкорялися тоді не всі східнослов'янські землі. Це мало місце в першу чергу тому, що повністю незалежною від Києва була Полоцька земля князя Брячислава. Крім того, невідомо яким був статус стосовно Києва володінь брата Ярослава – псковського князя Судислава – до моменту, коли його в 1036 р. **«всади Ярослав... в порубѣ»**[126]. Але, з юридично-ідеологічного боку, Ярослав Володимирович у другій половині свого князювання повністю оволодів «Руською землею» (центральною частиною держави Русь довкола Києва) як символом легітимності князівської влади, що давало йому право претендувати на всі східнослов'янські землі. Отже, із цього часу київський князь став повноправним володарем майже в усій Русі. Політичне життя Русі перейшло у відносно спокійне русло, і, вірогідно, певним знаком цього стало повернення великокнязівської влади до практики відновлення регіональних адміністрацій.

У 1036 р. Ярослав Володимирович посадив князем-намісником у Новгородській землі свого сина Володимира. Невдовзі в інших регіонах Русі появляються також інші сини київського князя. Але слід зазначити, що зміцнення присутності київської влади на місцях аж ніяк не було пов'язано тільки з тим, що після смерті Мстислава Ярослав став «**единодержцем**», а його нащадки досягли відповідного для початку самостійної політичної діяльності віку. Відомо, що й раніше Ярослав доручав виконувати адміністративні функції в регіонах своїм прихильникам, але ними були «**мужи Ярославли**»[127].

За літописом відомо, що у Ярослава було шість синів. Літопис повідомляє, що Володимир народився в 1020 р., Ізяслав – у 1024 р., Святослав – у 1027 р., Всеволод – у 1030 р., В'ячеслав – у 1036 р. У пам'ятці не повідомляється про час народження Ігоря, але, судячи з повідомлення про роздачу столів після смерті Ярослава, цей князь був старшим за віком від В'ячеслава, отже народився між 1031 і 1035 рр.[128] Проте в літературі висловлена думка, що вказані дати народжень синів Ярослава є вигадкою літописців[129].

Софійський собор у Києві. Сучасний вигляд

Як і адміністративна реформа Володимира, роздача Ярославом князівств-намісництв мала суперечливий характер. З одного боку, влада князя в області була сильнішою, оскільки князь-намісник в ідеологічному плані був більш легітимним правителем, ніж якийсь князівський «муж», але з іншого боку, саме представники князівської династії в умовах системи, яка будувалася

значною мірою на силі, одразу ж ставали носіями сепаратизму в регіонах.

Пам'ятаючи, очевидно, про початок свого правління, Ярослав вирішив якось попередити можливе ослаблення впливу київського центру в регіонах Русі. Саме із цим, вірогідно, пов'язано те, що за заповітом князя «Руська земля» (домен київського князя) була розділена між його старшими синами Ізяславом, Святославом і Всеволодом. Цілком можливо, що такий кардинальний крок був викликаний і тим, що в похилому віці князь став відчувати, що в нових умовах, умовах середини XI ст., один нащадок на стольному престолі вже не зможе належно справитися з його спадщиною.

У літописі повідомляється, що перед смертю Ярослава Ізяслав і Святослав уже володіли намісництвами. Ізяслав, судячи з інформації Іпатіївського літопису, правив у Турові, а Святослав посідав стіл у Володимирі (на Волині)[130]. Отже, на той час волинські землі перебували під владою князя-намісника. У літописі немає інформації, чи входили до волинського князівства-намісництва прикарпатські землі. М.С. Грушевський висловив думку, що після смерті свого старшого сина Володимира (1052 р.) Ярослав надав якийсь уділ у Південно-Західній Русі своєму онукові Ростиславу Володимировичу[131]. Але, вірогідно, що його правління тут тривало не довго, бо в середині 60-х рр. XI ст. цей князь уже перебував у Тмутаракані. Можливо, що Ростислав як володар якогось уділу підкорявся не тільки Києву, а й Володимиру (на Волині). Щоб не повертатися до цієї теми, необхідно підкреслити, що князівства-намісництва не формувалися на базі якогось одного колишнього союзу племен або «племінного княжіння», а тому територіальні конфігурації цих князівств-намісництв змінювалися.

У 1054 р. відбувся перерозподіл волостей. Центром Київської держави була, як і раніше, «Руська земля» – територія великокнязівського домену, яка виникла на базі земель колишніх племінних княжінь полян і західних сіверян. У середині XI ст. на основі «Руської землі» сформувалися три князівства – Київське, Чернігівське та Переяславльське. Статус «Руської землі» як центральної частини Русі, загальноруського князівського

володіння-домену Рюриковичів фактично звузився до території Київського князівства (Київської землі). Але впродовж першої половини XI ст. до складу домену повністю входила колишня Древлянська земля. Крім старших синів, які розділили «Руську землю» на три князівства (Київське, Переяславльське, Чернігівське), володіння в різних регіонах Русі отримали і два інших Ярославичі: Ігор зайняв Володимир (на Волині), а В'ячеслав – Смоленськ. У літературі правління трьох Ярославичів на Русі називають «князівським тріумвіратом»[132].

Система «князівського тріумвірату» – це своєрідне компромісне розв'язання проблеми організації центральної влади держави. Крім верховного володаря – київського князя Ізяслава, значну політичну вагу в управлінні країною мали його брати – чернігівський князь Святослав і переяславльський князь Всеволод. Поява нової системи державного правління була викликана політичними змінами в житті Русі, а саме – визріванням політичних центрів на місцях. Це спричиняло посилення тенденцій до політичної децентралізації, значною мірою пов'язаних з діяльністю членів династії Рюриковичів. Система «князівського тріумвірату» за своєю суттю була дуже нестабільною формою організації діяльності києворуського державного центру. Проте вона проіснувала майже п'ятнадцять років, на що впливали як міжнародні, так і політичні фактори. Ідеться насамперед про те, що в 50–60-х рр. XI ст. для давньоруської спільності виникла серйозна загроза з боку кочовиків – торків і половців. Це вимусило синів Ярослава здійснити низку військових експедицій до «степу». Пізніше Ярославичам довелося розпочати жорстоку боротьбу з полоцьким князем Всеславом, який фактично також претендував на частку спадщини померлого Ярослава Володимировича, що, у свою чергу, теж вимагало від братів збереження союзницьких відносин[133].

Нижче ми докладніше будемо говорити про механізм конфлікту між різними групами князів у родині Рюриковичів. Цей конфлікт був наслідком, з одного боку, претензій старших Ярославичів на свою виняткову роль у житті держави, а з іншого боку, – результатом намагань інших князів обстоювати свої права.

Саме остання група князів, які були позбавлені рівності у правах, отримала в науці назву «князі-ізгої». Першим проявом такої боротьби й стало зіткнення Ярославичів із Всеславом. Зауважимо, що участь Всеслава в той самий час у спільних кампаніях проти половців була свідченням збереження у представників полоцької еліти на чолі з її керівником – полоцьким князем – почуття причетності до загальноруських справ. Ця причетність, поряд із фактичною незалежністю Полоцького князівства від Києва, є доказом існування загальної давньоруської політичної конфедерації. Ця конфедерація будувалася на факті постійно існуючих претензій представників князівської родини на частку загальноруської власності.

Не обговорюючи питання, вдале чи невдале застосування термінів «тріумвіри», «тріумвірат», необхідно наголосити, що головним у князівському «тріумвіраті» був Ізяслав. На користь цього свідчить така фраза літопису: **«Посемь же, преставльшюся великому князю Ярославу, прия власть сын его Изяслав им седе Киеве»**[134].

Я.Д. Ісаєвич справедливо зазначає, що після смерті Ярослава Володимировича (1054 р.) не тільки Волинь, а й Перемишльська земля належали його синові – князю Ігорю[135]. Є підстави думати, що під патронатом міста Володимира (на Волині) перебували всі колишні хорватські землі, хоча, на чому вже наголошувалося, тут, імовірно, і після смерті Ярослава мав якісь володіння князь Ростислав Володимирович. Поряд із цим треба підкреслити, що вплив київської князівської влади на підкарпатський край не був досить сильним. До того ж, як показують тогочасні події, сам волинський князь-намісник Ігор значною мірою виявився маріонеткою в руках старших братів.

У 1057 р. після смерті В'ячеслава Ярославича, за повідомленням «Повісті временних літ», «тріумвіри» посадили **«Игоря Смолиньске, из Володимеря выведше»**[136]. М.Ф. Котляр припускає можливість, що Ігор зберігав за собою Волинь до кінця життя (1060 р.), але ми схильні довіряти чіткому свідченню джерела[137]. Отже, вірогідно, що з 1057 р. Волинська земля управлялася безпосередньо з Києва Ізяславом Ярославичем.

У статті 23 Короткої редакції «Руської Правди» повідомляється: «А конюх старый у стада 80 гривен, яко установил Изяслав в своем конюсе, его же убиле Дорогобудьци»[138]. У літературі не викликає сумніву, що в тексті йдеться про східноволинське місто Дорогобуж, але виникає питання про час належності міста Ізяславу Ярославичу. М.Б. Свердлов вважає, що Ізяслав безпосередньо за дорученням Ярослава Володимировича міг сидіти на Волині до часу смерті свого брата Володимира (1052 р.), оскільки, за повідомленням Софійського першого літопису під 1054 р., «Изяславу тогда сущю Новегороде»[139]. Автор вважає, що між 1057 та 1078 рр. Волинь належала Святославу, а потім стала володінням Ярополка Ізяславича. Отже, на підставі цього дослідник доходить висновку про можливість створення «Правди Ярославичів» ще за часів життя Ярослава[140]. Але припущення про належність Волині Святославу під час князювання в Києві Ізяслава є недоведеним.

Чому дорогобужці вбили представника старшої князівської дружини? Як нам видається, Дорогобуж був переданий київським князем Ізяславом старшому конюшому «у кормління», а його вбивство стало наслідком конфлікту з мешканцями міста. Отже, є всі підстави думати, що в цій пам'ятці законодавства Давньої Русі ми фактично зустрічаємо непряму, але дуже важливу інформацію, котра підтверджує продовження існування на Русі в середині XI ст. посадництва другого порядку (некнязівського).

Відносна стабільність діяльності центральної влади на Русі зазнала фіаско під час подій 1068–1069 рр. Тоді внаслідок повстання в Києві князь Ізяслав Ярославич втратив престол і втік до Польщі. Новим київським князем став Всеслав[141]. Восени 1068 р. Святослав і Всеволод взяли під свій контроль відповідно Волинську й Новгородську землі – володіння колишнього київського князя. В.А. Кучкін вважає, що із цього приводу у Святослава і Всеволода була домовленість із Всеславом[142]. Навіть якщо визнати факт надавання вказаних земель Всеславом Брячиславичем (до такого висновку прийшов В.А. Кучкін на підставі свідчень «Слова о полку Ігоревім»), це не дає підстав стверджувати, що Святослав і Всеволод пішли на якийсь компроміс із

Повстання в Києві в 1068 р.
Мініатюра Радзивилівського літопису XV ст.

полоцьким князем, зокрема добровільно погодилися з перебуванням Всеслава у столиці Русі. Разом з тим, молодші Ярославичі, не бажаючи ані повернення Ізяслава до Києва, ані збереження там влади Всеслава, але не маючи ні політичних, ні тим більше ідейно-юридичних підстав для боротьби за верховну владу на Русі, зайняли нейтральну, вичікувальну позицію.

У 1069 р. польський князь Болеслав II надав допомогу Ізяславу в поверненні батьківського столу. Це повернення відбулося без особливих ексцесів між Ярославичами. Як довів В.А. Кучкін, переговори про відновлення статус-кво, що існував до 1068 р., проводилися **«по Велице дне»** (після Паски), тобто у другій половині квітня 1069 р., у волинському місті Сутейську[143]. Деякі історики на підставі інформації хроніки Яна Длугоша вважають, що тоді поляки знову захопили «Червенські гради», але такий висновок не є аргументованим[144]. Відомий дослідник твору середньовічного хроніста польський дослідник А. Семкович установив, що наведені Яном Длугошем дані з цього приводу не є достовірними[145].

Про володіння Володимиром (на Волині) Олега Святославича під час короткого князювання у столиці Русі Святослава Яро-

славича (1073–1076 рр.) є інформація в «Повчанні» Володимира Мономаха[146]. Це – важливе свідчення особливої уваги верхівки династії Рюриковичів до Волинського краю.

Під час свого третього, досить нетривалого правління в Києві Ізяслав Ярославич (1077–1078 рр.), вірогідно, відновив свою владу на Волині. У той час цей регіон, на думку М.Ф. Котляра, перетворився у володіння його родини[147]. Проте є підстави думати, що зазначений процес перетворення князівства в політико-економічному плані на повну земельну власність Ізяславичів започаткувався дещо пізніше й не отримав остаточного завершення, оскільки Волинь на початку XII ст. перейшла до рук нащадків Всеволода Ярославича та його сина Володимира Мономаха.

Розділ 4

Формування земель-князівств на Волині й у Галичині (80-ті рр. XI – 40-ві рр. XII ст.)

Проблема східнослов'янської етнополітичної спільності та давньоруської політичної конфедерації. У літературі з питань політичного розвитку Русі, усього східнослов'янського світу тривалий час панували уявлення, які, на нашу думку, не витримали достатньою мірою іспиту часом і потребують серйозного перегляду. Якщо розглядати ці уявлення коротко, то вони зводилися до того, що на ранньому етапі становлення слов'янства Східної Європи в добу формування феодальних (інколи вчені застосовують більш м'яку формулу – ранньофеодальних) відносин виникає ранньофеодальна відносно єдина держава у вигляді монархії. Згодом, коли феодальні відносини досягли якогось більш-менш чіткого оформлення, ця держава розпалася на окремі князівства. Саме із цього часу розпочинається епоха феодальної роздробленості, яка, у свою чергу, через певний час завершилася утворенням централізованої станово-представницької монархії.

Зазначимо, що за такою ж схемою історики-марксисти – фахівці в галузі медієвістики – прагнули розглядати й історію інших країн. Проте у процесі опрацьовування конкретних історичних реалій, незалежно від того, вивчалася власна, вітчизняна історія чи історія інших країн, науковці з'ясовували, що вказана соціологічна схема не тільки не сприяла визначенню якихось закономірностей історичного поступу, а й, навпаки, шкодила такому науковому аналізові.

Передусім учені виявили в розвитку середньовічних країн відсутність ознак «класичного» (сформульованого на підставі ретельного вивчення творів так званих класиків марксизму-

ленінізму) розвитку феодальних відносин[1] як у період, коли, на думку вчених, мала існувати ранньофеодальна відносно єдина держава у вигляді монархії та відбувався процес генезису феодалізму, так і в епоху панування феодальної роздробленості, коли ознаки розвинутого феодального ладу повинні були чітко виявлятися.

Паралельно дослідники постали перед проблемою виявлення ознак розвитку державності як у час її формування, коли вона повинна була мати форми ранньофеодальної держави, так і в період, коли вона мала трансформуватися в окремо взяті феодальні князівства, герцогства, графства та інші державні структури. Учені, зокрема, з'ясували, що в період феодальної роздробленості на Русі тенденції до єднання різних регіонів та ареалів Русі не тільки не зникли повністю, а в деяких напрямах навіть посилилися порівняно з попереднім часом[2]. Водночас аналіз останнього показав, що вкрай складно визначити відносно тривалий етап існування ранньофеодальної монархії, хоча за означеною схемою таке об'єднання обов'язково мусило бути[3].

Ще складнішою виявилася ситуація із суб'єктом, який був носієм і становлення феодальних відносин, і формування державності. За класичною схемою марксизму, розвиток феодальних відносин і державності призводив до кардинальних змін в етнічному (чи етнополітичному) житті суспільства, у тому числі слов'ян Східної Європи. Племінні союзи поступово інтегрувалися, унаслідок чого замість них і на їхній основі через певний час виникла давньоруська народність. Лише пізніше під впливом панування феодальної роздробленості, а також складного шляху розвитку східнослов'янського суспільства, що став наслідком негативних зовнішньополітичних чинників, на зміну єдиній давньоруській народності прийшли три більш розвинені в етнічному плані російська, українська та білоруська народності[4].

Але вивчення етнічних процесів змусило науковців (істориків, лінгвістів, етнологів) зробити цікавий висновок, що ознаки формування більш пізніх народностей проявилися набагато раніше, ніж завершилася феодальна роздробленість і почали працювати негативні зовнішньополітичні чинники, а саме: у XII – першій половині XIII ст.[5] Це порушувало певну послідовність

аналізу проблеми, оскільки постало запитання, а коли ж сформувалась давньоруська народність? За логікою, це мала б бути епоха XII – першої половини XIII ст., або час, що йшов уже після періоду існування ранньофеодальної державності (більшість дослідників завершення цього періоду відносять до першої половини XII ст.), тобто виникнення якоїсь етнічної єдності мало б бути наслідком соціально-політичних змін, які відбулися в добу існування єдиної держави.

Але більшість прихильників існування давньоруської народності вирішили, що ця народність виникла раніше. На думку деяких науковців, вона почала формуватися в IX–X ст.! Парадоксальність ситуації полягала в тому, що народність при дотриманні саме таких позицій, за цим висновком, виникла до моменту якогось оформлення базових факторів – феодальних (тобто нових стосовно доби існування первіснообщинного ладу) відносин та об'єднання й консолідації східного слов'янства в єдину державу. Незважаючи на прагнення показати аксіоматичність існування народності, дослідникам довелося не тільки докладати чималих зусиль для пошуку її ознак, а й постійно доводити сам факт її існування. І тут не допомогло вченим правильне за логікою роз'яснення, що в різні епохи етнічні формування мають істотно відрізнятися за своїми характеристиками[6].

Сучасний стан розвитку історичних досліджень, відмова від попереднього догматизму відкривають, нарешті, можливості не підганяти історичні реалії під усталені штампи розглянутої схеми, ставлять питання про вироблення якісно нових підходів у розгляді закономірностей етнічного й державно-політичного розвитку слов'янства Східної Європи. У цьому науковому пошуку дуже важливо не відкидати цікавих спостережень, зроблених у минулому, а творчо враховувати як досягнення, так і помилки й недоробки попередників[7].

Безумовно, розглядаючи питання етнополітичного розвитку слов'янства Східної Європи, необхідно зважати на те, що основна маса населення, яке в X–XI ст. поступово об'єдналося в державу Русь, була слов'янською. З одного боку, це населення мало відмінності в різних частинах та регіонах країни, бо складалося з різних великих етнічних масивів – слов'янських союзів

племен, які в цю державу об'єдналися. До них можна віднести антів, дулібів, хорватів та кривичів. До того ж, майже на всьому обширі Східної Європи відбувалися складні інтеграційні процеси слов'янських і неслов'янських етнічних груп (до останніх на північному заході слід віднести балтів, на північному сході – угро-фіннів, на півдні – іраномовне та тюркомовне населення). З іншого боку, спільне походження з єдиного кореня[8], а звідси – близький культурно-господарський тип цих груп населення були важливим фактором, що сприяв певним інтеграційним процесам, на етапі, коли вищезгадані етнічні групи були об'єднані в єдиний державно-політичний організм.

Необхідно підкреслити, що зазначені інтеграційні процеси відносно чітко проявилися в житті мешканців міст, а не сіл. Саме населення міст різних частин країни із часом все більше й більше консолідувалося, оскільки поширювався процес його взаємодії. Пануюча верхівка (еліта суспільства), котра в процесі державно-політичного становлення дедалі більше відривалася від своїх племен, отримувала загальноруські риси. Велике значення для культурно-духовної консолідації населення міст мало прийняття та поширення інтернаціональної за духом християнської віри. Християнське духовенство відіграло велику роль у виробленні ідеології державності та суспільства. У сільській місцевості, де нова релігія поширювалася слабко, інтеграційні процеси розвивалися вкрай повільно, а племінний консерватизм зберігався протягом століть.

Отже, ведучи мову про суб'єкт державно-політичних процесів, є підстави говорити про існування східнослов'янської етнополітичної спільності, у якій найбільш консолідованою частиною були пануюча князівська, боярська і дружинна верхівка, а також духовенство. У розвитку цієї спільності, корені якої сягають часів праслов'янської єдності, спостерігаються фактори інтеграційного та дезінтеграційного характеру[9]. Більш інтегрованими були менші за розміром об'єднання, котрі виникли з вищезгаданих слов'янських великих угруповань (масивів), – регіональні етнополітичні спільності (регіональні народності).

На етнічному ґрунті південноруських регіональних етнополітичних спільностей почала формуватися українська середньо-

вічна народність. На її становлення впливали також неслов'янські етнічні формування іранського та тюркського походження. На базі частини колишніх кривичів і дреговичів виникала протобілоруська народність, на становлення якої значною мірою впливав балтський субстрат. На базі кривицького та словенського об'єднань за значного впливу угро-фінських етнічних груп відбувалося становлення російської (великоруської) народності[10].

У X–XI ст. єднання слов'янських союзів племен в етнічному плані, а племінних княжінь – в єдину державно-політичну систему не були повними, але можна говорити про існування саме в цей час більш широкого, ніж держава, явища. Тоді поступово сформувалася давньоруська політична конфедерація. Під нею слід розуміти всю сукупність слов'янських формувань, які перебували в досить суперечливому процесі державного поступу, але далеко не всі його складові постійно входили до складу політичного організму, під яким ми розуміємо державу Русь. Інший погляд щодо конфедерації східних слов'ян має В.Т. Пашуто. Учений вважає, що саме держава Русь була своєрідною конфедерацією чотирнадцяти земель (колишніх «племен»), тобто ця конфедерація і була формою існування державного організму[11].

На існування давньоруської політичної конфедерації впливали як фактор існування єдності слов'ян Східної Європи, наявності східнослов'янської етнополітичної спільності, так і явища надбудовного характеру, а саме наявність надплемінної еліти суспільства, яка вважала себе верхівкою всього східнослов'янського суспільства, а не якоїсь її частини (наприклад, якогось конкретного племінного княжіння). Важливими моментами, котрі стимулювали існування цієї політичної конфедерації, були постійне прагнення князів з родини Рюриковичів ідеологічно і практично довести свої легітимні права на володарювання в усій Русі, в усьому східнослов'янському світі та постійні переселення конкретних представників князівської верстви і їхніх наближених з боярського оточення з одного регіону Русі до іншого. З формуванням на Русі з князівств-намісництв земельних князівств, з початком епохи удільної роздробленості, що спостерігається вже в середині XII ст., можна говорити про

існування у складі колишньої Русі великої кількості державних організмів, які мали чіткі ознаки суверенності. Проте східнослов'янська політична конфедерація не зникла, а лише видозмінилася, перетворившись у конфедерацію земель-князівств, які і були цими державними організмами.

У літературі тривалий час точиться дискусія про те, що було основою для становлення князівств у добу середньовіччя. Л.В. Черепнін зазначав, що процес формування цих князівств не відбувався на базі колишнього племінного поділу східного слов'янства, а тому кордони їх не збігалися з межами розселення племінних формувань[12]. Протилежну думку висловлює Б.О. Рибаков, який наголошує, що племінний поділ слов'янства Східної Європи став прообразом для становлення системи князівств[13]. Польський дослідник Г. Ловмянський вважав, що виникнення князівств в удільну добу йшло або на базі племінних формувань, або за рахунок об'єднань останніх[14].

На нашу думку, великих суперечностей у цих поглядах не існує, а в дослідників присутня недостатня чіткість розуміння проблеми. Формування певної політичної форми – «племінних княжінь» (постплемінних держав), згодом князівств-намісництв доби існування держави Русь із центром у Києві й, нарешті, земель-князівств – відбувалося на підставі певної етнічної, а точніше – етнополітичної основи. І ця основа не була сталою, а за тривалий час (з IX до межі XI–XII ст.) істотно змінилася. А тому не викликає сумніву, що зв'язок між конкретною етнополітичною спільністю та політичною надбудовою існував, але до початку XII ст. всі ці регіональні етнополітичні спільності (за визначенням В.Г. Балушка, земельні етнічні спільноти[15]) пройшли значний етап розвитку в системі давньоруської політичної конфедерації та у складі держави Русь[16].

На Волині XII ст. регіональна етнополітична спільність сформувалася на базі дулібів, волинян, бужан, частково інших етнічних груп, але вона не була ідентична перерахованим племінним формуванням періоду, коли почала формуватися держава Русь. Аналогічно в Галичині XII ст. регіональна етнополітична спільність сформувалася на базі хорватів, частково уличів і тиверців, але теж не була ідентична перерахованим племінним

формуванням періоду, коли почала формуватися та ж сама держава.

Волинь і князівства Ростиславичів у 80-рр. XI ст. Як зазначалося в попередньому розділі, незадовго до смерті в 1054 р. київський князь Ярослав Володимирович прагнув створити більш-менш стабільну систему державного правління, яка мала б запобігти чварам між його нащадками. Саме для цього київський князь розділив «Руську землю» (великокнязівський домен держави-імперії Русь у Середньому Придніпров'ї) між своїми трьома синами – Ізяславом, Святославом і Всеволодом. Але не пройшло й десяти років після смерті Ярослава, як між представниками династії Рюриковичів розпочалися тривалі конфлікти. Феодальні війни 60–70-х рр. XI ст. можна поділити на дві групи. Перша група – це конфлікти між трьома старшими синами Ярослава (князями-тріумвірами), з одного боку, та всіма іншими представниками князівського роду – з іншого. Друга група – це конфлікти між самими тріумвірами. Найбільш яскравим прикладом останніх було протистояння Святослава і Всеволода з Ізяславом у 1073–1076 рр., унаслідок якого останній протягом декількох років шукав допомоги в польського князя Болеслава II Сміливого, германського імператора Генріха IV та в римського папи Григорія VII[17] (про це докладніше див. розділ 9).

Повертаючись до першої групи конфліктів, необхідно зазначити, що саме з другої половини XI ст. на Русі різко зросла кількість представників князівської династії, обмежених у правах і можливості зайняти київський престол. Мова йде про так званих князів-ізгоїв. У літературі існує думка, що князями-ізгоями слід вважати тих князів, батьки яких померли до смерті діда. Ця обставина, за думкою авторів цієї точки зору, створювала для таких представників князівської династії дуже великі проблеми з отриманням володінь[18]. На наш погляд, такий підхід є лише формально-юридичним і не охоплює повною мірою всього явища князівського ізгойства. Дійсно, частина князів-ізгоїв рано втратила батьків, що, природно, створювало великі перепони для досягнення ними політичної ваги. Але фактично з повноцінного політичного процесу в той час виключалися й інші князі. Уже в 60-х рр. XI ст. князями-ізгоями стали не тільки нащадки

Володимира Ярославича, померлого в Новгороді в 1052 р., тобто за два роки до смерті його батька, київського князя Ярослава Володимировича, а й спадкоємці молодших синів того ж Ярослава – Ігоря й В'ячеслава. Ігор помер у 1060 р., а В'ячеслав – у 1057 р.[19]

Князі-ізгої у своїй боротьбі прагнули повернути собі держання батьків, а коли це не вдавалося, намагалися поширити свою владу хоча б на віддалені від «Руської землі» території. Зокрема в 1064 р., за повідомленням літописця, **«бежа Ростислав Тмутороканю, сын Володимерь, внук Ярославль, и с ним бежа Порей и Вышата, сын Остромирь, воеводы Новгородьского. И, пришед, выгна Глѣба из Тмуторокана, а сам седе в него место»**[20]. Наступного року чернігівський князь Святослав відновив владу свого сина Гліба, але вже через декілька місяців Ростислав знову повернув собі завойоване. Цей епізод для нас є дуже важливим, оскільки йдеться про князя Ростислава, від якого починає родовід династія галицьких князів Ростиславичів. На нашу думку, Ростислав до прибуття на південь перебував у Новгороді (про що свідчить наведена вище інформація «Повісті временних літ» про Порея та Вишату), а перед тим, можливо, мав якесь держання у Прикарпатті. Зазначимо, що за правління Ростислава Тмутараканське князівство досягло апогею свого розвитку. Тмутаракані були підкорені народи всього Західного Кавказу[21]. Саме велика сила Ростислава як володаря і стала невдовзі причиною смерті князя, якого було вбито візантійцями. Останні в цей час докладали зусиль для того, щоб підкорити Східний Крим і Тамань своїй владі.

Наприкінці 70-х рр. із трьох князів-тріумвірів живим залишився лише Всеволод (роки правління в Києві 1076–1077, 1078–1093 рр.). Ставши верховним князем Русі, Всеволод прагнув зміцнити свою владу. Але зробити це було вкрай непросто. На місцях у цей час спостерігалася тенденція до підсилення місцевої верхівки, на чолі якої стояли представники династії Рюриковичів. Відбувався процес зміцнення їхньої влади, а водночас – структуризації політичних формувань у регіонах. Молоді представники династії Рюриковичів висували свої претензії на батьківські володіння. Зокрема в 1081 р., за повідомленням

літопису, «**бежа Игоревич Давыд с Володарємь Ростиславичемь месяця мая 18 день. И придоста Тмутороканю, и яста Ратибора** [воєводу Всеволода. – *Авт.*], **и седоста Тмуторокани**». Але в 1083 р. обох князів вибив із Тмутаракані Олег Святославич[22].

У таких умовах Всеволод вирішив не конфліктувати із синами свого старшого брата Ізяслава – Ярополком і Святополком. Молодий князь Ярополк Ізяславич отримав Волинське й Турівське князівства. Літопис повідомляє, що в 1078 р., після смерті брата Ізяслава, Всеволод «**посади сына своєго Володимера Чернигове, а Ярополка Володимери, придав ємў Тўров**»[23]. Є підстави думати, що і Ярополк, і Володимир були князями-намісниками київського князя (тобто фактично були керівниками регіональних адміністрацій). Крім Волинсько-Турівського князівства-намісництва, Ізяславичам належав тоді також Новгород, де сидів молодший брат Ярополка Святополк, якого на новгородському столі посадив ще його батько Ізяслав.

Під 1084 р. літопис повідомляє: «**Приходи Ярополк ко Всеволоду на Велик день. В сє же врємя выбегоста Ростиславича 2 от Ярополка, и пришедша прогнаста Ярополка**»[24]. У літературі це повідомлення вже довгий час користується підвищеною увагою дослідників. Це пов'язано з тим, що саме із цього часу не тільки спостерігається політична активізація Волині в житті давньоруської політичної конфедерації, а й з'являються на політичній арені Перемишльське, Теребовльське та Звенигородське князівства, які через декілька десятиліть після об'єднання перетворились в єдину Галицьку землю-князівство. На превеликий жаль, наведена вище літописна стаття дає дуже мало інформації для висновків.

Не вносять особливої ясності для розуміння зазначеної події наступні повідомлення пам'ятки. Вірогідно, що зазначені два Ростиславичі перебували в місті Володимирі під контролем (можливо, під арештом) Ярополка. В останнього були підстави остерігатися цих князів, якщо прийняти як вірогідну версію М.С. Грушевського про те, що цей край (або його частина) раніше належав Ростиславу Володимировичу. Учений вважав, що князь Ярослав Володимирович віддав територію «Червенських

градів» Ростиславу Володимировичу: «Одинокий звістний нам син Володимира Ростислав був в момент смерті Ярослава вже не малий і дід не міг би його лишити без уділу». Звідси, на думку вченого, у 1064 р. він, вірогідно під тиском дядьків, утік у Тмутаракань. Саме належність «Червенських градів» Ростиславу пояснює, як вважає М.С. Грушевський, появу тут значно пізніше трьох синів Ростислава[25].

Визнаючи логічність такого погляду знаного вченого, необхідно зауважити, що до періоду другої половини XI ст. вже не можна застосовувати поняття «Червенські гради» (до речі, до їх складу в повному обсязі ні Волинь, ні Прикарпаття не входили!), а більш коректним щодо цього часу є використання поняття «Волинська земля», «Волинсько-Прикарпатське князівство-намісництво».

Вірогідно, що згадане князівство-намісництво в 50–60-х рр. XI ст. було розділене на дві частини: Волинь перейшла в руки Ігоря Ярославича, а Прикарпаття – Ростислава Володимировича. Зазначимо, що в літературі є й інша думка. Російський історик О.В. Гадло вважає, що Ростислав узагалі був посаджений у самому Володимирі в 1057 р., а втратив Волинь приблизно в 1061 або в 1062 рр.[26] А.Г. Плахонін пише, що Ростислав Володимирович сидів у Володимирі в 1060–1064 рр.[27]

Нам відомо з джерел про трьох синів Ростислава Володимировича: Рюрика, Василька та Володаря. Вище вже йшлося, зокрема, про те, що напередодні подій на Волині в 1084 р. Володар Ростиславич разом з Давидом Ігоревичем зробили спробу захопити Тмутаракань. Оскільки Володар у цей час перебував в іншому місці, є підстава думати, що у Володимирі під контролем Ярополка перебували інші Ростиславичі – Рюрик і Василько. Можливо, вони були захоплені наближеними Ярополка Ізяславича на початку 80-х рр. XI ст. і залишились тут, як зазначалося вище, недобровільно.

Дізнавшись про захоплення міста Володимира Ростиславичами, київський князь Всеволод доручив своєму синові Володимиру відновити на волинському столі Ярополка. «...и посла Всеволод Володимера, сына своего, и выгна Ростиславича, и посади Ярополка Володимери»[28]. Про цю ж виправу розповідав Володи-

мир Мономах у своєму «Повчанні»: **«И пакы по Изяславичих за Микулин, и не постигохом их. И на ту же весну совкупляться на Броды»**[29]. С.М. Соловйов свого часу довів, що тут у розповіді Мономаха вкралася помилка: замість **«Изяславичи»** мало б бути **«Ростиславичи»**[30]. Спільний розгляд повідомлень двох пам'яток свідчить, що процес боротьби затягнувся, оскільки побачення Володимира з Ярополком у Бродах, імовірно, сталося лише навесні 1085 р.

Але невдовзі, у тому ж році, волинський князь розпочав боротьбу зі своїм «благодійником». У тексті «Повісті временних літ» немає прямих свідчень про обставини, які призвели до виникнення усобиці між Ярополком і Володимиром. Можливо, що під час повернення Ярополка Ізяславича на волинський стіл відбулося ущемлення прав князя порівняно зі статусом, який він мав до 1084 р. Справа в тому, що одночасно з поверненням Ярополка батько Володимира – київський князь Всеволод – надав володіння у Східній Волині в місті Дорогобужі князю Давиду Ігоревичу. Нагадаємо, що, за заповітом Ярослава, на Волині певний час княжив Ігор Ярославич, а тому тепер його син – князь Давид – не тільки отримав волость на Волині, а й почав реально претендувати на повернення йому всієї батьківської спадщини. Необхідно зазначити, що за своїм статусом Давид Ігоревич також був князем-ізгоєм. Очевидно, не маючи змоги повністю взяти під контроль волинсько-прикарпатський регіон, київська адміністрація вирішила розділити його між представниками різних ворогуючих сил.

«В лето 6593, – повідомляє «Повість временних літ», – **Ярополк же хотяше ити на Всеволода, послушав злых светник. Се увєдав, Всеволод посла противу ему сына своего Володимера. Ярополк же, оставив матерь свою и дружину Лучьскє, бежа в Ляхы»**[31]. Виникає запитання, а хто були ці «злі радники» Ярополка? А.М. Насонов вважає, що ними були представники волинського боярства[32]. Без сумніву, що без погодження з ними волинський князь навряд чи почав би конфлікт з Києвом. Але такий стан є цілком природним, оскільки будь-яку дію володар не робить без підтримки підлеглих, і це не потребувало якогось роз'яснення книжником. Тому, на наш погляд, Ярополка на протидію

Всеволоду і його синові підштовхнув хтось інший, що й змусило книжника звернути увагу на цю обставину. Нами висловлювалася думка, що Ярополк, готуючись до конфлікту, уклав, вірогідно, якусь домовленість із краківським двором[33]. Проти такого погляду виступає О.В. Майоров, хоча й не розглядає аргументів свого опонента[34]. А серед них необхідно назвати не тільки місце втечі Ярополка, а й деякі інші наступні події.

У 1086 р., як повідомляє літопис, **«приде Ярополк из Ляхов, и створи мир с Володимеромь»**[35]. Про цю подію розповідає Володимир Мономах у своєму «Повчанні»: **«На ту зиму идохом к Ярополку совокуплятися на Броды, и любовь велику створихом»**[36]. Швидке повернення Ярополка на Волинь і безконфліктне підписання угоди з Мономахом, без сумніву, були пов'язані з підтримкою Ізяславича поляками.

У цей час на польському владному Олімпі дуже сильні позиції мав син померлого Болеслава II Мешко, який був прихильником розвитку тісних союзницьких відносин зі східними сусідами. У 1088 р. сестра Ярополка Євдоксія вийшла заміж за Мешка, але домовленість про це була досягнута раніше, можливо під час перебування Ярополка у Кракові[37]. Проте цей шлюб було укладено вже після загибелі Ярополка.

«В лето 6594 [1086 р. – *Авт.*]. **Приде Ярополк из Ляхов, и створи мир с Володимеромь, и иде Володимер вспять Чернигову. Ярополк же седе Володимери. И переседев мало дний, иде Звенигороду. И не дошедшю града, прободень бысть от проклятого Нерадьця, от дьяволя наученья и от злых человек. Лежаще ему ту на возе, саблею с коня проводе и, и месяца ноемвря в 22 день... Бежа Нерадець треклятый Перемышлю к Рюрикови...»**[38]. Історики по-різному оцінюють можливу участь Ростиславичів у вбивстві Ярополка. Деякі вважають, що Нерадець був ними підісланий до Ярополка, інші категорично це спростовують[39]. Для нас ця тема, за великим рахунком, є другорядною. А головним моментом наведеного повідомлення літопису для нашого аналізу є передусім те, що воно зафіксувало появу в Перемишлі князя Рюрика Ростиславича. Саме поява нещодавнього суперника в сусідній від Волині землі викликала дії Ярополка у відповідь. Можливо, що ініціатором конфлікту були суперники

Ярополка, оскільки в «Повчанні» Володимира Мономаха є інформація про якусь його допомогу волинському князю напередодні смерті останнього: **«И потом ходив Володимерю, паки Ярополка посадих, и Ярополк умре»**[40].

Виникає запитання: а чому Ярополк спрямував свою виправу на Звенигород, а не безпосередньо на Перемишль? Відповідь тут може бути одна: Звенигород у цей час також належав Ростиславичам. І тут можна підтримати погляд істориків, які вважають, що це місто належало другому за віком Ростиславичу – Володарю, а ще одне – Теребовль – Василькові[41]. У розповіді про Любецький з'їзд літопис повідомляє, що **«роздаял Всеволод городы: Давыду Володимерь, Ростиславичема – Перемышль Володареви, Теребовль Василкови»**[42]. Отже, у той час Ростиславичі прагнули не тільки встановити свою владу у Прикарпатті, а й посилити свій контроль на Волинь, де князював син Ізяслава Ярославича Ярополк[43].

Під час перебування Ярополка в Польщі Володимир Всеволодович посадив у Володимирі Давида Ігоревича (**«Володимер же посади Давыда Володимери, в Ярополка место»**[44]). Судячи з наступних подій, Давид Ігоревич повернувся до Володимира-Волинського й після смерті Ярополка. Разом з Волинською землею князь Давид «успадкував» від Ярополка й ворожнечу того до Ростиславичів. Крім Ростиславичів, потенційним суперником Давида став брат небіжчика Ярополка Святополк. У 1088 р., вірогідно навіть без згоди верховного київського князя, він переїхав з Новгорода до Турова (**«Иде Святополк из Новагорода к Турову жити»**[45]). Крім власне Турівської землі, цей князь тоді ж оволодів Берестям з округою і східною частиною Волині (Погориною). Доказом цього є більш пізня літописна стаття під 1097 р., коли, будучи в той час уже київським князем, Святополк серед своїх володінь називав Турів, Пінськ, Берестя та Погорину[46]. Вірогідно, що в цих володіннях, на відміну від Новгорода, Святополк уже був майже суверенним володарем.

Події на Волині 80-х рр. XI ст. А.Г. Плахонін характеризує як «волинську кризу», розглядаючи її в контексті зміни системи взаємовідносин між князями правлячої династії Рюриковичів

у сфері контролю над землями Русі. Для нашого розгляду важливим є те, що цим автором визнається існування в ці роки володінь у формі вотчин князів не тільки у Прикарпатті, а й на Волині[47]. Саме це дає підставу вважати, що в той час нащадки князя Ярослава Володимировича Ярополк Ізяславич, Рюрик, Володар та Василько Ростиславичі, Давид Ігоревич прагнули не тільки отримати для себе володіння в Південно-Західній Русі, а й зробити їх максимально незалежними від Києва. Отже, крім того, що із цього часу почалася еволюція володінь Ростиславичів у Прикарпатті як реально суверенних політичних утворень у складі давньоруської політичної конфедерації, стала вже досить чітко простежуватися й тенденція до становлення Волині як майбутньої землі-князівства. Цей процес не отримав у найближчі роки (наприкінці XI – у перших десятиліттях XII ст.) швидкої реалізації, тому остаточно Волинь стала незалежним державно-політичним формуванням лише у другій половині XII ст.

Землі Південно-Західної Русі наприкінці XI – на початку XII ст. Останнє десятиліття XI ст. знаменувалося активізацією князівських міжусобиць на Русі. У цей же час посилилася експансія половців на південноруські землі[48]. Необхідно зазначити, що половці здійснювали тоді великі походи не тільки проти Русі, а й проти Польщі та Угорщини. Про сильне розорення Польщі кочовиками повідомляє «Літописець Переяславля-Суздальського». Про зіткнення в 90-х рр. угорців з половецькими ордами є численні відомості в угорських хроніках[49]. Під 1092 р. «Повість временних літ» повідомляє: **«В се же лето воеваша половци ляхы с Василькомь Ростиславичемь. В се же лето умре Рюрик, сын Ростиславль»**[50]. Тоді до Перемишля із Звенигорода й перейшов Володар Ростиславич.

З'ясувати характер відносин Ростиславичів з Польщею допомагає матеріал «Повісті про осліплення Василька» – епічного твору, який був включений до тексту «Повісті временних літ» уже в правління Володимира Мономаха в Києві (1113–1125 рр.)[51]. У літературі є різні версії щодо авторства цього твору. Б.О. Рибаков висловлює думку, що автор Василій був «мужем» князя Святополка Ізяславича[52]. О.В. Творогов вважає, що цей Василій був наближеним волинського князя Давида[53]. На

Напад половецьких орд на Київ (1096 р.).
Мініатюра Радзивилівського літопису XV ст.

нашу думку, найбільш обґрунтованою є думка О.О. Шахматова, який пише, що Василій був духівником князя Василька[14]. Остання позиція є найбільш вірогідною, оскільки автор є апологетом теребовльського князя, увесь його твір спрямований на уславлення діяльності Василька та засудження Давида і Святополка, які вчинили над Васильком страшний злочин. Якщо це так, то «Повість про осліплення Василька» для нас є дуже важливою, бо ми маємо справу з першою пам'яткою галицької писемності, у якій фіксуються дуже важливі політичні події та процеси в Південно-Західній Русі. Цікавою є думка А.Г. Плахоніна про можливість існування і спеціальної повісті про засновника династії Ростиславичів – Ростислава Володимировича, яка передувала «Повісті про осліплення Василька»[15].

Твір охоплює події 1097–1099 рр. Порівняння змісту дуже докладної «Повісті про осліплення Василька» безпосередньо зі статтями «Повісті временних літ» показує, з одного боку, високу насиченість подіями політичного життя Русі кінця XI ст., а з іншого боку, – велику лаконічність у передачі цих подій, особливо історії Прикарпаття та Волині, у київському літописі. О.В. Творогов вважає, що «Повість про осліплення Василька» розпочинається із самого початку літописної статті під 6605

Любецький князівський з'їзд (1097 р.).
Мініатюра Радзивилівського літопису XV ст.

(1097) р.[56], але є підстави думати, що ця повість бере свій початок зі слів: **«И приде Святополк с Давыдом Кыеву, и ради быша людье вси: но токмо дьявол печален бяше о любви сей. И влезе сотона в сердце некоторым мужем, и почаша глаголити к Давыдови Игоревичю, рекуше сице, яко Володимер сложился есть с Василком на Святополка и на тя»**[57]. Перший же абзац зазначеної статті є частиною безпосередньої літописної розповіді, у якій ідеться про з'їзд головних Рюриковичів у Любечі.

З'їзд у Любечі в 1097 р. був дуже знаменною подією в державно-політичному розвитку давньоруської політичної конфедерації. Там зібралися київський князь Святополк Ізяславич, переяславльський князь Володимир Всеволодович Мономах, волинський князь Давид Ігоревич, теребовльський князь Василько Ростиславич, чернігівські князі Олег і Давид Святославичі. На з'їзді наголошувалося, що міжкнязівські «котори» створюють велику небезпеку для Русі, чим користуються половецькі хани. Князі домовилися: **«Да ноне отселе имеемся в едино сердце, и блюдем Руские земли; кождо да держить очину свою: Святополк Кыев Изяславлю, Володимерь Всеволожю, Давыд и Олег Святославлю, а им же раздаял Всеволод городы: Перемышль Володареви, Теребовль Василкови»**[58]. Безперечно, що рішення з'їзду були вкрай невигідними насамперед Святополкові, який ставав

лише «першим серед рівних» у родині Рюриковичів. Підкреслення факту передачі волостей Південно-Західної Русі ставило під сумнів будь-які претензії Святополка на цей регіон, оскільки гарантом збереження цих земель за їхніми володарями фактично проголошувався Володимир Мономах. Є підстави думати, що повною мірою рішення з'їзду в Любечі не задовольняли й цього князя, оскільки утруднювали можливість претензій на Київську землю в разі смерті Святополка. Отримання легітимації влади Ростиславичами у прикарпатських князівствах ішло врозріз з політичними планами й Давида Ігоревича.

Саме це і стало рушійними механізмами, що призвели до жорстокої розправи Давида і Святополка над Васильком. Згідно з інформацією автора «Повісті про осліплення Василька» – галицького дружинника Василія, Давид спровокував на злочин київського князя Святополка Ізяславича проти теребовльського володаря, заявивши, що саме Василько не тільки був причетним до вбивства брата Святополка Ярополка, а й прагне захопити в київського володаря Турів, Пінськ, Берестя та Погорину". Проте невдовзі проти Давида та Святополка виникла могутня коаліція Володимира Всеволодовича, Давида й Олега Святославичів. Переяславльська та чернігівська дружини підійшли до Києва, у зв'язку з чим **«Святополк же хотє побєгнути ис Києва, и нє даша єму кыяне побєгнути»**[40]. Ситуацію виправила київська верхівка, яка умовила вдову Всеволода Ярославича Анну й київського митрополита Миколая бути посередниками між ворогуючими сторонами. Примирення відбулося, за інформацією літопису, біля міста Городка поблизу Києва: **«Приде Володимєр, и Давыд, и Олег на Святополка, и сташа у Городца, и створиша миръ»**[41]. Було домовлено, що Святополк покарає Давида Ігоревича.

Судячи з подальшого розвитку подій, Святополк не поспішав виконувати домовленостей. Відносно спокійно почував себе волинський князь Давид. Навесні 1098 р. він зробив спробу захопити Теребовль у Василька, який продовжував перебувати в нього під арештом у Володимирі. На захист Теребовля виступив брат Василька Володар, котрий добився від Давида визволення Василька, який повернувся до свого міста. Через деякий

час Ростиславичі здійснили переможну виправу на Волинь, де захопили бояр Лазаря й Василя, які брали участь у розправі над Васильком.

Узимку 1098–1099 рр. Святополк нарешті вирушив проти Давида Ігоревича, щоб вигнати того з Волині. У боротьбі з волинським князем Святополкові допомагали його сини Мстислав та Ярослав. Ярослав Святополкович був на той час князем у Бересті («**Ярослав же бежє на Ляхы и приндє ко Берестью**»)[62]. У результаті дій Святополка Давид був вимушений покинути свої володіння й шукати притулку в сусідній Польщі у польського князя Владислава-Германа. У статті «Повісті временних літ» під 6607 (1099) р. повідомляється: «**Изиде Святополк к Володимерю и прогна Давыда в Ляхы**»[63]. Згодом за посередництвом польського князя в районі Берестя відбулися переговори. Незважаючи на заступництво польського князя, Святополк невдовзі вигнав з Володимира Давида, який повернувся знову до Польщі. «**Святополк, же прогнав Давыда**, – пише автор «Повісті про осліплення Василька», – **нача думати на Володаря и на Василка, глаголя, яко сє єсть волость отца своєго и брата**»[64]. Під час великої битви з Ростиславичами Святополк зазнав невдачі й повернувся до Володимира. Тут він посадив на стіл свого старшого сина Мстислава, а молодшого – Ярослава – відправив за підтримкою до Угорщини до короля Коломана.

У таких умовах знову знайшли спільну мову нещодавні непримиренні вороги Давид Ігоревич і Ростиславичі. Давид Ігоревич прибув з Польщі, залишив у Перемишлі свою жінку, а сам вирушив за допомогою до половців. Про місце зіткнення з угорцями війська Володаря, Давида і їхнього союзника половецького хана Боняка повідомляє «Повість временних літ»: «**В сє же лєто побьєни угри у Перємышля**»[65]. Угорські війська були повністю розгромлені[66]. Їхній союзник Ярослав Святополкович утік до Польщі, а Давид Ігоревич після захоплення Червена та Сутейська обложив Володимир, де сидів інший син київського князя – Мстислав.

Під час облоги останній загинув, що дало змогу Давидові зайняти Володимир. Проте долю його князювання в 1100 р.

вирішив черговий князівський снем у Витичеві (Уветичах), де Святополк Ізяславич, Володимир Всеволодович, Олег та Давид Святославичі вирішили відібрати в Давида Ігоревича Волинь. У «Повісті временних літ» докладна розповідь про цю подію вміщена у статті під 6608 (1100) р., де розповідається про те, що Святополк дав князю Давиду Бозьк, а згодом Дорогобуж, а у Володимирі посадив свого сина Ярослава. Розвиваючи свій успіх, Святополк зробив спробу захопити й Теребовльське князівство у Василька, але зазнав там невдачі. **«И не послуша сего Володарь, ни Василко»**, – пише із цього приводу літопис[67].

Зрозуміло, що такий розвиток подій не міг задовольняти Володимира, який був головним конкурентом як Святополка, так і чернігівських Святославичів. Подробиці про конфлікт між Святополком і Ростиславичами повідомляє Володимир Мономах у «Повчанні» у звичній для твору риторичній формі: **«Ѹсрѣтоша бо мя слы от братья моея на Волзѣ, реша: "Потыснися к нам, да выженем Ростиславича и волость их отъимем; иже и не поидеши с нами, то мы собѣ бѹдем, а ты собѣ". И рех: "Аще вы ся гневаете, не могѹ вы я ити, ни креста переступити"»**[68]. Відмову Мономаха допомагати Святополкові слід пов'язувати не з якимись зобов'язаннями першого перед Ростиславичами, а насамперед небажанням допомагати київському князеві.

Усі ці дії привели до значного посилення князя Святополка. Необхідно зазначити, що в той же час у нього під контролем перебували Турівське князівство та Берестя. Ураховуючи близькість цієї території до Волині, є підстави думати, що великий вплив на цей регіон мав і найближчий поплічник київського князя – його син і тогочасний володар Волині Ярослав. Відомо, що, коли один із князів-ізгоїв племінник Святополка Ярослав Ярополкович захотів захопити Берестя, проти нього виступив київський володар, який ув'язнив молодого князя в київській темниці. Наступного року, коли Ярослав Ярополкович утік із столиці, його взяв у полон син Святополка Ярослав волинський. Отже, найімовірніше, що на початку XII ст. Турівсько-Берестейський регіон перебував одночасно під контролем і Києва, і Володимира.

Розповідаючи про жорстоку розправу Давида Ігоревича і Святополка Ізяславича над теребовльським князем Васильком (1097 р.), автор «Повісті», галицький дружинник Василій, не міг обійти мовчанням дуже важливе питання про стан відносин прикарпатських князівств із Польщею. Зокрема у творі повідомляється, що навіть після жорстокої розправи Василько хотів звернутися за підтримкою проти Польщі не лише до свого брата Володаря та кочовиків, а й до Давида: **«И рекох в уме своемь: оже ми будут берендичи, и печенези, и торцуи, реку брату своему Володареви и Давыдови: дайта ми дружину свою молотшюю, а сама пийта и веселитася. И помыслих: на землю Лядьскую наступлю на зиму, и на лето и возму землю Лядьскую, и мьщю Русьскую землю»**[69].

М.Е. Шайтан та В.Т. Пашуто вважають, що в той час Польща активізувала свою східну політику[70]. Зіставлення матеріалів давньоруських джерел (літописів і «Повісті про осліплення Василька») з повідомленнями хроніки Галла Аноніма дає підставу для дещо іншого висновку. Розповідаючи про подвиги свого героя – князя Болеслава III, польський хроніст повідомив про велике вторгнення половців на територію Польщі, які «за своєю звичкою» розійшлися по всій країні. Саме фраза «за своєю звичкою» є доказом численних нападів половців на західнослов'янську державу наприкінці 90-х рр. XI ст. Такі походи половців навряд чи відбувалися без підтримки або участі Ростиславичів, до земель яких доходили маршрути половецьких пересувань на захід. Автор «Повісті про осліплення Василька», розуміючи негативне сприйняття союзу Василька з кочовиками, підкреслює, що той прагнув до контактів з неполовецькими угрупованнями кочовиків (торками, берендеями, печенігами), а також наголошує на великій шкоді, якої завдали поляки **«Руской земле** [в розумінні всієї країни Русі. – *Авт.*]».

Проте останні слова Василька, можливо, не були простим епічним прийомом, а являли собою відображення історичних реалій. У зв'язку з посиленням тиску половців на прикарпатський край, Василько згодом дійсно вирішив порвати з ними контакти і встановити взаємодію з іншими кочовиками причорноморських степів. У такому контексті стає зрозумілою

обіцянка Василька після завершення боротьби з Польщею здійснити похід проти половецьких орд: «**И посемь хотех проситися у Святополка и у Володимера ити на половци, да любо налезу собе славу, а любо голову сложю за Русскую землю**»[71]. Звернення Василька до майбутніх «чорних клобуків» (торків, печенігів, берендеїв) свідчить, що вони вже в цей час набирали достатньої мілітарної сили. У літературі роль Польщі в конфлікті між київським та волинським князями 90-х рр. XI ст. часом перебільшується, оскільки на авторів наукових праць суб'єктивно впливають наведені у творі дружинника Василія численні подробиці про ці події[72]. Відзначаючи взаємодію кочовиків з Ростиславичами на початку 90-х рр. XI ст., необхідно наголосити, що активність степовиків на Правобережжі саме в цей час мала негативний характер для прикарпатського краю, оскільки заважала консолідації майбутніх галицьких земель.

Про антагоністичні відносини між Ростиславичами й Польщею, на наш погляд, свідчить також фрагмент «Життєпису Оттона, єпископа бамберзького», написаного в 50-х рр. XII ст. германським хроністом Гербордом. В уривку, що стосується руcько-польських відносин межі XI–XII ст., автор розповідає про те, що «руський король» та його наближені перебували у ворожих стосунках з польським володарем, проте пізніше уклали династичний союз і навіть надали Польщі допомогу[73]. Є підстави думати, що Герборд, котрий писав про події через півстоліття після їх здійснення, переплутав двох володарів, яких він називає «королями», а саме: київського князя (коли мова йшла про шлюб польського князя й руської княжни) і Володаря Ростиславича (коли він писав про складні стосунки «короля русів» з Польщею). На користь цього певною мірою свідчить наведена пізніше інформація, де, розповідаючи про викрадення Володаря, германський хроніст знову називає його тим же титулом, як раніше Святополка, «король русів» (rex Ruthenorum)[74]. У західноєвропейській ідеологічній літературі вказаний титул використовувався виключно до незалежних, суверенних володарів. Дійсно, Володар тоді фактично не залежав від київського князя, а його держава була повністю суверенною. Отже,

конфлікт наприкінці 90-х рр. XI ст. був у поляків не зі Святополком, а з перемишльським князем Володарем.

Завершуючи розгляд цінних для нашого аналізу сюжетів «Повісті про осліплення Василька», необхідно підкреслити велику важливість інформації пам'ятки про увагу теребовльського князя до придунайського регіону. Так, князь Василько заявляв про своє бажання здійснити похід на південь і визволити дунайських болгар. **«И посем хотел есмь переяти болгары дунайскые и посадити я у собе»**[75]. Як відомо, у той час Болгарія перебувала під владою Візантійської імперії, а її народ вів боротьбу за своє визволення. Увага галицьких князів до цього регіону, без усякого сумніву, пов'язана з мешканням тут, у дністровсько-дунайському регіоні, значної за чисельністю групи східних слов'ян, колишніх уличів і тиверців. Зміст повідомлення пам'ятки свідчить передусім про те, що Василько Ростиславич прагнув переселити до свого краю частину слов'янського (колишнього улицько-тиверського) населення. Це було важливо, оскільки мало підсилити економічну та мілітарну силу Теребовльського князівства. Дещо пізніше, у 1116–1122 рр., вів війну з візантійцями на Дунаї Володимир Мономах. Зокрема, у 1116 р. київський князь **«посажа посадники по Дунаю»**[76]. Після утворення єдиного Галицького князівства спостерігався процес поступової галицької колонізації території вздовж Дністра.

У князівській родині Рюриковичів Ростиславичі були князями-ізгоями, а тому, за нормами династичних правил, встановлених на Русі старшими синами Ярослава Володимировича Ізяславом, Святославом та Всеволодом, не могли претендувати на Київ. Але ця обставина мала для Ростиславичів позитивне значення: вони не витрачали енергії на боротьбу в інших регіонах Русі, а зосереджували увагу на розбудові власної землі. О. Мазур висловлює думку, що на той час Ростиславичі були у великій залежності від верхівки Перемишльської та Теребовльської землі[77]. До певної міри з такою думкою можна погодитися, особливо враховуючи ту обставину, що наприкінці XI ст. Ростиславичі тільки появилися у краї. Проте тоді Ростиславичі, силу яких не слід і применшувати, діяли в інтересах вищезгаданої місцевої знаті. І цей союз сприяв піднесенню у краї династії

Ростиславичів, швидкій суверенізації краю у його відносинах з Києвом.

Тоді ж спостерігається процес формування державно-князівської території володінь Ростиславичів. На чолі їх стояв перемишльський князь Рюрик, після смерті якого його стіл посів Володар. На жаль, із джерел нам невідомо, де сидів останній до смерті брата, проте можна припустити, що цим містом був Звенигород, який у першій половині XII ст. був відомий як столиця удільного князівства. Василько Ростиславич володів Теребовлем. Теребовльська і Звенигородська землі, на нашу думку, сформувалися як князівські володіння у другій половині XI ст. Вірогідно, що Перемишльська, Теребовльська та Звенигородська землі до другої чверті XII ст. ще не були єдиним земельним об'єднанням, тобто про Галичину як компактну державно-адміністративну одиницю у складі Русі можна говорити лише з другої половини XII ст.

На князівських з'їздах в Любечі (1097 р.) та Витичеві (1100 р.), як справедливо зазначає М.Ф. Котляр, указані землі в Прикарпатті були визнані родинними володіннями Ростиславичів[78]. Однак, незважаючи на це, Володарю та Василькові в першій чверті XII ст. довелося вести гостру боротьбу за обстоювання своїх прав з Володимиром Мономахом та польським князем Болеславом III Кривоустим[79].

Якщо вже на початку XII ст. володіння Ростиславичів були у складі давньоруської політичної конфедерації суверенними, то статус Волині був іншим. Унаслідок належності її київському князю Святополкові, вона перебувала на перехідному етапі від князівства-намісництва до земельного князівства. Водночас на цю землю продовжували претендувати Володимир Всеволодович Мономах та його родина.

Волинь і Галичина в 10–30-х рр. XII ст. Князь Володимир Всеволодович у 1113 р. став київським князем. І майже із самого початку свого правління в столиці Русі він почав боротьбу за підкорення Києву Волині. Його союзниками проти волинського князя Ярослава Святополковича були перемишльський і теребовльський князі Володар і Василько Ростиславичі. У боротьбі з Мономахом і Ростиславичами Ярослав розраховував на

Гривня-змійовик князя Володимира Мономаха

допомогу польського князя Болеслава III Кривоустого, якого сам Ярослав і його батько Святополк у попередній час неодноразово підтримували в різних військово-політичних заходах[80].

У 1117 р. київський князь Володимир Мономах і його союзники, серед яких провідну роль відігравали Ростиславичі, здійснили похід на Волинь. Під час цього походу Володимир Мономах прагнув завоювати собі землі, які його родина вважала своїми. Нагадаємо, що зоною впливу саме Всеволодовичів визнав Південно-Західну Русь Любецький з'їзд князів (1097 р.). Водночас Ростиславичі, вступивши в конфлікт з волинським Володимиром, боролися насамперед за «місце під сонцем», оскільки ні Святополк, ні його нащадок Ярослав не визнавали прав Володаря й Василька і вважали, що ті незаконно держать їхню волость. Похід завершився невдало для київсько-прикарпатської коаліції. Між суперниками була підписана угода, згідно з якою Ярослав зберігав свої володіння, але мав визнати зверхність Володимира Мономаха[81]. Зрозуміло, що цей договір не задовольнив ні Володимира Мономаха, який прагнув повного підкорення Волині своїй владі, ні Ярослава, який не бажав коритися київському князеві. Очевидно, що Ярослав, за великим рахунком, не визнавав самого факту захоплення Києва Володимиром, який не був старшим серед головних Рюриковичів.

У 1118 р., вірогідно не без впливу Володимира Мономаха, проти Ярослава підняли бунт волинські бояри. Унаслідок цієї події волинський князь був вимушений залишити Волинь і шукати допомоги в Угорщині. Утеча волинського князя до Угорщини, а не до Польщі, де в нього були союзники, була викликана складною політичною ситуацією в Польщі[82]. Проте в 1119 р., не знайшовши істотної підтримки в угорського короля, Ярослав Святополкович прибув до Кракова[83]. Активізація Володимира Мономаха на Волині, його тісні контакти з постійними ворогами Польщі Ростиславичами змусили польського князя Болеслава III надати допомогу близькому родичеві.

У 1120 р. літопис повідомляє: «**Тогда же посла Володимер Андрея** [сина Мономаха. – *Авт.*] **с погаными на Ляхы и повоеваста є**»[84]. Ця звістка інформує про бойові дії київського центру у відповідь на напади, які почали чинити поляки на русько-польському кордоні наприкінці 1119 р. У 1121 р. між суперниками знову відбулося воєнне зіткнення («**приходи Ярослав с Ляхы к Чьрьвну при посадничи Фоме Ратиборичи** [цей воєвода тоді був посадником у Володимирі. – *Авт.*] **и воротишася опять не въспевше ничто же**»[85]). У бойових діях 1119–1121 рр. взяли активну участь Ростиславичі. Участь перемишльсько-теребовльських князів у коаліції Мономаха, значний вплив їх на ситуацію в південно-західних ареалах Русі серйозно занепокоїли польський двір, вимусили його відмовитися від «звичних» засобів протидії суперникам. У 1122 р. за завданням Болеслава III його воєвода Петро Власт організував викрадення перемишльського князя Володаря Ростиславича. «**В то же лете яша Ляхове Володаря Василкова брата**»[86], – у звичній для себе лаконічній манері повідомляє про подію руський літопис. Докладніше про це розповідає германський хроніст Ортліб Цвіфальтенський: «Здійснив [Петро Власт. – *Авт.*] також гріх великого віроломства, а саме: короля Русі, що ворогував з його сеньйором, князем поляків, своїм підступництвом приспав. Він прийняв присягу, перейшов до нього на службу, став підтримувати його сина, а потім його ж [руського володаря. – *Авт.*] підступно, унаслідок змови, видав у руки ворогів, які присудили до великого викупу»[87].

Про викрадення перемишльського князя є низка свідчень у різних джерелах, проте головним для дослідників, незважаючи на певну тенденційність, є докладна інформація польського хроніста Вінцентія Кадлубка. Останній особливо відзначав величезну небезпеку князів Ростиславичів для Польщі[88].

Захоплення руського князя польськими магнатами значно послабило позиції табору Мономаха на Волині, оскільки родичам Володаря, крім виплати великого викупу, довелося в обмін на визволення Ростиславича погодитись не тільки на розрив союзу з київським князем, а й перейти на бік Ярослава Святополковича[89]. У наступному, 1123 р., на територію Волині вторглася армія, до якої Святополковичу вдалося залучити польські, чеські, угорські загони, а також дружини перемишльського та теребовльського князів. Проте напад завершився фіаско. Під час облоги міста Володимира князь Ярослав загинув, а його військо відступило[90].

Невдовзі після цих подій між Ростиславичами й Польщею конфлікт поновився, про що розповів польський хроніст Вінцентій Кадлубек, повідомляючи про напад війська Ростиславичів на польське місто Вісліцу[91] .

У середині 20-х рр. XII ст. майже одночасно померли Володимир Всеволодович Мономах та прикарпатські князі Володар і Василько. До влади в Києві після смерті 19 травня 1125 р. Володимира Мономаха прийшов його син Мстислав. Успадкування Києва Мстиславом Володимировичем було свідченням великої сили влади померлого князя та державно-політичної системи, яку той створив і очолював. Володар помер у 1124 р. в Перемишлі[92], Василько – 28 лютого 1125 р. в Теребовлі[93]. Після Володаря владу успадкували його сини Ростислав та Володимир, якого літописці, описуючи пізніші події, називали «Володимирком». Про розподіл спадщини Володаря давньоруські джерела нічого не повідомляють, проте польський історик XV ст. Ян Длугош відзначав, що старший син Володаря Ростислав сів у Перемишлі, а Володимир – у Звенигороді[94]. Синам Василька Григорію та Івану дісталася спадщина в Теребовльському князівстві. Старший з братів Григорій узяв собі Теребовль, а молодшому, Іванові, дістався новий у політичному житті краю Галич.

Отже, на межі першої та другої чверті XII ст. у Прикарпатті виникло нове князівство – Галицьке, яке згодом не тільки стало головним у краї, а й підкорило сусідні землі.

Відсутність повідомлень про Галич в літописах попереднього часу не є підставою для того, щоб робити висновок про якесь надзвичайно різке піднесення міста саме в другій чверті XII ст. Адже й у цьому випадку у процесі узагальнення матеріалів необхідно враховувати факт великої лаконічності інформації джерел про тогочасне Прикарпаття.

Досить цікавою є згадка про Галич у «Патерику» Києво-Печерського монастиря, де зазначається, що під час зіткнення зі Святополком і Давидом (на межі XI–XII ст.) Володар і Василько припинили торгівлю із сусідніми давньоруськими землями («**и не пустиша гостей из Галича, ни лодий от Перемышля, и не быть соли в всей Руской земли**»[95]). Це повідомлення було включене монахом Полікарпом до пам'ятки з літопису в XIII ст., проте її інформація виглядає достатньою мірою об'єктивною[96]. Згадка в наведеному фрагменті Галича на першому місці, імовірно, не була випадковою, а свідчила, що це місто, яке на той час не було «князівським» (тобто не було адміністративним центром ні земельного, ні удільного князівства), відігравало велику роль в економічному і, вірогідно, політичному житті прикарпатського краю. Археологічні дослідження свідчать про те, що місто Галич виникло набагато раніше часу, коли про нього з'явилися перші писемні повідомлення, а саме в IX–X ст.[97] Крім археологічних досліджень, на нашу думку, свідченням давнього походження Галича є розташування його поряд зі старовинним язичницьким ритуальним центром – Галичиною могилою[98]. Про нього розповідає Галицько-Волинський літопис під 6714 р., де повідомляється про невдалу спробу пересопницького князя Мстислава Ярославича захопити Галич[99]:

Невдовзі після приходу до влади сини Володаря розпочали війну між собою. Про цю війну розповідають Ян Длугош під 1127 р., а В.М. Татищев під 1126 р.[100] М.Ф. Котляр вважає, що конфлікт між Володаревичами почався після смерті Володимира Мономаха[101]. На допомогу Ростиславу прийшли новий київський князь Мстислав та Васильковичі. Володимирко зазнав поразки

Центр княжого Галича (розкопки)

й утік до Угорщини. Ростислав зробив спробу захопити Звенигород, але мешканці міста йому не підкорилися. М. Баумгартен зробив висновок, що в 1128 р. Ростислав помер[102], але до такої думки дослідник прийшов лише на тій підставі, що після 1127 р. про цього князя немає ніяких повідомлень у джерелах. Набагато правильнішим є підхід М.Ф. Котляра, який пише про складність установлення дати смерті Ростислава[103]. Деякі дослідники, виходячи з тексту повідомлення, наведеного В.М. Татищевим, відносять дату смерті Ростислава Володаревича на 1143 р., але таке датування, очевидно, не є коректним[104]. Цей князь, найімовірніше, помер у 30-х рр. XII ст., можливо під час великої війни, яка відбувалася в той час у Центральній Європі.

У 30-х рр. XII ст. в Угорщині розгорнулася боротьба за владу між королем Белою II і претендентом на трон Борисом. Останній був сином короля Коломана та дочки Володимира Мономаха Євфимії. Під приводом звинувачення у зраді Євфимія була відіслана до батька, де в Києві в 1113 р. у неї народився Борис. У 1131 р., після смерті короля Стефана, Борис одержав

підтримку візантійського двору, а згодом – польського князя Болеслава III Кривоустого. Союзниками Бели II були чеський король Собеслав, австрійський герцог Леопольд III, германський імператор Лотар[105]. У конфлікт втрутилися, згідно із джерелами, і якісь руські володарі, причому допомагали вони як Белі II, так і Борису.

Звенигородський князь Володимирко допомагав королю Белі II проти Бориса Коломановича та союзної тому Польщі. Про цю допомогу свідчить під 1152 р. Київський літопис, у якому розповідається, що в той рік Володимирко, звертаючись до сина Бели II Гези, нагадує тому: **«Яз отцю твоєму досыти послужил своим копиєм и своими полкы, за его обиду, и с Ляхы ся єсмь за нь бил»**[106]. Угорські хроніки відзначають неодноразову допомогу русів і поляків Борису Коломановичу[107]. Вірогідно, що зáхідноруські загони, які воювали на боці Бориса, прибули від противника Володимирка Ростислава. На користь цього свідчать близькість Прикарпаття до Угорщини, а також складні відносини між самими Володаревичами.

Успіх Бели II в боротьбі з Борисом і його союзниками (1135 р.) значною мірою сприяв завершенню конфлікту в прикарпатському краї на користь звенигородського князя Володимирка, який після смерті Ростислава переїхав до Перемишля. Лише на межі 40-х рр. XII ст. в літописах знову з'являється інформація про події у Прикарпатті. У цей час у стольному Києві володарем став князь із чернігівської династії Ольговичів Всеволод Ольгович, який у 1140 р. вирішив забрати Волинь у сина Мстислава Володимировича Ізяслава. Літопис повідомляє, що Всеволод **«Ивана Василковича и Володаревича из Галичя Володимирка на Вячеслава и на Изяслава на Мьстиславича посла»**[108]. Це повідомлення дає підстави думати, що ні перемишльського князя Ростислава Володаревича, ні теребовльського Григорія Васильковича на той час у живих уже не було. М.Ф. Котляр, порівнявши це повідомлення зі статтею літопису під 1141 р. (**«Сего же лєта преставися у Галичи Василкович Иван. И прия волость єго Володимерко Володаревичь, седе по обою волостью, княжа в Галичи»**[109]), робить висновок, що в попередній час

у Галичі князював Іван Василькович. Це спостереження важливе, оскільки свідчить і про те, що в політичному житті Подністров'я відбулася знаменна подія. Столиця земельного князівства Теребовль і столиця удільного князівства Галич помінялися місцями, а саме: після смерті свого брата Григорія Іван не переїхав до його володінь, а залишився в Галичі. Зауважимо, що із цього часу політична роль Теребовля почала поступово згасати.

Смерть Івана Васильковича в 1141 р. дала змогу Володимиркові не тільки об'єднати майже всі землі Ростиславичів, а й перенести столицю до Галича. Як справедливо зазначає І.П. Крип'якевич, Галич, на відміну від Перемишля, Звенигорода та Теребовля, розташувався в самому центрі володінь Ростиславичів, а тому перенесення столиці сюди було логічним[110]. Останньою подією, яка завершила процес об'єднання прикарпатських земель в один єдиний організм, було захоплення Володимиром у свого племінника Івана Ростиславича Звенигородського князівства.

Незважаючи на надзвичайний лаконізм повідомлень джерел, можна в загальних рисах охарактеризувати політичну ситуацію у прикарпатському регіоні після смерті Володаря й Василька, розглянути питання про пріоритетність тих чи інших князівських столів. Зокрема, мабуть, немає підстав для висновку, що в другій половині 20-х рр. XII ст. ареал Ростиславичів розділився на дві частини[111]. Такий підхід не може бути повною мірою коректним, оскільки у другій половині 20-х рр. чіткої системи заміщення столів та ієрархії князів не було. Швидше за все, внуки Ростислава Володимировича вважали весь прикарпатський край своїм колективним володінням, приблизно так, як верхівка всіх Рюриковичів сприймала східнослов'янські землі. Це володіння Ростиславичів за статусом було фактично землею-князівством, суверенним державним утворенням. Водночас реально після смерті Василька та Володаря Ростиславичів у середині 20-х рр. XII ст. в західній частині регіону перемишльським князем став Ростислав, а звенигородським – його молодший брат Володимир, у східній частині регіону Ростиславичів головним став теребовльський володар Григорій, якому підкорявся князь нового Галицького князівства Іван.

У 1123 р. Волинь опинилася в руках сина Володимира Мономаха Андрія. Його князювання у Володимирі, яке продовжувалося до 1135 р., майже не висвітлено в джерелах. Але знаменно, що ані після смерті батька – Володимира Мономаха у 1125 р., ані після смерті брата – київського князя Мстислава Великого у 1132 р. ніхто не зазіхав на волинський трон, що свідчило як про сильні позиції Андрія, так і про відносно спокійний розвиток ситуації довкола Волині. Лише в 1135 р. новий київський князь Ярополк Володимирович вирішив передати Андрієві Переяславль, а до Володимира (на Волині) був направлений старший син Мстислава Великого Ізяслав[112].

Особливості державно-політичного розвитку Русі в першій половині XII ст. У 1097 р. на князівському з'їзді в Любечі була укладена домовленість про розподіл «волостей» між найбільш могутніми представниками династії Рюриковичів. Проте через невеликий час цей важливий компроміс був порушений, що передусім було пов'язано з діями Святополка київського та Давида волинського проти прикарпатських Ростиславичів. У період князювання Володимира Всеволодовича Мономаха зусиллями його та його оточення були здійснені заходи, спрямовані на підкорення київському володареві переважної частини східнослов'янських земель. Від влади були усунуті нащадки старшого сина Ярослава Мудрого Ізяслава, яких фактично було зведено до статусу третьорозрядних князів. Припинилося управління династії Брячиславичів у Полоцькому князівстві, яке з початку XI ст. до 20-х рр. XII ст. було майже незалежною державою в рамках східнослов'янської політичної конфедерації.

Єдиними відносно незалежними від Києва князівствами залишалися Галичина на чолі з Ростиславичами та Чернігівське князівство на чолі з Ольговичами. Чернігівські князі в цей час, без усякого сумніву, не відмовлялися від своїх прав на загальноруську спадщину, проте повинні були рахуватися з реальним розкладом політичних сил, який склався на користь Володимира Мономаха та його численної родини.

Ситуація на Русі досить швидко почала змінюватися після смерті сина Володимира Мономаха Мстислава (1132 р.). І ця зміна була викликана не якимись акціями чернігівських князів чи їх

посиленням, а певною кризою, що виникла в самій родині Мономаховичів. У ній не знайшлося володаря, який міг би акумулювати зусилля на збереження відносно єдиної держави.

На перший погляд здавалося, що політичний устрій Русі в часи правління Володимира Мономаха та його сина Мстислава майже нічим не відрізнявся від політичного устрою Русі наприкінці правління Володимира Святославича (початок XI ст.) або наприкінці правління Ярослава (середина XI ст.). Але за сто років у східнослов'янському суспільстві відбулися великі зміни. Насамперед ці зміни позначилися на житті конкретних земель, які значно просувалися у плані свого політичного розвитку та економічного й духовного життя. Тому дії на відновлення єдності Русі, здійснені значною мірою завдяки акумуляції надмірних зусиль Володимиром Мономахом та його оточенням, досить швидко дали зворотний результат. У літературі існує думка, що на виникнення державного формування Володимира Мономаха величезний вплив мав зовнішній фактор, а саме боротьба Русі з половцями[113].

Під час свого правління Володимир Мономах, порушивши всі існуючі доти домовленості, позбавив володінь нащадків

Кирилівська церква у Києві (XII ст.). Сучасний вигляд

старшого сина Ярослава Мудрого Ізяслава й різко обмежив впливи спадкоємців другого сина того ж князя – Святослава. У більшості регіонів Русі при владі опинилися в ролі князів численні родичі Мономаха, але саме їх тимчасовий статус намісників у цих регіонах не влаштовував. І такі настрої вищезгаданих князів знаходили співчуття в нової політичної верстви цих регіонів – верхівки міст та боярства.

Отже, за всієї зовнішньої близькості державне формування Володимира Мономаха і його сина Мстислава Великого й державне утворення їхнього предка Володимира Святого істотно відрізнялися. Для існування другої держави достатніми були зусилля, перш за все військові імпульси, лише з Києва, щоб підтримувати владу верховного князя по всій Русі. Через сто років відновлена відносно єдина держава могла існувати за наявності тісного зв'язку і взаємодії київського політичного центру з регіонами, на базі яких тоді формувалися землі-князівства.

Проте перевага центру над регіонами в нових політичних умовах не могла утримуватися довго, а тому після відходу з життя Мономаха та його сина князі-намісники, котрі отримали від Володимира та Мстислава володіння як адміністратори, одразу ж почали не тільки перетворювати їх у свої власні землі-князівства, а й пред'являти претензії на більш вагому спадщину. Ряд найбільш могутніх із Рюриковичів, спираючись на підтримку регіонів, де вони сиділи, почали боротьбу за Київ. Таким чином, доля Києва як загальноруського політичного центру фактично почала вирішуватися в регіонах.

Державність доби удільної роздробленості, як і державність доби існування ранньофеодальної монархії, у ході своєї еволюції пройшла ряд етапів. У середині XII ст. на Русі фактично існувала система принципату, коли головний володар країни (київський князь) зберігав досить значні прерогативи порівняно з іншими володарями. Принципат тривалий час був пов'язаний із сеньйоратом, тобто системою, коли посада принцепса передавалася старшому за віком князю. Для існування такої системи важливими були наявність загальнодинастичного домену «Київської землі», наявність достатнього власного потенціалу родових володінь у верховного монарха, збереження певних

ідеологічно-правових традицій попереднього періоду відносної єдності держави. Децентралізація в другій половині XII ст. призвела до фактичної ліквідації особливої ролі великокнязівської (точніше влади київського князя) влади на Русі. Зазначимо, що аналогічна система державного устрою існувала й у Польщі. Верховним князем (принцепсом) був краківський володар, а великокнязівським доменом була Мала Польща. Заміщення цього столу відбувалося за принципом сеньйорату, тобто старший у родині Пястів князь був головним претендентом на краківський стіл[114].

Взаємини в середовищі нащадків Мономаха є цікавими в контексті розгляду його як психолого-політичного конфлікту в князівській родині. Поки при владі стояв Володимир Мономах, його сини вимушені були коритися авторитетові батька. Після приходу до влади Мстислава міжкнязівська напруга почала зростати, бо його брати в умовах відсутності класичної для Західної Європи системи спадкової королівської влади не хотіли розглядати старшого брата незаперечним лідером і вважали його рівним собі[115]. І, нарешті, поява в Києві іншого нащадка Володимира – Ярополка – призвела до відкритого протистояння. Саме в цей час відбувся розкол клану Мономаховичів на Мстиславичів (синів Мстислава Володимировича) та суздальських Мономаховичів, серед яких провідну роль у другій чверті та середині XII ст. відігравав суздальський князь Юрій Володимирович Довгорукий[116]. Отже, знову постало питання, яке розглядав, але не вирішив Любецький з'їзд князів, а саме – питання про організацію системи спадкового одержання волостей представниками князівської династії.

У попередньому тексті багато йшлося про дії тих чи інших князів. І такий підхід має підставу, оскільки в цих діях проявлялася певна політична тенденція. Але до цього необхідно додати, що сила того чи іншого, навіть авторитетного загалом у суспільстві, князя залежала від його економічних і військових можливостей, від підтримки, яку він мав як від своїх підлеглих, від своїх володінь, так і від територій, за які він вів боротьбу. Наявність стабільної підтримки в родинних володіннях була найважливішим чинником у міжкнязівському змаганні за владу.

І тут у конкретній ситуації другої половини 30-х рр. XII ст. виникло досить цікаве протистояння. Ярополк мав велику підтримку в південних землях, певні юридичні підстави для лідерства, але тісна опора Юрія Володимировича на власну землю-князівство урівнювала шанси політичних таборів, очолюваних цими князями. І в такій ситуації, коли ні одна із сил не має достатньої переваги, на арені з'являється (або точніше – повертається на арену) третя сила. Протистояння Мономаховичів (нащадків Мстислава Великого ми будемо називати за традицією – Мстиславичами) призвело до того, що знову на Київ став претендувати клан Ольговичів. У 1139 р. його лідер – Всеволод Ольгович, скориставшись смертю Ярополка, захопив владу в Києві. Подібна ситуація й у подальшій політичній історії Русі виникала не один раз: конфлікт між близькими за родинною ознакою гілками Мстиславичів і Мономаховичів сприяв час від часу піднесенню потужних чернігівських князів.

Землі Волині та Галичини в першій половині 40-х рр. XII ст. З перших днів свого перебування в Києві Всеволод Ольгович (час правління в Києві 1139–1146 рр.), що було цілком зрозумілим, прагнув відновити владу київського князя в усіх регіонах Русі. Зрозуміло також, що значну увагу київський володар приділяв і південно-західним землям Русі. У 1138 р. галицькі полки активно допомагали тодішньому київському князю Ярополку Володимировичу в борні проти чернігівських князів на чолі із Всеволодом. Проте на межі 30–40-х рр. взаємини Володимирка (до 1141 р. перемишльського, а після 1141 р. – галицького князя) із Всеволодом Ольговичем змінилися на краще, на що, безумовно, вплинули зміна статусу останнього, а також загострення у стосунках між Волинню та Галичиною. У 1139 р. галицький князь Іван Василькович та перемишльський Володимирко Володаревич були ініціаторами переговорів з володимиро-волинським князем Ізяславом, але переговори не дали позитивних результатів[117]. Зазначимо, що протилежну цьому нашому поглядові думку має М.Ф. Котляр, який вважає, що між сторонами була укладена угода, але такий підхід суперечить прямій інформації літопису[118]. У 1140 р. новим київським князем Всеволодом Ольговичем на Волинь було направлено військо з метою вигнати з неї Ізяслава

Похід київського князя Всеволода Ольговича на Волинь (1140 р.). Мініатюра Радзивилівського літопису XV ст.

Мстиславича. Ця акція була частиною загальної програми князя Всеволода, який хотів позбавити уділів усіх нащадків Мстислава Великого. У Київському літописі підкреслюється, що Всеволод **«сам хотяше землю всю держати, искаше под Ростиславом Смоленьска, а под Изяславом Володимера»**[119]. Війська підлеглих київському володареві князів були направлені також проти суздальського князя Юрія Володимировича та переяславського Андрія Володимировича. Літопис повідомляє про фактичне фіаско дій Всеволода, якому не вдалося перемогти ані Андрія Володимировича, ані Ізяслава Мстиславича. У поході проти Ізяслава взяли участь польські союзники Всеволода й галицькі князі Іван Василькович та Володимирко Володаревич, які, не досягнувши успіху, повернулися додому. Наприкінці року Всеволод був вимушений укласти мир з Ізяславом Мстиславичем та Андрієм Володимировичем[120].

У 1141 р. Володимирко Володаревич став князем майже всієї Галичини, за винятком Звенигородського удільного князівства, яке дісталося його племінникові Івану Ростиславичу. У 1142 р. Володимирко на вимогу Всеволода Ольговича ходив у похід на Польщу. І в подальшому галицький князь Володимирко підтримував Всеволода Ольговича, а Ізяслав прагнув

ухилятися від усякої допомоги київському князю. Проте якщо з Ізяславом Мстиславичем київський князь вимушений був рахуватися, то з Володимирком взаємини київського володаря згодом зіпсувалися. Сталося це після того, як у 1142 р. Ізяслав Мстиславич перейшов з Володимира до Переяславля-Руського, а на Волинь Всеволод Ольгович направив свого брата Святослава.

Перехід до Переяславля для Ізяслава Мстиславича не був однозначною подією. З одного боку, князь втрачав контроль над багатшою Волинню, переяславльське князювання несло загрозу для Ізяслава у плані можливого посилення контролю над ним з боку Всеволода. Проте, з іншого боку, саме в Переяславлі часто сиділи ті давньоруські володарі, які готувалися зайняти найближчим часом київський стіл. У випадку з Ізяславом швидше треба вбачати другу тенденцію, а саме наявність великих претензій у князя зайняти найближчим часом Київ[121].

У 1143 р. між Володимирком та Всеволодом виникли напружені відносини. Така ситуація багато в чому була викликана прагненням Володимирка Володаревича добитися повної незалежності від Києва, а також зумовлена традиційною для того часу для династів Прикарпаття ворожою політикою щодо Волині, де сидів брат Всеволода Святослав. У 1144 та 1146 рр. київський князь двічі здійснював експедиції проти Галичини, у яких брали участь чимало князів Русі, у тому числі Ізяслав Мстиславич з братом Ростиславом, а також польський князь Володислав. Важливо зазначити, що в 1144 р. енергійному Володимиркові Володаревичу вдалося шляхом певних поступок (виплативши неабияку за розміром контрибуцію) зберегти свої позиції в Південно-Західній Русі, а в 1146 р. коаліція князів зазнала невдачі під час штурму Звенигорода[122].

У другій половині 1144 р. в Галичі спалахнув бунт, учасники якого виступили проти Володимирка на підтримку звенигородського князя Івана Ростиславича «Берладника». Є всі підстави думати, що цей виступ був значною мірою спровокований київським князем Всеволодом. Івану Ростиславичу в боротьбі з Володимирком надали допомогу берладники – слов'янські мешканці Дністровсько-Дунайського межиріччя, землі яких

Сплата галицьким князем Володимирком Ростиславичем контрибуції київському князю Всеволоду Ольговичу (1144 р.). Мініатюра Радзивилівського літопису XV ст.

перебували в певній залежності від Галичини. Є свідчення, що сам Іван Ростиславич безпосередньо володів цими землями в 30-х рр. XII ст.[123] Боротьба з Володимирком закінчилася для Івана невдачею. Більш того, у плані аналізу цих подій вірогідною є інформація, яка збереглася у В.М. Татищева про те, що в 1144 р. Володимирко воював з болгарами та візантійцями і **«обладав всеми грады до Дуная»**[124], тобто підкорив берладницькі землі. Проте через деякий час Іван «Берладник» знову почав боротьбу за Галич, на цей раз уже із сином Володимирка Володаревича Ярославом.

Осіле населення степів та лісостепів Правобережжя Дніпра в удільну добу. Поява половців у середині XI ст. у причорноморських степах на багато десятиліть загострила ситуацію в південноруському регіоні, проте поступово, починаючи з перших десятиліть XII ст., у стосунках Русі зі степовим світом створилися умови для співіснування і взаємодії. Цьому значно сприяли заходи південноруських князів, спрямовані на зміцнення позицій Русі на півдні. Причому, крім широкомасштабних воєнних

акцій у степах, побудови нових фортифікаційних укріплень на кордоні зі степом, важливе значення мало виникнення своєрідної прикордонної буферної зони. У цей час значно збільшилося населення прикордоння (ареал «Змійових валів») як за рахунок мігрантів з півночі, так і внаслідок запрошення сюди представників тюркських племен: торків, печенігів, берендеїв, турпеїв, коуїв, – котрі у XII ст. створили в басейні р. Росі політичне об'єднання «Чорноклобуцький союз»[125]. Це об'єднання мало особливий статус у рамках адміністративно-територіальної структури Давньоруської держави, підтримувало з населенням Русі тісні економічні, політичні та культурні зв'язки. Зокрема значних розмірів серед «чорних клобуків» набула місіонерська діяльність православної церкви[126]. Є підстави думати, що значна чисельність тюркського неполовецького населення мешкала також у середній течії Дністра та в басейні Південного Бугу.

Наразі важко з'ясувати, яким був ступінь залежності в середині XII ст. згаданої вище Берладі від Галича, але є підстави вважати, що цей ареал у той час не входив до державної території Галицького князівства, хоча тоді спостерігалися (нехай і не дуже активні) спроби підкорення («окняжіння») краю з боку галицького князя. Активна участь берладників у згаданому вище конфлікті між Володимирком Володаревичем та Іваном Ростиславичем значною мірою свідчить про певну причетність берладників до політичного життя Галичини. Виступ галичан проти свого нового князя Володимирка є доказом того, що процес об'єднання галицьких земель не був безболісним, а в галицькому середовищі існували різні політичні табори. Один із них упродовж тривалого часу підтримував племінника Володимирка Івана Ростиславича, який із цього часу одержав прізвисько «Берладник»[127].

Розглядаючи питання про берладників, М.Ф. Котляр припускає, що назва «берладники» мала відношення лише до населення Подунав'я, котре приєдналося до Івана Ростиславича і було частиною слов'ян Півдня, а саме бродників. «Недарма згадки про берладників, – пише вчений, – тісно пов'язані з діяльністю Івана у Причорномор'ї і зникають з його смертю (1162 р.)»[128]. Такий же погляд поділяє І.О. Князькій[129].

На нашу думку, таке твердження є дещо категоричним, бо стан джерел не дозволяє достатньою мірою чітко уявити картину виникнення назви, часу та обставин існування берладників. На наш погляд, назва «берладники» стосується конкретної місцевості – Берладі. Її територія складалася із частини Правобережжя Нижнього Дунаю, а також частини Нижнього та Середнього Попруття. Хоча населення Берладі не мало чітко виражених етнічних ознак, можна думати, що головною складовою в ньому були колишні східні слов'яни – уличі та тиверці. Вірогідно, за суттю Берладь була своєрідною слов'янською «вольницею», тобто територією, куди переселялося слов'янське населення з півночі і яка не мала виразної державно-політичної структури.

Подунайське слов'янське населення мало й інші найменування. Коли 1190 р. «чорні клобуки» звернулися до князя Ростислава Рюриковича з пропозицією розпочати воєнні дії проти половців, вони порівнювали своє становище із життям слов'ян на Дунаї: «...**се Половци сее зимы воюють ны часто, а не ведаемь, Подуйци ли есм что ли**»[130]. Натяк «чорних клобуків» стосувався незалежного становища подунайців, яких не підтримували князі Русі[131]. Зазначимо, що інколи доля степових угруповань Причорномор'я, що мешкали за сотні кілометрів одне від одного, була тісно пов'язана. Так, у 1188 р. київські князі й «чорні клобуки» здійснили спільний похід проти зимовищ половців у Придніпров'ї, оскільки основні сили кочовиків у цей час були на Дунаї[132], можливо, брали участь у воєнних діях у Болгарії, про що йшлося вище. Інша назва подунайсько-подністровського населення – **«выгонцы Галичькыя»** – є доказом його незалежного від адміністративного князівського контролю існування і вказує, що значна частина цього населення переселилася сюди з Галицької землі.

Особливого розгляду заслуговує питання про місце подунайських міст в історії Русі та її сусідів. Уже в X ст. вони були предметом підвищеної уваги Святослава Ігоревича, який хотів перенести сюди столицю своєї величезної держави-імперії. На межі XI–XII ст. їм приділяв увагу теребовльський князь Василько Ростиславич, а згодом за ці міста воював з візантійцями

Половецька жіноча скульптура

Володимир Мономах, який послав сюди воєводу Фому Ратиборича. Володарі Галичини другої половини XII ст. продовжували традиційну політику просування на південь, що не могло не призвести до ускладнень відносин з Константинополем. Якщо князь Галичини Володимирко в середині XII ст. через політичну конфронтацію з Угорщиною підтримував приязні відносини з константинопольською адміністрацією, то з 60-х рр. XII ст., після вокняжіння в Галичі Ярослава Володимировича та встановлення приязних взаємин з угорським двором, політика Галицького князівства щодо Візантії ускладнилася. Ці зміни значною мірою були пов'язані з галицько-візантійським суперництвом на Нижньому Подунав'ї. Центром цих земель був Доростол (Дерестер, Дерестра, Сілістрія). Можна думати, що означений ареал у XII ст. періодично належав Візантії або руським князям, або частина земель перебувала під впливом Русі, а частина належала візантійцям, тобто тут спостерігалася система полівасалітету або кондомініуму. У 1162 р. візантійський василевс Мануїл Комнін дав князям Василько та його братам (синам Юрія Довгорукого) чотири міста по Дунаю: «... **и дасть цесарь Василкови в Дунаи 4 городы**»[133]. Через три роки до Галича прибув двоюрідний брат Мануїла Андронік, якому Ярослав Володимирович теж надав для підтримки якісь міста. Є всі підстави думати, що це були також подунайські володіння[134]. На наш погляд, зазначені дунайські міста були частиною Берладі, незалежної території в Дунайсько-Дністровському межиріччі, але рівень суспільно-політичного розвитку цих міст та їхньої округи був вищим, ніж інших берладських земель.

У другій чверті XII ст., на думку І.О. Князькія, спостерігався процес зменшення чисельності слов'янського населення у дністровсько-карпатському регіоні, що він пояснює посиленням активності кочовиків, зокрема пересуванням на початку 20-х рр. торків і берендеїв з Придніпров'я на Балкани[135]. Але є підстави думати, що принаймні із середини XII ст. чисельність слов'янського населення у степовій зоні Причорномор'я знову почала зростати. Особливо чітко цей процес простежується на прикладі Середнього Подністров'я[136]. Осіле населення Прутсько-Дунайського межиріччя відігравало помітну роль в історії не тільки Південної Русі, причорноморських степів, а й Болгарії. На початку XI ст. ця південнослов'янська країна була захоплена візантійцями, однак болгарський народ протягом десятиліть вів боротьбу за визволення. 1186 р. у вирішальних битвах з візантійськими військами, крім половецьких загонів, активну участь як союзники болгар брали якісь «тавроскіфи». Як установив Ф.І. Успенський, під останніми грецький історик Нікіта Хоніат розумів русів[137]. Можна припускати, що цим фактом участь русів-подунайців у болгаро-візантійській війні повністю не вичерпувалася, проте інформація візантійських джерел не дає достатньо чіткої картини про етнічну характеристику союзників болгар в інших епізодах боротьби останніх з Візантійською імперією.

І в наступні часи східнослов'янське населення Подунав'я продовжувало активно впливати на перебіг подій у Болгарському царстві. Так, у 1207 р., за повідомленням Георгія Акрополіта, «на Русі» знайшов притулок племінник болгарського царя Калояна Іван-Асень, звідси він на чолі руського та половецького війська вирушив до Болгарії і, захопивши столицю країни, став болгарським царем. Деякі науковці вважають, що Іван-Асень перебував у Галицькому князівстві[138], однак у давньоруських джерелах ніякої інформації про це немає. До того ж, у той час у Галичині відбувалася запекла політична боротьба і про надання місцевими володарями допомоги болгарському царевичу не могло бути й мови. Тому, на наш погляд, більш вірогідно, що допомогу Івану-Асеню надали слов'яни-подунайці[139].

У болгарській історіографії поширена думка про входження території Дунайсько-Дністровського межиріччя до складу

відновленого Болгарського царства аж до часів монгольської навали середини XIII ст., але, на нашу думку, участь половців у війнах болгар з візантійцями не є вагомим аргументом для викладеного вище погляду[140]. Більш виваженим є погляд В. Типкової-Заїмової, яка вважає, що землі на північ від Дунаю не перебували під стабільним контролем Болгарської держави[141].

Увагу істориків віддавна привертає проблема бродників. Більшість дослідників вважає, що цей термін охоплював населення переважно слов'янського походження, що мешкало в основному в степах[142]. Іншу точку зору висловлює О.Б. Бубенок, який вважає, що головним елементом у складі бродників був алано-яський компонент[143].

Очевидно, це поняття бродників є ширшим, ніж поняття берладники, подунайці, «**выгонцы Галичькыя**» тощо. Усі згадані категорії населення, а також мешканці факторій, розташованих на берегах «Великого Дону» (Сіверського Дінця та Нижнього Дону), Дніпра, Дністра, у своїй переважній більшості входили до складу бродників. Щоправда, у літературі поширене твердження про те, що бродники – це лише населення Подунав'я та низин Карпат[144]. І нібито для такого погляду є підстави, оскільки в більшості джерел бродниками названо саме мешканців цього регіону. Але, на нашу думку, треба враховувати те, що автори візантійських, угорських і римських пам'яток, де йдеться про бродників, мали уявлення лише про найближче до кордонів їхніх держав населення причорноморських степів. Тим більше, що ці відомості були пов'язані з конкретними політичними подіями. (Відомості папських булл про бродників є вторинними, оскільки їхні автори спиралися на інформацію з документів угорської королівської канцелярії). Так, угорський король Андрій II надав у 1211 р. землі в Трансільванії рицарям Тевтонського ордену, володіння яких досягали земель «Продників». У 1227 та 1231 рр. римський папа Григорій IX доручив католицьким місіонерам проводити місіонерську діяльність «у землях половців і бродників» (*in Cumania et Brodnia terra*), «в областях половців та бродників» (*in Cumanorum et Brodnicorum provinciis*)[145].

Для з'ясування питання про район мешкання бродників важливо, на нашу думку, проаналізувати й нечисленні згадки

про них у давньоруських літописах. Так, під 1147 р. розповідається, що під час міжусобних чвар, які призвели до воєнних дій у В'ятицькій землі, до чернігівського князя Святослава Ольговича прийшла допомога від бродників і половців: **«Бродничи и Половци придоша к нему мнози»**[146]. Під час Липицької битви 1216 р. між володимиро-суздальськими князями Юрієм і Ярославом Всеволодовичами та новгородським князем Мстиславом Мстиславичем Удатним підтримку двом першим надали **«Муромъци, и Бродници, и Городчане, и вся сила Суздальской земли»**. І в першому і в другому випадках бродники – це не мешканці якоїсь землі чи міста. Можна припускати, що вони мешкали поза територіями, що складали державно-адміністративну структуру Русі. Ясна річ, як і в першому випадку, бродники й половці прийшли з півдня, хоча немає підстав робити висновок про появу їх з Подунав'я. Ще більшою мірою неможливість останнього стосується другого епізоду.

На користь думки про мешкання бродників на дуже широкому ареалі Східної Європи свідчить опис у літописах подій, пов'язаних з першою появою монгольських військ у Східній Європі[147]. Вторгнення їх до причорноморських степів у 1223 р., безумовно, порушило традиційний перебіг життя Північного Причорномор'я, оскільки несло катастрофічну загрозу для цього регіону. Тому не випадково в давньоруських літописах збереглося два дуже важливих свідчення про слов'ян-степовиків.

У Галицько-Волинському літописі розповідалося, що десь на початку 1223 р., після з'їзду південноруських князів у Києві, де було прийнято рішення про надання допомоги половцям у боротьбі з монголами, вниз по Дністру вирушили **«выгонцы Галичьскыя»**, флотилія яких спустилася в Чорне море, а звідти по Дніпру піднялася до порогів. Літописець повідомляє, що **«выгонцы Галичьскыя»** мали близько тисячі човнів[148]. В.В. Мавродін припускає, що на них могло бути 35–40 тис. воїнів[149]. Хоча, імовірно, джерело істотно перебільшило реальну чисельність цього війська, вказана цифра не тільки свідчить про значні мілітарні можливості слов'янської «вольниці» на Дніпрі та Дністрі,

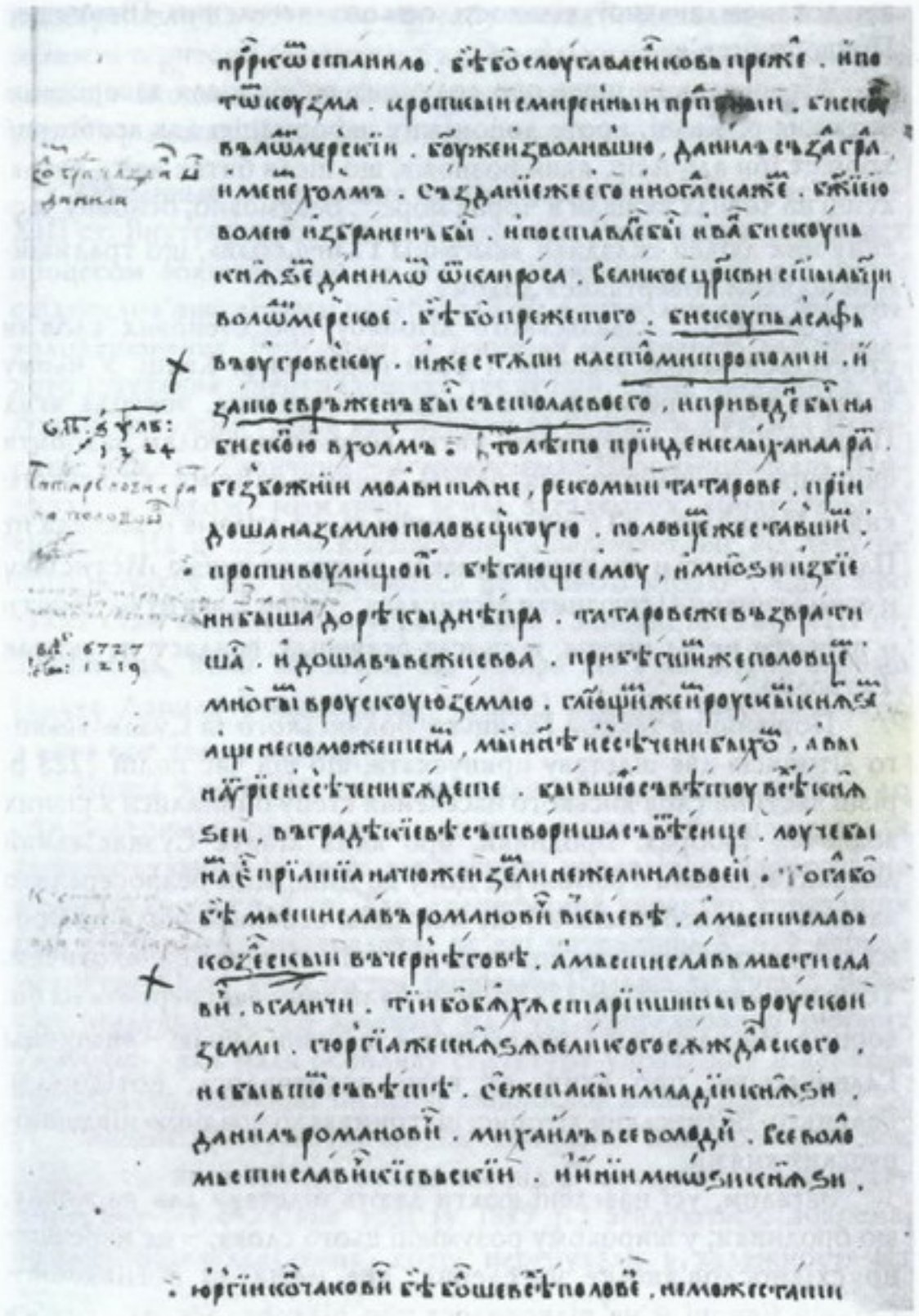

Фрагмент статті Галицько-Волинського літопису про битву на р. Калці (1223 р.). Хлебниківський літописний звід XVI ст.

а є доказом значної кількості осілого населення Північного Причорномор'я.

Літописець не пише про долю цих воїнів після завершення битви на р. Калці, проте допоміжну інформацію дав арабський хроніст Ібн аль Асір, який розповів, що після битви якісь руські купці на човнах вийшли в Чорне море[150]. Безумовно, основну частину цих людей складали **«выгонцы Галичьскыя»**, що традиційним шляхом повертались додому.

Розповідь Суздальського літопису про степових слов'ян стосується також заключної фази подій на р. Калці. У ньому йдеться про перехід на бік монголів бродників, воєвода яких Плоскиня після завершення битви допоміг монголам захопити фортецю, побудовану на березі Дніпра воїнами київського князя Мстислава: **«Тѹ же и Бродници быша старые и воєвода ихъ Плоскыня. И тъи окаянный целовав крест кы князю Мстиславѹ и обѣма князема** [союзники Мстислава. – *Авт.*], **яко ихъ не избити и пѹстити ихъ на искѹпѣ, и сългав окаянный, предаст ихъ связав Татаром»**[151].

Порівняння текстів Галицько-Волинського та Суздальського літописів дає підставу припускати, що під час подій 1223 р. різні частини слов'янського населення степу опинилися в різних воюючих таборах. Бродники, про яких згадує Суздальський літопис, мешкали в регіоні від Дону до Дніпра. Їм безпосередньо загрожувала небезпека з боку монголів, особливо після розгрому східного об'єднання половців на чолі з Юрієм Кончаковичем. Тому на початку весни 1223 р. вони були вимушені перейти на бік ворогів. Населення ж Придністров'я та низин Дунаю – **«выгонцы Галичьскыя»**, про яких, як вище зазначалось, повідомляє Галицько-Волинський літопис, підтримувало коаліцію південноруських князів.

Загалом, усі наведені факти дають підставу для висновку, що бродники, у широкому розумінні цього слова, – це переважно східнослов'янське населення, яке мешкало в Південно-Східній Європі й не підкорялося або підкорялося на якихось особливих умовах князівській адміністрації. Безперечно, слід вважати спрощенням думку про те, що бродники – це слов'яни,

які перейшли до кочового способу життя[152]. Незалежні й напівзалежні території бродників були не тільки у степах, а й на землях, що входили до регіонів компактного розселення східних слов'ян у межах Русі.

«Украины» в державно-політичному розвитку Русі XII–XIII ст. Внутрішньополітичний розвиток Русі характеризувався процесом «окняжіння» все нових і нових територій, але не всі східнослов'янські землі перебували під контролем «класичного» володарювання. Регіонами, де існували можливості для тривалого існування «неокняжених» територій, були, наприклад, на Волині Забужжя (землі між Вепром та Західним Бугом) і Погорина, у складі Галичини – **«горная земля Перемышльская»**, Пониззя, а також, можливо, землі загадкових «болохівських князів». На ці ареали князівський сюзеренітет час від часу не поширювався або поширювався не повною мірою[153]. Саме про такий стан князівського управління в Галичині писав у XIII ст. літописець, коли зазначав, що **«бояре же Галичьстии Данила** [князя Данила Романовича. – *Авт.*] **князь собе называху, а саме всю землю держаху»**[154].

Поява територій, що не входили або входили частково до сфери державного контролю, де складалися особливі умови для функціонування системи державного управління, зафіксована в джерелах уже з X ст. Так, специфічний характер управління був у «Червенських градах», за які наприкінці X – у першій половині XI ст. вели гостру боротьбу Польща та Русь[155]. Вище вже згадувалося про залежну від Русі конфедерацію «чорних клобуків», яка мала особливу структуру управління й де, крім тюркського, мешкало численне східнослов'янське населення[156].

Можна припускати, що час створення прикордонних зон з кочовим населенням, залежним від Русі, припадає на другу половину XI ст. Саме тоді (у 1079 р.) згадуються, зокрема, **«торци переяславьскии»**, котрі перебували в залежності від переяславльського князя[157].

Саме такими землями, на які недостатньою мірою чи взагалі не поширювався державний контроль, були й згадувані в літописах наприкінці XII – на початку XIII ст. **«Украины»**. Так, під

1187 р., розповідаючи про смерть переяславльського князя Володимира Глібовича, Київський літопис повідомляє, що по ньому не тільки «плакашася вси Переяславци», але й «Ѵкраина много постона»[158]. Під 1189 р. давньоруське джерело розповідає про «Ѵкраину Галичьскую», а в 1213 р. князь Данило Романович визволив з-під влади поляків низку забузьких міст і «всю Ѵкраину»[159]. Під переяславльською «Ѵкраиною», вірогідно, малася на увазі величезна степова територія на сході Переяславльського князівства, що перебувала в залежності від князівської адміністрації. Тут мешкала значна кількість тюркського населення, яке поступово переходило до осілого способу життя (про нього див. розділ 3). Тамтешнє слов'янське населення виконувало здебільшого військові функції – охороняло кордони й купецькі каравани[160]. Під поняттями галицька та волинська «Ѵкраина» літописці розуміли, відповідно, територію Пониззя (а можливо й Болохівщину) та Забужжя.

В історіографії довгий час триває дискусія з приводу тлумачення в давньоруський період слова «Ѵкраина». Найбільш поширеною є думка про те, що це слово походило від слова «окраїна», тобто під «Ѵкраиною» книжниками розумілися окраїнні, порубіжні землі[161]. Інші дослідники пов'язують слово «Ѵкраина» із загальнослов'янським словом «край» (у значенні земля, країна тощо)[162]. Для правильного розуміння змісту терміна «Ѵкраина» необхідно комплексно проаналізувати численні згадки про нього в давньоруських та післямонгольських джерелах. Такий аналіз дає підставу вважати, що цей термін використовувався не стільки як географічний чи етнічний, а більшою мірою як державно-політичний та соціальний, оскільки під «Ѵкраинами» розумілися території, які не входили до державної структури Русі. Важливо підкреслити, що південноруський кордон не був справжнім державним кордоном для русів, оскільки за ним не було іншої держави, і лише небезпека з боку наїздів кочовиків перешкоджала масовому переселенню слов'ян на південь. Тому, можливо, слово «Ѵкраина» означало якусь територію, де не було князівського правління, – «вольницю», розташовану поблизу батьківщини, «країни» – «у країни». Унаслідок специфіки

суспільного устрою «Украин», у станово-класовій структурі їхнього населення був значний прошарок осіб, які брали участь у воєнних діях, а в мирний час поряд з несенням сторожової служби займалися землеробством, ремеслами та промислами.

Монголо-татарська навала завдала жорстокого удару слов'янам-степовикам, але не знищила їх повністю. Археологічні дослідження дають цікаві матеріали про слов'янське населення Причорномор'я саме в найскрутніший для нього час (у другій половині XIII – XIV ст.)[163]. У XIV ст. спостерігалося прагнення Великого князівства Литовського оволодіти деякими південними регіонами, зокрема Поділлям (колишні Пониззя та галицька «Украина»). Щоправда, із середини XIII ст. практично зникла із джерел назва «бродники», однак, як довели дослідники, вона замінилася терміном тюркського походження – «козак», який означав воїна, охоронця[164].

У літературі тривалий час виникнення козацтва розглядалося лише як результат класової боротьби у феодальному суспільстві. Проте такий погляд серйозно спрощує складні історичні процеси. Козацтво (а також близькі до нього за формою та духом суспільно-станові структури в інших країнах) виникало внаслідок міграційних процесів, потреби освоєння багатих земель, необхідності забезпечення функціонування торговельних шляхів та оборони державних кордонів. Появу козацтва як історичного явища можна віднести щонайменше до часів існування держави Русь[165]. Володарі останньої не завжди мали змогу контролювати бродників-козаків, проте були зацікавлені в їх перебуванні та діяльності в степу. Життя бродників-козаків було важливою складовою цивілізаційного поступу всього східнослов'янського світу. Козацтво як історичне явище

Срібна позолочена чаша з поховання половецького хана (XIII ст.)

пройшло значний шлях еволюції: між бродниками XI–XII ст. і козацтвом XV–XVI ст. мали місце істотні відмінності, проте останні не меншою мірою мали місце й між козаками XV–XVI ст. та їхніми спадкоємцями в другій половині XVII–XVIII ст.

Козаки не належали до привілейованого стану середньовічного суспільства (принаймні до Визвольної війни середини XVII ст.), і цим зумовлювалася специфіка їхнього напіввоєнного, напівмирного життя в степах та лісостепах. Часто, не маючи можливості займатися хліборобством, вони головну увагу приділяли рибальству, полюванню, промислам, ремеслам. За етнічним складом це були в основному слов'яни, хоч інколи траплялися й представники інших народів, насамперед тюрки, котрі при цьому, імовірно, повинні були прийняти православ'я. Назва земель, де мешкали бродники-козаки – «Украина» (або «Украйна»), із часом стала назвою їхньої країни, а самі вони відіграли визначну роль у створенні українського етносу.

Розділ 5

Волинь і Галичина на шляху до об'єднання (середина і друга половина XII ст.)

Про поняття «громадянська війна» в контексті вивчення розвитку середньовічного суспільства. У першому розділі цієї книги вже відзначалося, що однією з найважливіших ознак держави є наявність інституту громадянства, хоча цей інститут в умовах середньовіччя мав певні специфічні риси. Більш чіткі й виразні риси громадянство мало в класичних античних державах або в державах сучасного світу. Останнє пояснюється наявністю в цих суспільствах чітких політичних уявлень про громадянство, що відбивалося в політичному житті і знаходило відображення в юридичній практиці.

В історії людства відбувалося чимало війн не тільки між різними державами, а й між громадянами, що входили в одну державу. Останні конфлікти були крайньою формою політичної боротьби, яка точилася всередині конкретного суспільства. У державах, де існує «класичне» громадянство, стосовно подібних конфліктів постійно використовується термін «громадянська війна». На нашу думку, з певною обережністю і врахуванням специфіки періоду його можна застосовувати й щодо епохи середньовіччя. Справді, якщо проаналізувати, наприклад, конфлікти, які мали місце тоді у східнослов'янському середовищі, то вони аж ніяк не зводилися лише до боротьби між окремими володарями, а торкалися широких верств населення. Нерідко на вимогу тих чи інших груп населення той чи інший верховний представник правлячої еліти ставав ініціатором внутрішньої війни, тобто війни в рамках населення однієї держави.

В умовах Русі, коли державність мала багатошаровий характер, такі конфлікти інколи відбувалися між володарями

різних князівств, які значною мірою були суверенними державами. Але є підстави вважати, що й ці війни також були війнами громадянськими, оскільки учасники доводили в цих конфліктах свої політичні претензії в рамках конфедерації земель-князівств, що сформувалася на Русі в середині XII ст. Проявом існування подібних (громадянських) уявлень, які фіксують зв'язок політичних суб'єктів з власним краєм, фіксують їхню причетність до своєї країни, своєї держави є, наприклад, епізод 1188 р., коли в умовах угорської окупації Галича митрополит Никифор закидав князям Святославу і Рюрику: «**Молвяшеть бо митрополит** [Никифор. – *Авт.*] **Святославу и Рюрикови: "Сє иноплеменьници отяли отчину вашю, а лепо вы бы потрудитися"**»[1].

Використання поняття «громадянська війна» важливе для правильного розуміння внутрішньополітичних подій у Галичині й на Волині другої половини XII та, особливо, першої половини XIII ст. Тогочасні політичні конфлікти в регіоні не можна зводити тільки до міжкнязівських протистоянь. Важливу роль у конфронтаціях відігравали представники різних верств населення. У протиборствах спостерігалися як міжстанові конфлікти, так і конфлікти різних угруповань правлячого класу, а також боротьба між населенням окремих ареалів у рамках однієї землі. Визнаючи це, одразу ж зауважимо, що не поділяємо позиції представників школи І.Я. Фроянова, які абсолютизують роль якихось абстрактних громад у суспільному розвитку та в політичних протиборствах[2].

Південно-Західна Русь у політичному житті Русі середини XII ст. Відомий український історик І.П. Крип'якевич, розглядаючи історію Волині у XII ст., зазначає: «Волинь до 1170-х рр. залишалася в залежності від Києва. Хоч у Києві князі змінювалися часто, всі вони особливо пильнували, щоб вдержати багату Волинську землю під своєю рукою та не допустити до неї суперників з інших княжих династій. Одночасно із змінами в Києві мінялися волинські князі. Вони були повністю залежні від Києва і повинні були виконувати волю київського князя»[3]. На нашу думку, розвиток у середині XII ст. земель-князівств на Русі, у тому числі й на Волині, потребує більш детального аналізу,

Прихід князя Ізяслава Мстиславича до Києва (1146 р.). Мініатюра Радзивилівського літопису XV ст.

оскільки політичний процес, передусім взаємини між політичними центрами, мав тоді дещо складніший характер.

У 1145 р. Всеволод Ольгович зібрав з'їзд князів, на якому було прийнято рішення про успадкування Києва його братом Ігорем. На цьому зібранні був присутній і Ізяслав Мстиславич, проте тільки під тиском несприятливих для себе обставин він погодився підкоритися волі інших князів. Літопис із цього приводу пише: «...**и много замышляв Изяславу Мстиславичю, нужа быс целовати крест**»[4]. Пізніше, коли Всеволод вирішив здійснити черговий похід до Польщі, для участі в ньому був запрошений і володимирський князь Ізяслав Мстиславич, проте він під приводом хвороби відмовився від участі у військовій кампанії (**«разболеся не иде из Володимеря»**[5]). Дослідники справедливо вважають, що відмова князя Ізяслава пояснювалася його конфронтацією з київським володарем[6]. Важливою обставиною такого рішення було й те, що цей похід був спрямований проти родичів і союзників Ізяслава – молодших Болеславичів[7].

У 1146 р. Ізяслав Мстиславич став київським князем. Незабаром він посадив на Волині свого ставленика – князя Володимира Андрійовича, а через декілька місяців князь Ізяслав уже

почав безпосередньо сам керувати цією землею. Зазначимо, що в другій половині 40-х рр. в умовах постійного тиску з боку суздальського князя Юрія та його союзника – галицького князя Володимирка – князь Ізяслав прагнув не тільки зберегти Київ, а й перетворити Волинь у своє спадкове володіння. Саме тому Волинь тоді декілька років номінально не мала свого князя (точніше князя-намісника), а управлялася посадниками князя Ізяслава. Пізніше на волинському столі появилися князі, які були близькими родичами Ізяслава Мстиславича й повністю від нього залежали.

Зрозуміло, що в той час і суздальський князь Юрій Володимирович не тільки боровся за Київ, а й прагнув підірвати позиції південноруських Мономаховичів (Мстиславичів) на Волині. У 1149 р. Юрій Довгорукий все ж таки був вимушений визнати безумовне право Ізяслава Мстиславича на Волинь, хоча в подальшому, розуміючи, що цим претензії Ізяслава не обмежуються[8], робив спроби вигнати племінника із західноруського краю.

У своїй боротьбі з Ізяславом Юрій мав надійного союзника в особі галицького князя Володимирка. Необхідно зазначити, що у відносинах між володарями Волині й Галичини з моменту виходу цих земель-князівств на політичну арену постійно спо-

Переговори князя Ізяслава Мстиславича з угорським королем Гезою II (1152 р.). Мініатюра Радзивилівського літопису XV ст.

стерігався великий антагонізм. Останній був зумовлений виникненням двох земель з єдиного комплексу, постійним прагненням волинських князів приборкати незалежних Ростиславичів, а також намаганнями останніх не тільки зберегти свій незалежний статус, а й поширити вплив на Волинь. Так, у середині XII ст., після об'єднання Галичини, правлячі кола цього князівства почали самі висловлювати претензії на деякі волинські землі, зокрема на Погорину. Антагонізм між західноруськими землями-князівствами суперечив тенденціям до їх зближення, проте вже у третій чверті XII ст. ситуація почала змінюватися в бік налагодження стосунків між ними.

Київський літопис докладно передає обставини жорстокої й виснажливої війни середини 50-х рр. XII ст., яку вели між собою Волинь і Галичина. Саме ця боротьба зробила можливим посилення позицій суздальського князя Юрія в Середньому Придніпров'ї, а після смерті Ізяслава в 1154 р. дала змогу Юрію на декілька років посісти стіл у Києві. Ускладнила ситуацію для Галичини участь у цій війні на боці Ізяслава Мстиславича полків угорського короля Гези II', які неодноразово пустошили прикарпатський край.

У ході тогочасних військових акцій галицький князь не тільки боровся за зміцнення позицій своєї землі-князівства, а й прагнув завоювати сусідні з Галичиною території. Зокрема в 1152 р. князь Володимирко захопив Бузьк, Шумськ, Тихомль і Гнойницю[10]. О.М. Рапов вважає, що ці володіння належали Ізяславу як київському князю, але безперечно, що тут ішлося про території, які входили до складу Волині[11].

Зазначимо, що в першій половині XII ст. в адміністративно-політичному розвитку Русі намітилася нова тенденція на створення більш дрібних, ніж князівства-намісництва, тимчасових володінь (держань), з яких пізніше в рамках земель-князівств почали формуватися удільні князівства. Ці невеликі (удільні) князівства-намісництва утворювалися з волі як верховного київського князя, так і земельних князів (володарів земель-князівств). Часто ці володіння-волості складалися з невеликого міста з округою й надавалися вони друго- та третьорозрядним князям – представникам правлячої на Русі династії Рюриковичів.

Саме таким регіоном, де було особливо багато таких фактично умовних за характером князівських володінь, і була Погорина[12]. Ще в 70–80-х рр. XI ст. до Волинського князівства-намісництва, що перебувало під контролем Києва, входили не тільки Прикарпаття, а й Дорогобузька волость. Наприкінці XI ст. остання стала володінням Давида Ігоревича, який був нащадком сина київського князя Ярослава Володимировича. У 1098 р., будучи на той час волинським князем, Давид пропонував (вірогідно, не дуже щиро) теребовльському князю Василькові Ростиславичу погоринські міста Всеволож, Шеполь, Перемиль. Пізніше Дорогобузька волость знову стала володінням Давида, і права цього князя на це невелике князівство гарантувалося на з'їзді у Вітичеві фактично всіма наймогутнішими Рюриковичами. Не викликає сумніву, що із цього часу Дорогобузька волость уже не мала якоїсь залежності від Волині. Але під час війни з галицьким володарем Володимирком у 1152–1153 рр. Ізяслав Мстиславич прагнув повернення собі погоринських міст як волинський князь. Вірогідно, і в середині 50-х рр. XII ст. Погорина якийсь нетривалий час перебувала в руках нащадка Володимирка Ярослава Осмомисла[13].

Після приходу до Києва Юрія Довгорукого Погорина на певний час знову потрапила під контроль Києва: у 1157 р. князь Юрій передав її Володимиру Андрійовичу[14]. Цей князь правив у Дорогобужі до 1170 р., а після нього місто належало вже близькому родичеві волинського володаря Мстислава (сина князя Ізяслава Мстиславича) князю Володимиру Мстиславичу, який Мстиславу Ізяславичу доводився дядьком. На початку 70-х рр. Погорина стала володінням брата Мстислава Ізяславича Ярослава і його синів, тобто стала складовою Східноволинського князівства.

Дещо особливе місце у структурі південноруських земель належало ареалу у верхів'ях річок Случі, Південного Бугу й Тетерева. Цей регіон сформувався як Південнобузька волость Київської землі. Як і Погорина, він використовувався як резервний фонд князівських земель для роздавання васалам, але, на відміну від Погорини, яка стала складовою Волинського князівства, територія в межиріччі Случі, Тетерева та Південного

Бугу з часом поступово майже повністю вийшла з-під контролю сусідніх державно-політичних центрів[15]. У середині XIII ст. цей ареал став володінням так званих «болохівських князів». З XII до середини XIII ст. тут відбулася певна еволюція статусу згаданих князів. Поступово їхні володіння з умовних перетворилися в безумовні, а самі вони, по суті, стали крупними землевласниками – боярами, але за правовими ознаками, вірогідно, залишалися князями.

У лютому 1153 р. помер галицький князь Володимирко Володаревич. Його син Ярослав посів галицький стіл у розпалі конфлікту Волині та Галичини за погоринські міста. Літопис інформує, що молодий князь Ярослав хотів помиритися з волинським князем Ізяславом Мстиславичем, проте оточення князя бажало продовження війни (**«ты єси молод, а поєди прочь и нас позориї»**[16]). Галицькі бояри наполягли, щоб князь у бойових діях з волинянами безпосередньо участі не брав. Дослідники по-різному коментують цей епізод. Одні вважають, що він є свідченням конфлікту, який виник між князем і боярами й мав тенденцію до

Переговори київських послів на чолі з Петром Бориславичем з галицьким князем Ярославом Володимировичем (1153 р.). Мініатюра Радзивилівського літопису XV ст.

зростання[17]. Інші, навпаки, заявляють, що оточення прагнуло зберегти свого молодого князя від неприємних несподіванок під час конфлікту[18].

Варто погодитися з думкою, що у складних тогочасних умовах оточенню князя, справді, слід було потурбуватися про свого сеньйора, який був суверенним носієм державної влади в Галичині. Але необхідно одразу ж визнати, що в галицькій верхівці існували протилежні погляди на можливий перебіг відносин з Волинню й Києвом. Вірогідно, тоді Ярослав був представником партії миру, яка хотіла примирення з Волинню, оскільки війна завдала великих втрат Галичині, а Ізяслав у її ході вже висловлював своє бажання взагалі забрати собі Прикарпаття. Тому молодий князь навіть погоджувався визнати себе васалом київського князя. Інша група, яку представляв авторитетний боярин Костянтин Сірославич, не хотіла йти на поступки Ізяславу Мстиславичу, визнавати залежність Галичини від нього, віддавати завойовані волинські міста. Невдовзі, у лютому 1154 р., на річці Серет відбулася битва, у якій галичани зазнали жорстокої поразки.

У 1155 р. Юрій Довгорукий, який на той час знову опанував Києвом, вирушив до Луцька, щоб захопити його в сина померлого в 1154 р. Ізяслава Мстиславича князя Мстислава[19]. Князь Мстислав Ізяславич не відмовився від претензій на Київ, але боротьба з могутнім князем Юрієм була дуже складною, тим більше, що навіть на Волині Мстислав тривалий час не був повним господарем. Деякі з найближчих родичів Мстислава – місцевих удільних князів – були дуже близькими спільниками князя Юрія, користувалися його підтримкою. Саме цими обставинами можна пояснити те, що 1156 р. Мстислав Ізяславич напав на місто Володимир і вигнав звідси свого дядька Володимира Мстиславича. Літопис докладно розповідає про похід у відповідь Юрія Володимировича та його зятя Ярослава Володимировича галицького на допомогу князеві-вигнанцю. Цей опис є доказом того, що Мстислав Ізяславич мав неабияку підтримку волинян, бо могутнім союзникам так і не вдалося підкорити Мстислава й повернути Володимир його колишньому власникові[20]. Отже, у другій половині 40-х – на початку 50-х рр. XII ст.

Волинь стала володінням Ізяслава Мстиславича та його нащадків, перетворилась на самостійне земельне князівство. Суверенізації краю сприяло поступове налагодження його стосунків з Галичиною.

Ярослав галицький тоді схилявся до підтримки з Волинню мирних відносин, на що, очевидно, вплинуло те, що Юрій відмовився передати галицькому володарю захопленого суздальцями Івана Берладника. Необхідно зазначити, що навіть скупа інформація джерел дає підстави думати, що після 1144 р. останній не припиняв боротьби з Ярославом, шукав підтримки в цій боротьбі не тільки в Берладі, а й у різних руських князів та в половців. У другій половині 50-х рр. розбитий у попередній час, але нескорений Іван Ростиславич готував проти Ярослава Володимировича військо з берладників та половців. У цьому йому допомагав новий київський князь Ізяслав Давидович. У Київському літописі розповідається, що, довідавшись про небезпеку, галицький князь запросив на допомогу не тільки руських князів, серед яких був волинський князь Мстислав, а й польських князів, а також угорського короля Гезу II.

У 1158 р. Іван Берладник зібрав у Подунав'ї велике військо з берладників та половців. Літопис повідомляє, що перших у його війську було 6 тисяч. Похід було розпочато, військо князя Івана дійшло до галицького міста Кучелмина, де його прихильно зустріло місцеве населення. Таке ж ставлення до Берладника було й в Ушиці, але до стін міста ще до прибуття берладницько-половецького війська підійшла рать Ярослава. Літописець повідомляє, що під час облоги чимало мешканців Ушиці перебігло на бік Івана. Але негаразди між Іваном та його степовими союзниками вимусили Берладника відступити. Згодом Іван Ростиславич приїхав на запрошення Ізяслава Давидовича до Києва, а потім князь Ізяслав почав війну проти Ярослава, вимагаючи володінь для Берладника. Важливо, що Іван Ростиславич у цей час отримав звістку від галичан: «**Толико яви стягы, и мы отступим от Ярослава**»[21]. Ця інформація є ще одним доказом серйозних суперечностей, що існували в галицькому суспільстві. Щоб не повертатися до цієї теми, зазначимо, що в 1161 р. Іван Ростиславич помер у візантійському місті Солуні

(Фесалоніках). Літопис передає тодішні чутки, що князя було отруєно[22].

Важливим моментом розвитку відносин між Волинню та Галичем у другій половині 50-х рр. XII ст. було те, що вперше в міжкнязівському конфлікті володарі двох сусідніх земель-князівств Мстислав Ізяславич та Ярослав Володимирович опинилися в одному таборі. Безумовно, що в цьому конфлікті волинський князь Мстислав Ізяславич прагнув посилити свої позиції, що незабаром йому й удалося зробити.

Союз Волині й Галичини склався в 1157 р. У вересні 1157 р. германський імператор Фрідріх I Барбаросса в листі до свого духівника єпископа Вібальда, описуючи свій переможний похід проти Польщі, зазначав, що полякам допомагали «народи рутенів [русів. – *Авт.*], партів [половців. – *Авт.*], пруссів, поморців, зібравши великі загони»[23]. Коментуючи це повідомлення, С. Кучинський наголошує, що, найімовірніше, під згаданими загонами «рутенів» імператор розумів або загони галицького князя Ярослава Володимировича (до цієї позиції польський автор більше схиляється), або волинського князя Мстислава Ізяславича[24]. На нашу думку, є всі підстави думати, що воєнний контингент у Польщу послали князі Ярослав Володимирович та Мстислав Ізяславич разом. Це було фрагментом реалізації військово-політичного союзу обох князів.

Вишгородська Богоматір. Візантійська ранньосередньовічна ікона

Необхідно зазначити, що на початку самостійного політичного життя у Мстислава Ізяславича, який мав тісні родинні зв'язки з польським правлячим домом, не дуже плідно розвивалися стосунки з його представниками, що було викликано не

тільки нестабільним становищем самого князя, а й складною ситуацією в Польщі. Але в 1167 р., коли Мстислав став реально претендувати на одну з провідних ролей у житті Південної Русі, йому вдалося налагодити тісні відносини з Пястами. При цьому важливо було, що встановлення таких відносин не йшло врозріз з аналогічними взаєминами Галичини з Польщею, оскільки галицький князь був союзником Мстислава Ізяславича. Ще 1153 р., у перший рік свого князювання в Галичі, Ярослав Осмомисл видав свою дочку заміж за великопольського князя Одона[25]. У 1158 р. польські князі надали Ярославу допомогу в боротьбі з Іваном Берладником, а наприкінці року сприяли йому та волинському князю Мстиславу в боротьбі за київський трон[26].

22 грудня 1158 р. Мстислав волинський і Ярослав галицький увійшли до Києва, владу в якому вони передали авторитетному смоленському князю Ростиславу Мстиславичу[27]. Ростислав Мстиславич правив у Києві до 1167 р., що було своєрідним рекордом для того буремного часу. Безумовно, для забезпечення певної стабільності влади в Києві важливим було прихильне ставлення до столичного володаря волинського та галицького володарів. У той час волинський князь Мстислав, за традицією доби, часто приходив з військом до Києва, щоб узяти участь у черговій воєнній кампанії Ростислава, проте, допомагаючи своєму дядькові, Мстислав не забував про власні інтереси. Так, 1161 р. між Мстиславом і Ростиславом навіть виник конфлікт через претензії племінника київського князя на декілька міст під Києвом, які вже наступного року він з ласки київського князя отримав (Торчеськ, Білгород, Канів)[28]. Цікаво, що пізніше, у 1195 р., Торчеськ, Треполь, Корсунь, Богуслав, Канів належали вже синові Мстислава князеві Роману. А в 1231 р. онук Мстислава Данило Романович передав Торчеськ дітям свого тестя Мстислава Мстиславича Удатного[29].

Одержати «причастя» в «Руській землі», тобто якихось володінь у Київській землі, було дуже престижним і відповідальним, бо одразу ж відкривало для їхнього володаря додаткові можливості впливу на загальноруські справи, надавало певне право висувати власні претензії на стольне місто Русі. 1166 р. на запрошення Ростислава Мстислав прийшов із загоном до Києва

і брав участь у поході проти половців. Зауважимо, що в переліку князів – учасників воєнної акції – давньоруський книжник назвав першим саме Мстислава. Це, безумовно, свідчило про значний авторитет волинського володаря серед князів.

Літопис неодноразово фіксує й участь у цей час галицьких військ у військових кампаніях київського князя. У 1159 р. в Чернігівській землі разом з іншими руськими дружинами воювали проти кочовиків галицькі загони на чолі з воєводою Тудором Єлчичем. Подання цієї допомоги було викликане тим, що союзник галичан – чернігівський князь Святослав Ольгович – був союзником галицького князя Ярослава в його боротьбі проти Івана Берладника. У 1160 р. брат волинського князя Ізяслава Мстиславича Ярослав, князь Володимир Андрійович та галичани завдали поразки половецьким ордам. Узимку 1159–1160 р. галицькі полки на чолі з воєводою Костянтином Сірославичем разом з київським військом воювали в Чернігівській землі проти князя Святослава Володимировича[30].

Згідно з відомостями Київського літопису, у 1167 р. волинський князь Мстислав Ізяславич звернувся по допомогу до

Захоплення у полон родини князя Мстислава Ізяславича під час штурму Києва коаліцією Андрія Боголюбського (1169 р.). Мініатюра Радзивилівського літопису XV ст.

галицького князя Ярослава Володимировича та польських князів, яку використав для оволодіння Києвом. Літопис повідомляє, що галицький володар надав своєму союзникові п'ять полків[31]. Під час нетривалого правління Мстислава Ізяславича в Києві Ярослав галицький неодноразово надавав йому військову допомогу. Але під час бойових дій за Київ у 1170 р. стався досить цікавий епізод. Галицький воєвода Костянтин Сірославич, який перебував у місті із численним загоном, заявив князю Мстиславу, що на вимогу свого володаря він залишає Київ. Літопис повідомляє, що для цього Костянтин виготовив фальшиву грамоту, яку начебто підписав князь Ярослав, і передав її Мстиславу Ізяславичу[32]. Якщо згадати, що в 1153 та 1171 рр. цей воєвода був у таборі відвертих суперників Ярослава, то можна думати, що якісь ускладнення у відносинах між галицьким володарем та його воєводою існували й під час перебування Костянтина в Києві в 1170 р. Відхід галицьких полків зі столиці, безумовно, позначився на можливостях війська Мстислава Ізяславича обороняти місто. Князь Мстислав у черговий раз, але тепер уже остаточно, втратив Київ.

Далеко не повний перелік експедицій військових загонів Галицького князівства, здійснених у міжкнязівських конфліктах третьої чверті XII ст., свідчить не тільки про значний мілітарний потенціал Галичини, а й про силу її князя Ярослава Володимировича. Поряд із цим необхідно зауважити, що князь суверенної Галичини сам особисто не претендував на інші князівські столи на Русі.

Для київського та волинського князя Мстислава Ізяславича в боротьбі з Андрієм Володимировичем суздальським та його союзниками дуже важливою була взаємодія з братом Ярославом. Після смерті київського князя Ізяслава Мстиславича його сини Мстислав і Ярослав створили своєрідний тандем, коли Мстислав змагався за повернення столиці, а Ярослав, який був князем у Володимирі (на Волині), прикривав тили Мстислава і зберігав родинні володіння. Це завдання було дуже відповідальним, оскільки час від часу на Волинь та її головне місто зазіхали навіть найближчі родичі братів. Так, узимку 1155–1156 рр. Володимир був ненадовго захоплений дядьком Ізяславичів Володимиром Мстиславичем[33].

Водночас Ярослав постійно ходив разом з братом у походи проти кочовиків, брав участь у міжкнязівських війнах. У 1167 р., коли Мстислав зайняв Київ, він одночасно був і сюзереном Волині, її центр – Володимир – залишався його володінням, але безпосередньо правив там Ярослав. Сюди Мстислав повернувся після березневого (1169 р.) завоювання Києва коаліцією Андрія Боголюбського. У 1170 р. Ярослав востаннє допоміг старшому брату оволодіти Києвом[34], але перебування Мстислава там було дуже короткочасним.

Політичний розвиток Волині й Галичини в 70–80-х рр. XII ст. Незадовго до смерті Мстислава Ізяславича (19 серпня 1170 р.) у житті його родини сталася подія, яка, на нашу думку, мала великий вплив на подальший розвиток політичних процесів на Волині й узагалі в усій Південній Русі, серйозно вплинула на політичну кар'єру молодого володимирського князя Романа Мстиславича. Брати Мстислав і Ярослав Ізяславичі, щоб не допустити в перспективі можливого розбрату між волинськими Мстиславичами, домовилися, що після смерті одного з них другий князь буде опікати своїх племінників («**нє подозр єти волости под дєтми єго**»)[35]. М.Ф. Котляр вважає, що ця угода означала поділ Волині на два князівства – Володимирське та Луцьке[36].

Не заперечуючи проти такого погляду, вважаємо за потрібне дещо його розвинути. Домовленість між Ізяславичами була логічним розвитком їхнього воєнно-політичного союзу, який давав змогу братам протягом 50–60-х рр. активно боротися за Київ. Мстислав вів боротьбу за стольний трон, використовуючи потенціал родинних володінь – Волині, якою управляв його союзник і фактично співволодар Ярослав. Безпосередньо перед смертю Мстислав княжив у Володимирі, а його брат тоді володів Луцьком.

Печатка князя Романа Мстиславича

Зазначена угода гарантувала синам

Мстислава Ізяславича збереження батьківських володінь і водночас давала змогу Ярославу Ізяславичу контролювати племінників, бути фактично верховним князем усієї Волині, а також, не витрачаючи часу на вирішення внутрішніх справ у краї, продовжувати боротьбу за гегемонію в Південній Русі. У зв'язку із цим слід визнати спрощеною оцінку ситуації на Волині, коли дослідники, констатуючи наявність численних князівських уділів у краї, роблять із цього висновок про політичну слабкість та розпорошеність південно-західного князівства[37]. Л.В. Войтович вважає, що угода 1170 р. передавала на Волині «старшинство Ярославу Ізяславичу та його нащадкам. Тому не Роман, а Інгвар 1201 р. став київським князем»[38]. На нашу думку, така точка зору немає достатніх аргументів. Після смерті Ярослава Мстиславича ніхто з його нащадків не проявляв якоїсь активності (принаймні до другого десятиліття XIII ст.) у боротьбі за лідерство на Волині, а головною політичною фігурою в краї з 80-х рр. став володимирський князь Роман, син Мстислава Ізяславича.

Що ж стосується Ярослава Ізяславича, то в перші роки правління у Володимирі політична доля Романа Мстиславича та його братів справді значною мірою перебувала в залежності від ставлення до них дядька Ярослава. Про зберігання союзу князя Ярослава з племінниками після 1170 р. свідчить літописна стаття під 1173 р. (фактично йдеться про події кінця 1171 р.), де повідомляється про захоплення Києва Володимиром Мстиславичем. Розповідаючи про обставини цієї події, давньоруський книжник зазначав, що тоді Володимир порушив союз із Ярославом та його племінниками («**преступив крест к ротникам своим, к Ярославу и ко Мьстиславичам**»[39]), тобто останні розглядаються у джерелі як єдиний політичний блок.

На час смерті Мстислава Ізяславича (1170 р.) на Західній Волині уділи вже були розподілені між його синами таким чином: у Белзі княжив Всеволод, у Берестї – Володимир, у Червені – Святослав, до Володимира прийшов Роман. Про володіння на цей час синів князя Ярослава – Інгваря, Всеволода, Мстислава, Ізяслава – нам достеменно нічого не відомо, проте цілком вірогідно, що вони під патронатом батька також мали в управлінні якісь столи у Східній Волині. Дорогичинська волость

належала двоюрідному братові Мстиславичів та Ярославичів – Василькові Ярополковичу, онуку Ізяслава Мстиславича.

На початку 70-х рр. XII ст. розпочалося суперництво між синами Мстислава Ізяславича, яке швидко переросло у відкриту боротьбу, що з перервами точилася протягом усіх 70-х рр. На жаль, її перипетії можна простежити лише в досить загальному фрагментарному і приблизному плані. Найкоротшим серед Мстиславичів було життя сина Мстислава й Агнеси – берестянського князя Володимира, який помер невдовзі після батька[40].

Про подальшу долю Берестя в 70-х рр. нам нічого не відомо із сучасних джерел. Проте дослідники Б. Влодарський та Н.І. Щавелева, проаналізувавши свідчення, які збереглися у праці В.М. Татищева, дійшли висновку, що з них можна отримати певну інформацію щодо цього питання. Зокрема, на думку цих учених, після смерті Володимира Мстиславича до Берестя вступив князь Василько Ярополкович[41].

Посилення цього князя, який на той час контролював увесь бузький торговельний шлях, викликало занепокоєння в мінського князя Володимира, котрий розпочав боротьбу за Берестя. Не маючи достатніх власних сил, Василько блискуче використав свої родинні зв'язки з мазовецьким князем Лешком, сином Болеслава Кучерявого. Альянс із поляками не тільки дав змогу Василькові зберегти Берестя, а й, можливо, відвоювати невеличке місто Бузьк, де до 1168 р. княжив його батько Ярополк Ізяславич[42]. Із тексту Київського літопису можна припустити, що цим містом на межі 60–70-х рр. володів Святослав Мстиславич[43].

У 6681 р. за літописним датуванням у родині галицького князя Ярослава Володимировича Осмомисла стався конфлікт, приводом для якого стало те, що галицький князь значно посилив у своєму найближчому оточенні роль коханки Анастасії («Настаськи») та її родичів Чарговичів. Це, у свою чергу, викликало невдоволення його жінки Ольги Юріївни та законного сина Володимира. Унаслідок цього конфлікту Володимир Ярославич з матір'ю, а також галицьким воєводою Костянтином Сіроставичем і групою прихильних до них бояр були вимушені шукати підтримки за межами свого краю – у Польщі.

М.Г. Бережков датує цю подію 1171 р.[44] Проте характер повідомлень джерел, а також вивчення політичних подій у Польщі схиляють нас до думки, що точнішою є безпосередня літописна хронологія, яка пов'язує згаданий конфлікт з 1172/1173 р. Перебуваючи в Польщі, Володимир Ярославич одночасно вступив у контакт з волинським князем Святославом Мстиславичем, у якого просив у володіння місто Червен, обіцяючи згодом віддячити його Бузьком і трьома іншими містами.

Цю обіцянку Володимир галицький сподівався виконати після повернення до Галича («**а ще ти сяду в Галичи, то Бужьск твои возъворочю и три городы придам к тому**»[45]). Альянс було укладено: Володимир прибув до Червена, але невдовзі він з матір'ю залишив Волинь. Їхні прибічники досягли в Галичі перемоги, коханку Ярослава Анастасію, незадоволення діями якої і стало приводом для конфлікту у князівській родині, було спалено, а її позашлюбного з князем Ярославом сина Олега було відправлено на заслання.

Святослав повернувся до свого Червена, проте ніяких міст від Володимира не отримав. Наступного ж року в Галичині взагалі різко змінилася ситуація. Новий краківський князь Мешко III відновив традиційний польсько-галицький союз, надав князю Ярославу допомогу для боротьби з опозицією. Тепер Володимир вимушений був шукати притулку від батька на сході Волині, але луцький князь і тодішній верховний сюзерен Волині Ярослав Ізяславич не захотів допомагати вигнанцеві, і той відправився в Торческ[46]. Деякі дослідники висловлюють думку, що луцький князь відмовився надати притулок Володимиру, оскільки боявся галицького князя[47]. На наш погляд, така поведінка Ярослава була зумовлена більш різноплановими обставинами.

Літопис повідомляє, що до початку безпосередніх переговорів двох Ярославів (галицького й луцького) про долю князя Володимира перший з них звернувся по допомогу до поляків, які разом з галичанами спалили два волинські міста[48]. Зрозуміло, що такий перебіг подій, перспектива втягування у війну з галицькими та польськими полками не могли подобатися Ярославу Ізяславичу і його волинській родині. Тим більше, що сам галицький княжич Володимир Ярославич мав тоді претензії на волинський Червен.

У той же час у князя Ярослава Ізяславича і його волинських союзників були зовсім інші плани: восени 1173 р. вони відновили боротьбу за Київ, ведення якої без збереження добрих відносин з Галичиною було б досить проблематичним. «По сем же приде Ярослав Лучьскый на Ростиславиче [Романа Ростиславича, київського князя. – *Авт.*] же со всею Велыньскою землею», – пише про цю подію київський літописець[9]. Очевидно, що під «Велыньскою землею» давньоруський книжник розумів усі військові сили Волині, у тому числі дружини й загони синів і племінників Ярослава.

Дядько Романа Мстиславича Ярослав Ізяславич недовго правив у столиці Русі. І в цьому, мабуть, була винна не тільки його особиста невдача. Час князювання в Києві одноосібних володарів, навіть наймогутніших, відходив у минуле. Тепер наставав час колективного князювання у столиці, коли шанс більшменш стабільно володарювати в місті на Дніпрі мали принаймні два володарі, частіше представники різних князівських родів. Після повернення з Києва Ярослав Ізяславич непомітно зійшов з політичної арени. Нам навіть невідомо, коли точно помер волинський князь. Остання згадка про нього належить до 1175 р.[10] Можна припустити, що це сталося ще до кінця 70-х рр. XII ст.

На другу половину 70-х – першу половину 80-х рр. XII ст. припадає апогей уділової роздробленості Волині. У цій землі (після смерті Ярослава Ізяславича) не було головного князя – володаря землі-князівства. Але саме тоді володимирський князь Роман Мстиславич розпочав досить активні дії на політичній арені, прагнучи зайняти позицію лідера на Волині. Цікаво, що йому було легше підтримувати добрі взаємини з двоюрідними братами, ніж з рідними. Найбільше Романові довелося мати справи з белзьким князем – своїм молодшим братом Всеволодом. Але, на відміну від взаємин між Мстиславом і Ярославом Ізяславичами, між представниками молодої генерації західноволинських князів часто виникали непорозуміння, оскільки Всеволод Мстиславич зазіхав на Володимир, де правив Роман.

Не склалися, очевидно, взаємини Романа й зі зведеним братом Святославом. Уже на початку 70-х рр. цей князь, що був

старшим серед Мстиславичів, прагнув знайти сильного союзника поза Волинню, щоб захопити лідерство у краї, оскільки за походженням він на нього не міг претендувати[51]. Саме амбіційністю цього князя, його прагненням стати головним волинським князем була викликана його досить авантюрна відмова від власного володіння на користь Володимира галицького[52]. Віддаючи Червен Володимиру Ярославичу, Святослав Мстиславич, безумовно, дуже ризикував, але йти на ризик його змушували і якісь не дуже сприятливі для нього обставини, і тут варто згадати про втрату Святославом напередодні цих подій м. Бузька, що є свідченням боротьби між західноволинськими князями на початку 70-х рр. XII ст.

Володіння у Східній Волині належали Ярославичам. Луцьк тримав Всеволод Ярославич, який після смерті батька – Ярослава Ізяславича – став, вірогідно, головним серед східноволинських князів. Під 1180 р. літопис розповідає про допомогу, яку надали Рюрику Ростиславичу для оволодіння Києвом галицький князь Ярослав Володимирович та східноволинські князі Всеволод та Інгвар Ярославичі («**посла по братью свою по Ярославиче по Всеволода и Инъгвара**»[53]). Через чотири роки Всеволод Ярославич разом з іншим братом Мстиславом за дорученням Рюрика ходив у похід на половців («**Всеволод Ярославичь из Лучьска с братом Мьстиславом**»[54]). На думку Л.В. Войтовича, у середині 80-х рр. XII ст. князь Інгвар Ярославич ліквідував Дорогобузьке князівство, а в 1195 р., після смерті Ізяслава Ярославича, – Шумське[55].

Цікаво, що у 80-х рр. у боротьбі Рюрика Ростиславича за Київ не брав участі Роман Мстиславич, незважаючи на свій шлюб з дочкою князя Рюрика. Можливо, така позиція пояснюється якимись ускладненнями у взаєминах тестя й зятя. Не виключено, що ненадання допомоги Романом Рюрикові було пов'язане й із нестабільною ситуацією в Західній Волині. З кінця 70-х рр. Святослав Мстиславич знову почав претендувати на верховенство у краї, захопив після смерті Василька Ярополковича Берестя й, можливо, Бузьк. Це не могло не викликати неспокою і в белзького князя Всеволода Мстиславича, оскільки

розширення володінь червенського князя призводило до оточення ними з усіх боків Белзького князівства.

Таким чином, між нащадками Мстислава Ізяславича виникли суперечки, завершальна фаза яких до певної міри знайшла своє відображення у хроніці краківського єпископа Вінцентія Кадлубка при описі подій у Бересті на початку 80-х рр. XII ст. Цей опис дуже важливий для нас, бо дає змогу зрозуміти, наскільки лаконічно давньоруські джерела інформують своїх читачів про тогочасні події в Південно-Західній Русі. У восьмому розділі четвертої книги своєї хроніки Вінцентій пише про амбіційні плани свого сеньйора – краківського князя Казимира II, який «деякі провінції Руссії наказав захопити: Перемишль з містами, що до нього належали, Володимир з усім князівством, Берестя з населенням, що до нього відноситься, а також Дорогичин з усім, що йому належить»[16]. Зразу ж зазначимо, що в давньоруських джерелах інформація про цю подію відсутня.

Безумовно, у тексті польської хроніки йшлося про певні політичні плани, які навряд чи міг реально здійснити польський володар. Кадлубек, на думку Н.І. Щавелевої, допустився перебільшення, бо «мова йде не про завоювання цих земель, а про надання підтримки правлячим там князям»[17]. Таке пояснення, на наш погляд, дещо спрощує справу, оскільки подальші події свідчать про цілеспрямовані дії Казимира саме до реалізації проклямованих хроністом планів, причому в даному разі краківський двір далеко не обмежувався тільки дипломатичними засобами. У зазначеному переліку названо три волинські і одне галицьке удільне князівства, територія яких, про що йтиметься в наступних розділах, привертала увагу малопольської верхівки й у пізніші часи. У цих планах, до речі, простежується прагнення Кракова взяти під контроль увесь західнобузький торговельний шлях[18]. Хроніст Вінцентій, на думку М. Бартніцького, виклав у своїй праці політичну програму Казимира II щодо Русі, яка не була реалізована через смерть краківського князя в 1194 р. Розглядаючи концепцію праці Вінцентія, польський дослідник А. Грабський пише, що Кадлубек «прагнув показати найдавнішу генеалогію залежності Русі від польської держави, тобто генеалогію такого стану справ, до якого прагнув Казимир»[19]. Усе

це, безумовно, призводило до негативного трактування подій хроністом, позначалося на загальному ставленні Кадлубка до сусідів, яких він змалював у своїй праці дуже темними барвами.

1182 р. Казимир II здійснив напад на Берестя, щоб повернути туди князя, якого нещодавно скинуло місцеве населення. На жаль, Вінцентій Кадлубек не дає достатньої інформації про те, що передувало цьому походові поляків на схід, однак розповідь хроніста піднімає певну завісу над подіями, аналіз яких допомагає вивченню політичних процесів на Волині[60]. Ставлеником Казимира був Святослав Мстиславич[61].

Події, про які розповідає польський хроніст, не мали локального характеру, оскільки стосувалися ситуації в усьому побузькому регіоні. Вони були розвитком давнішніх прагнень червенського князя Святослава, який ще в 70-х рр. намагався стати верховним князем у Західній Волині. Після смерті Василька Ярополковича він захопив Берестя і прагнув підкорити інших місцевих князів, для чого хотів скористатися допомогою краківського князя Казимира. Не випадково, що в Західній Волині знайшлися сили, які виступили проти малопольського володаря і його союзника. Очолив їх белзький князь Всеволод Мстиславич. Кадлубек пише, що після того, як поляки взяли в облогу Берестя, «на допомогу місту підходить Всеволод, князь Белза, з усіма князями володимирськими, з галицькими [воїнами. – *Авт.*], з відбірними найманими військами, з тисячами партів [половців. – *Авт.*]»[62].

У Володимирі в той час володарював, як ми знаємо, Роман Мстиславич, про що нижче розповідає й сам Кадлубек, проте навряд чи під «володимирськими князями» слід розуміти лише князя із згаданого міста. Найімовірніше, що йшлося про «Володимирію», тобто Волинь, група князів якої підтримали белзького князя та його галицьких союзників. Участь останніх, цілком можливо, свідчила про реальність зазіхань Малої Польщі на Перемишльську землю, про що йшлося вище. Це є також додатковим аргументом проти думки про локальний характер подій у Бересті.

Володимирський князь Роман, судячи з подальшого тексту польської хроніки, від військової конфронтації з поляками

ухилився й вичікував подальшого розвитку подій. Така тактика принесла князеві бажаний результат. Казимиру, попри великий опір берестян, все ж таки вдалося захопити місто, знову посадити там Святослава, однак невдовзі того було отруєно. «Провінцію загиблого Казимир, розраховуючи на підлеглість, віддає брату того [тобто Святослава. – *Авт.*] князю Володимирії Роману»[63], – так завершує Вінцентій Кадлубек свою розповідь про берестейські події[64].

Безумовно, ставлячи Романа на берестейський стіл, Казимир прагнув отримати слухняного васала, проте вже найближчі події засвідчили марність цих сподівань[65]. Зайнявши важливе у стратегічному відношенні, добре укріплене місто-фортецю на р. Мохначі, Роман Мстиславич став незабаром головним князем Західної Волині, оскільки перехопив ініціативу в енергійного молодшого брата Всеволода й позбувся не менш енергійного старшого брата Святослава. Контроль над Берестям Роман використав для зміцнення своїх позицій у басейні Західного Бугу, який входив до зони інтересів як Малопольського, так і Мазовецького князівств сусідньої Польщі.

На користь нашого висновку про зростання політичної ваги князя Романа свідчить той факт, що в 1184 р., під час чергового конфлікту з галицьким володарем Ярославом Володимировичем саме до Романа по допомогу звернувся син Ярослава Володимир[66]. Проте й у цьому разі Роман виявив свою обачливість і розсудливість, коли вирішив відмовити молодому княжичеві. Літопис пояснює цей крок Мстиславича побоюванням дій у відповідь з боку галицького князя. Справді, це могло бути причиною відмови, однак, очевидно, уже тоді князь Роман Мстиславич будував далекосяжні плани втручання у справи сусіднього багатого князівства й зовсім не хотів допомагати вірогідному, після смерті Ярослава, претенденту на трон у Галичині.

Володимир після цього марно шукав притулку й допомоги у белзького князя Всеволода Мстиславича, який нещодавно був союзником Ярослава Володимировича в берестейських подіях; згодом Володимир звернувся до дорогобузького князя Інгваря Ярославича, однак той також відмовив вигнанцю[67].

Важливо зауважити, що, відмовивши синові Ярослава Володимировича, Роман зумів не зіпсувати з Володимиром особистих відносин, про що свідчить пізніше встановлення матримоніальних відносин між їхніми дітьми. Повертаючись до сюжету про Володимира, зазначимо, що після довгих митарств галицький княжич так і не знайшов ні в кого військової допомоги. А притулок йому надав у Путивлі шурин – князь Ігор Святославич, майбутній герой «Слова о полку Ігоревім». Тут, на Чернігівщині, Володимир пробув два роки, доки в черговий раз не помирився з батьком – Ярославом Осмомислом[68].

У літературі неодноразово приверталася увага до галереї руських князів з так званого «Золотого слова» Святослава Всеволодовича у «Слові о полку Ігоревім», де йдеться про князя Романа: **« А ты, буй Романе, и Мстиславе! Храбрая мысль носитъ вашъ умъ на дело. Высоко плаваеши на дело въ буести, яко соколъ на ветрехъ ширяяся, хотя птицю въ буйстве одолети. Суть бо у ваю железныи паробци подъ шеломы латиньскыми. Тъми трещу земля, и многы страны Хинова, Литва, Ятвязи, Деремела, и Половци сулици своя повръгоша, а главы своя подклониша подъ тыи мечи харалужныи»**[69].

До якого часу життя Романа Мстиславича стосується цей уривок видатної давньоруської пам'ятки? Кого розуміє її автор під іменем Мстислава? Більшість дослідників вважає, що уривок стосується часу походу 1185 р. на половців, а під Мстиславом давньоруський книжник розумів луцького князя Мстислава Ярославича Німого або князя городенського Мстислава Всеволодовича[70]. На думку М.Ф. Котляра, коментований текст – це пізня інтерполяція, оскільки у 80-х рр. Роман ще не був визначним політичним діячем і до того ж ще не здійснив якихось значних походів. Згаданий Мстислав, як вважає вчений, – це, найімовірніше, Мстислав Мстиславич Удатний – новгородський, а на початку XIII ст. – галицький князь, бо Мстислав Німий узагалі ніколи не був якоюсь видатною державною постаттю[71]. Поряд із цим зазначений автор, а також Л. Мюллер та Б. Яценко висловлюють як можливий погляд про те, що взагалі в даному фрагменті «Слова о полку Ігоревім» розумілося одне ім'я –

«Роман Мстиславич»[72]. Остання версія видається нам цілком вірогідною.

На нашу думку, до згаданої вище галереї князів «Слова о полку Ігоревім» потрапили всі основні південноруські князі (крім чернігівських та рязанських Ольговичів) або володарі з інших регіонів Русі (наприклад Всеволод суздальський), котрі мали вплив на ситуацію в Південній Русі. Ясна річ, що опис цих князів у середньовічній пам'ятці набув гіперболічного й узагальнюючого характеру.

У цьому плані необхідно звернути особливу увагу на опис автором «Слова о полку Ігоревім» постаті галицького князя Ярослава Володимировича: **«Галичкы Осмомысле Ярославе! Высоко седиши на своем златокованнем столе, подпер горы Угорскыи своими железными плъки, заступив королеви пути, затворив Дунаю ворота, меча бремены чрез облакы, суды рядя до Дуная. Грозы твоя по землям текут, отворяеши Киеву врата, стреляеши с отня злата стола, салътани за землями. Стреляй господине, Кончака, поганого кощея, за землю Рускую, за раны Игоревы, буего Святъславлича»**[73]. Чимало істориків саме на підставі цього фрагмента «Слова о полку Ігоревім» роблять висновок про розвиток Галичини у другій половині XII ст., а саме про зростаючу могутність землі-князівства та значну силу її володаря[74]. Проте є й опоненти такого бачення розвитку історичного процесу у Прикарпатському краї, які вважають, що з 70-х рр. XII ст. в розвитку Галичини розпочалася глибока криза[75]. Як відомо, у літописі тричі розповідається про конфлікти князя Ярослава Володимировича з його сином Володимиром, із чого саме й робиться висновок про зростання в другій половині XII ст. напруги у відношеннях князя і його боярського оточення. На цій підставі деякі вчені не тільки пишуть про нестабільність політичного життя тогочасної Галичини, а й ставлять під сумнів змістову частину інформації «Слова о полку Ігоревім» про князя Ярослава. Зокрема, Л.М. Гумільов узагалі представляє Ярослава Володимировича як маріонетку в руках бояр, які «лишили його не тільки влади, а й особистого життя»[76].

На наш погляд, такий підхід потребує серйозної корекції. Саме така корекція не тільки дає змогу зробити правильний

висновок щодо розвитку Галицького князівства, а й до певної міри переконатися, що, як це на перший погляд не дивно, між літописними свідченнями та інформацією «Слова о полку Ігоревім» немає антагоністичних суперечностей. Справді, з літописів XII ст. щодо внутрішньополітичного розвитку Галичини ми можемо дізнатися про конфлікти у правлячій князівській верхівці краю, але, очевидно, аж ніяк не тільки ці, епізодичні відносно тривалого часу розвитку краю, події є головним змістом політичного життя Галицького князівства. Річ у тому, що київського літописця взагалі мало цікавили внутрішньополітичні події в Галичині, а він звертав увагу на вищезгадані конфлікти, оскільки вони набули загальноруського й навіть міжнародного резонансу. Із трьох епізодів, у яких ідеться про конфлікти в князівському середовищі, лише в одному Ярослав виглядає розгубленим, таким, що не контролює ситуацію, політичним лідером. Це сталося в 1171 р., коли в Галичі були вбиті прихильники князя Ярослава Осмомисла. Проте через певний час Ярослав відновив стабільну ситуацію в краї.

Важливо, що в літописах, які стосуються часу правління Ярослава Володимировича, ми зустрічаємося, про що вище вже йшлося, з фактами неодноразової участі військ галицького князя Ярослава в міжкнязівських війнах. Галицькі полки брали також активну участь у походах Русі проти половців. Є підстави думати, що як у міжкнязівських війнах, так і в боротьбі з кочовиками роль військ із Галичини була досить значною. Наведене вище не означає, що в галицькому суспільстві не було конфліктів. Але подібні конфлікти існували й під час правління Володимирка Володаревича, існували вони й у правління Ярослава Осмомисла. Ці конфлікти були логічним результатом певних політичних збоїв, що періодично виникали в системі «князь-суспільство». Природно, що в одному з компонентів цієї системи – «суспільстві» – важливу роль відігравало галицьке боярство, на позицію якого впливала певна специфіка загального розвитку Прикарпаття. І ця специфіка абсолютно вірно охарактеризована науковцями. Пізнє виникнення суверенної князівської влади, особливості історичного й ландшафтно-географічного розвитку Галичини призвели до значної самостійності

боярства. Ведучи мову про ландшафтно-географічний чинник, треба мати на увазі не тільки можливість створення своєрідних, майже незалежних володінь у гірській чи напівгірській місцевості, а й наявність поряд з державою-князівством Галичиною величезної дністровсько-дунайської території, де знаходили притулок опозиційні сили, у тому числі й представники боярського стану. Вірогідно, що подібний притулок ці ж боярські опоненти князівській владі знаходили й на території сусіднього королівства – Угорщини.

М.Ф. Котляр дещо категорично, хоч і не безпідставно, виступає проти думки про входження території Дністровсько-Дунайського межиріччя до складу Галичини[77]. Але цей висновок не суперечить можливості перебування саме цього регіону у сфері впливу Галицької землі-князівства. У попередньому тексті ми показали тісний зв'язок цього регіону з Галичиною. Ясно, що у XII ст. ми спостерігаємо своєрідне улицько-тиверське «відродження» краю, у якому збільшується чисельність слов'янського населення, посилюється його взаємодія безпосередньо з Галичиною. Такий висновок не суперечить даним «Слова о полку Ігоревім», яке звертає увагу на те, що Ярослав «**сѹди рядив по Дунаю**», тобто прагнув посилити державний вплив свого князівства на цей край. Зазначимо, що В.Б. Перхавко вважає, що Ярослав Осмомисл установив не завжди міцний і постійний контроль над придунайськими землями, включаючи Берладь[78]. Процес «окняжіння» земель уздовж течії Дністра проходив із змінним успіхом. Вірогідно, що з початком війни за «галицьку спадщину» (1187–1189 рр.) цей вплив Галича на дністровсько-дунайський регіон почав різко зменшуватися.

Важливим є повідомлення літопису від 1230 р., де вказується південний кордон – «**до рекы Ушице и Пруть**»[79]. Саме тоді там, вірогідно, і проходив кордон між галицькою «метрополією» та залежними землями[80]. Можливо, процес посилення впливу Галичини в Подунав'ї знову набув розвитку в правління в Галичі князя Романа, але з початком боярської «фронди» після смерті Романа територія Середнього та Нижнього Подністров'я знову вийшла з-під контролю Галича. У нас є всі підстави думати, що в першій половині XIII ст. на південний схід і схід від Галичини

утворилися залежні території. Це передусім Пониззя, яке сформувалося в середині XII ст.[11] Що ж стосується земель, розташованих південніше, звідки в 1223 р. на війну з монголами вирушили загони «галицьких вигонців», то вони в першій половині XIII ст. перебували у взаємодії з Галичем, але навряд чи були складовою частиною Галичини або залежними від неї.

До Дністровсько-Дунайського межиріччя переселялася значна кількість людей з Галичини, навіть представники правлячих класів. Не випадково, що серед керівників «галицьких вигонців» літопис називає бояр. Можна говорити, що в Дністровсько-Дунайському політичному новоутворенні процес «окняжіння» в першій половині XIII ст. не досяг достатньо високого рівня, навіть зменшився порівняно із часами Ярослава Осмомисла. Але тут проходив своєрідний процес «вестернізації» (народної колонізації) краю, а саме заселення його слов'янськими етнічними групами з Галичини, витіснення звідси інших, неслов'янських груп населення, у тому числі й, імовірно, половців.

На нашу думку, додатковим аргументом на користь нашої оцінки правління Ярослава Осмомисла є інформація, наведена у праці В.М. Татищева. Її цінність, на що звернув увагу О.В. Майоров, особливо важлива, оскільки важко припустити наявність якихось взаємовпливів цієї інформації з фрагментом «Слова о полку Ігоревім» про Ярослава Осмомисла. У зазначеній праці ми читаємо: «З усіма князями він жив у злагоді і раді, особливо дбав про порядок землі й тому всім сусідам був страшний. Ніхто не смів на нього нападати, тому що воєводи, безперестану грекам, уграм і чехам допомагаючи, були вмілі в ратних справах і хоробрі в битві. Земля ж його була повна в усьому достатку, процвітала і множилася в людях, тому що вчені умільці й ремісники до нього з усіх країн приходили і городи населяли, котрими збагачувалася земля Галицька в усьому. По Дунаю він городи укріпив, купцями населив, тим, які торгували через море в Греках і ремесла налагоджували, він зі своїх маєтностей допомагав»[12].

Отже, вірогідно, що автор «Слова о полку Ігоревім» перераховував усіх «земельних» (тобто відносно суверенних) князів Русі, які так чи інакше перебували у взаємодії з половецьким степом. Б.О. Рибаков вважає, що підбір князів у «Золотому

Похід руських князів проти половецького хана Кобяка (1184 р.). Мініатюра Радзивилівського літопису XV ст.

слові» Святослава Всеволодовича пов'язаний з активною участю їх у боротьбі зі степовиками, передусім у поході проти Кобяка в 1184 р.[83] Розповідаючи про вказаний похід, давньоруський літописець згадує якогось Романа. Л.В. Войтович додатково використовує текст В.М. Татищева, де наголошується участь у поході саме волинського князя[84]. На наш погляд, можна вважати спостереження Б.О. Рибакова та Л.В. Войтовича цілком вірогідними. Крім цього, можна думати, що згадка «Слова о полку Ігоревім» про народи «половців» та «хінова» цілком може бути пов'язана з якимись більш ранніми взаєминами волинського князя з кочовиками. Зокрема якісь половецькі загони допомагали белзькому князю Всеволоду під час його походу під Берестя (1182 р.) проти поляків, які потенційно були союзниками Романа Мстиславича.

На чолі Східноволинського князівства з центром у Луцьку в 70-х рр. XII ст. стояв Ярослав Ізяславич. Після його смерті володимирський князь Роман Мстиславич певний час формально не перетворився ще на головного волинського князя, але в рамках Волині він почав боротьбу за підкорення володимирському домену інших територій. І союзниками Романа в цьому

стали насамперед двоюрідні брати – східноволинські князі Мстислав Німий і, вірогідно, Інгвар Ярославич. Л.В. Войтович, як уже зазначалося, вважає, що саме ці східноволинські князі були сюзеренами Волині, але така теза не підкріплена серйозними доказами[85]. Пізніше, наприкінці 90-х рр., Інгвар Ярославич став-таки головним серед східноволинських князів, але й потрапив у залежність від володимирського князя. Саме цим пояснюється участь Інгваря в київській політиці Романа на початку XIII ст.

Приєднання Берестя до Володимирського князівства, на що вже зверталась увага, відкривало Романові Мстиславичу шлях до встановлення контролю над важливим бузьким торговельним шляхом. У 90-х рр. Роман вів боротьбу за оволодіння середньою течією Західного Бугу. Але ці кроки були неможливими без посилення контролю над басейном верхів'я цієї ріки. І тут можна послатися на більш пізню літописну статтю під 1215 р., де перераховуються міста-фортеці на крайньому заході Волині й підкреслюється, що це «вся Україна« («и прия [Данило, син Романа. – *Авт.*] **Берестий, и Угровеск, и Столп, Комов, и всю Украину»**[86]).

На нашу думку, контекст літописної інформації свідчить, що тут ішлося про волинську територію, де проходив процес «окняжіння», «одержавлення»[87]. Думається, що ці міста, крім Берестя, виникли саме за часів Романа Мстиславича[88] й одразу ж стали відігравати значну роль як оборонна лінія на кордоні з Польщею і як плацдарм для поступової експансії Волині на північ.

Державний устрій східнослов'янських князівств в удільну добу. Перш ніж перейти до розгляду безпосередньо подій війни, яка виникла в Південно-Західній Русі після смерті Ярослава Осмомисла, варто, хоча б у загальних рисах, зупинитися на оцінці в науковій літературі удільного періоду історії Русі в контексті державно-політичних процесів.

Однією з найпоширеніших точок зору щодо цієї теми є позиція істориків, що начебто в цей час, унаслідок прогресу феодальних відносин, Київська Русь розпалася на півтора десятки

князівств. На іншій позиції стоять дослідники, які вважають, що й в удільний період у східних слов'ян важливу консолідуючу роль продовжував відігравати Київ. Висвітлюючи питання про місце Києва та київського центру в тогочасному політичному житті Русі, Б.О. Рибаков зазначає, що тоді виникла політична практика існування дуумвірату, системи, за якої стольне місто контролювалося представниками різних князівських ліній, що мало запобігати виникненню усобиць між князями. Але вони «мали всі права суверенних володарів», оскільки «феодальні князівства XII ст. були цілком сформованими державами». На думку історика, у той час у процесі формування нової державної структури в системі феодальних відносин виняткову роль почали відігравати бояри – крупні феодальні землевласники[89].

Про систему співволодарювання князів у Києві пише й П.П. Толочко. Проте він вважає, що у XII ст. ще зберігалася загальноруська єдність, а Київ залишався центром політичного розвитку Русі[90]. Дещо інакше державна структура управління трактується Л.В. Черепніним, В.Т. Пашутом та М.Ф. Котлярем, котрі зазначають, що на Русі існував принцип спадковості володіння землями-князівствами (за винятком «Руської землі» – Київської, Переяславської та частково Чернігівської земель). «Руська земля» перетворилася у спільне володіння представників усієї династії східнослов'янських князів[91].

О.П. Толочко, розглянувши систему державно-правових уявлень про князівську владу, доводить, що тоді на Русі існували дві концепції державного устрою: одна висловлена в заповіті Ярослава Володимировича Мудрого, інша – у рішеннях з'їзду князів у Любечі. Із спроб примирення цих систем, на думку дослідника, і виникла ідея дуумвіратів[92]. Знайомство з реаліями тодішнього політичного життя в Південній Русі дає підставу сумніватися в можливості реалізації на практиці існуючих на той час в ідеологічному житті суспільства уявлень про колективний сюзеренітет.

Колективне володарювання в Києві представників різних князівських кланів виникло як наслідок суперництва їх за столицю. Тоді представники цих родин, спираючись на військову силу, знаходили необхідні політичні «аргументи» залежно від

досягнутих результатів. Часта зміна представників різних князівських династичних гілок у Києві була не свідченням відсутності в князівській ідеології ідеї родинної спадковості Київської землі, а закономірним результатом конкретних реалій жорстокої боротьби за найпрестижніше володіння.

Причому безперспективність у змаганні за створення такої системи спадковості влади в Києві призвела до того, що поступово й наймогутніші князі (старійшини своїх кланів) почали відмовлятися самі сідати на трон у Києві, а направляли туди своїх менш сильних ставлеників. Ця ж нестабільність призвела й до виникнення «системи» співволодіння містом на Дніпрі, а також викликала появу практики «причастя», коли більш-менш могутні князі хотіли взяти собі «шматок» від престижного київського домену.

Події в Галичині у 80-х рр. XII ст. також показують певну академічність і штучність спроб «теоретизувати» практику міжкнязівських відносин. Здавалося б, ледь не сто років визнавалося право Ростиславичів на цю територію, причому саме тих Ростиславичів, котрі за походженням фактично були найстарішими князями Русі, бо вели свій рід від старшого сина Ярослава Володимировича Мудрого Володимира (помер у 1052 р.)[93]. Однак після смерті Ярослава Володимировича Осмомисла події в Галичині кінця XII – першої половини XIII ст. мало чим відрізнялися за характером від боротьби князів за Київ у середині і другій половині XII ст.

Наприкінці XII ст. майже всі претенденти на Галич також досить активно стали використовувати власні «аргументи» на право оволодіти цим містом. І слід одразу ж наголосити, що з позиції Любецького з'їзду ні Роман, ні будь-хто інший із князів не мали права оспорювати Галич у сина князя Ярослава Осмомисла Володимира Ярославича і його синів. Однак право і практика вкотре не збіглися, і першим, хто зробив спробу поставити під сумнів права Володимира, був його батько Ярослав. Цим він, безумовно, полегшив у подальшому підступи щодо Галича інших претендентів.

Війна за «галицьку спадщину» (1187–1189 рр.). Наприкінці 1187 р. в Південно-Західній Русі розпочалася війна за «галицьку спадщину», за галицький стіл. Подібні війни в ту добу не були якоюсь новиною, вони були в дусі часу, логічним розвитком політичного життя тодішнього суспільства. Проте саме ця війна була особливо жорстокою і тривалою. Вона дуже швидко переросла межі не тільки Галичини, а й Русі, оскільки в неї втрутилися монархи та магнати країн Центральної Європи.

Ми вже згадували про претензії не тільки на волинські, а й на галицькі землі (Перемишльську волость) краківського князя Казимира II. У грамоті від 2 травня 1189 р. угорський король Бела III (1172–1196 рр.) проголошувався «славетним королем Угорщини, Далмації, Рами та Галіції (gloriosissimi regis Ungariae, Dalmatiae, Ramaeque et Galaciae)»[94]. Цікаво зазначити, що це не перший документ угорської королівської канцелярії, у якому проявляються претензії володарів Угорщини на Галичину. Уперше формула «король Угорщини, Далмації, Хорватії, Галіції і Булгарії» зустрічається у грамоті під 1124 р., проте вчені одностайно висловлюють сумнів у її достовірності[95]. Є певна недовіра й до згадки під 1189 р., оскільки там зазначене непоширене формулювання Галичини – «Galaciа» – замість поширеної у XIII ст. «Gallicia» або «Galicia». До того ж документ під 1189 р. є не офіційним актом угорського королівського двору, а документом однієї із церковних канцелярій. Як би там не було, але в подальшому, до початку XIII ст., більше подібних формулювань в угорських грамотах уже немає.

Події в Галичі не були таємницею для сусідніх князів, які, безумовно, цікавилися розвитком ситуації у прикарпатському краї. Про це яскраво свідчить історія третього «ходіння по муках» Володимира Ярославича, законного спадкоємця Ярослава Володимировича. У 1184 р. він шукав допомоги або притулку в Романа Мстиславича у Володимирі, згодом побував у Інгваря Ярославича в Дорогобужі, у Святослава Юрійовича в Турові, у Давида Ростиславича у Смоленську, у Всеволода Юрійовича в Суздалі[96]. Цікаво, що, з одного боку, ніхто із цих князів йому не допоміг, але з іншого – ніхто й не захопив, щоб передати батькові. Це можна пояснити вичікуванням цих князів щодо можливого розвитку подій у Галичі.

Після двох років перебування Володимира Ярославича в Путивлі місцевому князю Ігореві Святославичу (герою «Слова о полку Ігоревім») вдалося примирити батька із сином. Літопис повідомляє, що до Галича Ігор Святославич **«посла с ним** [Володимиром. – *Авт.*] **на свого зятя Рюрикова Святослава»**[97], який, імовірно, повинен був виконати дипломатичні функції щодо примирення батька із сином. Поява Володимира Ярославича в 1186 р. у Галичі, можливо, була викликана зміною тут ситуації, на що, очевидно, мала вплив хвороба його батька.

Ярослав Осмомисл незадовго до смерті (жовтень 1187 р.) зробив спробу підвищити вагу своїх спільників на політичних терезах Галичини. У Галичі відбувся з'їзд наймогутніших бояр, на якому його учасники погодилися на передачу галицького столу позашлюбному сину Ярослава Олегові, а Володимиру було надано лише Перемишль. Усі учасники зібрання були вимушені здійснити хресне цілування на вірність князівській волі[98].

Вимушена єдність галицької магнатерії тривала недовго. У Галичині незабаром утворилося декілька угруповань, які орієнтувалися на різних політичних діячів. Зазначимо одразу, що серед них найменше прихильників мав саме Олег, якого невдовзі було скинуто зі столу. Літопис із цього приводу пише: **«Бысть мятєж велик в Галичкой зємли, и сдумав же мужи Галичкыи с Володимером, переступшеть хрстное целованиє и выгнаша Олга из Галича, и бежа Олєг оттуда во Вручий к Рюрикови, а Володимєр сєдє на столє дєда своєго и отца своєго»**[99].

Але поява законного з позиції князівського права спадкоємця на галицькому столі ще більше розхитала, а не стабілізувала ситуацію. До Галичини привернули увагу чимало південноруських князів, і одне з перших місць у цьому політичному «змаганні» одразу ж посів волинський князь Роман Мстиславич. При цьому князь Роман, безумовно, розумів, що він не має підстав для відкритого протистояння тут новому галицькому князю.

Л.В. Войтович пише про те, що у своїй галицькій політиці Роман виступав як «узурпатор»[100]. На нашу думку, такий погляд є дещо категоричним, оскільки в той час реальна практика політичного життя, про що вже йшлося вище, призводила за певного розвитку подій до появи подібних претензій.

Літопис повідомляє, що невдовзі після зайняття галицького столу Володимиром Ярославичем Роман вирішив віддати свою дочку Феодору заміж за сина володаря сусіднього князівства. «**Роман же Володимерьскыи Мьстиславичь сватася с ним** [Володимиром Ярославичем. – *Авт.*], **и да дщерь свою за сына его старейшего** [Василька. – *Авт.*]»[101]. Цей шлюб у подальшому давав Мстиславичу додаткові козирі у його претензіях на Галич. Польський дослідник Д. Домбровський достатньо аргументовано зазначає, що на момент укладення династичного союзу Феодора була ще дитиною. Таке припущення пояснює той факт, що пізніше галичани – союзники Романа – перед тим як вигнати Володимира зі свого міста, відібрали в нього дружину й відправили її до батьків до міста Володимира[102], а також свідчить про кон'юнктурний характер укладення шлюбу. М. Баумгартен та М.Ф. Котляр вважають, що сини Володимира Ярославича не були повноправними претендентами на галицьку спадщину, бо народилися від попаді[103]. Проте, на наш погляд, старші сини галицького князя Василько та Володимир народилися від законного шлюбу Володимира Ярославича з Болеславною, дочкою Святослава Всеволодовича, який було укладено ще в 1167 р.[104]

За словами давньоруського книжника, «**Роман же слашеть без опаса к мужемь Галичькым, подътыкая их на князя своего, да быша выгналє из отчины своея, а самаго быша прияли на княженне**»[105]. У цьому напрямі Роман активно шукав собі спільників і поза межами Галичини, хоча зрозуміло, що це було складним завданням. Багатий Галич привертав увагу й інших князів, котрі стояли на заваді намірам і прагненням волинського князя. Вірогідно, серед них був і тесть Романа – Рюрик Ростиславич, який, як згадувалося вище, надав в Овручі притулок іншому претендентові на галицький престол – Олегу[106]. Зауважимо, щоб не повертатися до цієї теми, що після перевороту в Галичі в 1188 р. князь Олег Ярославич уже не повернувся у велику політику, а згодом взагалі його було отруєно. Лише пізніше під впливом розвитку подій у Галичині Рюрик був вимушений зорієнтувати свої зусилля на підтримку зятя.

Союзником Романа в галицьких справах у цей час став його дядько по матері Казимир II, у якого від самого початку

князювання Володимира Ярославича в прикарпатському краї не склалося нормальних відносин з галицьким володарем. Вінцентій Кадлубек повідомляє, на жаль дуже коротко, що останній навіть здійснив у цей час декілька нападів на володіння польського князя. Щодо оцінки останніх подій у літературі є певні розбіжності. Зокрема Г. Лябуда вважає, що напади Володимира сталися пізніше, під час другого перебування цього князя на галицькому троні в 90-х рр. XII ст., проте Б. Кюрбіс та Н.І. Щавелева доводять, на нашу думку справедливо, вірогідність свідчень краківського хроніста[107].

Цікаво, що й польські, і давньоруські джерела майже в одному плані описують нового галицького князя, підкреслюючи деякі його негативні схильності та звички. Польський хроніст Вінцентій Кадлубек повідомляє: «Колись він [Володимир. – *Авт.*] зненацька нападав з розбійниками на землі Казимира і, захопивши жінок у вельмож, відвозив їх як трофеї у варварські землі. Я вже мовчу про понівечені квіти дівочості, чимало з яких ще не встигли дозріти»[108]. Важливо підкреслити, що цей напад було здійснено на свято Успіння, що є додатковим аргументом на користь реальності свідчення. У літописі також описуються зухвалі дії князя Володимира Ярославича щодо жінок і дочок галицьких бояр[109].

Висвітлюючи політичні події в Галичині наприкінці XII – у першій половині XIII ст., літопис показує активну позицію в них «галицьких мужів» – боярства, проте інколи на підставі цих повідомлень складається уявлення про одностайність поведінки галицького магнатства, що явно не відповідає конкретним історичним реаліям. Про різну орієнтацію боярства свідчить літописна стаття під 1188 р., де розповідається про повстання «галицьких мужів» проти Володимира Ярославича: **«И восташа на князь свои и не смеша его изымати ни убити, зане не вси бяхуть в думе тои, бяхуть бо ся приятелев Володимеревыхъ»**[110].

Отже, тут бачимо більш-менш чітко три угруповання боярства. Перше – рішучі противники нащадка Ярослава, котрі хотіли ув'язнити або вбити Володимира; друге – найчисленніше – виступало за його вигнання; і, нарешті, третє («**приятелев**

Володимеревыхъ») – це прихильники князя, які теж були досить могутніми. Саме на цю групу вельмож, без сумніву, спирався Володимир пізніше, під час свого другого князювання в Галичині.

Володимир Ярославович після вигнання вирушив до Угорщини з якимсь військовим загоном, а також із жінкою та двома синами. Як вважає М. Баумгартен, це були згадані вище сини галицького князя-вигнанця Василько та Володимир[111]. Цікаво, що перед вигнанням бояри забрали у Василька жінку Феодору й відправили її до батька – Романа Мстиславича – у Володимир[112]. Безумовно, це сталося за домовленістю з волинським князем, оскільки ці бояри були його спільниками.

У подальшому в джерелах не зустрічається більше чітких згадок про синів Володимира Ярославича, що дало підставу М. Баумгартену зробити вірогідне припущення про їхню смерть в Угорщині.

Вигнавши Володимира Ярославича, бояри – прихильники Романа – запросили до Галича волинського князя. Напередодні від'їзду до Галича Роман передав Володимир брату Всеволоду. **«Романъ же дадѣ брату Всеволоду Володимерь, отнюдь и крст к немѹ целова: боле ми того не надобѣ Володимерь»**[113]. Навряд чи тут ішлося про просту відмову Романа від родинних володінь. Це виглядало б як дуже легковажний крок для такого серйозного політика. Найімовірніше, мова йшла про створення нового міжкнязівського «тандема» (на кшталт угоди Мстислава і Ярослава Ізяславичів у 70-х рр. XII ст.).

Один з братів мав боротися за зміцнення позицій у новому володінні, а другий – зберігати спільні вотчинні землі. Це означало, що в разі успіху Романа в Галичі він фактично не тільки ставав князем-сувереном над галицькими, а й залишався ним над волинськими землями. Проте цього разу, як показали наступні події, цій системі не судилося реалізуватися. Одночасно зазначимо, що від'їзд до Галича, відмова від Володимира не призвели до повної втрати позицій Романа на Волині.

«И въѣха Романъ в Галичь и седѣ в Галичи княжа», – пише літопис про вокняжіння князя Романа; дещо інакше, у характерному для себе антируському дусі, трактує цю подію Вінцентій,

котрий вважає, що Галицьке «королівство» Роман отримав за заслуги від Казимира, який вигнав звідти Володимира[114]. Але незабаром князювання Романа Мстиславича у прикарпатському місті завершилося. До нового галицького князя дійшли чутки про те, що за Карпатами угорський король організовує військову експедицію на Русь. Бела III, довідавшись від Володимира Ярославича про події на Русі, вирішив зреалізувати свої давніші плани щодо Галичини.

Не маючи реальної можливості протистояти угорському війську, Роман разом зі своїми спільниками залишив Галич. **«И бєжа** [Роман. – *Авт.*] **из Галича в Володимерь»**. Але тут, на Волині, на Романа чекав ще один удар: ворота рідного міста були перед ним зачинені (**«И ту затворися брат от него в Володимере Всеволод»**)[115]. У таких умовах Роман, який, на нашу думку, сподівався знайти вдома сили для боротьби з угорцями, був вимушений думати про інше – про повернення Володимира. Передусім ішлося, вірогідно, про важливість повернення володимирського трону як символу влади князя над Волинню, перш за все – Західною, де, без сумніву, у Романа й у той час залишалися великі володіння, які продовжували йому підкорятися. Насамперед це стосувалося Берестейської і, вірогідно, Червенської волостей. Для приведення до послуху Всеволода Мстиславича Романові конче потрібні були союзники. Із джерел відомо, що спочатку князь Роман звернувся до польських родичів. Але у Кракові він не знайшов підтримки, а тому вимушений був звернутися до тестя – Рюрика Ростиславича.

Під час перебування в Рюрика Роман і його волинські й галицькі союзники домовилися про спільні дії, які, однак, були спрямовані не на повернення Володимира, а на боротьбу з угорцями. Такий поворот подій на той момент Романа влаштовував, оскільки тоді він ще мав підтримку певної частини населення Галича. Під час зустрічі з Рюриком Роман **«рєка єму ведут мя Галичанє к собє на княженіє». «Рюрик же пусти с ним** [Романом. – *Авт.*] **сына своєго** [Ростислава. – *Авт.*] **и Славна Борисовича воєводу»**, однак під Пліснеськом полки Романа та Ростислава були розбиті[116]. Роман знову поїхав до Кракова, але Казимира не

цікавив безудільний князь. Нова спроба домовитися з братом також не привела до розв'язання конфлікту.

Відмова Всеволода йти на якийсь компроміс поставила Романа Мстиславича у скрутне становище: втрачалася стратегічна ініціатива в Галичині, затяжка часу й кожна невдача відштовхували від нього прихильників на Волині. І тут, навіть у досить складній ситуації, Роман виявив свої неабиякі дипломатичні здібності. Не зумівши домовитися з одним дядьком у Кракові, він, знаючи про суперництво між польськими князями й використовуючи його у своїх цілях, звернувся до свого другого дядька – великопольського князя Мешка Старого. Проте допомога останнього не дала результату. Зазнавши невдачі під час облоги Володимира, Роман у черговий раз звернувся до тестя Рюрика[117].

Слід зауважити, що в цей час доля зятя Романа дуже хвилювала Рюрика, оскільки він хотів поширити свій вплив не тільки на Галичину, а й на Волинь[118]. Тому овруцький князь передав зятеві Торческ і надав військо для повернення Володимира. **«Рюрик же да ємȣ Торцькый, а на брата єго насла с грозою на Всеволода. Всеволод же ꙋбояся Рюрика, и стꙋпися братꙋ Романови Володимеря. Роман же єха в Володимерь, а Всеволод во Бѣлз»**[119]. Острах Всеволода перед Рюриком пояснювався досить великою силою та політичним авторитетом Романового тестя, який на той час був співправителем у Києві Святослава Всеволодовича, представника чернігівської династії. Підкреслюючи сильні позиції Рюрика в Південній Русі наприкінці XII ст., необхідно наголосити на великій тенденційності в передачі тогочасних подій Київським літописом кінця XII ст.[120] Повернувши Володимир, Роман не наполягав на збереженні у своїх руках Торческа, куди Рюрик невдовзі відправив свого сина Ростислава.

Увага Рюрика до подій у Південно-Західній Русі була викликана і його суперництвом із співволодарем у Києві, Святославом Всеволодовичем. Воно особливо проявилося саме в той час у зв'язку з перебігом подій у Прикарпатті. Прагнучи перетворити Галичину на провінцію Угорського королівства, Бела III одразу ж після захоплення Галича почав орієнтуватися на тих бояр, які не хотіли бачити в себе на престолі сильного руського князя. **«Король же въєха в Галичь,** – пише літопис, – **не посади**

в немь Володимера, но даде весь наряд Галичанам и посади в немь сына своего Андрея»[121]. Очевидно, галицькі прихильники Бели та Андрія отримали привілеї, а деякі з них навіть увійшли до угорської адміністрації. Повертаючись додому, угорський король силою примусив Володимира Ярославича йти з ним.

Водночас угорці, незважаючи на перемогу під Пліснеськом, не відчували себе впевнено на окупованій території, а тому вирішили звернутися до засобів дипломатії у стосунках з руською верхівкою. Угорський король таємно розпочав переговори із чернігівським князем Святославом Всеволодовичем. На початку 1189 р. до Святослава прибуло посольство від угорців, які запросили до Галича на переговори його сина Гліба. **«Святослав же ѹтаився Рюрика, ѹхотяся творяше, яко же дадять ємѹ Галичь, и посла сына своєго Глѣба ко королеви»**[122]. Складно з упевненістю уявити, про що йшлося на цих переговорах. Але, судячи з тексту літопису, можна припускати, що тоді планувалося створення системи спільного угорсько-чернігівського контролю над Галичиною.

Проте цим планам не судилося здійснитися, бо про таємну дипломатію Святослава та Гліба довідався Рюрик. Він звинуватив Святослава Всеволодовича в порушенні спільних угод. У боротьбі проти створення альянсу з угорцями Рюрик Ростиславич широко використовував «громадську думку»: у справу втрутилася церква. **«Молвяшеть бо и митрополит** [Никифор. – *Авт.*] **Святославѹ и Рюрикови: „Се иноплеменьници отяли отчинѹ вашю, а лепо вы бы потрѹдилися”»**[123]. У Густинському літописі вміщено цікаве свідчення, що, крім вимоги боротьби з іноземцями, київський митрополит наполягав на передачі Галича Романові[124]. Ураховуючи тісні зв'язки князя Рюрика та митрополита Никифора, ця інформація виглядає цілком реальною.

Звернення митрополита Никифора сприяло припиненню конфлікту між київськими дуумвірами, які зі своїми полками вирішили йти до Прикарпаття. Дорогою Рюрик і Святослав почали «ділити шкуру невбитого ведмедя»: вирішувати кому буде належати після походу Галич. У літописі розповідається про прагнення Святослава стати одноосібним володарем «Руської

землі», для чого він «даяшеть Галичь Рюрику», а останній, у свою чергу, повинен був віддати свої володіння довкола Києва («а собѣ [Святославу. – *Авт.*] хотяшеть всеи Рускои земли около Кыева»[125]).

Така позиція, реалізація якої значно посилювала б Святослава Всеволодовича й перетворювала його в єдиного володаря Києва та Київської землі, викликала невдоволення Рюрика, бо той не хотів «лишитися отчины». Імовірно, Рюрик, як і раніше, планував передати Галич Романові. Два наймогутніші на той час володарі Південної Русі розсварилися між собою, а їхні війська повернулися додому.

Не дочекавшись допомоги від сильних південноруських князів, галицькі бояри з антиугорського табору запросили до себе молодого князя Ростислава Івановича («Берладнича»). На цей раз претендент на галицький стіл мав незаперечні правові підстави виборювати Галичину. Ростислав був представником найстарішої гілки Ростиславичів: його дід – Ростислав Володаревич – був навіть старшим за свого брата – галицького князя Володимирка, батька Ярослава Осмомисла[126].

У боротьбу за Галич вступив забутий всіма молодий князь, який довгі роки перебував при дворі брата Рюрика – смоленського князя Давида Ростиславича. Важливо підкреслити, що Ростислав, судячи з усього, як ніхто з інших претендентів на Галич, привернув увагу і здобув підтримку мешканців столиці Галичини. І тут, крім законності претензій на стіл, важливими моментами були неабиякі хоробрість і безкомпромісність молодого князя в питаннях боротьби з іноземцями.

У літописі звертається увага, що угорського королевича Андрія на той час підтримували лише ті бояри, родичів яких як заручників було вивезено до Угорщини: «Мужи же Галичкии не бяхуть вси во одинои мысли, но чии бяхуть сынове и братьия у короля, то ти держахуться крепко по королевичи»[127]. Лише ціною величезних зусиль завойовникам на чолі з королевичем Андрієм вдалося подолати Ростислава, якого було захоплено в полон і згодом отруєно[128], проте суспільне напруження в Галичі досягло такої гостроти, що доля угорців тут була вже визначена. І ось

у цей час на політичному обрії знову з'явилася постать Володимира Ярославича.

Розглядаючи літописне повідомлення про обставини повернення Володимира на батьківщину, мимоволі починаєш ставити під сумнів згадані вище критичні характеристики князя його сучасниками та дослідниками історії Галичини кінця XII ст.[129] Дійсно, без певної вдачі, таланту, енергії йому навряд чи вдалося б подолати величезні перешкоди на шляху до реалізації своїх намірів.

Історія повернення Володимира Ярославича до Галича цікава й в іншому аспекті: її перебіг був пов'язаний з досить широкою за географією дипломатією князя – від Германської імперії до Владимиро-Суздальського князівства, володарі яких вжили чи не найважливіших дій у вирішенні питання про галицьку спадщину.

Захопивши Галич і посадивши там королевича Андрія, угорський король Бела III обманув князя Володимира Ярославича, якому обіцяв допомогу, вивіз його до Угорщини й ув'язнив у вежі. Однак навесні 1189 р. Володимир, розрізавши шатер на вежі і зробивши мотузку, спустився з башти і втік. У цьому руському князеві сприяли два місцеві охоронці, яких він підкупив. Саме останні допомогли Володимиру дістатися через деякий час до германського імператора Фрідріха I Барбаросси. «**Царь же** [Фрідріх. – *Авт.*], – розповідає літопис, – **увѣдав, оже есть сестричичь великому князю Всеволоду Суждальскому, и прия его с любовь и с великою честью и преставя к нему мужь свои и посла его Казимиру в Ляхи, веля ему доправити Галича по своей волѣ. Ял бося бяшь давати цареви по 2000 гривен сребра до года**»[130].

Думається, що обіцянка величезного трибуту, а не родинні зв'язки Володимира із Всеволодом вплинули на прихильне ставлення імператора до вигнанця. Фрідріх у той час не міг надати безпосередньої військової допомоги Володимирові, оскільки готувався взяти участь у третьому хрестовому поході, однак доручив реалізацію намірів Володимира залежному від себе малопольському князю Казимиру.

У серпні 1189 р. за наказом краківського князя Казимира воєвода Миколай вирушив з малопольським військом до Галича,

вигнав звідти угорський гарнізон з королевичем Андрієм і посадив там Володимира Ярославича. У літературі при аналізі цієї події висловлюється думка, що цим походом на Русь Казимир порушив дружні відносини з Романом, а причини військової акції Кракова пояснюються тиском могутнього германського імператора Фрідріха I Барбаросси[131]. Але така оцінка потребує певного уточнення.

Як ми бачили, ще в 1188 р. взаємини між краківським і волинським князями погіршилися, що було наслідком небажання малопольського князя допомагати Романові, який на той час докладав значних зусиль для посилення своїх позицій у Південно-Західній Русі. Тепер, використавши як привід доручення імператора допомогти Володимирові, польський князь вирішив утрутитися в події у Прикарпатті, де справи угорців різко погіршилися. При цьому польський князь, безумовно, прагнув реалізувати тут свої власні політичні інтереси: поширити на цей регіон польський вплив[132].

Однак сподіванням Казимира не судилося здійснитися Володимир і цього разу показав здібності вести дипломатичну гру, звернувшись за протегуванням до свого дядька – суздальського князя Всеволода Юрійовича. Це було зроблено дуже вчасно, бо перший патрон галицького князя – германський імператор Фрідріх I – перебував у хрестовому поході (10 червня 1190 р. під час переправи через невелику гірську річку Сальєф на кордоні Малої Азії та Сирії Фрідріх I потонув).

Володимир Ярославич визнав своїм патроном північноруського володаря Всеволода Юрійовича, який у цей час прагнув зміцнити свої позиції на півдні Русі. Згідно з літописом, він звернувся до всіх руських князів, польського та угорського монархів з вимогою відмовитися від зазіхань на Галич. **«Всеволод же Сужда́льскиі присла ко всим княземь и ко королеви в Ляхы и води я ко кресту на своемь сестричиче, Галича не искати николи же под ним. Володимер же утвердився в Галиче и оттоле не быс на нь никого же»**[133]. Ясна річ, що цей патронат могутнього суздальського князя (що був явно перебільшений літописцем!) стосувався й Романа, який був вимушений визнати факт повернення Володимира

до Галича й на певний час відмовитися від своїх політичних планів.

Волинь і Галичина напередодні свого об'єднання (90-ті рр. XII ст.). Після повернення до Володимира князь Роман мав зосередити увагу не тільки на відновленні своєї влади в краї, а й на підготовці до нового етапу боротьби за першість узагалі в усій Південній Русі. Саме це й зумовило велику увагу Романа Мстиславича до взаємин Волинського князівства з Польщею та країнами прибалтійського регіону.

Увага волинської адміністрації до Польщі не тільки пояснюється нещодавніми активними діями Казимира щодо Галича, а й була певною реакцією на велику зацікавленість Кракова щодо розширення польських впливів у басейні Західного Бугу. Тут перетиналися інтереси поляків і волинян. У своїй польській дипломатії волинський князь широко використовував своїх прихильників серед польських магнатів, діяв, ураховуючи перебіг політичних процесів у самій західнослов'янській країні, де на межі 1190–1191 рр. зросли опозиційні настрої стосовно Казимира II.

Особливе невдоволення малопольської знаті викликала експедиція польського війська до Галича, оскільки вона не принесла Кракову позитивних наслідків і погіршила взаємини Малопольського князівства з Угорщиною. Приводом для виступу проти володаря могли стати й попередні напружені відносини малопольських магнатів з новим галицьким князем Володимиром. Імовірно, що якісь зв'язки із цим опозиційним угрупованням підтримував Роман Мстиславич. У таких умовах Казимиру довелося відновити старі добрі стосунки з волинськими володарями. Це примирення виявилося вчасним.

У 1191 р., скориставшись відсутністю Казимира у Кракові, місцеві вельможі на чолі з Генріхом Кетличем допомогли Мешку Старому та його синові Болеславу захопити Краків. І тут на допомогу прихильникам Казимира II прийшли волинські дружини на чолі з володимирським князем Романом та белзьким князем Всеволодом. Знаменно, що польський хроніст Вінцентій Кадлубек, який дуже тенденційно (на користь, звичайно, князя Казимира) описує події, був вимушений визнати, що тільки завдяки цій підтримці Казимирові вдалося вигнати Мешка з Кракова

й розбити заколотників. «Прибічники Мешка, – пише Вінцентій, – довідавшись, що Казимир знову набрав сили і навіть з князем володимирським Романом і князем белзьким Всеволодом загрожує їм, під покровом ночі відступають»[134].

Інший польський хроніст Ян Длугош під 1191 р. доповнює інформацію Кадлубка, описуючи обставини, які передували заколоту Генріха Кетлича. Длугош повідомляє, що в переддень виступу краківських магнатів Казимир був на Русі, де виступив третейським суддею між Романом і Всеволодом, котрі сперечалися із-за кордонів між своїми володіннями[135]. Ця інформація для нас важлива, оскільки фіксує ще одну сторінку досить складних взаємин між волинськими володарями. Події 1191 р. сприяють установленню тісних стосунків Малої Польщі та Волині. Свідченням цього є те, що невдовзі після повернення до Кракова Казимир II захопив Генріха Кетлича й відправив його у вигнання на Русь до князя Романа[136].

У 1192–1193 рр. малопольські війська Казимира вдерлися в землі ятвягів. Вінцентій Кадлубек називає їх «полещанами» (Polexiani). Поява поляків у цьому регіоні, безумовно, викликала неспокій у руських князів. Зокрема, з того ж джерела відомо, що на допомогу ятвягам прийшов невідомий на ім'я князь Дорогичина, місто якого нападники розорили[137]. Джерела, на жаль, не повідомляють про конкретну реакцію Романа на цей похід, проте є всі підстави вважати, що вторгнення польських військ у ятвязькі землі зачіпало інтереси Волині в Побужжі. Однак, вірогідно з певних тактичних обставин, волинський князь все ж вирішив у цей час не загострювати відносин із західним сусідом.

Події в Ятвягії не пройшли поза увагою й південноруських князів. Як відомо, цей регіон протягом XII ст. постійно був у сфері інтересів Києва[138], велику увагу до нього виявляв Рюрик Ростиславич. У 1191 р. він разом зі своїми родичами – пінськими князями (друга дружина Рюрика Ганна була пінською княжною[139]) – збирався в похід на Литву, який, проте, через весняну негоду зірвався[140].

Під час, а може зразу ж після походу Казимира, а саме в 1193 р., київський князь Рюрик Ростиславич знову збирався в похід проти сусідньої з Ятвягією Литви[141]. На нашу думку, цей

похід треба розглядати як прагнення овруцького князя протистояти посиленню польського впливу у Прибалтиці. Польський дослідник К. Вілінський, навпаки, вважає, що похід Рюрика був спрямований на допомогу краківському князю в боротьбі з ятвягами[142], проте джерела не підтверджують такого погляду.

Додаткову інформацію про мотивацію походу Рюрика дає В.М. Татищев, у праці якого зазначається, що під час переговорів з чернігівським князем Святославом, Рюрик наголошував: «...мнє нужно идти на Литву по прозьбе шурьев моих и полоцких»[143]. Військова акція Рюрика до Литви не відбулася через спалах напруженості на кордоні з половцями, з якими наприкінці XII – на початку XIII ст. взаємини різко загострилися.

1194 р. став знаменним для політичного життя як Русі, так і Польщі. І насамперед це було пов'язано зі смертю князя Святослава Всеволодовича в Києві та Казимира II Справедливого – у Кракові. Певний «вакуум» влади, що виник у стольних містах обох країн, створював як підстави для нових усобиць, так і перспективи для посилення політичних позицій інших князів, у тому числі й, як виявилося в першу чергу, для волинського князя Романа.

Після смерті Святослава князем у Києві став Рюрик. Цим, як не дивно, останній виконав волю померлого, який перед смертю постригся в ченці й викликав до столиці Рюрика («и вєля ся постричи в черньци и посла по свата по Рюрика и преставися»[144]). Досвід управління «Руською землею» разом зі Святославом показував Рюрику, що для створення стабільної князівської влади у столиці новому князеві слід було знайти співправителя.

Тому навесні 1195 р. Рюрик запросив до Києва свого брата смоленського князя Давида Ростиславича. «Посла Рюрик по братє своєго по Давыда к Смоленьску, река ємў: „Сє братє сє вє осталася старєйши всєх в Рускои земли, а поеди ко мнє Кыєвє, что будєть на Рускои земле думы и о братье своем о Володимери племени». Після тривалого перебування в Києві Давид «с братом своим ряды вся ускончa о Рускои земле и о братьи своеи о Володимере племени, и иде Давыд во свой Смолненск»[145].

Ми не знаємо змісту домовленості між новими дуумвірами, але, вірогідно, розмова між ними йшла про володарів київським «причастям» – волостями в Київській («Руській») землі[146]. Крім Ростислава Рюриковича, який княжив у Білгороді, таким володарем став Роман Мстиславич, якому були передані міста Торческ (що ним Роман деякий час уже володів наприкінці 80-х рр.), а також Треполь, Корсунь, Богуслав, Канів. Усі ці міста входили до так званої «Торческої волості» (території, де мешкали «чорні клобуки») – слов'яно-тюркської волості на півдні Київщини в Пороссі.

Посилення на півдні Русі Рюрика та його родичів викликало невдоволення суздальського князя Всеволода Юрійовича, який із часу повернення до Галича Володимира Ярославича прагнув диктувати свою волю південноруським володарям, роздмухуючи між ними ворожнечу. Улітку 1195 р. Всеволод заявив про свої претензії на старійшинство серед Рюриковичів і став вимагати від Рюрика передачі йому володінь Романа[147].

Отже, крім того, що Всеволод фактично прагнув стати співправителем Рюрика в «Руській землі»[148], він добивався також досягнення інших важливих цілей, а саме – усунення небезпечного конкурента – Романа – з «Руської землі», і водночас створював підґрунтя для виникнення конфлікту між зятем і тестем, між якими в попередній час була дуже тісна взаємодія[149].

Мотиви дій суздальського князя були прекрасно зрозумілі Рюрикові. Тому він запропонував суздальському князю іншу волость, проте північноруський володар рішуче відмовився й навіть почав погрожувати Рюрику війною[150]. Збентеженому Рюрику Ростиславичу довелося розпочати переговори із зятем, якому він порадив узяти інше володіння в «Руській землі». Дізнавшись від посла київського князя про скрутне становище родича, Роман Мстиславич погодився з пропозицією Рюрика. Але невдовзі Всеволод Юрійович вдався до чергової інтриги, яка викликала різке обурення князя Романа. Отримавши серед інших володінь Романа Мстиславича Торческ, Всеволод передав його синові Рюрика, який був зятем суздальського князя, – Ростиславу (останній був одружений на дочці Всеволода Анастасії).

Київський князь прагнув довести свою непричетність до цієї передачі, однак Роман вирішив, що ці дії проти нього було вчинено за домовленістю Рюрика і Всеволода, образився на тестя й відмовився приймати від київського князя іншу волость[151]. Отже, план суздальського князя посилити свій вплив на півдні Русі й посварити між собою найсильніших місцевих князів вдався.

Невдовзі Роман зібрав у Володимирі боярську раду, на якій обговорювалося питання боротьби з Рюриком Ростиславичем. Після цього волинський князь направив до чернігівських Ольговичів послів, які від імені волинського князя запропонували місцевому володареві Ярославу Всеволодовичу, брату згадуваного вище Святослава, стати київським князем[152].

Питання про чернігівських союзників Волині до певної міри дозволяє з'ясувати літописна стаття під 1194 р., де розповідається про запрошення тодішнім київським князем Святославом Всеволодовичем у похід проти рязанських князів найближчих родичів, а саме Ярослава, Ігоря та Всеволода. Усі вони належали до клану Ольговичів, однак перший був Святославу рідним братом, а два інші (Святославичі) – двоюрідними.

Персона Ігоря Святославича в контексті подальшої історії Галичини початку XIII ст. виявилася дуже важливою, оскільки його жінка Єфросинья була рідною сестрою галицького князя Володимира й після смерті останнього стала чи не єдиним законним спадкоємцем галицького столу[153]. Після смерті Святослава Ярослав Всеволодович очолив клан чернігівських Ольговичів. Всеволод Ярославич (відомий «Буй Тур Всеволод» «Слова о полку Ігоревім») помер 17 травня 1196 р. Політичний конфлікт Романа з Рюриком переріс у родинну драму. Згідно з повідомленням Суздальського літопису, Роман вирішив розлучитися з жінкою Предславою Рюриківною[154].

Дізнавшись про переговори Романа з чернігівськими князями й не сподіваючись на власні сили, Рюрик Ростиславич звернувся за підтримкою в Суздаль, а сам відіслав до Володимира хресні грамоти, що означало розрив його відносин з Романом. Відчуваючи реальну небезпеку для себе, князь Роман наприкінці серпня – на початку вересня 1195 р. вирушив до Кракова,

де володарювали його двоюрідні по матері брати – малолітні сини Казимира Справедливого Лешко й Конрад – та їхня мати – удова Казимира Олена Ростиславна, рідна сестра київського князя Рюрика.

Князь Роман запропонував своїм малопольським союзникам виступити разом проти «кривдника» Рюрика, однак ті в цей час перебували під реальною загрозою втратити власний трон. Кракову знову загрожував Мешко Старий. Тому Роман сам був вимушений надати Казимировичам допомогу[155].

На початку вересня 1195 р. в Малу Польщу вступило волинське військо на чолі з Романом. Допомога краківським князям для Романа була важливою в перспективі подальшої боротьби із суперниками на Русі, а найголовніше – для посилення свого впливу на Польщу, що мало значення насамперед для зміцнення позицій Волині в Забужжі. Цікаво, що напередодні походу Роман провів нараду зі своїм оточенням, під час якої заявив про своє бажання допомогти краківським володарям, щоб останні, у свою чергу, отримали змогу підтримати його в боротьбі з Рюриком.

13 вересня 1195 р. біля містечка Єнджеюв, розташованого на 80 кілометрів північніше Кракова[156], на березі річки Мозгави відбулася запекла, жорстока битва між військами великопольського князя Мешка і його суперників – Лешка, Конрада та Романа Мстиславича. Необхідно визнати: якщо з військової точки зору ні одній зі сторін у битві під Мозгавою не вдалося довести своєї переваги, то в політичному плані її результати були позитивними як для нащадків Казимира II, котрі зміцнили свої позиції в Малій Польщі[157], так і для Романа, який посилив свій вплив на Краків, що надавало йому змогу для продовження боротьби як у південноруському регіоні, так і в забузькому ареалі[158].

Повернувшись додому, Роман довідався, що зерна війни, кинуті ним, дали перші паростки: чернігівські Ольговичі розпочали війну з Рюриком Ростиславичем. Однак певний час сам Роман через великі втрати волинського війська в Польщі воювати з Рюриком та його прибічниками не міг. Тому Роман Мстиславич звернувся до київського князя та митрополита

Никифора з пропозицією підписати мирну угоду. Переговори між князями (імовірно, пізно восени 1195 р.) завершилися вдало, а Роман знову отримав причастя в «Руській землі»[159]. Очевидно, Роман отримав ту частину Поросся, яка не належала Ростиславу Рюриковичу та Всеволоду Юрійовичу, ці землі, імовірно, належали князю Роману Мстиславичу до самої його смерті. Належність йому цих земель пояснює причини допомоги «чорних клобуків» Романові в 1202 р. під час походу князя на Київ. Володіння на Київщині давали підстави Мстиславичу претендувати на володарювання в місті на Дніпрі.

Усю зиму й весну 1196 р. воєнні дії з прибічниками Рюрика вели в основному Ольговичі. Роман зміцнював свої позиції на Волині, удільні князі якої як на заході, так і на сході потрапили в залежність від Романа Мстиславича. 1195 р. був дуже важливим для Романа й у зв'язку зі смертю його брата – белзького князя Всеволода. Трон Всеволода успадкував його син Олександр. Вірогідно, що цього року чи пізніше якийсь уділ на Волині отримав і другий син Всеволода – Всеволод. На початку XIII ст. він держав Червен[160]. Не викликає сумніву, що нащадки Всеволода Мстиславича не могли не визнати своєї залежності від головного волинського князя-сеньйора, старійшини серед волинських князів. Джерела не повідомляють про якісь утруднення у взаєминах Романа з племінниками, а матеріал Галицько-Волинського літопису під 6712 р. дає підстави зробити висновок, що Олександр Всеволодович був одним із прибічників Романа[161].

Восени 1196 р., рівно через рік після повернення з Польщі, у війну у Придніпров'ї знову вступив Роман, військо якого напало на землі смоленського князя Давида Ростиславича та володіння Ростислава Рюриковича в Київській землі. Саме боротьба з останнім є свідченням того, що друга половина Торческої волості, яка колись не дуже довго належала Романові, перебувала під владою сина Рюрика.

Готуючись до чергового походу проти Ольговичів, Рюрик Ростиславич з метою забезпечити собі тили підбурив проти Романа Мстиславича галицького князя Володимира Ярославича та свого племінника, володаря невеликого Трипільського (у Київській землі) удільного князівства Мстислава Мстиславича

Удатного. Постать останнього досить цікава як у цілому в історії Русі, так і зокрема в житті родини волинського князя Романа, оскільки значно пізніше його син Данило одружився з дочкою Мстислава Ганною й довгий час підтримував досить непрості контакти з тестем, який у 10–20-х рр. XIII ст. був галицьким князем.

Прихильники Рюрика завдали два жорстокі удари по володіннях Романа: Володимир Ярославич із Мстиславом Мстиславичем спустошили Перемильську волость, а Ростислав Рюрикович із союзниками – волость Романа Мстиславича довкола Кам'янця (на Волині). «**Володимер**, – пише літопис, – **єхав со Мстиславом, повоєва и пожьже волость Романонову около Перемиля, а отселе Ростислав Рюриковичь с Володимеричи и с Черным Клобуком єхавше и повоеваша и пожгоша волость Романову около Каменця. И тако ополонившеся челядью и скотом, и отместившеся, возвратишася во свояси**»[162]. Це повідомлення джерела дуже важливе, оскільки показує мотивацію дій ворогуючих сторін у міжкнязівських чварах, які шукали в нападах один на одного матеріальний зиск – челядь та худобу. Зазначимо, що це єдине повідомлення літописів, що фіксує діяльність Володимира Ярославича галицького після його повернення до Галича. Важливим моментом тут є те, що Володимир діяв у тісній взаємодії з Рюриком Ростиславичем, що свідчить про те, що на цей час (тобто на середину 90-х рр.) уже зникла залежність галицького князя від суздальського володаря Всеволода Юрійовича, яка, за даними тенденційного на користь Всеволода суздальського хроніста, виникла в 1189 р. Тому ми не згодні з думкою М.Ф. Котляра про те, що Володимир Ярославич сидів «за широкою спиною володимирського князя на галицькому столі до самої смерті 1199 р.»[163].

У подальшому усобиця знову велася головним чином між Рюриком і Всеволодом, з одного боку, і чернігівськими Ольговичами – з іншого. Проте невдовзі ця боротьба набула нових рис, оскільки суздальський князь вирішив знову вдатися до звичної своєї стратегії нацьковування південноруських князів один на одного й послаблення їх цим. Зокрема саме в цей час Рюрик дізнався про сепаратні переговори Всеволода

з Ольговичами, у зв'язку із чим звинуватив того в порушенні хресного цілування[164]. Після цього Рюрик відібрав землі Всеволода в «Руській землі» й віддав їх своїм родичам. Отже, цей факт, як здавалось, свідчив про певне посилення київського князя в Південній Русі, однак відсутність подібних дій Рюрика проти Романа, з яким у нього, без сумніву, збереглися дуже напружені стосунки, доводить, що або це посилення не було значним, або вступати в конфлікт із сюзереном Волині Рюрик не мав змоги.

У другій половині 90-х рр. XII ст. події на Київщині на деякий час втратили для волинської адміністрації свою актуальність. Роман зберіг «причастя» в «Руській землі», але не мав тоді можливості продовжувати боротьбу з колишнім тестем, який досяг апогею своєї могутності. Водночас розорення волинських волостей князя не було значним, а сам князь почував себе настільки впевнено, що взимку 1196/1197 рр. навіть не побоявся залишити Волинь і здійснити великомасштабну воєнну акцію проти прусських ятвягів.

Київський літопис не дуже докладно розповідає про цю виправу волинян, оскільки він був написаний тим самим прихильником Рюрика, про якого вже йшлося вище. Цей похід, згідно зі свідченнями джерела, був відповіддю руських на напади балтів на володіння Романа («**бо воевали волость его**»)[165]. Можна припускати, що ці напади були спрямовані не на Володимирське князівство, а на територію Середнього Побужжя, зокрема на Берестейську волость, яка контролювалася Романом і безпосередньо межувала з Ятвягією. «**И тако Роман**, – розповідає літопис, – **вниде в землю их. Они же не могуче стати противу силе его, и бежаша во свои тверди, а Роман пожег волость их и отомъстився, возвратися во свояси**»[166].

Очевидно, наслідком цієї воєнної акції було поширення впливу Волині на Дорогичин, який у 1193 р. був розорений поляками. На користь такого висновку свідчать слова сина Романа Данила про спадкоємність його володіння цим містом, які він проголосив навесні 1238 р. після розгрому тут хрестоносців – представників Добжинського рицарського ордену: «**Не лепо есть держати нашее отчины крижевникомь**»[167]. У зв'язку із цим не

можна погодитися з думкою С. Зайончковського, Г. Роде, В. Цабаня та інших дослідників, які вважають, що Польща з кінця XII ст. до кінця 30-х рр. XIII ст. постійно володіла Дорогичинським князівством, і перебільшують вплив малопольських феодалів у Побужжі[168].

Прибалтійський регіон, вірогідно, і надалі перебував у полі зору волинського князя. На жаль, сучасні джерела більше нічого не повідомляють про бузько-прибалтійську політику Романа, проте вчені вже давно з великою увагою ставляться до свідчення пізньої польської хроніки Мацея Стрийковського, де йдеться про підкорення волинським князем не тільки ятвягів, а й литовців[169]. Ураховуючи подальшу хронологію подій життя Романа, можна припустити, що похід проти литовців він міг здійснити, найімовірніше, у 1197–1198 рр. Цікаво, що пізніше, під 1210 р., розповідається про погіршення взаємин Волині одночасно з ятвягами й литовцями, що наводить на думку про єдину до певної міри систему взаємин балтів зі східнослов'янським світом («**Бѣда бо бѣ в землѣ Володимерьстей от воеванья Литовьского и Ятвязьскаго**»[170]).

Безпосередньо в літописах кінця XII ст. ми не зустрічаємо інформації ні стосовно Волині, ні стосовно Галичини.

Розділ 6

Галицько-Волинське державно-політичне об'єднання наприкінці XII – на початку XIII ст.

Передумови виникнення Галицько-Волинського державно-політичного об'єднання. Наприкінці XII ст. відбулося створення єдиного державно-політичного комплексу з двох земель південно-західної частини Русі – Волинського та Галицького князівств. Безперечно, сам факт об'єднання князівств був унікальним для удільної доби. У той час характерними були процеси переміщення князів з одного князівського столу на інший, переходу тих чи інших земель з-під впливу одних князівських родин до інших. Це можна спостерігати на прикладі Волині, яка перебувала під владою Ігоревичів, потім Ізяславичів, а у XII ст. після тривалого конфлікту між Мономаховичами та Ольговичами стала спадковим володінням старшої гілки перших. Проведений вище розгляд державотворчих процесів та політичного розвитку земель Волині і Прикарпаття в попередній час дає змогу з'ясувати причини їх об'єднання в єдиний державно-політичний комплекс.

Тривале існування Галицько-Волинського державно-політичного комплексу (Галицько-Волинської держави), який періодично під впливом небажаного збігу негативних обставин розпадався, але згодом мав тенденцію до відновлення, є доказом невипадковості неординарної події-явища, що мала місце наприкінці XII ст. Віддаючи належне енергії, наполегливості, величезній мужності, вишуканій дипломатії та неординарному політичному розумові князя Романа Мстиславича[1], необхідно визнати, що створена ним держава виникла не випадково. Для з'ясування причин цього необхідно розглянути комплекс факторів та обставин, що мали місце в попередньому розвиткові краю.

Першим аспектом, очевидно, треба назвати етнополітичний фактор. Слов'яни Волині (дуліби, бужани, волиняни), а також хорвати Прикарпаття, до складу яких улилося чимало уличів і тиверців, мали єдине загальнослов'янське походження Важливим моментом, що вплинув на становлення тенденцій до єднання двох земель, слід назвати поступове складання в X–XII ст. передумов до створення на базі етнічних формувань типу племен та союзів племен нових за суттю етнічних об'єднань, які в перспективі стали складовими української середньовічної народності, а саме регіональних етнополітичних спільностей (народностей). Цьому процесові етнічної консолідації сприяли прийняття християнства, розвиток книжної культури та освіти у східних слов'ян.

З розвитком міст і торгівлі між Волинню та Галичиною посилилися економічні контакти, що сприяло зближенню населення двох земель. Через Волинь і Галичину проходили два дуже важливих транснаціональних шляхи. Перший шлях – це давній шлях із Центральної Європи у Східну, який проходив через німецьке місто Регенсбург, столицю Чехії Прагу, міста Малої Польщі (Краків, Люблін, Сандомир), галицький центр Перемишль, волинські центри Червен, Володимир, Луцьк, а потім ішов на Київ[2]. Другий шлях – це шлях з Балтійського моря в Чорне, який проходив по ріках Західний Буг та Дністер. Інколи його називають другим шляхом «з варяг у греки»[3]. Не викликає сумніву, що успішне функціонування цих шляхів могло бути забезпечене завдяки створенню міцного політичного середовища, яке сприяло б цьому функціонуванню.

Серед політичних факторів, які сприяли становленню єдиного державного комплексу в південно-західному ареалі Русі необхідно назвати два. Внутрішній політичний фактор був пов'язаний із прагненням населення краю подолати внутрішньополітичні негаразди, міжкнязівські конфлікти та боярські смути. Міжнародний політичний фактор був зумовлений бажанням мешканців Волині й Галичини забезпечити захист свого краю від зовнішньої загрози. А така загроза існувала, передусім на заході – з боку Польщі та Королівства Угорщини – і на південному сході – з боку кочовиків.

Виникнення Галицько-Волинського об'єднаного князівства. Наприкінці XII ст. після смерті Володимира Ярославича до Галича прибув на князювання волинський князь Роман Мстиславич. На жаль, давньоруські літописи не містять даних ні про час, ні про обставини цієї події. Дата її – 1199 р. – згадується лише в пізньому Густинському літописі, проте вона прийнята науковцями як достатньо достовірна[4]. У Яна Длугоша смерть Володимира датується 1198 р.[5] І.Я. Фроянов та А.Ю. Дворниченко не визнають факту створення єдиного Галицько-Волинського князівства наприкінці XII ст., однак їхня позиція не є переконливою, оскільки суперечить даним джерел, як давньоруських, так і польських[6]. Дещо пізніші повідомлення Суздальського літопису першої половини першого десятиліття XIII ст. фіксують перебування Романа в Галичі як даність. М. Волощук не заперечує проти факту створення Романом великої держави, проте вважає некоректним використання поширеного в літературі поняття «об'єднання Волині й Галичини». Більш правильно, на його думку, говорити про захоплення Волинню Галичини[7].

Про обставини другого зайняття Романом галицького престолу докладну інформацію містить хроніка Вінцентія Кадлубка, хоча при розгляді її в черговий раз необхідно нагадати про значну упередженість краківського хроніста щодо викладу подій на Русі. «У цей час, – починає розповідь Кадлубек, – помер князь Галіції Володимир, який не залишив по собі спадкоємців. Тому руські князі, хто за допомогою сили, а інші завдяки хитрощам, а деякі обома засобами прагнуть зайняти вільне князівство»[8].

На підставі цього уривку можна зробити висновок, що на той час уже не було на світі двох синів Володимира. Проте, як зазначає М.С. Грушевський, це не зовсім так, оскільки про них є згадка під 1218 р. в одній з австрійських хронік[9]. Якщо остання інформація правомірна, то можна припускати, що нащадки Володимира Ярославича тривалий час перебували в ув'язненні в Угорщині й абсолютно випали з політичного життя на Русі. Звичайно, угорська адміністрація, яка претендувала на Галичину, зовсім не хотіла появи на політичній арені легітимних претендентів на галицький стіл. Можливо, що саме з подачі угорців і поширювалися чутки про смерть братів Володимировичів .

Вінцентій не повідомляє, хто були наприкінці XII ст. князі – претенденти на Галич, але, судячи з подій 1187–1189 рр., а також часів уже після смерті Романа Мстиславича в 1205 р., можна припустити, що до цього гурту належало чимало південноруських володарів. У розповіді Вінцентія серед претендентів особливо вирізняється постать Романа, «найближчого сусіда». Хроніст зазначає, що через нестачу власних сил волинський князь звернувся по допомогу до Кракова, де місцевий князь Лешко схвально відреагував на бажання Романа зайняти стіл у Галичі. Під час переговорів, за версією польського автора, Роман обіцяв визнати себе намісником малопольського володаря в Галичині. І в цій інформації, і в подальшій розповіді Кадлубек прагне довести доцільність дій краківського князя стосовно волинського князя, підкреслює великий тріумф, який начебто мали польські воїни після завершення походу до Галича[10].

Слід зазначити, що позиція польського хроніста дуже суперечлива, оскільки він писав про ці події вже після конфлікту між Лешком і Романом у 1205 р.[11], а тому ставлення його до волинського князя вкрай негативне. Вінцентій особливу увагу приділяє описові жорстокостей Романа щодо галицьких магнатів. На жаль, в історіографії, яка давно визнає тенденційність інформації Кадлубка про Русь, саме під впливом його твору існують, на наш погляд дещо однобокі, уявлення про антагоністично ворожі відносини між новим галицьким князем і боярством краю. У Галичі, пише російський історик Л.М. Гумільов, Роман «настільки заплямував себе такими жорстокостями, що руський літописець вважав за потрібне не згадувати ці факти»[12]. Безумовно, у Романа в Галичині було чимало суперників, проте ще з часів його першої спроби зайняти стіл у цьому краї у нього й тут серед місцевого боярства було багато прихильників. За повідомленнями літопису, багато галичан залишили тоді Галич разом з Романом і знайшли притулок у його володіннях. Саме вони разом з волинянами в подальшому були Романові опорою в походах у Середнє Придніпров'я та проти половців на початку XIII ст., а пізніше, незважаючи на протидію інших боярських таборів, зорієнтованих на інших політичних лідерів, надавали підтримку його синам Данилові та Васильку.

У хроніці Вінцентія є важлива інформація про серйозну допомогу Романові в переддень зайняття ним нового столу з боку малопольських вельмож[13]. Приєднанню Галича сприяла й вигідна для Романа ситуація в Угорщині, де після смерті Бели III (1196 р.) розпочалася війна між його синами Емеріком та Андрієм (Ендре)[14]. Пізніше Роман уклав тісний союз з останнім, що відкрило для обох союзників можливість у досить сприятливих умовах вирішувати власні домашні справи. Зокрема, це дозволило Андрієві в 1205 р. стати угорським королем[15].

У польській літературі, виходячи зі свідчень Вінцентія, часто зустрічається погляд про залежність після 1199 р. Галичини від Кракова, а Романа – від Лешка[16]. Проте таке твердження далеке від історичних реалій, оскільки на той час Галицько-Волинська держава була значно сильнішою Малопольського князівства, володар якого, за спостереженнями Г. Лябуди, уже в другій половині 1199 р. втратив Краків і перейшов на князювання до Сандомира. Верховним князем Польщі (принцепсом) та краківським князем став дядько Романа по матері великопольський володар Мешко III[17]. Останній князював у Кракові до 1202 р., і з ним у галицько-волинського князя, схоже, розвивалися нормальні стосунки. Ця обставина сприяла проведенню активної діяльності Романа у Придніпров'ї в перші роки XIII ст.

Аналіз суперечливої й тенденційної розповіді Вінцентія про утвердження Романа в Галичі дає підстави думати, що бажання Лешка допомогти Романові в оволодінні підкарпатським краєм прихильно сприймалося у Кракові далеко не всіма місцевими магнатами. Вірогідно, головним аргументом малопольського князя для переконання своїх вельмож було бажання зміцнити дружні стосунки з руським союзником, а також прагнення використати військову експедицію для посилення позицій Малої Польщі на сході.

Матеріал Вінцентія свідчить, що завоювання галицького трону далося Романові не дуже легко, оскільки цьому чинила рішучий опір частина галицького боярства. Зауважимо, що в цій розповіді Кадлубек значно перебільшує роль свого патрона Лешка, якому хроніст приписує всі заслуги під час походу малопольського та волинського князів на Галич. Очевидно, що Лешко

надав Романові якийсь загін, що не могло вплинути на подальшу систему взаємин між князями[18].

Значно більш реалістичною є остання фраза про Романа у творі польського хроніста: «Отже, побудувавши на нещасті інших своє щастя, він за короткий час досяг настільки багато, що став повновладним володарем майже над усіма руськими землями і князями»[19]. Зазначимо, що цей запис у хроніці, мабуть, з'явився під впливом повідомлень про діяльність Романа на Київщині на початку XIII ст. і, безумовно, є перебільшенням хроніста.

Ми не можемо погодитися з думкою А.А. Горського, який вважає, що Галицьке князівство, подібно до Київського князівства удільної доби, з кінця XII ст. не мало власної династії і стало спільним «загальноруським» володінням[20]. Справді, у 1199 р. в Галичі припинилася династія Ростиславичів, а після короткого володарювання Романа Мстиславича тривалий час Галичина була яблуком розбрату між численними претендентами. Але наявність величезної конфронтації між різними феодальними володарями не є доказом існування якогось особливого статусу Галичини серед інших давньоруських земель. Подібними конфліктами рясніє вся історія середньовіччя, коли законні володарі часто позбавлялися престолу конкурентами. Немає сумніву, що в 1199 р. в Галичині з'явилася нова династія, засновником якої був Роман Мстиславич[21].

Діяльність галицько-волинського князя Романа та його адміністрації. Входження багатого, могутнього Галицького князівства до володінь князя Романа привело до зростання сили його державного володіння, політичного авторитету самого володаря, проте водночас це ж приєднання спричинило виникнення нових численних проблем і питань перед ним і його адміністрацією.

Передусім зайняття Галича в 1199 р. викликало велике невдоволення багатьох давньоруських князів, які не один рік мріяли заволодіти заможною південно-західною землею Русі. Це насамперед стосувалося наймогутнішого на той час князя Русі Всеволода Юрійовича суздальського, який після смерті

Володимира Ярославича в міру зростання сили Романа почав утрачати позиції на півдні східнослов'янського світу.

Величезну небезпеку в особі князя Романа вбачав для себе Рюрик Ростиславич, який намагався в умовах ворожого оточення міста з півночі, заходу і сходу зберегти за собою Київ. Водночас колишній тесть Романа не облишав надії й самому якось зміцнити свій вплив у підкарпатському регіоні Русі. Зайняття Романом Галича викликало невдоволення нещодавніх його союзників Ольговичів, які були в тісних родинних стосунках з померлим галицьким князем Володимиром Ярославичем і вважали саме себе законними спадкоємцями галицького столу.

Під 1202 р. в Суздальському літописі повідомляється: **«Вста Рюрик на Романа и приведе к собе Олговичев в Кыев, хотя пойти к Галичю на Романа. И ѵпереди Роман, скопя полкы Галичьскыє и Володимерьскыє и въеха в Русскую землю»**[11]. Питання про хронологію цитованих подій розглянув М.Г. Бережков. За основу для їх датування він узяв час походу Романа на половців, який, на думку дослідника, стався після вказаного вище виступу Романа проти Рюрика. Порівняння ж повідомлення про війну з кочовиками зі свідченням візантійського хроніста Никити Хоніата про бойові дії руських проти половців (датується автором зимою 1200–1201 рр.) привели вченого до висновку,

Похід князя Романа Мстиславича на Київ (1201 р.). Мініатюра Радзивилівського літопису XV ст.

що конфлікт між Романом і Рюриком стався перед цим, а саме в 1200 р.[23] - 1201 р.

На нашу думку, перебіг подальших подій у Південній Русі дає підстави думати, що запропонована М.Г. Бережковим хронологія подій потребує уточнення, а саме: війну між Рюриком і Романом слід датувати кінцем 1200 – початком 1201 рр., а похід Романа на половців стався взимку 1201–1202 рр.

Для підготовки до війни суперникам, а особливо Рюрикові, потребувалося чимало часу: необхідно було встановити контакти з чернігівськими князями, зібрати війська. Тому дещо спірним, на нашу думку, є виклад подій у книзі П.П. Толочка, який вважає, що Рюрик і Ольговичі вирішили напасти на Романа зразу ж після зайняття тим Галича[24]. Між завоюванням Галича і походом Романа на Київ пройшло як мінімум більше року!

Зовсім протилежну позицію займав С.М. Соловйов. Російський учений вважав, що Роман зайняв Галич у 1198 р., а в похід на Галич Рюрик вирішив іти в 1201 р., тобто через три роки, у зв'язку із цим історик запитує, чому Рюрик «так довго зволікав з походом проти зятя?»[25]. У нас є підстави думати, що ніякого зволікання в діях ні Рюрика, ні тим більше Романа Мстиславича не було!

Обставини виступу Романа Мстиславича проти Рюрика свідчать, що новий галицький князь, який і цього разу виявив себе передбачливим політиком, ретельно готувався до походу. Зокрема він налагодив дружні контакти з мешканцями столиці та інших міст «Руської землі», «чорними клобуками» («**Черныи Клобуци вси совкупившеся ехаша к Роману и что городов Русскых и ис тех людье ехаша к Романови**)»[26]. Є відомості, що в 1200 р. в Константинополі перебувало посольство галицького князя, яке уклало з Візантією союзну угоду[27]. Безпосередньо сам похід було здійснено блискавично, військо з Галича «**еха наборзе**», отже Рюрик до нападу не був готовий.

Коли Роман підійшов до Києва, перед містом до його дружин приєдналися «чорні клобуки», а мешканці міста відкрили «**ворота Подольская в Копыреве конци**»[28]. Перевага прихильників Романа була настільки відчутною, що невдовзі Рюрик та Ольговичі вимушені були розпочати переговори з галицьким

князем, у результаті яких Рюрик повинен був залишити Київ і їхати в Овруч, а Ольговичі – повернутися додому.

Заслуговує на особливу увагу остання фраза літопису про події 1201 р. **«И посади великый князь Всеволод и Роман Инъгваря Ярославича в Кыеве»**[29]. Участь Всеволода у вирішенні долі Києва пояснюється великим політичним і військовим авторитетом суздальського князя, зокрема на півдні Русі. Важливо, що незадовго до описуваних подій, у 1199 р., Всеволод значно зміцнив свої позиції, коли посадив у Переяславлі свого сина Ярослава, а в Новгороді – Святослава. Але, безумовно, запрошення Всеволода до переговорів щодо долі київського столу було свідченням не слабкості, а великого політичного хисту Романа як політика. Роман розумів, що Всеволод не може бути надійним політичним партнером, але за тих умов з ним треба було рахуватися. Вірогідно, що ця угода була підписана ще до походу Романа на Київ.

Чому Роман сам не захотів князювати в Києві? Тут було, на нашу думку, декілька причин. По-перше, князю Роману треба було ще думати про збереження і зміцнення позицій у Галичі; по-друге, сама практика політичного життя другої половини XII ст. застерігала сильних князів-суверенів від спроб зайняти самостійно стіл у Києві. Утвердження Романа в Києві як князя в той момент навряд чи привела б до посилення його позицій у місті на Дніпрі, а ворогів йому, без сумніву, додала б. У літописній констатації про вокняжіння Інгваря в Києві на першому місці вказується Всеволод, проте не треба забувати, що й у цьому випадку ми маємо джерело, прихильне не до галицького, а до суздальського князя. Саме поява волинського князя у столиці Русі є чіткою відповіддю, чия це була креатура.

Не слід вважати, що Роман посадив у Києві зовсім слабкого, другорядного князя[30]. За тих умов князь Роман міг розраховувати лише на близьких до себе волинських князів, серед яких (після нього самого) його двоюрідний брат Інгвар був одним з найбільш авторитетних. Цей князь згадується у «Слові о полку Ігоревім», пізніше, у 1212 р., він ще раз був князем у Києві[31]. На початку XIII ст. Інгвар Ярославич фактично виконував функції князя-намісника галицько-волинського князя у Києві, і є всі

підстави вважати, що справлявся він з ними на належному рівні. Нагадаємо, що тоді Романові продовжували безпосередньо належати стратегічно важливі володіння в Пороссі.

Б.О. Рибаков зазначав, що Роману Мстиславичу вдалося створити велике й могутнє князівство, яке він порівнює зі «Священною Римською імперією» Фрідріха Барбаросси[32]. Погоджуючись із таким порівнянням, зауважимо, що й одне, і друге державні утворення не були достатньою мірою консолідованими. Створивши величезну державу, Роман вимушений був розв'язувати чимало найскладніших проблем, що виникали в різних регіонах, серед яких найбільше турбот йому завдавали Галичина й особливо Київщина. Що стосується першої землі, то тут він використовував більше тактику «батога» щодо своїх суперників з боярських кіл. На Київщині, навпаки, він наполегливо прагнув зміцнити союз із силами, які допомогли йому під час штурму Києва (1201 р.).

У свою чергу, союзники Романа Мстиславича вимагали від нього реалізації їхніх власних намірів, що насамперед стосувалося проведення активної антиполовецької політики, ураховуючи, що в той час половецькі хани поводилися в південноруських землях досить агресивно. З цього погляду князь Роман був досить вигідною фігурою для населення Київщини, оскільки не був, на відміну від багатьох інших південноруських князів, пов'язаний якимись політичними або династичними зв'язками з володарями «степу». Тема боротьби з половцями особливо гостро постала перед Романом не тільки у зв'язку з його київською, а й із галицькою політикою.

У попередніх розділах уже зазначалося, що дністровсько-дунайський регіон перебував під пильною увагою галицької адміністрації, бо був частиною дуже важливого торговельного шляху, який поєднував Галичину з Болгарією та Візантією[33]. У зв'язку з цим, як паралель, необхідно нагадати позицію П.П. Толочка щодо Дніпровського торговельного шляху. Учений не без підстав вважає, що вся течія Дніпра до Чорного моря була підконтрольною Києву територією[34].

З кінця XII ст. в низинах Дністра та Дунаю спостерігалося різке зростання активності половецьких орд. І.О. Князькій

вважає, що тоді в цьому регіоні навіть склалося нове половецьке об'єднання – Придунайська Куманія[35]. Хоча, вірогідно, активну роль у подіях на Дунаї відігравало придніпровське об'єднання половців. Нова ситуація у степовому краї викликала велике занепокоєння мешканців Галичини, бо несла загрозу пов'язаному з нею слов'янському населенню Придністров'я, зачіпала інтереси всіх південноруських земель та їхніх володарів.

М.Ф. Котляр, розглянувши повідомлення візантійського автора Никити Хоніата про війну Романа Мстиславича з половцями й порівнявши цю інформацію з даними про інші події візантійської історії, зробив висновок, що десь у 1197–1198 рр. відбувся похід Романа Мстиславича, який тоді ще не був галицьким князем, проти половців. На думку вченого, цей похід передував антикочівницьким акціям руського князя початку XIII ст., про які розповідають давньоруські літописи[36]. У свій час ми погодилися з таким висновком[37], проте зараз вважаємо, що він потребує перегляду. Інформація Никити Хоніата про війну Романа з половцями, яка, до речі, дається у зв'язці з повідомленням про війну Романа з Рюриком, є не хронологічно прив'язаною, а узагальненою: вона охоплювала низку різних за часом подій[38]. Тому водночас ми не можемо підтримати й погляду М.Г. Бережкова, який прагне використати інформацію візантійського історика для датування літописного повідомлення про перший похід Романа на початку XIII ст. Цей похід він датує зимою 1200–1201 р.[39], хоча є більше підстав довіряти безпосередній літописній хронології. Отже, можна погодитися з позицією польського дослідника Х. Гралі про те, що було тільки два походи проти половців на початку XIII ст.[40] Перший з них відбувся взимку 1201–1202 р.

Про цей похід Романа Мстиславича проти половців суздальський літописець повідомляє лаконічно, але досить змістовно: **«Тое же зимы ходи Роман князь на Половци и взя вежѣ Половечьскые и приведе полона много и душь хрстьянскыхъ множство отполони от нихъ»**[41]. «Вежами» в давньоруських літописах називалися місця стійбищ кочовиків[42], у даному разі – місця їхнього постійного перебування, своєрідні політичні центри степовиків. Деякі дослідники, на нашу думку небезпідставно, вважають, що тоді в половців уже було раннє державне утворення[43].

На той час половецькі орди вже чітко розділилися на два головні угруповання: донських і дніпровських половців. Протягом XII ст. об'єктом походів руських князів найчастіше були зимовища донських половців на р. Сіверський Донець. Проте на межі XII–XIII ст., після смерті хана Кончака, боротьба з ними вже припинилася, незважаючи на те, що саме в цей час формування донських половців досягло апогею свого розвитку. Є всі підстави вважати, що Роман у 1201–1202 рр. завдав удару по дніпровських «вежах», розташованих у низинах Дніпра, у так званому Лукомор'ї[44]. Саме звідси половці ходили в низини Дунаю та на Балкани. Похід Романа об'єктивно був дуже важливим для нормалізації ситуації на південному кордоні, бо створювалися умови для припинення руйнівних нападів кочовиків. Проте нові князівські усобиці невдовзі перекреслили результати виправи Романа.

«Взять бысь Кыев Рюриком и Ольговичи и всею Половецьскою землею и створися велико зло в Рускстей земли, якого же зла не было от крещения над Кыевом», – з драматизмом розповідає про події наступного року суздальський літописець[45]. Нападники розорили нижню та верхню частини міста, половці захопили велику кількість полонених. Англійський дослідник історії Русі Дж. Феннел, визнавши певне перебільшення книжником масштабів розорення міста, усе ж справедливо зазначає, що тоді Києву було «завдано страшного удару, після якого він довго не міг оговтатися»[46]. Залучення половців, жорстоке розорення столиці, масові вбивства та насильства над мирним населенням – усе це було показником гостроти відносин Романа з Рюриком та чернігівськими Ольговичами. Звернімо увагу, що під час походу на половців у 1201–1202 рр. ніхто з південноруських князів не підтримував князя Романа.

На час нападу на Київ, що стався в січні 1203 р., Романа в місті не було. Його намісникові Інгварю Ярославичу вдалося врятуватися з розореного міста втечею. Сам ініціатор страшного розорення столиці – Рюрик Ростиславич, вірогідно через побоювання помсти з боку Романа, повернувся до Овруча, залишивши в Києві свій гарнізон. І тут сталася подія, яка ще раз показала великі здібності Романа як політика, як дипломата.

Через місяць після подій у Києві галицький князь прибув до Овруча й уклав з Рюриком угоду.

Згідно з цією угодою, Рюрик відмовлявся від союзу з половцями та Ольговичами («**отводя и от Олговичь и от Половець**»), а Роман погоджувався – немало-небагато – на повернення колишнього тестя до Києва. Гарантом цієї угоди, згідно з інформацією Суздальського літопису, став Всеволод, який невдовзі «**не помяну зла Рюрикова, что есть сотворило у Рустѣ земли, но да и ему опят Киев**»[47]. Дж. Феннел вважає, що ця угода свідчить про слабкість Романа, бо «реальна влада, як і раніше, перебувала в руках князя Суздальської землі»[48]. На нашу думку, цього разу історик дає дуже спрощену оцінку овруцьким переговорам. Перед Романом стояла дуже складна проблема: ліквідувати антикиївський альянс Рюрика з Ольговичами та половцями. Застосування таких заходів, як ведення бойових дій проти них (і це показала практика 90-х рр. XII ст.), навряд чи дало б швидкий і належний результат, а призвело б до нового ослаблення південноруських земель, зробило їх легким об'єктом для нападів кочовиків. Зрозумілою була й позиція Всеволода, який явно не бажав посилення Романа у Придніпров'ї. Не виключено, що й напад Рюрика і його союзників на Київ відбувся з мовчазної згоди сильного суздальського князя.

У тому ж 1203 р. до Суздаля прибуло посольство від Романа з пропозицією до Всеволода сприяти відновленню мирних відносин між галицько-волинським і чернігівськими князями. Через деякий час така угода була укладена[49]. Наслідком умілої дипломатії Романа стало створення великої коаліції руських князів проти половців. Серед цих князів літопис крім Романа, згадує зокрема Рюрика Ростиславича, переяславльського князя Ярослава, сина Всеволода, та племінників Рюрика – Мстиславичів. Новий похід у степ завершився великою перемогою. «**И взяша Рускии князи полону много, и стада их заяша и возратиша во своя си с полоном многим**»[50].

Цим походом Роман здійснив свій намір – розколоти, посварити й ослабити своїх суперників. Можливо, це відчули Ольговичі, які не брали взагалі участі у війні з половцями. Уміла політика галицького князя сприяла зміцненню його стосунків

з давнішніми союзниками – київським населенням і «чорними клобуками», які стояли чітко на антиполовецьких позиціях і ворожо ставилися до Рюрика. Тому не викликає подиву, що на зворотному шляху зі степу у Треполі між Романом і Рюриком стався конфлікт. **«Роман ем Рюрика и посла в Киев и постриже в черници и жену его и дщерь его»**. У літописця немає сумніву щодо причин цієї події, оскільки перед цим **«ту было мироположение в волостех, кто како терпел за Рускую землю»**[51]. Князь Роман наділив усіх своїх нещодавніх союзників по походу проти половців земельними володіннями. Синів Рюрика Ростислава та Володимира Роман захопив у заручники, щоб утримувати їх у Галичі.

Безумовно, події на півдні, посилення політичної ваги Романа викликали невдоволення Всеволода Юрійовича, який став вимагати звільнення Рюриковичів. **«Роман послуша великого князя и зятя его пусти, и бысь князь Киевский, и брат его пусти»**[52]. О. Андріяшев висловив сумнів щодо змісту наведеної літописної інформації про Ростислава Рюриковича й зазначає, що слова **«и бысь князь Киевский»** в дійсності мають відношення до

Постриження Романом Мстиславичем князя Рюрика Ростиславича в ченці (1203 р.). Мініатюра Радзивилівського літопису XV ст.

Романа[13]. Заперечивши цю думку, М.С. Грушевський пише, що перебування в чернецтві Рюрика при одночасному князюванню в Києві його сина Ростислава свідчить про велику залежність останнього від Романа. Той «своїми укладами з Всеволодом фактично поставив себе на рівні з ним, так що в політичній системі давньої Руської держави над старшим, бідним Києвом підіймалися тепер два нові політичні центри: полуденний Галич і північний Володимир суздальський»[14]. Близьку до цього автора позицію займає М.Ф. Котляр, який вважає, що Роман утримував Київ за собою, але сидів на троні в Галичі[15].

На нашу думку, з ініціативи Романа Мстиславича на півдні Русі склалася нова політична система, яку можна умовно назвати системою «колективного патронату», коли двоє найможутніших володарів Русі, не претендуючи особисто на стольний трон, домовилися про спільний контроль над ним, посадивши тут номінального правителя. Така система була показником, з одного боку, значного ослаблення князівської влади в Києві, а з іншого – збереження величезного авторитету міста в політичному житті Східної Європи. Для Романа така система відкривала значні можливості для збереження досягнутих політичних результатів на сході, зокрема припинення міжкнязівських усобиць у Південній Русі[16]. Тоді Київщина фактично перетворилася у васальне від галицько-волинського князя князівство-намісництво.

Важливим свідченням створення нової системи політичного устрою в Південній Русі є те, що наприкінці 1204 р., згідно з літописом, **«целоваша крст Олговичи к великому князю Всеволоду, и к его сынам, и к Романови, и возвратишася во своя си»**[17]. Завершення гострих конфліктів на півдні Русі позначилося й на її міжнародному становищі. Зокрема візантійський історик Никита Хоніат спеціально розповідає про війну Романа з Рюриком на початку XIII ст.[18] Ця увага була викликана занепокоєністю візантійців вищезгаданими подіями, оскільки міжусобиці князів сприяли активізації спільних для Русі та Імперії ворогів – половців.

Отже, Роман Мстиславич пішов на поступки Всеволодові Юрійовичу, посадивши в Києві зятя того – Ростислава. Розуміючи

певну нестабільність свого становища в Галичі і, безумовно, турбуючись про долю своїх нащадків (нагадаємо, у 1201 р. від другого шлюбу з Ганною в Романа народився син Данило, а в 1203 р. – Василько), галицький князь прагнув до створення нової стабільної системи заміщення князівських столів на Русі, яка сприяла б припиненню боротьби між князями, у тому числі припинила численні, часто безпідставні претензії різних династів на Галич і Київ.

Завершуючи цей сюжет, необхідно зауважити, що в історіографії під впливом повідомлень Суздальського літопису поширене уявлення про значну силу Всеволода суздальського стосовно південноруських володарів. Зокрема вплив князя Всеволода на політичні процеси в південноруських землях явно перебільшував В.Й. Ключевський, а із сучасних істориків таку позицію займає вже згаданий вище Дж. Феннел.

На наш погляд, аналіз реальних подій на початку XIII ст. не дає підстав для такої категоричності. Московський історик А.А. Горський справедливо зазначає, що протягом другої половини XII – перших років XIII ст. можна спостерігати поступове зменшення реального впливу суздальських князів на Південну Русь. «На початку XIII ст., – вважає вчений, – принаймні не слабше Всеволода був Роман Мстиславич (після захоплення Галича)»[39].

У праці В.М. Татищева вміщено інформацію про те, що після згаданих вище подій князь Роман, бажаючи припинити міжусобиці і створити умови для стабільного захисту південноруських кордонів від половців, запропонував створити систему «доброго порядку» державного устрою Русі. Цей «добрий порядок» насамперед зводився до того, щоб шість наймогутніших князів Русі (суздальський, чернігівський, галицький, смоленський, полоцький і рязанський) обирали київського князя як головного володаря Русі[40].

Свого часу М.С. Грушевський, розглядаючи повідомлення В.М. Татищева, вважав його пізньою підробкою[41], проте ставлення сучасної історіографії до цієї інформації російського історика XVIII ст. змінилося. Так, Б.О. Рибаков у 1963 р. висловився на користь вірогідності проекту державного устрою князя

Романа[62]. Пізніше М.Ф. Котляр та П.П. Толочко, проаналізувавши ретельніше працю В.М. Татищева, висловилися ще категоричніше щодо реальності проекту «доброго порядку» Романа, навели аргументи на підтвердження давнього походження пам'ятки, яку використав історик[63]. Останнім часом додаткові важливі аргументи на користь реальності системи «доброго порядку» Романа навів Л.В. Войтович[64]. О.П. Толочко у спеціальній статті, а потім у монографії зробив спробу поставити під сумнів вірогідність створення Романом Мстиславичем системи «доброго порядку». Для цього автор дуже докладно вивчив історію появи у праці російського історика матеріалу стосовно даного сюжету й дійшов висновку, що вона була пов'язана з певними ідеологічними установками російського ідеологічного життя XVIII ст., які прагнув провести В.М. Татищев у своїй праці, використовуючи сюжет з давньоруської історії[65]. Не вступаючи в дискусію з О.П. Толочком з приводу далеко не безперечної останньої тези, зазначимо, що навіть її визнання не є підставою для спростування факту можливості розробки проекту князем Романом. Сумніви щодо автентичності розповіді В.М. Татищева щодо проекту Романа Мстиславича висловлює й О.А. Купчинський[66]. Не є аргументованою точка зору Б.І. Яценка, який вважає, що проект князя Романа Мстиславича було підготовлено після 1196 і до 1199 рр., тобто до моменту завоювання князем Галича[67]. Важливим і актуальним цей проект міг стати для Романа тільки після завоювання Галича, оскільки легітимність його прав на Галицьку землю не була безспірною.

Факти із життя Південної Русі та з біографії Романа початку XIII ст. дають додаткові аргументи на користь реальності створення Романом проекту нового політичного устрою Русі. Система «доброго порядку» не суперечила конкретній діяльності галицького князя й повністю узгоджувалася зокрема з його діями після другого походу проти половців, коли він здійснив на півдні Русі «**мирополоѡение в волостех, кто како терпѣл за Рускую землю**»[68]. Ця система реально враховувала тогочасний розклад політичних сил. Поява у проекті серед князів-виборців рязанського й полоцького князів була значною поступкою галицько-волинського володаря Романа суздальському князеві, гарантувала

йому половину голосів при виборах київського князя. Система нового порядку заміщення київського столу майже не залишала для Романа Мстиславича надій стати київським князем, проте гарантувала його родині в майбутньому спадкові права на галицький трон, клала край можливим зазіханням на Галич з боку інших князів, створювала умови для подолання можливої конфронтації із суздальськими володарями. Відсутність у списку князів-«виборців» волинського князя дає підставу вважати, що Волинь у системі «доброго порядку» ставала складовою єдиного галицько-волинського державного комплексу. У проекті Романа були й дуже цікаві ідеї щодо обмеження можливості дроблення невеликих удільних князівств. Додатковим аргументом на користь того, що в розповіді В.М. Татищева про намагання Романа створити нову систему державного управління є реальне історичне підґрунтя, є те, що в літописному повідомленні про битву на річці Калці «старійшинами» названо саме київського, чернігівського та галицького князів (тобто трьох із шести володарів згаданих у проекті Романа!)[69].

Поява ідеї обрання великого київського князя саме в Романа була не випадковою, оскільки він, крім традицій і практики державного життя Русі, добре знав систему державного управління в Польщі, знав, як обираються могутніми німецькими герцогами королі в Германії, які згодом, після коронації в Римі, ставали імператорами. Проблема встановлення порядку у феодальному суспільстві в той час гостро стояла й в Англійському королівстві, що в 1215 р., як відомо, зумовило прийняття «Великої хартії вільностей», а ще пізніше, у 1265 р., стало причиною створення в цій країні парламенту.

Отже, на наш погляд, є всі підстави довіряти інформації, що збереглася у праці В.М. Татищева, про проект «доброго порядку», який запропонував Роман Мстиславич іншим давньоруським князям. Але, згідно з повідомленням того ж автора, князі не захотіли збиратися на князівський з'їзд. Дуже насторожено поставився до проекту суздальський князь Всеволод, вірогідно через те, що реалізація його юридично урівнювала Всеволода з іншими п'ятьма князями – суб'єктами запропонованої Романом нової системи політичного устрою Русі, а також

Будівля англійського парламенту. Сучасний вигляд

створювала для суздальських князів обмеження щодо можливості втручання у справи Південно-Західної Русі.

Про політичні обставини загибелі Романа Мстиславича. У 1205 р. увагу Романа в черговий раз привернула Польща. Улітку того року галицький князь здійснив похід проти малопольського князя Лешка Бялого та його брата мазовецького князя Конрада. Під час виправи Роман Мстиславич загинув. Обставини походу галицьких та волинських полків у Польщу викликали чимало запитань у дослідників. Передусім у старій польській літературі під впливом польських середньовічних хронік і рочників часто ставилося запитання, як могло так статися, що Роман почав війну проти своїх найближчих родичів, з якими в нього (як з Лешком і Конрадом, так і з їхнім батьком Казимиром) завжди були добрі, союзницькі відносини[70]. Однак діяльність князя Романа слід розглядати не в контексті розвитку його родинних династичних зв'язків, а виходячи з його намагань зміцнити позиції власної держави.

На той момент князь Роман використав усі свої можливості щодо реалізації політичних намірів у Наддніпрянщині. Зазначимо, що, безумовно, статус-кво, який склався тут після подій 1203–1204 рр., навряд чи влаштовував князя, проте посилення тут власного тиску відкривало перед Романом перспективу тривалої і, значною мірою, безрезультатної війни. Це він прекрасно зрозумів ще в попередні роки.

Вище вже зазначалося, що у Волині та Малої Польщі постійно існував район спірних претензій, а саме – басейн Західного Бугу й, до певної міри, Ятвягія[71]. Роман після смерті свого дядька Казимира II тривалий час підтримував його малолітніх синів

Похід князя Романа Мстиславича під Завихост (червень 1205 р.). Мініатюра Лицевого літописного зводу XVI ст.

Лешка та Конрада, однак у лютому 1203 р. ситуація в Польщі докорінно змінилася: у цей час помер головний суперник краківського князя Лешка Бялого – Мешко Старий, і малопольський володар реально став претендувати на право бути князем-сеньйором, тобто великим князем усієї Польщі. У таких умовах, зрозуміло, Роману впливати на ситуацію в Польщі було б значно складніше, оскільки Казимировичі ставали не тільки самостійними політичними фігурами, а й у перспективі – продовжувачами східної політики батька, про яку вище вже йшлося[72].

Конфлікт між нещодавніми союзниками виник, як можна припускати з контексту джерел, з ініціативи галицького князя. Десь через рік, у 1206 р., під час зустрічі з вдовою Романа Ганною князь Лешко Бялий, за свідченням Галицько-Волинського літопису, заявив, що він не знає причин, які призвели до війни, і висловив припущення про підступні дії якогось Володислава, що спричинили виникнення конфлікту («**бѣ бо Володислав лестя межи има**»[73]). Більшість дослідників поділяє точку зору, що цим «Володиславом» був великопольський князь Владислав Ласконогий, син князя Мешка III Старого[74], який на підставі засад сеньйорату як старший у польській князівській родині також прагнув отримати краківський стіл.

Г. Лябуда, розглядаючи проблему міжкнязівської боротьби в Польщі на початку XIII ст., зазначає, що джерела дають

суперечливу інформацію щодо спадкоємця Мешка III Старого на краківському столі. Згідно зі свідченнями одних пам'яток, цей стіл рік займав Владислав, а потім до Кракова прийшов Лешко Бялий, а згідно з інформацією інших, до яких згаданий дослідник схиляється більше, – Владислав князював у Кракові до зими 1205–1206 рр.[75] Нам остання версія також видається більш вірогідною. А з неї випливає, що з приходом до влади у Кракові Владислава, представника великопольської гілки Пястів, у Романа продовжували розвиватися нормальні добросусідські відносини з володарем сусідньої держави й водночас малопольським князем. Такий стан справ продовжувався до початку 1205 р., поки Лешко, на той час сандомирський князь, і його брат, мазовецький князь Конрад, не розпочали війни проти Владислава. Ситуація для Владислава виявилася, очевидно, складною, а тому він попросив допомоги в Романа. Загибель Романа 19 червня 1205 р. зумовила посилення позицій Лешка та Конрада Казимировичів, а перший, вірогідно, уже на початку 1206 р. зайняв Краків[76].

Участь Романа в конфлікті Пястів пояснюється тим, що галицький князь був зацікавлений у певному посиленні Владислава Ласконогого як противаги Лешку й Конраду, оскільки це давало йому реальну можливість і надалі впливати на розвиток ситуації в Польщі. Нападом на Малу Польщу, Роман Мстиславич хотів, використовуючи протиріччя між Пястами, посилити свої впливи в західнослов'янській країні. Цілком вірогідно, що галицько-волинський князь прагнув приєднати до Волині частину території Польщі. Як і під час інших воєнних акцій, є підстави думати, що в сусідній країні його чекало чимало прибічників, а саме – певна група впливових малопольських вельмож. Ці симпатики, як свідчить літопис, збереглися й після смерті галицького володаря. До них, зокрема, належав могутній малопольський воєвода Пакослав, який толерантно, а часто дружньо ставився до нащадків Романа Данила та Василька в найбільш скрутні для них часи[77].

Завершуючи розгляд цього сюжету, слід зазначити, що напередодні свого останнього походу Роман уклав угоду з новим угорським королем Андрієм II. Відомо, що після смерті Бели III

його сини Емерік (Імре) та Андрій (Ендре) вели гостру боротьбу між собою, у якій останньому допомагав галицько-волинський князь. 30 листопада 1204 р. Емерік VI помер, а Роман незабаром підписав з новим королем Угорщини Андрієм II угоду про допомогу та патронат над дітьми в разі смерті когось із володарів[78]. На думку М.Ф. Котляра, тоді ж було задумано укладання династичного союзу між галицьким та угорським домами: Роман мав одружити Данила з дочкою Андрія II[79].

У ряді наших праць ми висловлювали свою незгоду з точкою зору багатьох істориків, які вважають, що виправа князя Романа в Польщу в червні 1205 р. була частиною масштабної експедиції галицько-волинського володаря в Саксонію з метою втручання у війну між Вельфами та Гогенштауфенами[80]. Відмова від цієї популярної версії, яка була створена на підставі пізньої інформації французького хроніста Альбріка[81], жодною мірою не применшує взагалі масштабів міжнародної діяльності галицько-волинського князя, у тому числі і взаємин з латинським Заходом. Так, про контакти галицько-волинського князя з Германією свідчить досить загадковий запис про смерть Романа в поминальнику (синодику) бенедиктинського монастиря св. Петра в Ерфурті: «XIII Kal. Julii Romanus, Rex Ruthenorum, hic dedit nobis XXX marcas» (В 13 календи липня [тобто 19 червня. – *Авт.*] Роман, король Русі, який надав нам 30 марок)[82]. Зазначена в документі дата стала вихідною для ідентифікації згаданого в ньому Романа, «короля Русі», оскільки саме 19 червня 1205 р. в день пам'яті св. Гервасія та Протасія загинув галицько-волинський князь Роман Мстиславич[83].

На нашу думку, навряд чи цей цінний дарунок (7 кг срібла) можна пов'язувати з торговельними зв'язками Південно-Західної Русі зі Східною Німеччиною[84] або з якимись симпатіями Романа до католицтва[85]. Наявні джерела не дають підстав для висловлювання більш-менш аргументованої версії щодо обставин виникнення повідомлення поминальника, проте можна зробити припущення про можливе перебування Романа в дитинстві протягом певного часу на вихованні в ерфуртських бенедиктинців. Зауважимо також, що руські князі (матері яких досить часто були католичками), як правило, були толерантними в питаннях

віри, не дуже розбиралися в розбіжностях між двома гілками європейського християнства. Остання риса взагалі була характерною для Русі XI–XII ст.[86]

Ситуація почала змінюватися лише в XIII ст. у процесі зростання загального тиску католицького релігійного світу на Східну Європу, який розпочався захопленням Константинополя хрестоносцями в 1204 р., агресією католицьких країн, у першу чергу Германії, Данії та Швеції, у Прибалтиці та в Карелії[87]. Що ж до дарунку Романа ерфуртським бенедиктинцям, то, на нашу думку, давньоруський князь, життя якого було тісно пов'язане з Польщею та Германією, підтримував якісь давні, особисті стосунки з монахами ерфуртського монастиря.

Держава Романа Мстиславича та його нащадків у політичному житті Східної Європи. В історіографії, до певної міри під впливом обставин політичного життя вже XX ст., не виникло єдиного підходу щодо характеристики державно-політичного комплексу, який утворився значною мірою внаслідок активних дій князя Романа Мстиславича на межі XII–XIII ст. Нагадаємо, що у працях, які належать до так званої радянської історіографії, ігнорувалися тісні генетичні зв'язки південноруських князівств Русі з майбутньою Україною, а в об'єднаному князівстві Романа вбачалася швидше історична випадковість, ніж закономірність.

Інші погляди були притаманні українським дослідникам, які працювали в XIX – на початку XX ст., а також історикам, котрі вивчали українську давнину в діаспорі. За їхніми спостереженнями, XII – перша половина XIII ст. – це один з періодів в історії України, а князівство Романа Мстиславича слід розглядати як одну з українських держав у ланцюгу головних державних формувань української нації протягом століть існування останньої. Проте цей висновок не був підкріплений створенням спеціальних монографічних досліджень із цієї проблематики, яка в сучасній науці і стала предметом наукової дискусії.

Спостереження політичних процесів у порівняльно-хронологічному плані дає підставу говорити, що на певному етапі розвитку середньовічного суспільства для багатьох країн притаманний перехід від етапу існування державності у формі

системи або конфедерації державних формувань у вигляді князівств (герцогств, графств, баронств тощо) до етапу поступової трансформації централізованих держав. На цьому перехідному етапі за рахунок об'єднання різних за статусом державних утворень можна спостерігати виникнення складних за формою та характером розвитку державно-політичних структур.

Тут можна згадати хоча б синхронну за часом до князівства Романа так звану державу Плантагенетів XII ст., до складу якої, крім Англійського королівства, входили численні французькі володіння. Останні за обсягом були більшими, ніж землі, що безпосередньо підкорялися французькому королю. Як володар численних французьких володінь, які тягнулися від Нормандії на південь до Піренеїв, король Генріх II Плантагенет формально був васалом французького короля Філіппа II Августа й водночас найзапеклішим його ворогом[88]. Дослідники часто характеризують політичне формування Генріха Анжуйською державою й навіть Анжуйською імперією, незважаючи на те, що її монарх як суверен правив лише в Англії[89]. Проте остання не належала до головних володінь Плантагенета, і на острові Генріх майже не жив. Відомо, що Генріх Плантагенет не тільки прагнув підкорити Францію, а й хотів стати справжнім імператором, у зв'язку із чим допомагав Ломбардській лізі проти германських Штауфенів[90].

Конфлікт між двома династіями – Плантагенетами та Капетингами – на терені Франції пізніше, як відомо, призвів до тривалої Столітньої війни. У XIII–XV ст. володіння бургундського герцога у Франції також були більшими за масштабом, ніж володіння короля Франції. Проте поступово, значною мірою внаслідок ідеологічно-політичних чинників, саме довкола короля як легітимного сюзерена Франції йшов процес об'єднання держави, який завершився на межі XV–XVI ст.

Не менш цікавим у цьому аспекті може бути приклад Германської імперії, до складу якої входило Чеське королівство, яке за тими ж ідеологічними ознаками мало всі риси справжньої держави, але фактично це була «держава в державі». Більше того, формально германські імператори, імператори «Священної Римської імперії», постійно заявляли претензії на свою

зверхність над усіма монархами середньовічного світу"[1]. Паралельно можна зазначити, що візантійські імператори вважали себе не тільки володарями у своїй власній державі, а й монархами всього християнського світу"[2].

Повертаючись до процесів на Русі кінця XII – початку XIII ст., необхідно підкреслити, що саме в цей час на східноєвропейському обширі формувалися два державні утворення, які потенційно, на перспективу, мали найбільші шанси стати ядрами майбутньої централізованої держави. Це – Владимиро-Суздальське та Галицько-Волинське князівства"[3]. М.Ю. Брайчевський справедливо вбачає, що на формування нових державних утворень у Східній Європі впливали як політичні чинники, що зводилися до формування нових систем управління відповідно у Владимиро-Суздальській і Галицько-Волинській землях, так і чинники етнічного розвитку, які були зародками формування східнослов'янських народностей. Проте важко погодитися з думкою автора, що на межі XII–XIII ст. Київ уже не цікавив північноруських князів"[4]. Конкретні факти перших років XIII ст. свідчать, що доля як Києва, так і всієї Південної Русі перебувала під пильним оком Всеволода Велике Гніздо.

Тут, на наш погляд, слід говорити про інше. Якщо в середині XII ст. суздальські князі в рамках конфедерації давньоруських князівств як представники династії Рюриковичів змагалися за київський стіл, то з другої половини XII ст. Київ та південноруські землі стали об'єктом інтересів Владимиро-Суздальського державно-політичного новоутворення, володарі якого прагнули диктувати свою волю князям Південної Русі. До певної міри цю політику можна розглядати як прояв зовнішньополітичної діяльності північного державно-політичного формування. Складність політичного процесу у східнослов'янському регіоні полягала в тому, що на Русі не було легітимно визначеного володаря-суверена типу західноєвропейського монарха – короля.

Цікаво, що стосовно володаря Галицько-Волинської держави спостерігалася тенденція книжників якось «підняти» його статус на державно-ідеологічному рівні. Саме це можна спостерігати в намаганні південноруських книжників створити парадигму ідеального володаря на прикладі князя Романа Мстиславича,

а також використати для його визначення титул «цар». Важливо відзначити, що західноєвропейські хроністи використовували щодо Романа титул суверенного володаря «гех» (король)[95]. Могутнім і суверенним князем вимушений був визнати Романа Мстиславича краківський єпископ Вінцентій„ який в останній книзі своєї хроніки пише, що Роман «став повновладним володарем майже над усіма руськими землями і князями»[96]. Пізніше, у 1253 р., уже офіційно від папського посланця Оппізо королівську корону отримав Данило, після чого галицькі книжники постійно прагнули називати його цим, не характерним для Русі титулом[97]. Прийняття Данилом королівського титулу мало велике дипломатичне та ідейно-політичне значення для самоутвердження його як володаря могутньої суверенної з позицій тодішньої європейської ідеології держави в Південно-Західній Русі.

Ще в XIX ст. стосовно державного об'єднання князя Романа та його нащадків (до середини XIV ст.) використовувалося поняття «Галицько-Волинська держава». Але після Другої світової війни в радянській історіографії на таке визначення вказаного державно-політичного формування було накладено ідеологічне табу, а вживання цього терміна в українській емігрантській літературі без будь-яких роз'яснень фактично призвело до його наукового нівелювання. При цьому ні та, ні інша наукові школи достатньо глибоко тематикою державного поступу Волині й Галичини не займалися.

Щодо Північно-Східної Русі проблематика державного розвитку в удільну добу не набула якоїсь гостроти, і це викликано зовсім не тим, що цей край протягом 240 років перебував під патронатом золотоординських володарів, а суверенність більшості північноруських князівств тривалий час була обмеженою та умовною. При розгляді історії Владимиро-Суздальської землі, починаючи із середини XII ст. й закінчуючи серединою XIII ст., у літературі йдеться про існування в краї самостійного державного життя, і це не викликає абсолютно ніяких заперечень[98]. Така розбіжність в оцінці поступу різних регіонів Русі, на наш погляд, пояснюється значним впливом на роботу дослідників позанаукових чинників.

Для об'єднаного князівства Романа Мстиславовича були характерні важливі ознаки держави, а саме: наявність державної території, системи державного управління, відповідної ідеології. Але ця держава одночасно існувала в рамках конфедерації давньоруських земель-князівств, а тому програмою діяльності галицько-волинських володарів Романа та його сина Данила було збирання всіх давньоруських земель". Зазначаючи це, необхідно підкреслити, що тогочасні політичні програми та ідеї за своєю формою мали консервативний характер, оскільки передбачали прагнення до повернення випробуваних часом, але колишніх політичних форм. Немає сумніву, що реалізація цих програм не могла повернути хід історії назад (О.Є. Пресняков дещо наївно вважав, що діяльність Романа «зупинила на короткий час коло історії в долі Південної Русі»)[100]. Одним із проявів реалізації зазначених програм, вірогідно, і була спроба створення системи «доброго порядку», яку галицько-волинський князь запропонував утілити з метою подолання удільної роздробленості й відновлення колишньої відносної єдності Русі.

У нас є всі підстави розглядати політичний комплекс, який контролював князь Роман Мстиславич, а саме: території Волині, Галичини, Пониззя (середньої течії р. Дністра), Побужжя (волинської «Украины») та Київщини[101], як державу, що потенційно мала шанс у перспективі трансформуватися в більш стабільну державну структуру. На жаль, на державно-політичні процеси в південноруських землях мали різко негативний вплив несприятливі для слов'янства Східної Європи зовнішні чинники, а саме: спочатку навала монголо-татарських ханів, а пізніше, у середині XIV ст., експансія польських, угорських та литовських феодалів[102].

У літературі, очевидно не без підстав, домінує точка зору, що утворення великого державно-політичного формування в Південно-Західній Русі значною мірою було наслідком особистої енергії, вдачі й таланту князя Романа, смерть якого, у свою чергу, засвідчила незавершеність перетворень князя[103]. Проте, на наш погляд, не можна протиставляти періоди до і після червня 1205 р. в житті Південно-Західної Русі. І в правління князя Романа Мстиславича були тут сильні деструктивні

сили, що не були приборкані князем і заважали державотворчим процесам, і під час регентства його вдови Ганни існувала значна частина населення, яка підтримувала курс померлого князя. Тому можна казати про існування доцентрових та відцентрових тенденцій, що й проявлялося в конкретних подіях і явищах тодішнього політичного життя[104].

Визнаючи правильність поширеної серед науковців думки про істотну різницю в характері політичних процесів розвитку Галичини та Волині, необхідно зауважити, що все це одночасно не дає підстав для різкого протиставлення цих регіонів саме в контексті протистояння вказаних вище тенденцій[105]. На Волині були досить впливові антикнязівські (стосовно головного волинського, «земельного» князя), сепаратистські сили, і в той же час у Галичині було чимало прихильників посилення князівської влади. Розглядаючи конкретні верстви населення, які підтримували чи не підтримували об'єднавчі процеси, дослідники досить часто характеризують їх за класовими або становими ознаками, хоча такий підхід значною мірою не є слушним. Так, навіть досить бунтівне галицьке боярство було неоднорідним. Значна частина його допомагала Романові Мстиславичу в 1188–1189 рр. Навряд чи без підтримки представників боярства Галичини Романові вдалося б зайняти Галич у 1199 р., активно використовувати галицькі полки в походах у Південну Русь, проти половців та поляків. М.І. Костомаров справедливо зазначав, що без сильної партії Роману навряд чи вдалося б утвердитися в Галичі, наявність її сприяла боротьбі нащадків Мстиславича із суперниками[106]. Формування нового державного організму, започатковане князем Романом наприкінці XII – на початку XIII ст., дії його адміністрації відкривали певні можливості для посилення галицького магнатства.

Ще Мацей Стрийковський, польський середньовічний хроніст XVI ст., писав, що Роман «до Галича переніс руську монаршу столицю з Києва, посадивши на київське князівство Ростислава Рюриковича»[107]. І.Б. Греков справедливо наголошував, що «перенесення столиці великої феодальної держави в новий центр відкривало можливість феодальній верхівці цього центру для посилення її економічних та політичних позицій»[108].

С. Томашівський вважав, що Роман «був творцем першої національної української держави, якої основу дала Галичина»[109]. Ми не можемо погодитися з таким категоричним твердженням, оскільки львівський учений вважав, що вказана держава прийшла на зміну Русі. І в часи існування державних утворень Романа Мстиславича й Данила Галицького Русь продовжувала існувати як конфедерація земель-князівств, у рамках якої почали виникати нові за суттю державні організми, котрі за сприятливих обставин мали шанс стати осередками створення якісно нової централізованої держави або якісно нових централізованих держав. До таких державних організмів слід віднести Владимиро-Суздальську, Галицько-Волинську і, швидше за все, Чернігово-Сіверську держави XIII ст.

На нашу думку, існуючі до Галицько-Волинської держави державні утворення на Волині, у Галичині та в Середньому Придніпров'ї були українськими, оскільки етноси, що їх утворювали, були ланками в ланцюзі етнічного розвитку української нації. З величезної держави-імперії, якою була Русь, виокремилися не тільки Волинь і Галичина, а й землі-князівства Середнього Придніпров'я.

Поряд із цим необхідно підкреслити, що Роман, відчуваючи віяння й подих часу, в умовах поступового складання української середньовічної національності на базі волинських та галицьких етнічних формувань, чиє коріння тягнеться в глибоку давнину (анти, хорвати, дуліби, а потім бужани, волиняни і, вірогідно, галичани), заснував державно-політичне утворення, яке в перспективі мало шанс перетворитися на станову централізовану монархію. Доказом останнього було відносно тривале збереження суверенних державних інституцій на Волині та в Галичині (до середини XIV ст.) у вкрай складних умовах золотоординської навали, експансії угорських, польських та литовських володарів. Львівський дослідник Я.Д. Ісаєвич пише, що за всіма ознаками поняття «князівство» та «держава» є синонімами, а щодо державно-територіального утворення, головними складовими якого наприкінці XII – у першій половині XIV ст. були Волинь і Галичина й де правили Роман та його нащадки, можна застосовувати поняття «Галицько-Волинська держава»[110].

Ураховуючи загальноісторичні тенденції розвитку, на наш погляд, є всі підстави погодитися з такою думкою. Є також підстави вважати, що істотні ознаки власної державності в Південно-Західній Русі продовжували існувати й після подій середини XIV ст.[111], проте ця тема потребує подальших спеціальних досліджень.

У науці широко використовується поняття «Київська держава» (ми вважаємо більш коректним використання поняття «держава Русь»), проте під владою її правителів, які княжили в Києві, східнослов'янські землі в повному складі перебували тільки в правління князя Володимира І Святославича! Тому поняття «Київська держава» не поглинає поняття «Русь», під яким традиційно розуміється комплекс східноєвропейських земель, де мешкали східнослов'янські племена. До зазначеного комплексу ми запропонували застосовувати дефініцію «конфедерація східнослов'янських земель-князівств».

Упродовж ста п'ятдесяти років свого існування держава синів та онуків Романа – Романовичів – теж не постійно була єдиним державно-політичним комплексом. У моменти соціальних колізій і катаклізмів формування Галичини й Волині часто не являло собою єдиної держави, а було теж чимось схожим на конфедерацію двох земель, до складу якої входила певна кількість державних організмів. Процес зміни однієї системи державного життя іншою здійснювався дуже повільно, часом його гальмували тривалі кризові ситуації, громадянські війни, які можна спостерігати, розглядаючи історію південно-західних земель Русі в XIII – першій половині XIV ст. Проте в цю ж епоху існувала стабільна тенденція до об'єднання та збереження єдності земель Південно-Західної Русі. Це є доказом істотних змін, що відбулися на території тогочасних Волині й Галичини порівняно з періодом X–XII ст., вагомим аргументом щодо можливості науково коректного використовування поняття «Галицько-Волинська держава» як потенційного прообразу якісно нового за змістом державного організму у Східній Європі.

Розділ 7

Землі Волині й Галичини в умовах громадянської війни першої половини XIII ст.

Проблема взаємин князів та боярства в розвитку Південно-Західної Русі. В історіографії давно точиться дискусія з проблеми взаємин між князями та боярами в Галичині впродовж останніх десятиліть XII – першої половини XIII ст.[1] Безумовно, що в цьому краї зазначені взаємовідносини мали гострий і часом безкомпромісний характер. І в них, на чому необхідно особливо наголосити, не тільки боярство, а й князівська верства показали достатню власну могутність. При розгляді вказаної теми дослідників не повинні уводити в оману тривалість і запеклість боротьби з магнатерією в першій половині XIII ст. для Романовичів, оскільки в кінцевому результаті останні в цій боротьбі показали свою перевагу. До того ж галицький книжник, який докладно описував це протистояння, з метою підкреслити героїчні вчинки князя Данила Романовича та його оточення, відображаючи події громадянської війни першої половини XIII ст., навмисно постійно драматизував ситуацію[2].

На прикладі інших давньоруських земель ми спостерігаємо також часом складні відносини, що існували між князями та боярами. У Владимиро-Суздальській землі конфлікт у правлячій верстві призвів, зокрема, до загибелі князя Андрія Боголюбського – володаря, який доклав чимало зусиль для формування в Північно-Східній Русі власної державності, суверенної від київського політичного центру[3]. Проте в цілому в більшості земель-князівств взаємини між правлячими верствами мали відносно стабільний характер, а державне правління існувало у формі князівської монархії. На півночі Русі, у Новгороді та Пскові, сильні позиції боярства зумовили формування іншої

особливої форми правління – боярської республіки, у структурі управління якої князь відігравав меншу роль, ніж у більшості монархічних за суттю земель Русі. У літературі довго недооцінювалося значення інституту князя порівняно з іншими державними інститутами в політичній структурі Новгородської держави. На нашу думку, виваженою в цьому питанні є позиція П.П. Толочка, який зазначає, що князь у Новгородській землі не був звичайним найманим воєначальником. «Часта зміна князів на новгородському столі, – пише дослідник, – як це не парадоксально, свідчила не стільки про їхню безправність, скільки про постійне прагнення боярства обмежити князівські прерогативи»[4]. Хоча влада князя в Новгороді не була спадковою, він і тільки він виконував тут головні воєнні, судові, дипломатичні функції.

У цілому в більшій частині давньоруських князівств у структурі державного управління переважала роль князів, хоча на Північному Сході (у Новгороді та Пскові) у системі державного керівництва спостерігалася перевага боярського стану. У Галицькій землі стан взаємин між місцевими князями та земельними магнатами тривалий час лише незначною мірою впливав на структуру державного управління (цікавим явищем тут були нерегулярні боярські з'їзди під патронатом князя), проте вже під кінець XII ст. часті конфліктні ситуації не тільки серйозно сприяли виникненню перманентних політичних криз, а й позначилися на самій позиції князівської влади у краї. Князі були вимушені час від часу йти на істотні поступки боярству. Такі колізії особливо часто спостерігалися в першій половині XIII ст., однак їх не можна розглядати як типовий стан тогочасного суспільно-політичного та державного розвитку, оскільки вони були проявом кризи цього розвитку. Отже, у Галичині перших десятиліть XIII ст. не діяла вже в достатній мірі перша форма, проте не сформувалася ще і друга форма із зазначених вище видів державного управління, а тому тут була досить гострою політична боротьба, найвищим проявом якої і стала тривала громадянська війна. Остання не була внутрішньополітичною проблемою Прикарпаття, оскільки зачіпала сусідні руські землі, а також польські князівства та Королівство Угорщину.

Велика сила боярства у Прикарпатті була зумовлена особливими причинами. У добу входження краю до складу держави Русь із центром у Києві тут були досить слабкі позиції центральної київської адміністрації. В інших регіонах Русі князі-намісники, направлені київським володарем, набували у своїх намісництвах силу, що давало змогу їхнім нащадкам, спираючись на можливості місцевої (колишньої племінної) знаті, ставати досить сильними земельними князями. Коли наприкінці XI ст. у Прикарпатті появилася своя місцева князівська династія, у неї не було достатньої сили для контролю периферії власних князівств (Перемишльського, Звенигородського, Теребовльського). Там виникали майже самостійні в політичному та могутні в економічному плані боярські «гнізда», господарі яких не тільки не рахувалися у своїх землях із князівською владою, а й прагнули самі диктувати волю князям у загальноземельних питаннях[5]. Це боярство, на справедливу думку М.Ф. Котляра, формувалося безпосередньо з племінної знаті[6]. Слід зауважити, що після виникнення об'єднаного Галицького князівства в Перемишлі, Теребовлі та Звенигороді удільні князі з'являлися лише епізодично, а вся влада в цих ареалах належала також боярській верхівці. Ця обставина чітко проявилася під час громадянської війни першої половини XIII ст., коли в ході гострих військових та політичних конфліктів позиція різних ареалів – центрів з округою (наприклад, Ярославського, Перемишльського, Звенигородського) – нерідко відрізнялася одна від одної.

На політичний розвиток Галицької землі (як і Новгородської на півночі) серйозно впливав ландшафтно-територіальний чинник. Значну частину Галичини складали або гірські та напівгірські малодоступні райони, або землі вздовж Дністра, які у XII–XIII ст. лише номінально або періодично входили до складу Галицької землі. До цього необхідно додати, що саме в Галичині, більше ніж у будь-якій іншій землі-князівстві, спостерігалася відмінна зовнішньополітична орієнтація центрів різних ареалів (колишніх удільних князівств): Перемишль орієнтувався на Захід, Звенигород – на Волинь, а головне місто Пониззя – Бакота, яке в XIII ст. стало головним політичним центром на сході Галичини, – на Південь та Схід.

Треба зауважити, що з точки зору боротьби монаршої влади з магнатами Русь узагалі й Галичина зокрема не були винятками. Нагадаємо, що це був період XII – середини XIII ст., тобто час, коли в більшості країн Європи панувала удільна роздробленість. В Італії тоді взагалі не існувало королівської влади, у Германії дещо пізніше (у третій чверті XIII ст.) настала доба «Великого безкоролів'я» (1254–1273 рр.). Великі проблеми у стосунках з могутніми феодалами мали тоді й королі Франції. Непростими були взаємини між монархами й магнатами у країнах, де не було роздробленості в класичному вигляді. Ідеться про середньовічні Англію та Угорщину. Там приблизно в один час боротьба королів з крупними землевласниками завершилася прийняттям важливих документів, які свідчили про якісні зміни в державному та суспільному розвитку. Так, в Англії в 1215 р. була прийнята «Велика хартія вільностей», а в Угорщині в 1222 р. – «Золота булла», які регламентували взаємини між монархами і крупними землевласниками. У зв'язку із цим варто зазначити, що останнім часом науковці справедливо порушують питання про можливий вплив нової системи відносин між королем і магнатами в Угорщині на поведінку галицьких бояр у першій половині XIII ст.[7]

У радянській історіографії тривалий час науковці акцентували велику увагу на особливій позитивній ролі королівської (великокнязівської на Русі) влади в подоланні феодальних смут і розбудові якісно нової державної системи. У цьому аспекті королівська влада протиставлялась позиції стану крупних землевласників (феодалів), який розглядався як реакційна сила[8]. Необхідно зазначити, що при цьому автори, як на авторитет в останній інстанції, посилалися на працю «Про розклад феодалізму та формування національних держав» Ф. Енгельса, де він писав про виняткову роль королівської влади («представниці порядку в безпорядку») у становленні централізованих станових монархій і формуванні націй[9]. Зауважимо, що ця думка була не власним відкриттям класика марксизму, а теоретичним надбанням тодішньої європейської медієвістики другої половини XIX ст.

Водночас необхідно підкреслити, що прогресивна роль королівської влади можлива лише в ситуації, коли відбувається становлення нової системи політичного життя країни, у якій спостерігається зростання політичної ваги панівних верств населення, котрі мають змогу виразити свої станові інтереси через систему представницьких органів. Відсутність такої противаги призводить до відриву королівської влади від інтересів суспільства, фактично сприяє виникненню тиранії. Тому в конкретній ситуації політичного розвитку Південно-Західної Русі дуже важливим для налагодження прогресивного політичного поступу було становлення гармонійних стосунків між монаршою князівською владою та панівною верхівкою суспільства.

Цей процес без особливих ексцесів відбувався на Волині, де діяли потужні сили, які стабільно підтримували Романовичів[10]. Набагато складніше проходили такі політичні процеси в Галичині. Безумовно, тут на становлення союзу князівської влади з верхівкою суспільства негативно впливав чинник припинення наприкінці XII ст. спадкової легітимної династії Ростиславичів, оскільки претензії інших володарів на «галицьку спадщину» постійно знаходили певну підтримку з чисто кон'юнктурних міркувань в тих чи інших угруповань галицького населення, перш за все у представників різних боярських «партій». Другий негативний момент випливав із самодостатнього політичного розвитку самого боярства, про що йшлося вище. Спротив Романовичам у Галичині був викликаний і певним суперництвом, яке мало місце між галицькою та волинською панівними верхівками. Панююча верства в Галичині розуміла, що для неї прихід Романовичів до влади в Галичі означатиме необхідність значних поступок на користь боярства сусідньої Волині. Проте тривала масштабна діяльність Романовичів з метою створення потужного прошарку своїх прихильників у Галичині, важливим проявом якої було роздавання у краї земель за службу, дала до середини XIII ст. позитивні результати, що не могло не вплинути на процес відновлення єдності та політичної консолідованості Галицько-Волинської держави наприкінці 30-х – у 50-х рр. XIII ст. Цьому ж сприяли й фактори єднання двох земель, про що йшлося на початку попереднього розділу.

Політична боротьба в Південно-Західній Русі у другій половині першого – першій половині другого дєсятиліття XIII ст.

19 червня 1205 р. життя галицько-волинського князя Романа, якому тоді було трохи більше п'ятдесяти років, обірвалося. Зразу ж після поховання Романа Мстиславича галичани принесли присягу його синові Данилові, але невдовзі родині малолітнього князя довелося розв'язувати вкрай складні проблеми.

—Події, що розпочалися в Південно-Західній Русі після смерті Романа Мстиславича, нагадували ситуацію, яка спостерігалася в Галичині наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. XII ст. У краї фактично розпочалася друга, але набагато більш масштабна, ніж перша, війна за «галицьку спадщину». Відомий учений XIX ст. М.П. Дашкевич писав: «Новий порядок, створений Романом, утримувався силою його особи й ще довго потребував підтримки його самого і ще особи, подібної йому. Роман, на нещастя, незабаром помер, залишив свого малолітнього нащадка під опікою матері, котра не змогла, звичайно, подолати величезної кількості труднощів. І от справа руйнувалася вслід за його відходом до могили, і південно-західна Русь повернулася до попереднього порядку роздробленості»[11]. Громадянська війна в Південно-Західній Русі тривала до середини 40-х рр. XIII ст., а саме до моменту перемоги Романовичів над військами угорського короля Бели, його союзників малопольського князя Болеслава Сором'язливого та колишнього чернігівського князя Ростислава в битві під Ярославом (17 серпня 1245 р.).

Дізнавшись про смерть Романа, його колишній тесть Рюрик Ростиславич облишив чернецтво й почав готуватися до боротьби за «галицьку спадщину»[12]. Рюрик відчував недостатність власних сил для змагання за Галич, а тому залучив до себе в союзники чернігівських князів і половців. Факт створення потужної коаліції є серйозним аргументом проти поглядів тих істориків, які перебільшують слабкість позицій Романа та його прихильників у Галичині. Визнаючи наявність серйозної опозиції до Романа Мстиславича з боку значної частини галицького боярства, треба визнати й інше, а саме те, що ситуацію в краї князь все ж таки контролював на необхідному рівні. Це дозволило йому здійснювати походи до Києва, у половецькі степи, почати в 1205 р. війну проти малопольських князів Лешка й Конрада.

Початок князювання Данила Романовича в Галичі (літо 1205 р.). Мініатюра Лицевого літописногу зводу XVI ст.

Інша річ, що після смерті Романа його вороги з боярського оточення дістали нагоду підняти голову, але сталося це не одразу, а через кілька місяців потому, коли під стіни столиці підкарпатського краю підійшли війська Рюрика Ростиславича та його чернігівських союзників. Під 6710 р. Галицько-Волинський літопис повідомляє: **«Собравшю же Рюрикү Половци и Русн много и приде на Галич, оставив мнискнй чин, бѣ бо принял боязни ради Романовы»**[13], але ці події стосуються до часу кінця 1205 – початку 1206 рр. Датування літописної пам'ятки полегшується до певної міри паралельною інформацією із Суздальського літопису, у якому докладно відображаються події в Галичині після смерті Романа Мстиславича[14]. Відстань від Києва до Галича військо Рюрика і його союзників могло подолати за 8–12 днів. Отже, з моменту смерті Романа й до моменту облоги столиці Галичини суперниками його нащадків пройшло біля півроку. Це той час, коли Рюрик позбавився чернецтва, повернувся до Києва, де відновив свою владу, розпочав переговори з половцями й чернігівськими Ольговичами. Участь останніх у поході була не випадковою, оскільки чернігівські князі по жіночій лінії були близькими родичами колишніх галицьких князів Ярослава Володимировича Осмомисла і його сина Володимира Ярославича й мали певні підстави претендувати на Галичину.

Нова ситуація в Південно-Західній Русі позначилася й на активізації східної політики Польщі та Угорщини. На момент появи коаліції Рюрика під Галичем тут їх зустріла велика армія угорського короля Андрія (Ендре, Андраша) II[15], якому були

добре відомі плани коаліції південноруських князів щодо Галича. Вірогідно, що певну інформацію про підготовку нападу Андрій II отримав від удови Романа Ганни, з якою десь восени 1205 р. зустрічався у прикордонному галицькому місті-фортеці Саноку поблизу Перемишля[16]. Угорський король з династії Арпадів був родичем Романові Мстиславичу[17], але, без сумніву, не родинні зв'язки стали причиною того, що під час переговорів угорського короля та галицької княгині-регентші було позитивно вирішено питання про збереження за нащадками Романа галицького столу.

Правда, галицький книжник у дусі свого часу підкреслює особливу прихильність Андрія до старшого сина Романа Данила: «...приял бо бѣ Данила како милога сына своего...»[18], що дало підставу Д.І. Зубрицькому та І. Шараневичу в середині XIX ст. саме в такому буквальному розумінні трактувати цю подію[19]. Проте вже їхній сучасник М. Смирнов зазначав, що роль покровителів Данила від сваволі бояр дуже швидко надокучила угорському й польському монархам, а тому вони «скинули маску захисників і стали відкрито домагатися Галича власне для себе»[20].

Дійсно, аналіз подій дає підстави сумніватися в якійсь особливій доброзичливості Андрія II до Романовичів. Король у своїй східній політиці мав на меті передусім власні цілі, бо прагнув підкорити Угорщині багаті західноруські землі. Не випадково, що саме в 1206 р. Андрій включив їх до свого титулу й оголосив себе «королем Галичини й Волині» (*Galiciae Lodomeriaeque*)[21]. М.Ф. Котляр вважає, що в Саноці княгиня Ганна була вимушена визнати зверхність над своєю родиною угорського короля Андрія II, про що й свідчила літописна формула «приял бо бѣ Данила како милога сына своего», що в тодішній ієрархічній термінології означало статус залежного володаря[22]. Пізніше вчений зазначав, що угорський король взяв під своє заступництво «Галицько-Волинське князівство, що стояло на порозі розвалу»[23].

Необхідно також підкреслити, що після смерті князя Романа Мстиславича головною політичною фігурою, яка протягом тривалого часу боролася за збереження його спадщини за малолітніми синами, стала його вдова Ганна. Як показує аналіз

подій, незважаючи на величезні труднощі, до моменту змужніння Данила та Василька княгиня відігравала значну роль у розвитку краю як лідер потужного політичного табору, який літописець ємко називає одним словом – Романовичі[24].

Після переговорів у Саноці в Галичі з'явився угорський гарнізон. Галицьке боярство, судячи із Галицько-Волинського літопису («**не смеша Галичане ничто же створити, бе бо инех много Угор**»[25]), зайняло ворожу позицію щодо іноземних військ, проте водночас воно не було тоді й союзником Рюрика. Галицько-волинський літописець розповідає про зіткнення загонів галицьких магнатів з військом Рюрика та Ольговичів біля міста Микулина на річці Сереті. За повідомленнями книжника, бій тривав цілий день, і галичани «**мнози язвени быша, и не стерпевше, и въвратишася в Галичь. И пришедшю же Рюрику в Галичь, и не успевши ничто же**»[26].

Проте вже наступного 1206 р. в місті різко зросла опозиція до Ганни і її малолітніх синів. У Галичі з'явився один з найнепримиренніших противників покійного Романа з кола галицьких бояр – Володислав Кормильчич, який до цього перебував у вигнанні: «**Малу же времени минувшю, и приведоша кормиличича, иже бе загнал великый князь Роман, неверы ради...**»[27]. Вірогідно, що саме галицькі бояри з табору Володислава звернулися за допомогою до чернігівських князів. Останні створили нову коаліцію, на чолі якої став князь Всеволод Святославич Чермний[28]; до неї увійшли путивльський князь Володимир Ігоревич з братами Романом і Святославом[29], смоленський князь Мстислав Мстиславич[30], а також половецькі орди. Під час переходу війська через Київську землю до цієї армії приєдналися дружини київського князя Рюрика Ростиславича та загони берендеїв. Учасники коаліції, судячи з інформації джерел, домовилися про узгодженість дій з поляками, які повинні були напасти на волинські володіння Романовичів[31]. Очевидно, що на Волинь вирушили польські воїни краківського князя Лешка Бялого[32].

Прихильники Романовичів знову звернулися за допомогою до угорського короля[33], а через деякий час Ганна із синами була вимушена «**бежаста из Галича в Володимерь в вотчину свою**»[34].

Дізнавшись про підготовку масштабного наступу на володіння Романовичів, король Андрій II з військом вступив на територію Русі. Десь улітку або восени 1206 р. угорські та польські полки зустрілися на Волині, але, вірогідно, відчуваючи перевагу угорців, польські воєводи не наважилися на зіткнення й уклали із суперниками угоду.

Отже, у цей час галицьке боярство знову вдалося до своєї традиційної, судячи з попередніх подій кінця XII ст., практики – запрошення до Галичини князів з інших регіонів Русі. При цьому бояри сподівалися, що в разі отримання владних повноважень у краї запрошені князі не матимуть тут достатньої сили й можливості чинити серйозний опір галицьким вельможам. І. Шараневич свого часу зазначав, що в середовищі галицького боярства тоді утворилися два угруповання. Одне орієнтувалося на сина суздальського князя Всеволода Юрійовича Велике Гніздо переяславльського князя Ярослава, а друге – на чернігівських Ігоровичів".

Розвиваючи цю думку, В.П. Пашуто вважав, що угорський король Андрій II також прагнув вступити в союз із переяславльським князем, хотів запропонувати йому йти до Галича. Водночас, як вважає дослідник, «владимиро-суздальські князі прагнули затвердитися в південно-західній Русі»[36]. Таким чином, угорський король порушив не тільки домовленість із княгинею Ганною, а й угоду з поляками про опіку над малолітніми Романовичами. Такий хід Андрія був зумовлений складною ситуацією для угорців у Галичині, де вони не мали підтримки, та наявністю в короля серйозних суперників у самій Угорщині. Запрошуючи Ярослава, король Угорщини сподівався на те, що авторитет суздальського князя Всеволода, батька переяславльського князя, дозволить йому зберегти угорський вплив у підкарпатському краї.

Проте події розвивалися не за планом іноземного володаря. Ярослав Всеволодович дійсно рушив у Галичину, проте, дізнавшись, що під стінами Галича стоїть велике військо південноруських князів, відмовився від своїх планів. Угорські загони, не дочекавшись союзника, зрозуміли безперспективність подальшого перебування у столиці Галичини й невдовзі залишили місто,

розв'язавши тим самим руки місцевим магнатам на чолі з Володиславом Кормильчичем, а той, у свою чергу, розпочав переговори з Ігоревичами, синами чернігівського князя Ігоря Святославича.

Ігоревичі таємно від своїх спільників покинули військовий табір, що стояв під Галичем, і увійшли в місто. Дізнавшись про ці події, Всеволод Святославич Чермний, Рюрик Ростиславич та інші їхні спільники повернулися додому. Тут згодом між недавніми союзниками розпочалася боротьба, у результаті якої Рюрик втратив Київ на користь Всеволода Святославича. Останній захопив і Переяславль у князя-невдахи Ярослава Всеволодовича.

Запрошуючи Ігоревичів до Галича, Кормильчичі та інші місцеві бояри найменшою мірою прагнули до того, щоб ці чернігівські князі стали справжніми господарями в Галичині, проте на першому етапі свого перебування в Південно-Західній Русі чернігівські князі знайшли в особі галицьких магнатів тимчасових союзників, спільників, зацікавлених у ліквідації влади Романовичів не тільки в Галичині, а й на Волині.

У літописах згадуються чотири сини Ігоря Святославича – героя видатної пам'ятки давньоруської літератури «Слова о полку Ігоревім», а саме: Володимир (1173–1212 рр.), Роман (загинув у 1211 р.), Святослав (1177–1211 рр.) та, можливо, Ростислав (загинув у 1211 р.)[37]. Ми використали слово «можливо» стосовно Ростислава не випадково, оскільки в літературі можна зустріти застереження щодо взагалі самого факту існування Ростислава Ігоревича[38].

Поява Ігоревичів у Галичині позначилась на зміні адміністративно-територіального устрою краю: новий галицький князь Володимир Ігоревич віддав своєму братові Роману у князювання Звенигород. **«И еще же хотящю Володимеру искоренити племя Романово, поспиваюшим же безбожным Галичаном...»**, – пише літопис про прагнення глави клану Ігоревичів фізично знищити вдову Романа та її двох малолітніх синів, проте, безумовно, головним для Володимира Ігоревича було посадити у волинському Володимирі свого брата Святослава[39]. О. Андріяшев, М.Ф. Котляр і М. Бартніцький вважають, що на Волині Ігоревичі також знайшли собі спільників серед місцевих магнатів, які відіграли негативну роль у подальшій долі Романовичів[40]. Проте,

на наш погляд, головною причиною подальшого відходу Романовичів з Володимира слід вважати не дії волинських боярзрадників Мстибога, Мончюка та Микифора, а похід нового галицького князя Володимира Ігоревича, про який розповідає Суздальський літопис: «Тогда Володимер пришед из Галича, выгна из Володимеря Романовичей, а брата своего посади»[41].

Галицько-волинський літописець докладно описує величезні труднощі, які виникли в Романовичів після того, як вони покинули столицю Волині, однак він не згадує, на що свого часу справедливо звернув увагу Д. Зубрицький, про якесь переслідування Романовичів воїнами Володимира Ігоревича[42]. Думається, що книжник і при описі цієї події навмисно драматизував свою розповідь.

Лешко Бялий організував у Кракові дуже теплий прийом для вигнанців. Давньоруський книжник пояснює таку поведінку малопольського володаря особистою прихильністю до своїх родичів, але таке ставлення Лешка до прибульців випливало з бажання краківської панівної верхівки втрутитися у справи Південно-Західної Русі, скориставшись тим безладдям, що там чинилося.

Навесні 1206 р., як уже йшлося вище, суперечка з угорським військом вимусила поляків відмовитися від плану захоплення Волині. Тепер Лешко Бялий вирішив більш ретельно й водночас обережно підготуватися до нової спроби взяти під контроль західноруське князівство. Для цього він застосував тактику прокламування своєї підтримки законних нащадків Романа Мстиславича на Волині та в Галичині. Крім цього, Лешко вдався до певних дипломатичних акцій. «Данила посла Лестъко во Угры, и с ним послал посол свой Вячеслава Лысого...»[43]. Б. Влодарський пояснює причини звернення Лешка до методів дипломатії тим, що на той час він не мав змоги вдатися до прямих воєнних дій на сході. Річ у тому, що Лешку серйозно загрожував великопольський князь Владислав Ласконогий[44].

У ході перетрактації з Андрієм II посол Лешка розігрував традиційну карту захисту інтересів Романовичів, використовуючи ту обставину, що роком раніше угорський король уже оголосив себе опікуном малолітнього нащадка Романа Мстиславича.

Але, безумовно, під час переговорів, які, вірогідно, відбулися взимку 1206–1207 рр.[45], їх учасники як з польської, так і з угорської сторони мали на меті власні інтереси.

Водночас важко погодитися з поглядом згаданого вище Б. Влодарського про те, що тоді володарі Малої Польщі та Угорщини домовилися про розподіл сфер впливу (на Волині польська, а в Галичині угорська)[46]. Переважна орієнтація у східній політиці в той і в подальший час Лешка на Волинь, а Андрія II – на Галичину не є достатнім аргументом для такого висновку. А. Вількевич-Вавжинчикова займає в цьому питанні більш виважену позицію, зазначаючи, що «всі самостійні дії однієї зі сторін на цій території завжди наштовхувалися на вороже ставлення з іншої сторони»[47]. На користь останнього свідчить вищезгадане включення всіх земель Південно-Західної Русі до титулу короля Угорщини.

Проте ні Угорщина, ні Польща не поспішали з реалізацією своїх експансивних планів на сході. Галицький книжник повідомляє, що галицький князь Володимир Ігоревич надсилав цим монархам великі дари, чим намагався утримати їх від спроб втручання у справи володінь Ігоревичів[48]. На стриману позицію угорського та малопольського володарів, очевидно, впливала не дуже стабільна ситуація у їхніх власних країнах. Імовірно, з владою Святослава Ігоревича у Володимирі були вимушені миритися й місцеві волинські удільні князі Мстиславичі: белзький князь Олександр Всеволодович, луцький – Інгвар Ярославич та пересопницький князь Мстислав Ярославич. Д. Зубрицький зауважує, що галицький князь Володимир у цей час навіть допомагав Всеволоду Чермному в боротьбі за київський стіл[49].

Зазначимо, що кінець першого десятиліття XIII ст. взагалі пройшов під знаком різкого посилення на Русі клану чернігівських Ольговичів. Але невдовзі ці дуже амбіційні князі почали сваритися між собою, що одразу позначилося на їхніх позиціях як у Південній Русі загалом, так і в Галицько-Волинській Русі зокрема. «По сем же долгу времени минувшю, – пише Галицько-Волинський літопис, – мятежь бысть межи братома и Володимером и Романом»[50]. У літературі висловлено думку, що конфлікт між Романом та Володимиром Ігоревичами, унаслідок якого

останній повернувся до Путивля, виник у 1208 р., бо саме під цим роком про нього згадує Воскресенський літопис[51]. Причину конфлікту Ігоревичів Д. Зубрицький пояснює тим, що Роман був незадоволений належністю братові багатшого, ніж у нього, князівства[52].

Допомогу Романові в завоюванні Галича надали угорці, проте ставлення до цього князя з боку Андрія II невдовзі змінилося. **«Андрей же и король увѣдив беззаконье Галичкое и мятежь, и посла Бенедикта с воими и яша Романа в бани мыющася и посла и во Угры»**[53]. Б. Влодарський пояснює причини виправи угорського війська до Галича бажанням короля Андрія використати факт перебування саме в цей час при його дворі Данила, щоб одружити Романовича зі своєю дочкою[54]. Проте жорстокий режим, установлений у Галичі угорським палатином Бенедиктом Бором, свідчить, швидше за все, про намагання угорців безпосередньо включити Галичину до своєї держави. На рішення Андрія направити своє військо через Карпати вплинули, вірогідно, події в сусідній Волині, де на той час докорінно змінилася ситуація.

Узагалі, у діях угорської королівської адміністрації на сході простежуються декілька підходів. За наявності сил вона прагнула безпосередньо захопити Галичину, установивши тут свої гарнізони. За менш сприятливих обставин угорський уряд розраховував посадити тут свого ставленика (у кращому разі з власної королівської родини, у гіршому – когось із давньоруських князів).

У 1209 р. белзький князь Олександр Всеволодович вирішив, спираючись на допомогу малопольських князів Лешка та Конрада, завоювати трон у Володимирі й вигнати звідти Святослава Ігоревича. Не викликає сумніву, що на такий рішучий крок удільного волинського князя вплинули події в Галичині, де на той момент брати князя Святослава втратили владу. Галицько-Волинський літописець повідомляє із цього приводу: **«Возвеже Олександр Лестька и Конрада, придоша Ляхове на Володимер, и отвориша им врата Володимерци, рекуще: «Се есть сыновець Романови»**[55]. Успіх походу малопольських князів і їхнього белзького союзника був зумовлений незадоволенням місцевого

населення правлінням Святослава, але дуже важливим чинником була участь у поході племінника князя Романа Олександра Всеволодовича, якого мешканці Володимира (на Волині) сприймали як продовжувача справи Романа Мстиславича.

Як ми далі побачимо, Олександр белзький не став справжнім союзником для Ганни та її малолітніх синів. Більш того, з моменту смерті Романа він прагнув вирішувати свої особисті плани. Ця обставина, а також сваволя іноземних військ у столиці Волинського князівства невдовзі призвели, з одного боку, до виникнення конфлікту між мешканцями міста й Олександром і його польськими союзниками, а з другого – спричинили протистояння між самим Олександром та польськими князями Лешком і Конрадом. Останні вирішили замінити амбітного Олександра більш слухняним луцьким князем Інгваром Ярославичем.

Проте ця заміна не призвела до повного контролю над краєм поляків. Важко погодитися із загальною характеристикою В.Т. Пашута про встановлення на Волині після 1209 р. панування польських феодалів[16]. Безперечно, в умовах різкого протистояння різних політичних угруповань на Волині польські князі істотно впливали на політичну ситуацію в краї, проте вже в тому ж 1209 р. вони були вимушені зробити серйозні поступки як стосовно Олександра Всеволодовича, який повернувся до Володимира, так і щодо Романовичів. Саме тому слід вважати більш слушною думку М.Ф. Котляра, який наголошує, що після походу 1209 р. в регіоні «хазяйнує ворог родини Романа Олександр Всеволодович»[17]. Джерела не пояснюють причин такої сильної позиції Олександра, проте можна припустити, що й він особисто мав значну підтримку частини боярства та інших верств населення Волині[18]. Очевидно, що волинські князі Олександр та Інгвар також претендували на спадщину князя Романа Мстиславича. Проте пізніше, втративши лідируючі позиції в цьому змаганні за волинську гегемонію, обидва князі, передусім Олександр, фактично стали сепаратистами щодо Романовичів. Олександр Всеволодович справді виявився серйозною перепоною на шляху Романовичів до збирання волинської «вотчини».

«И приехаша Берестьяне ко Лестькови и просиша Романовый княгини и дети и», – повідомляє Галицько-Волинський літопис[59]. Зміст цього та наступного літописних записів про передачу княгині Ганні та її синові Василькові (Данило на той час перебував в Угорщині) спочатку Берестя, а згодом Белза є ще одним аргументом, який підтверджує збереження на Волині значних сил, які підтримували курс Романа Мстиславича. Можна припускати, що в 1209 р. ці сили в умовах небажаних політичних катаклізмів, які сталися внаслідок захоплення польськими полками Володимира, посилилися. Згадана обставина вимусила малопольського князя Лешка, а також головного на той час волинського князя Олександра Всеволодовича піти на поступки Романовичам. Б. Влодарський спрощено, на наш погляд, пояснює цей крок малопольського князя тим, що вдова Романа була тягарем для Лешка при краківському дворі[60]. Нагадаємо, що свого часу О. Андріяшев справедливо зазначав, що увага Лешка до Романовичів пояснюється силою бояр, які їх підтримували[61].

Саме відчуваючи цю обставину, мати Романовичів Ганна й вирішила використати існуючі між Лешком та Олександром Всеволодовичем протиріччя й добитися передачі їй Белзької землі. Далі літописець повідомляє: «Олександр прия Угровеск,

Успенський собор у Володимирі-Волинському. Сучасний вигляд

Верещин, Столп, Комов, и да Василкови Белз»[62]. Зміст цієї літописної звістки показує, що остаточне рішення про передачу Белзького князівства Василькові Романовичу приймалося не стільки Лешком, як князем Олександром. Замість Белза, князь Олександр Всеволодович узяв під свій контроль значну прикордонну територію за річкою Західний Буг[63]. Одночасно його брат Всеволод став князем у Червені. Отже, позиції Всеволодовичів на межі першого та другого десятиліття XIII ст. посилилися.

Природно, постає питання про тодішній статус Забужжя. Можна припускати, що в той час на цю територію претендували малопольські феодали, але передача Олександром родинного Белза Василькові на вимогу Лешка вимусила останнього погодитися на зайняття забузького району волинським князем. Джерела не повідомляють про долю Берестя після передачі Василькові Романовичу Белзького князівства. Б. Влодарський на підставі пізнішої належності Берестя краківському князю вважає, що після 1209 р. місто було зайняте Лешком Бялим[64]. На наш погляд, Берестя залишалося під контролем Романовичів до 1213 р., коли це місто разом із згаданими Угровеським, Комовом, Столпом та Верещином було захоплене малопольськими феодалами.

У 1210 р. розпочався останній період історії перебування чернігівських Ігоревичів у західноруських землях. Як зазначалося вище, Андрій II перед цим послав через Карпати свої полки на чолі з палатином Бенедиктом Бором. У Галичині настав період справжньої жорсткої окупації. За такої ситуації частина галицького боярства вирішила в черговий раз звернутися за допомогою до сусідніх князів. **«Приведоша же Галичане Мьстислава** [пересопницького князя. – *Авт.*] **на Бенедикта, и прииде к Галичю»**[65]. Поява на політичному обрії замість Інгвара іншого східноволинського князя свідчить, що після невдалої спроби захопити Володимир Інгвар Ярославич поступається братові лідерством у боротьбі в Південно-Західній Русі.

У ході виправи Мстислав Ярославич не знайшов одностайної підтримки в галицьких магнатів. Значна частина їх у політичній боротьбі продовжувала орієнтуватися на угорського короля

Столп. Кам'яна волинська вежа-фортеця. XIII ст.

Андрія. Літописець переказує фольклорний сюжет, як неподалік від Галича пересопницького князя Мстислава зустрів могутній боярин Ілля Щепанович, відвів його на високу гору, яка була розташована неподалік від цього міста й називалася Галичиною могилою: **«Княже, уже еси на Галицини могыле поседел, тако и в Галиче княжил еси»**[66], тобто дав князю зрозуміти, що в того не буде ніякої підтримки серед галицької верхівки. Невдачливий волинський князь вимушений був повернутися додому до Пересопниці. Але, судячи з наступних подій, від своїх планів щодо Галичини він не відмовився. І, можливо, якоюсь мірою на це вплинула образа, завдана йому на Галичиній могилі.

Галицька магнатерія невдовзі зробила чергову спробу помиритися з Ігоревичами, які повернулися до влади (Романові на той час вдалося втекти з угорського полону). У результаті цього майже відновилася стара ситуація з пануванням Ігоревичів у Галичині, але розподіл столів дещо змінився. Якщо Володимир і Роман повернулися відповідно до своїх колишніх Галича та Звенигорода, то Святослав почав правити в Перемишлі; син Володимира Ізяслав одержав Теребовль; іншого свого сина – Всеволода – Володимир Ігоревич відіслав **«во Угры ко королеви с дары»**[67]. Проте в Угорщині вже готувався новий широкомасштабний план вторгнення до галицьких земель. Для його реалізації Андрій II вирішив використати популярність у Галичині Романовичів (**«Хотяше дати дщерь свою за князя Данила, обеима детьскома бывшима: зане сына у него не бе»**[68]).

За таких непростих для себе обставин Ігоревичі, не бажаючи коритися волі галицького боярства, вирішили розправитися з ним. **«Съвет же створиша Игоревичи на бояре Галичкыи, да**

избьють и, по прилучаю избьени быша, и убьен же бысть Юрьи Витановичь, Илия Щипановичь, инии велицин бояре»[69]. Деякі з могутніх бояр – Володислав Кормильчич, Судислав, Філіп – утекли від розправи до Угорщини. М.Ф. Котляр з приводу цього справедливо зазначає, що Ігоревичами «рухало бажання зломити шию боярської опозиції, як це зробив десятком років раніше їхній попередник Роман Мстиславич»[70]. Але за тих умов Ігоровичі репресіями ще більше ослабили свої можливості зберегти владу в Прикарпатті.

У подальшому в Галичині розгорілося багаття справжньої великої війни, про учасників та перебіг якої в галицько-волинському літописанні збереглися докладні відомості. Галицькі бояри-вигнанці, котрі втекли до Угорщини, «просиша у короля Угорьского: дай нам отчича Галичю Данила, ат с ним примем и от Игоревичев»[71]. Цей заклик відповідав намірам Андрія II, який послав через Карпати велике військо на чолі з воєводою Потом.

Одразу ж зазначимо, що, крім галицьких бояр, велику дипломатичну діяльність щодо організації військової акції проти Ігоревичів здійснювала княгиня Ганна. Саме за її ініціативою на Волині була створена велика коаліція, військо якої вирушило на Галичину: «Василку же княжащю во Белзе: и придоша же от него великий Вячеслав Толстый, и Мирослав и Дьмьян, и Воротиславь, инии бояре мнозе и вои от Белза, а от Лестка из Ляхов Судислав Бернатовичь[72] со многими Поляны, а от Пересопници приде Мьстислав Немый со многими вои, Олександр с братом от Володимеря со многими вонми, Инъгвар же посла сына своего из Лучька, из Дорогобужа, со многими вои, и Шюмьска»[73].

Не викликає сумніву, що всі учасники походу на Галич мали на меті свої плани. Населення Галичини поставилося до цієї нього також неоднозначно. Частина його підтримала виправу, інша група на чолі з Ігоревичами, яким було відомо про напад, готувалася дати відсіч вторгненню. На допомогу Ігоревичам прийшли половці, яких запросив теребовльський князь Ізяслав Володимирович. Галицько-Волинський літопис докладно висвітлює історію завоювання Перемишля та Звенигорода угорським військом. Перемишль майже без опору перейшов на бік угорців, бо його мешканці, за словами літописця, «предаша град»[74].

Очевидно, це пояснюється сильними позиціями в місті боярства, яке вороже ставилося до сильної князівської влади й у цілому підтримувало позицію могутнього галицького боярина Володислава Кормильчича. Інша ситуація склалася довкола Звенигорода, оборонці якого витримали затяжну облогу чужинців. Біля стін міста невдовзі відбулися жорстокі бої угорського війська, волинських і польських полків з половецькими силами. Під час одного із зіткнень угорцям вдалося захопити звенигородського князя Романа Ігоревича, після чого мешканці Звенигорода здалися. Незабаром було розбито й військо Володимира Ігоревича та його сина Ізяслава.

Після розгрому суперника всі учасники коаліції прибули до Галича, де в Успенському соборі відбулися урочистості, пов'язані з коронацією Данила на галицькому престолі. Сталося це наприкінці літа – на початку вересня 1210 р. Але незабаром між переможцями почали виникати певні суперечності. Найбільш потужною силою серед переможців, зрозуміло, було боярське угруповання на чолі з Володиславом Кормильчичем. Якраз воно хотіло перетворити Данила на маріонетку на галицькому князівському троні й показати всім, хто є хазяями в Галичині.

Саме із цими намірами слід пов'язувати безпрецедентну подію, що сталася в Галичі у вересні 1211 р. **«Ятым же бывшим князем, Роману, Святославу, Ростиславу, Угром же хотящим є вести королеви, Галичаном же молящимся им, да быша и повесили, мьсти ради: убежени же бывши Угре великими даръми, предани быша на повешение, месяца сентября»**[75]. Ця подія відображена й у тексті Воскресенського літопису: **«Того же лета Галичане приведоша к собе Угры отай чрез горы, и изъимаша князи своя Игоревичи 3, Романа с братьми и бивша их повесиша их»**[76]. Про загибель Ігоревичів, але тільки двох, є звістка в новгородському літописанні (**«2 князя повесили вы въ Галици»**)[77]. Про смерть Святослава Ігоревича, тестя мазовецького князя Конрада, є згадка в каталозі краківських єпископів[78]. М.С. Грушевський пише, що тоді було вбито двох братів – Романа та Святослава, проте О.М. Рапов, М. Баумгартен та М.Ф. Котляр вважають, що до них слід додати ще й Ростислава[79]. Вище ми вже

зазначали, що в літературі взагалі висловлено сумнів щодо існування Ростислава Ігоревича[80]. Публічне вбивство князів боярами було екстраординарною подією в історії Русі, яка свідчила як про гостроту соціально-політичного конфлікту в Галичині, так і про силу місцевого боярства[81]. М.С. Грушевський із цього приводу пише: «Тоді бояре повісили їх [Ігоревичів. – *О.Г.*] – факт в історії давньої Русі нечуваний»[82].

Природно, що невдовзі в Галичі виник конфлікт між недавніми переможцями Ігоревичів. Княгиня Ганна, котра прагнула продовжувати тут політичний курс Романа Мстиславича на зміцнення князівської влади, викликала незадоволення галицьких магнатів, на чолі яких стояв Володислав Кормильчич. Причиною виступу боярства, за літописом, було те, що княгиня **«хотяще бо княжити сама»**. Під тиском суперників Ганна була вимушена 1211 р. залишити Данила й відправитися до Белза, де князював її молодший син Василько[83]. Очевидно, що такий перебіг подій не міг задовольнити угорського короля Андрія. Останній в той час намагався використати авторитет Ганни серед галичан, щоб посилити свій вплив у Південно-Західній Русі.

Узимку 1211–1212 р. король здійснив похід на Галич. **«Приде король в Галичь и приведе ятровь свою великую княгиню Романовую»**[84]. У поході на запрошення угорського короля взяли участь польські та волинські полки. У результаті виправи були захоплені могутні бояри Володислав Кормильчич, Судислав та Пилип. Проте незабаром майже повторилася ситуація попереднього року. Крім Володислава, якого відвезли до Угорщини, усі інші галицькі бояри відкупилися від угрів, а невдовзі після відходу останніх на батьківщину знову почали боротьбу проти Ганни. Бояри Яволод та Ярополк звернулися за підтримкою до пересопницького князя Мстислава, який у черговий раз вирішив поборотися за Галич. Коли Мстислав з дружиною підійшов до міста Бозька, місцевий воєвода Гліб Поткович разом зі своїми помічниками Іванком і Збиславом Станіславичами залишив місто й направився до Галича, щоб повідомити про напад Мстислава та про загрозу столиці. Одразу ж після цього Ганна з Данилом та боярином В'ячеславом Товстим вирушили до угорського короля, а Василько з воєводою Мирославом – до Белза.

1212 р. на нетривалий час князем у Галичі став Мстислав пересопницький.

Чергова невдача Романовичів у Галичині позначилася й на їхніх позиціях на Волині. Князь Олександр Всеволодович домовився з краківським князем Лешком про повернення собі Белза, який він потім передав своєму братові Всеволоду[85]. Можна припустити, що саме тоді в обмін за підтримку в белзькому питанні Олександр Всеволодович погодився на захоплення малопольськими феодалами забузьких міст – Угровська, Верещина, Столпа, Комова, а також міста Берестя. Німецький дослідник Г. Роде вважає, що вказана подія сталася між 1207 та 1210 рр.[86], однак це суперечить факту належності Берестя в той час Романовичам. Під 6721 р. забузькі міста згадуються в Галицько-Волинському літописі як володіння Лешка, які були захоплені в нього князем Данилом. Тоді Романовичам належало лише другорядне володіння – місто Кам'янець (на Волині).

Третій поспіль похід короля Андрія на Галич відбувався вже не як акція, спрямована на користь княгині Ганни. Галицько-Волинський літопис повідомляє про вихід на волю в Угорщині ворога Романовичів Володислава Кормильчича («**Король же пусти Володислава, и собра много вой и иде на Галичь**»[87]). Звільнення Андрієм II могутнього та амбітного боярина, вірогідно, слід пояснювати бажанням угорського монарха використати вже його авторитет під час походу на схід. В.Т. Пашуто вважає, що Володислав в обмін за звільнення пообіцяв надалі дотримуватися угорської політики. Але із самого початку військова акція Андрія зіштовхнулася з великими проблемами, які ставили під сумнів можливість її вдалого завершення для угорського монарха.

На початку походу угорського війська на Галич в Угорщині спалахнув бунт проти дружини Андрія II Гертруди Меранської, котра навела до країни своїх численних германських родичів. Невдовзі, у вересні 1213 р., коли король на шляху на Русь перебував у Лелесовому монастирі (Словаччина), на нього було здійснено замах. Після цього король, отримавши повідомлення про загибель Гертруди, залишив військо й повернувся додому. Далі похід угорських полків на Галич відбувався фактично під

керівництвом Володислава Кормильчича, який незабаром повною мірою скористався результатами військової акції. Князь Мстислав пересопницький, довідавшись про наближення суперника («**уведав королевꙋ рать велику**»), покинув столицю Галичини. А в Галичі сталася нечувана подія: «**Володислав же воеха в Галичь, и вокняжися и седе на столе**»[88]. Ще Д. Зубрицький зазначав, що в історії Русі не було такого факту, за винятком Аскольда та Діра, коли б боярин став князем[89]. «Це було нечуваним порушенням феодальної ієрархії Давньої Русі, – коментує цю подію М.Ф. Котляр, – за суворими правилами якої князем міг бути лише той, хто ним народився»[90]. На нашу думку, якщо не сприймати буквально риторично-оціночні моменти літопису, то цілком вірогідною все ж видається позиція Л. Дроби. Польський історик вважав, що Володислав став тоді фактично намісником угорського короля в Галичі[91].

Такий розвиток подій показав княгині Ганні та її синам примарність усіх їхніх розрахунків на допомогу угорського короля Андрія II. На таку оцінку, імовірно, могли вплинути ще й складні обставини в Угорщині та постійні загравання угорського двору з галицьким боярством. «**Данил же отъиде с матерью своею в Ляхи, отпросився от короля**»[92]. Це повідомлення є дуже цікавим. Передусім воно фіксує розвал ділових взаємин між Романовичами та угорським королем, а також засвідчує початок активної власної діяльності Данила, який вийшов з-під контролю Андрія II. Молодий Данило відвідав у Польщі Лешка Бялого й домовився з ним про спільну боротьбу проти галицького узурпатора Володислава та його союзників.

До цієї коаліції були залучені також волинські князі Мстислав пересопницький, Олександр володимирський з братом Всеволодом белзьким. Літописець зазначає, що кожний з них прийшов «**со своими вои**», але «**бе бо вой Данилов болши и креплейши, бяхꙋ бояре велиции отца его вси ꙋ него**»[93]. Є підстави думати, що ця згадка є не тільки риторичним прийомом галицького книжника. У той час відбувався значний перелом у взаєминах Романовичів з волинським боярством, без якого навряд чи князі невеликого Кам'янецького князівства зуміли б вийти на перший план

політичного розвитку Південно-Західної Русі. Саме такий погляд на реалії середини другого десятиліття XIII ст. дає змогу зрозуміти причини періодичних коливань малопольського князя Лешка від ворожнечі до приязних кроків у стосунках з Данилом"[4].

Навесні 1214 р. малопольсько-волинське військо, перейшовши кордон Галичини, рушило до столиці князівства. На річці Бобрці (лівій притоці Дністра) відбулася битва. З боку волинсько-малопольської коаліції в ній, крім поляків, узяли участь полки Данила на чолі з воєводою Мирославом та тисяцьким Дем'яном, полки Мстислава пересопницького на чолі з воєводами Глібом Зеремеєвичем та Юрієм Прокоповичем. На чолі галицького війська, якому допомагали угорські та чеські найманці, стояв сам Володислав Кормильчич. Перемогу святкували поляки та волиняни, проте взяти Галич їм не вдалося.

Після повернення додому Данило та Василько за домовленістю з Лешком забрали собі Тихомль та Перемиль, які належали Олександру белзькому. Під час переговорів Романовичів з Лешком у Кракові сюди надійшло повідомлення про напад угорського війська на Малу Польщу. Тому саме тоді Лешко вирішив знайти спільну мову з угорським королем, для чого надіслав до Угорщини свого посла.

Улітку 1214 р., як пише Галицько-Волинський літопис, **«Лесѣько же посла посла своего Лесѣтича и Пакослава воеводу, рекый: „Не єсть лепо боярину княжити в Галичи, но поими дщерь мою за сына своего Коломана и посади и в Галичи"»**[5]. Краківський посланець зустрівся з угорським королем Андрієм II у місті Спіші (Сепеші) у Словаччині. Під час переговорів сторони розглянули як умови укладення матримоніального союзу (угорському королевичу на час укладення угоди було п'ять років, а його нареченій, дочці Лешка Бялого, – три), так і політику Малопольського князівства та Королівства Угорщини щодо Галичини. Безперечно, запропонувавши укласти угоду, малопольська адміністрація прагнула скористатися складною внутрішньополітичною ситуацією в Угорщині, про яку йшлося вище. Саме зміст угоди – передача Західної Галичини Кракову – свідчить про значні поступки Андрія II на користь своїх нових

союзників. Значну роль в укладенні польсько-угорської угоди відіграло надання воєводі Пакославу міста Любачева. Однак, як це довів ще Д. Зубрицький, Пакослав не був повним власником отриманого володіння, оскільки як його власник перебував у васальній залежності й підкорявся Лешкові[96].

Невдовзі угорські війська знову стали господарями в Галичі. Володислава Кормильчича було заарештовано, ув'язнено до темниці, де згодом він і помер". Описуючи події в Галичині, галицький літописець повідомляє, що саме в той час за ініціативою Пакослава Лешко передав місто Володимир Романовичам: «Свѣтом же Пакославлим Лестько посла ко Александрови, рекый: „Дай Володимерь Романовичема Данилови и Василькови"»[98]. М.С. Грушевський вважає, що повернення головного міста Волині Романовичам – це одна зі статей договору між Лешком та Андрієм II, проте літописний текст не дає підстав для існування такого погляду". І тут необхідно зазначити, що оцінюючи події 1214 р., зокрема польської та угорської політики на Русі, дослідники часто перебувають у полоні історіографічного стереотипу. Політична діяльність сусідніх Русі країн розглядається у двох крайніх площинах: або як дружні, або як ворожі дії цих держав щодо західноруських князівств.

Аналіз джерел свідчить, що князь Лешко Бялий, котрий не мав достатньо сил для підкорення собі всієї Волині, щоб зберегти за собою «забузькі міста» й закріпитися в Західній Галичині (згідно з угодою в Спіші), був вимушений підтримати Данила та його родичів, які в цей час набирали великої сили на Волині. Німецький дослідник Г. Роде вказує на посилення Польщі на сході саме після цих заходів малопольської адміністрації, проте подальший перебіг подій не дозволяє погодитися з таким поглядом[100]. Водночас можна визнати, що ще впродовж найближчих років Краків зберігав серйозний вплив на політичне життя Волинської землі[101].

Боротьба волинських князів Данила та Василька за гегемонію в Південній Русі (друга половина 10-х – кінець 20-х рр. XIII ст.). Угорська окупація Галича викликала велике незадоволення місцевого населення. У Воскресенському літописі під 1214 р. збереглася оригінальна звістка про наступні галицькі

події: «Король угорьский посади сына в Галичи, а епископа и попы изгна из церкви, а свои приведе латыньскыя на службу»[102]. Ця пізня літописна стаття узгоджується з повідомленнями сучасних щодо подій іноземних джерел, у яких відзначається як боротьба населення Галичини проти угорського панування, так і прагнення короля Андрія II поширити католицьку релігію на Південно-Західну Русь. Розглядаючи тогочасну східну політику Королівства Угорщини, визначний російський історик В.П. Шушарін пише: «Дії угорських королів свідчать про їхнє прагнення об'єднати Галицьке князівство з Угорщиною особистою унією на підставі визнання її галицьким боярством (як це мало місце в Хорватії)»[103].

Невдовзі після укладення Спішської угоди виник конфлікт між Угорщиною та Малою Польщею: «Король отъя Перемышль от Лестька Аюбачев»[104]. М.С. Грушевський та М.Ф. Котляр відносять цю подію на 1216 р.[105] На наш погляд, датування – початок 1215 р. – має більше підстав, оскільки відповідає змістові джерел. Деякі дослідники вважають, що цей конфлікт був викликаний невдоволенням Андрія II передачею Лешком Володимира Данилові, проте корені непорозуміння володарів криються в подіях у Галичині[106]. Для їх розуміння та встановлення хронології велике значення має сучасне подіям листування короля Андрія II з римським папою Інокентієм III (помер у 1216 р.). У першому листі, підготовленому королівською канцелярією одразу ж після укладення договору у Спіші (1214 р.), король просив Інокентія III, щоб той доручив естергомському архієпископові Іоанну провести коронацію сина Андрія Коломана як короля Галичини[107]. Дуже важливим є друге послання, де Андрій II висловлював вдячність понтифіку й докладно розповідав про події в Галичині, де, згідно з текстом послання, місцеве населення повстало проти свого нового короля. У листі угорський монарх звертався за посередництвом до Інокентія, просив його вплинути на краківського князя Лешка щодо надання ним військової допомоги угорцям у боротьбі з галичанами[108]. Необхідно зазначити, що хоча Андрій II обіцяв Інокентію прислати на собор католицької церкви «руських єпископів», тобто східнослов'янських ієрархів, які погодилися підкоритися Риму,

але реально нічого в цьому напрямі не зробив. Це пояснюється, очевидно, небажанням угорського монарха допомогати у здійсненні східної політики римській курії.

Як бачимо, зміст листа дає підставу вважати, що на момент його складання у відносинах між Угорщиною й Малою Польщею виникли серйозні труднощі. В.Т. Пашуто висловив думку про те, що саме внаслідок небажання краківського двору допомагати угорцям у боротьбі з повсталими галичанами Андрій II вигнав польські гарнізони з Перемишля та Любачева[109]. Проте, якщо йти за логікою джерел, звернення за посередництвом до папи стало наслідком погіршення відносин угорського короля з Лешком Бялим, що сталося внаслідок конфлікту між Малою Польщею та Угорщиною за західногалицькі території, а вже потім відбулися заворушення в Галичі. У документах згадується про підготовку IV Латеранського собору римської церкви (відбувся в листопаді 1215 р.). Це дає підставу датувати документи угорської канцелярії до цієї дати. А саме: на початку 1215 р. між Будою та Краковом виник конфлікт, навесні – на початку літа почалися активні виступи галичан проти угорських окупаційних військ.

У літературі виступи галичан проти угорських гарнізонів, у тому числі й події 1215 р., традиційно розглядаються як народні рухи або прояви класової боротьби[110]. Але аналіз джерел свідчить, що проти угорців виступали різні верстви населення Галичини, а тому така характеристика антиугорських виступів є неточною. Це була боротьба галицьких громадян проти іноземних окупантів.

У подальшому польський уряд не відмовився від активної східної політики. «Лестько же сжалися о срамоте своей и посла к Новугороду по Мьстислава, рекый: „Брат ми єси, пойди и сяди в Галичє"»[111], – фіксує літопис бажання малопольського князя шляхом підтримки одного із руських князів домогтися відновлення своїх позицій у Галичині. Для правильного розуміння цього факту і взагалі політичних подій другої половини 10-х рр. XIII ст. важливим є аналіз свідчень не тільки цієї, а й інших давньоруських пам'яток. Передусім необхідно зазначити, що тут ідеться про Мстислава Мстиславича Удатного, сина новгородського

князя Мстислава Хороброго й онука київського князя Ростислава Мстиславича. У літописах він уперше згадується під 1193 р. як володар Треполя, а під 1207 р. – як князь невеличкого Торческого князівства. У 1209 р. він став князем Торопця; у 1210–1215 рр. та з початку 1216 по осінь 1218 рр. Мстислав був князем Новгорода Великого[112].

Вісім років, власне, – невеликий строк для князювання в одному місті, але якщо взяти до уваги, яке бурхливе життя було в той час у Новгороді (де деякі князі не втримувалися часом протягом декількох місяців, а інколи й тижнів), то такий строк уже свідчить про неабияку політичну вдачу князя. Ця вдача пояснюється значною політичною гнучкістю князя, його здатністю пристосовувати на свою користь обставини будь-якої конкретної ситуації. Не маючи достатніх власних сил та ресурсів, Мстислав Мстиславич вдало лавірував між айсбергів новгородських угруповань, які суперничали за верховенство у краї. Велику роль у відносно довгій політичній кар'єрі Мстислава як князя північноруської землі відіграли й численні ратні успіхи. Зокрема в 1216 р. він розбив у відомій Липецькій битві суздальських князів Юрія та Ярослава Всеволодовичів. До певної міри ці ж риси Мстислав проявляв і в період свого десятилітнього перебування в Галичині. Проте, як виявилося, постать князя Мстислава насправді була не дуже придатною для розв'язання складних проблем політичного розвитку Південно-Західної Русі.

Інтерес Мстислава Мстиславича до Галича був не випадковим. Більше того, він мав певні генеалогічні підстави для претензій на Галичину, оскільки його мати була дочкою Ярослава Володимировича Осмомисла[113]. Крім Галицько-Волинського літопису, в інших літописах ще двічі згадується про прагнення Мстислава Мстиславича посісти стіл у Галичі. Суперечливість інформації джерел призвела до значних розбіжностей у її тлумаченні дослідниками. Ще В.П. Бузескул, автор спеціальної розвідки про цю подію, розглянувши всі джерела, висловлюється на користь того, що Мстислав зайняв Галич після 1218 р.[114] Більшість дослідників, починаючи з Д. Зубрицького й М. Дашкевича, також вважають, що Мстислав прийшов до Галича в 1219 р.[115], але, за великим рахунком, ніхто з науковців не пояснив причин

Печатка Мстислава Мстиславича Удатного

появи декількох, на перший погляд суперечливих, повідомлень пам'яток про боротьбу Мстислава за Галич[116]. З'ясування цих причин має дати змогу відповісти на запитання, скільки спроб було здійснено Мстиславом, щоб оволодіти Галичем, від початку його боротьби за це західноруське місто, а також взагалі нарешті зрозуміти перипетії політичного життя Південно-Західної Русі у другій половині 10-х рр. XIII ст.

Комплексний розгляд джерел дає підстави не тільки скорегувати вищезгаданий погляд, а саме – висловитися на користь того, що Мстислав зайняв Галич десь у грудні 1218 р., а й відтворити всю історію виборювання ним цього міста, яке тривало декілька років. У Воскресенському літописі є повідомлення: **«Тое же зимы выиде из Новагорода Мстислав Мстиславичь, а княгиню с сыном остави в Новегороде, и сам иде к королеви в Галичь, просити Галича у него»**[117]. М.Г. Бережков, датуючи цю інформацію кінцем 6722 (1214/1215) р., вважає, що взимку того року Мстислав залишив Новгород. Виходячи з порівняння цього повідомлення з інформацією Галицько-Волинського літопису й вищенаведеними нашими спостереженнями про час конфлікту між Угорщиною та Малою Польщею в «післяспішський» період, можна припускати, що, утративши західногалицькі землі, Лешко влітку 1215 р. запросив до Галичини Мстислава Мстиславича, який, за задумом малопольського князя, мав протистояти тут як угорцям, так і Данилові. Але вже восени 1215 р. ситуація змінилася, тому Мстислав вирішив полюбовно домовитися з Андрієм II про надання йому галицького столу.

Невдача цих переговорів вимусила Мстислава Мстиславича повернутися до Новгорода на початку 1216 р. У розглянутому

вище другому листі Андрія II до папи Інокентія III згадувалося про якесь військо, яке під час заворушень у Галичі підійшло до стін міста[118]. Є підстави думати, що це було військо Мстислава. Після повернення до Новгорода Мстислав узяв участь у добре відомій Липецькій битві 1 березня 1216 р.

1217 р. Мстислав, згідно з інформацією новгородських літописів, знову залишив північне місто, вирушивши **«поймати Галиця»**. Але перш ніж іти в Галичину, Мстислав Мстиславич уклав угоду з князем Мстиславом Романовичем. Наступного року дружини князів вийшли з Києва, де тоді княжив Мстислав Романович, і рушили до Галича **«на королевиця»** Коломана[119]. Цього разу момент для походу був обраний дуже вдало, оскільки тоді його батько – угорський король Андрій II – брав участь у хрестовому поході (1217–1219 рр.), а тому угорський гарнізон та королевич Коломан не могли розраховувати на достатню допомогу. Саме цією обставиною слід пояснити те, що боярин Судислав, дізнавшись про похід на Галич, запропонував Данилові повернутися до міста. У Галицько-Волинському літописі, у якому, на наш погляд, зведена інформація про обставини двох виправ Мстислава до Галича (1215 та 1218 рр.), саме стосовно подій 1218 р. ідеться: **«Галичани же вси и Судислав послашася по Данила: Данил же не хтяже ехати, а Бенедикт Лысы бежа во Угры со Судиславом, а Мьстислав седе в Галичи»**[120].

Відсутність у повідомленні згадки про конкретну участь Лешка Бялого в завоюванні Галича дозволяє припускати, що в 1218 р. був уже не перший похід Мстислава на Галич. Вірогідно, що десь у 1215 р. Лешко краківський дійсно запросив Мстислава взяти участь у боротьбі за Галич, але тоді виправа новгородського князя не мала успіху. Саме про цю подію і згадували вказані вище джерела. Через два роки, уже за підтримкою київського князя Мстислава Романовича, Мстислав Мстиславич вдруге вирушив до Південно-Західної Русі, і ця кампанія досягла успіху. В.Т. Пашуто вказує, що з приходом до Галича князя Мстислава тут настав край угорській сваволі, однак цей погляд потребує певної корекції[121]. У Галичі на момент приходу Мстислава дійсно перебував угорський гарнізон. Формально з 1214 по 1218 рр. Галичина була складовою частиною Королівства

Угорщини, на чолі її був королевич Коломан, але фактично влада в місті контролювалася боярськими олігархами на чолі із Судиславом.

За свідченням галицького книжника, Данило Романович (як ми вважаємо, – у 1218 р.) не встиг приїхати до Галича раніше Мстислава. М.Ф. Котляр вважає, що ближча відстань від Володимира до Галича, ніж від Новгорода до столиці Галичини, є доказом надуманості версії книжника. Данило не мав можливості вступати в конфлікт з могутнім суперником, який легко вибив із Галича угорський гарнізон[122]. Як видається, немає підстав відкидати сам факт того, що Судислав запросив до Галича Данила. Ураховуючи дуже непрості взаємини цього боярина – фактичного лідера галицьких магнатів – з Данилом протягом тривалого часу, навряд чи можна думати, що літописна інформація – плід домислу літописця. Швидше за все, довідавшись про створення коаліції Мстислава та київського князя і знаючи про велику силу першого, Судиславу не залишалося іншого варіанта, як обирати для себе «менше зло». У той же час Данило міг і не скористатися цим запрошенням.

Після завоювання Галичини князь Мстислав уклав угоду з королем Андрієм, який був вимушений відмовитися від претензій на Галич в обмін на звільнення сина. Невдовзі з новим галицьким володарем відновив стосунки Судислав, який повернувся з Угорщини на батьківщину. Галицьке боярство взагалі швидко знайшло контакти з Мстиславом, який, не маючи достатніх сил, вимушений був не тільки зважати на інтереси бунтівних магнатів, а й постійно враховувати у своїх діях тісні зв'язки представників боярської верхівки з Угорщиною.

Що стосується Данила, то він також вирішив налагодити стосунки із Мстиславом, уклавши через декілька місяців після вокняжіння останнього в Галичі матримоніальний союз із ним. «Поя у него [Мстислава. – *Авт.*] Данил дщерь именем Анну»[123]. Д. Домбровський на підставі аналізу наведених вище повідомлень джерел про час завоювання Галича Мстиславом вважає, що цей шлюб було укладено в 1217 р.[124] Автори, які датують прибуття Мстислава Удатного до Галича в 1219 р., визначають цим роком і шлюб Данила із Мстиславною. На наш погляд, цей шлюб

було укладено, швидше за все, наприкінці 1218 р. або на початку 1219 р. А. Вількевич-Вавжинчикова вважає, що, уклавши шлюб з дочкою нового галицького князя, Данило знайшов прихильність Мстислава[125], але М.Ф. Котляр зазначає, що цей матримоніальний союз з боку Мстислава Данилові нічого не дав[126]. На нашу думку, подібні протилежні уявлення є дещо категоричними. Передусім очевидно, що політику Мстислава в Галичі не можна трактувати однозначно протягом усього часу його перебування у краї. Мстислав Мстиславич ішов до Галича не для того, щоб стати маріонеткою боярства та угорців. Цей князь мав достатній досвід спілкування з новгородськими магнатами і прагнув досягти в Галичі більших успіхів, ніж у Північній Русі. Саме цим пояснюється висока активність Кракова щодо залучення його до галицької політики. Інша річ, що під впливом конкретних обставин новий галицький князь почав поступово втрачати свої позиції. Тому в цьому питанні має більшу рацію І.П. Крип'якевич, який вважає, що в перші декілька років Мстислав Удатний прагнув чинити опір своїм суперникам і лише потім скорився долі[127]. Саме таке розуміння ситуації в Галичі пояснює підвищену агресивність угорців щодо Мстислава на початку 20-х рр. XIII ст.

У літературі існує думка, що галицький книжник Дем'ян – автор розділу Галицько-Волинського літопису, де розповідається про князювання Мстислава в Галичині, – постійно вдавався до реабілітації політики Мстислава, але за змістом ця політика була настільки непослідовною, що її негативність не можна було приховати[128]. На нашу думку, ставлення літописця до князя Мстислава можна охарактеризувати дещо інакше. Зважаючи на існуючі ідеологічні установки, книжник просто мав дотримуватися певних іміджевих підходів у ставленні до свого князя, але самим змістом викладеного матеріалу він не міг приховати симпатій до Данила, будучи фактично його апологетом. А тому, описуючи події, літописець постійно підкреслював у творі контраст двох князів: волинського та галицького.

Що стосується шлюбу Данила Романовича з Ганною Мстиславівною, то тут необхідно зазначити, що, вступаючи в родинні зв'язки з Мстиславом, Данило, по-перше, не відмовлявся, а навпаки, підсилював свої претензії на галицький стіл, а по-друге,

добровільно брав на себе обов'язки щодо захисту підкарпатського краю від ворогів. І цей обов'язок Данило Романович постійно виконував, що в подальшому сприяло зростанню його авторитету серед населення Галичини, прискорювало процес зміцнення союзу волинського князя з прогресивними силами цієї землі. Зрозуміло, що все це не дуже подобалося Мстиславу, що й позначалося на його ставленні до Данила. М.Ф. Котляр справедливо зауважує, що шлюб Ганни й Данила був вигідним для Мстислава, оскільки підсилював законність його претензій на Галич[129].

Від шлюбу Данила з Ганною Мстиславівною народилося багато дітей, проте не всі вони згадуються у джерелах, бо «**инии бо млади отъидоша света сего**»[130]. До них, імовірно, належав і перший син Данила – Іраклій (народився приблизно в 1223 р. – помер у 1240 р.). Чотири інші сини князя – Лев, Роман, Мстислав і Шварн – у майбутньому відіграли значну роль у післямонгольській історії Південно-Західної Русі. Крім них, у різних джерелах згадуються три дочки Данила, а саме: Переяслава, жінка польського князя Земовита, сина Конрада Мазовецького; невідома за ім'ям дочка, дружина суздальського князя Андрія Ярославича, брата Олександра Невського; Софія, жінка німецького графа Гюнтера VIII Кефенбурзького[131].

Невдовзі після укладення союзу Данило звернувся за допомогою до Мстислава. «**Времени же минувшю, еха Данил ко Мьстиславу в Галичь, рекы на Лестька: „Яко отчину мою держить”**»[132]. Дослідник хронології Галицько-Волинського літопису М.С. Грушевський нічого не пише про час цього візиту, проте є підстави припускати, що це сталося наприкінці зими – на початку весни 1219 р., оскільки тієї ж весни («**Весне же бывши**») Лешко у відповідь на дії Данила здійснив напад на Волинь.

Під час переговорів з Мстиславом Данило просив у нього підтримки в поверненні «забузьких міст», проте, за свідченням літописця, галицький князь, посилаючись на допомогу, надану йому малопольським князем у завоюванні Галича («**першу любов**»), відмовив зятеві. Літописну версію відмови Мстислава Данилові повністю сприймає Д. Зубрицький[133]. М.Ф. Котляр

вважає, що галицький князь не хотів допомагати зятеві[134]. Але подальший перебіг подій засвідчив, що реально Мстислав або допомагав волинському князеві, або займав щодо нього дружній нейтралітет. Саме цим пояснюється (про що докладніше йтиметься нижче) те, що Лешко незабаром після завершення конфлікту з Данилом відновив стосунки з угорським королем і разом з угорцями розпочав (під приводом допомоги Мстислава Мстиславича Данилові) війну проти галицького князя Мстислава. О. Андріяшев наголошує, на нашу думку цілком справедливо, що причина відновлення союзу Малої Польщі з Угорщиною на межі 10–20-х рр. XIII ст. пов'язана саме з порозумінням, досягнутим між Мстиславом і Данилом[135].

«Данилу, – пише літопис про згаданий вище похід Данила до Забужжя, – **же возвратившуся к домови и еха с братом и прия Берестий, Угровеск, и Верещин, и Столп, Комов, и всю Украйну**»[136]. Похід за Буг було здійснено в дуже короткий строк, і він не зустрів серйозного опору з боку польських гарнізонів згаданих у літописі міст. Через деякий час Лешко здійснив виправу у відповідь, але зазнав повної невдачі. Воєводи волинського князя не дали змоги нападникам навіть переправитися через Західний Буг. Ці зіткнення Данила з малопольськими полками були першими воєнними сутичками його як самостійного князя, які не тільки спричинили втрату Краковом значної частини території Волині, а й підірвали позиції князя Лешка Бялого на Русі.

Зазнавши чергової невдачі, Лешко, як інформує Галицько-Волинський літопис, вирішив помститися Мстиславу Мстиславичу, вважаючи, що «**Мьстиславлим светом Данил приял есть Берестий**». Думка вчених, що це було зроблено краківським князем під впливом якихось емоцій, виглядає спрощеною[137]. У Кракові без особливих проблем могли дізнатися, чи справді Мстислав допомагав Данилові, чи ні. Не маючи змоги самостійно боротися із західноруським князем, краківський князь Лешко знову вдався до перевіреної в Спіші дипломатії. Літопис повідомляє, що Лешко відмовився від претензій на захоплену угорцями Західну Галичину, яка належала йому лише формально згідно зі Спішським договором («**Не хочю части в Галичи, но дай**

его зятю моему»[138]), і запропонував Андрієві II виступити разом проти Мстислава. Проти галицького князя налаштована була і група галицьких бояр на чолі із Судиславом. Дізнавшись про початок війни, галицький володар прагнув знайти собі союзників. Але, хоча літопис і зазначає: **«Мьстислав бо бѣ со всими князьми Рускыми и Черниговьскыми»**, – насправді галицькому князю допомогли лише волинські володарі Данило Романович та Олександр Всеволодович. Проте останній згодом відмовився від участі в бойових діях[139].

Із самого початку перебіг бойових дій, які почалися восени 1219 р.[140], був не на користь руських князів. Після нетривалої облоги ворогам здався Городок. **«Городок бо бѣ отложился, бяхуть в нем людье Судиславли»**, – пише про вказану подію галицький літописець[141]. Після цієї невдачі Мстислав доручив волинським князям обороняти Галич, а сам зі своїми полками відійшов на річку Зубр. Тут, на Кровавому броді (**«Кроваком бродѹ»**), відбулася жорстока битва, після якої угорське військо зняло облогу столиці Галичини. Але згодом іноземці завдали поразки Мстиславу. Ця поразка вимусила Мстислава, який відчув безперспективність подальшого опору, звернутися до Данила із пропозицією залишити столицю Галичини.

Волинському князю вдалося з основними силами вийти з Галича; звідси він направився в Пониззя. О. Андріяшев наголошує, що цей похід Данила – одна з видатних подій військової історії, бо волинський князь в умовах переслідування з усіх боків зумів пройти через степ до міста Кучелміна на південному кордоні Галичини, переправитися тут через Дністер і об'єднатися з князем Мстиславом у Кам'янці[142]. Розповідаючи про цю подію, галицький книжник пише, що в цей час **«гони и** [Данила. – *Авт.*] **Глѣб Василевичь. Увѣрьнувше же ся Данил на нь, и гна и далѣ поприща. Оному же ѹтекшю пред ним, борзости, ради коньскоѥ. Данилови же возвратившюся, и единому ѥдущю межи ими, онем же не смеющим наѣхати на нь, донележе въеха к нему Глѣб Судилович, и Гаврило Иворович, и Перенежко»**[143].

В історіографії поширена думка, що ці галицькі бояри хотіли захопити волинського князя в полон[144]. Проте О.В. Майоров

Портал церкви Пантелеймона у Галичі (кінець XII ст.). Сучасний вигляд

робить протилежний висновок: магнати хотіли повернути Данила до Галича як «діючого князя, повноважного володаря та воєначальника, який більше за всіх влаштовував громаду»[145]. На нашу думку, такий погляд може бути цілком вірогідним, оскільки наведені літописцем факти цього «переслідування» свідчать, що справжньої спроби захоплення Данила в полон не було. Водночас важко погодитися з думкою історика, що це було позицією «галицької громади». Очевидно, що в цьому випадку можна говорити про позицію частини галицького боярства, яке не хотіло повернення до Галичини угорського володарювання.

На початку зими 1219 р. угорсько-польське військо на чолі з воєводою Фільнеєм з Галичини вступило до Волині, але воно не змогло досягти успіху. На допомогу волинянам підійшов Мстислав Удатний з половецькими загонами, що дозволило завдати поразки нападникам і вимусити їх відійти на південь.

На межі 10–20-х рр. XIII ст. волинський двір установив активні дипломатичні стосунки з Литвою. **«Божиим повеленіемь, прислаша князи Литовьскии к великой княгини Романове и Данилови и Василкови, мир дающе»**[146]. М.С. Грушевський вважає, що цю угоду було укладено наприкінці 1219 або на початку 1220 рр., бо під 1220 р. у чеських та польських джерелах уже вміщено звістку про розорення польських земель балтськими загонами за допомогою русів, що було вже наслідком укладення договору[147].

На нашу думку, укладення угоди слід датувати більш раннім часом. У коментованій літописній статті княгиня Ганна згадується як княгиня, але з літопису відомо, що під час походу угорців і поляків на Галич, який завершився в жовтні 1219 р., Ганна «**въспрна мнишеский чин**», тобто відійшла від активної політичної діяльності. Тому укладення угоди можна датувати *terminus ante quem* – вереснем–жовтнем 1219 р. Найвірогідніше, ініціатива встановлення добрих взаємин із прибалтами походила від волинського двору, а це означає, що Романовичі попередньо відправили своє посольство на північ. Орієнтовно це могло бути напередодні або під час волинсько-малопольської війни весни 1219 р. Можливо, що саме цей конфлікт за Забужжя і спонукав Данила та його адміністрацію шукати союзників на півночі. Є підстави думати, що одночасно з укладенням угоди з литовцями волинська адміністрація вступила в аналогічні союзницькі відносини з найпотужнішим об'єднанням пруссів – ятвягами.

Укладення угод з прибалтами мало велике позитивне значення для Волинського князівства. Припинилися напади литовців та ятвягів на землі Південно-Західної Русі. Вторгнення прибалтійських загонів поставило Мазовію та Малу Польщу в ситуацію, за якої вони були вимушені значно послабити свої антиволинські акції. Наслідки походів союзників Данила Романовича були настільки вражаючими й катастрофічними для Польщі, що вже в 1221 р. римський папа Гонорій III був вимушений дозволити польським рицарям не брати участі в підготовці до чергового хрестового походу[148]. Дещо пізніше фактор союзу волинського князя з прибалтійськими володарями привів до того, що мазовецький князь Конрад, землі якого найбільше страждали від нападів литовських дружин, був вимушений на тривалий час відмовитися підтримувати свого старшого брата Лешка Бялого у здійсненні ворожої щодо Волині політики[149].

Князь Мстислав не змирився з утратою влади, а тому незабаром відновив війну за повернення Галича. Престол тут знову зайняв угорський королевич Коломан, а фактично у краї хазяйнували угорський воєвода Фільней («**Филя прегордый**», як його називає галицький книжник) та його тесть – лідер боярської магнатерії Судислав. Галицько-Волинський літопис докладно

розповідає про повернення Мстислава до столиці свого князівства. Установити хронологію подій дозволяє запис у Лаврентіївському літописі: «Мстислав Мстиславич бися с Угрою, и победи я, и изби множаство их королевича я»[150]. М.Г. Бережков датує цю подію 1221/1222 р.[151] Але М.С. Грушевський небезпідставно пише, що в Галицько-Волинському літописі пропущено декілька подій, у тому числі ще один похід Мстислава Мстиславича на Галич. Саме він згадується в Лаврентіївському літописі й має датуватися зимою 1220–1221 рр.[152]

Панування угорців у Галичині, як це було в попередні часи, негативно позначилося на ситуації в Галицькій землі. Причому є підстави припускати, що не тільки простий люд, городяни, а й частина місцевого боярства вважали обтяжливим ярмо, яке наклала на край угорська окупаційна влада та її прихильники. Поверненню Мстислава до Галича сприяли не тільки опір іноземцям у Галичі, а й повстання мешканців довколишніх сіл. Знаменно, що, описуючи саме ці події, книжник спеціально звертає увагу на вказані виступи.

У момент рішучої боротьби князя Мстислава за Галич на Волинь напали малопольські війська з метою не допустити, щоб волиняни прийшли на допомогу князю Мстиславу. Не досягнувши швидкого успіху на ратному полі, краківський володар запропонував Данилові розпочати переговори. Але з боку малопольського володаря наміри укласти мирну угоду були не дуже щирими. Можливо, Лешко хотів затягнути переговори, хоча не можна виключати і спроби з боку поляків та їхнього союзника Олександра белзького в ході перетрактації захопити Данила в полон. Про ці плани стало відомо мазовецькому князю Конраду, який попередив князя Данила[153]. Польський історик С. Захоровський пояснює доброзичливість князя Конрада до Данила їхніми родинними зв'язками: дружина Конрада Агафія була дочкою південноруського князя Святослава Ігоревича[154]. Але на переорієнтацію Конрада в його східній політиці вплинув, без сумніву, литовський фактор.

У цей час настала кульмінація в боротьбі Мстислава за Галич. Вирішальна битва за столицю Галичини відбулася 13–14 серпня 1221 р.[155] Під час битви в полон були захоплені

воєвода Фільней і королевич Коломан. У боротьбі із завойовниками активну участь брали не тільки міщани, а й смерди («дрꙋзии же смерды избьени быша»[156]).

«Потом же приведоша Сꙋдислава ко Мьстиславꙋ, ономꙋ же не помыслившю о немь зла, но милость показавшю», – пише із цього приводу літописець[157]. Князь не тільки вирішив не карати за зрадницькі дії наймогутнішого з галицьких магнатів, а й велів передати йому в управління Звенигород. Здавалось, щодо цього випадку є всі підстави повторити тезу, яка вже стала аксіомою в історіографії: досягнувши великого ратного успіху, князь Мстислав Мстиславич одразу ж у черговий раз показав свою слабкодухість як політик. Але тут необхідно зважити на те, що перемога далася Мстиславу на межі можливостей, і йому треба було думати, як розвивати надалі свої стосунки з постійними суперниками. Князю необхідно було враховувати значну могутність галицького боярства, від поведінки якого залежав весь розвиток політичного життя краю. Варто було б подумати і про шляхи примирення з угорцями.

1222 р. Мстислав Мстиславич провів переговори з угорським королем, унаслідок яких угорський монарх відмовився від претензій свого сина Коломана на Галич, а Мстислав вирішив відпустити додому Коломана та Фільнея. Між угорським королем і галицьким князем була укладена домовленість про шлюб дочки Мстислава та молодшого сина короля Андрія – теж Андрія (Ендре), до якого після смерті Мстислава Мстиславича за домовленістю між володарями повинна була перейти Галичина. Королевич Андрій після укладення миру одержав у володіння Перемишльський уділ[158]. Вірогідно, що угорський королевич отримав його на умовах васальної залежності від галицького князя, проте навряд чи вона була обтяжливою для королевича. Зрозуміло, що ця угода автоматично призвела до нового погіршення відносин між волинським і галицьким князями. Навряд чи угорсько-галицькі домовленості влаштовували й Лешка Бялого, оскільки втрачав свої позиції в Галичині його зять Коломан.

Відзначимо, що амбітний король Андрій II невдовзі також почав виявляти своє незадоволення компромісом з князем Мстиславом і, оскільки угорський вплив поширювався лише на

Перемишльське удільне князівство, прагнути до скорішого підкорення Угорщині всієї Галичини. Тому незабаром угорський монарх звернувся до папи Гонорія III з проханням звільнити його від виконання клятви, даної князю Мстиславу[159]. Папа, хоча на словах і не погодився з королем, фактично надав йому свободу дій у Галичині[160]. Отже, політична частина угоди між угорським королем і галицьким князем виявилася нежиттєздатною, однак шлюб королевича Андрія II і дочки Мстислава все ж таки відбувся. У Галицько-Волинському літописі про нього є згадка під 6734 р.[161]

Узимку 1221–1222 рр. Данило Романович уклав угоду з краківським князем Лешком, яка, зважаючи на той неспокійний час, виявилася дуже перспективною для Волині, оскільки майже до своєї смерті Лешко не здійснював більше якихось серйозних акцій проти братів Романовичів[162]. Б. Влодарський вважає, що мирна угода створила для польських феодалів умови для організації боротьби з нападами прибалтійських дружин. З володарями останніх, на думку польського дослідника, Данило обіцяв не підтримувати стосунків[163]. У свою чергу, Лешко відмовлявся допомагати бунтівному Олександру белзькому. Для Данила та Василька це було дуже важливо, бо не випадково саме на цю умову угоди спеціально звертає увагу літописець: **«в суботу же на ночь попленено бысть около Белза и около Червена Данилом и Василком, и вся земля попленена бысть»**[164]. Домовленість про напад Данила та Василька на володіння князя Олександра була одним з елементів угоди між Краковом і Володимиром-Волинським[165]. Брати Романовичі прагнули підкорити собі Белзьку та Червенську землі, що мало велике значення для консолідації Волинського князівства. Але подібне посилення Романовичів виявилося небажаним для галицького князя, який згодом домігся від Данила повернення Белза Олександрові[166].

31 травня 1223 р. відбулося перше зіткнення русів та половців з монгольськими полчищами (про нього див. розділ 3). Невдала битва біля річки Калки призвела до значного послаблення південноруських князівств, що вкрай негативно позначилося на розвитку політичної ситуації у Східній Європі[167]. Зокрема це вплинуло на позиції Данила Романовича на Волині та Мстислава

Мстиславича в Галичині. До цього слід додати, що й між самими князями значно посилилися протиріччя.

Проти володарів Волині та Галичини знову почали підніматися голову вороги, але необхідно зазначити, що наслідки нової фази внутрішньополітичної боротьби противників сильної князівської влади в кожному краї були різними. У Романовичів на Волині була сильна соціальна опора в особі місцевого боярства та мешканців міст. Важливим моментом було й те, що в цей час Волинь нормалізувала свої стосунки з Малопольським та Мазовецьким князівствами. У Галичині ж тоді став посилюватися місцевий сепаратизм. Дуже автономну роль у житті землі почало відігравати Пониззя – регіон у середній течії Дністра із центром у місті Бакоті. Вірогідно, що в цей час значно зменшився вплив Галича на дністровсько-дунайський регіон берладників-бродників.

Що стосується Мстислава, то кількість його прихильників у Галичині дедалі більше скорочувалася. У краї значні сили боярства продовжували орієнтуватися на угорців, а інші верстви населення, бачачи непослідовність Мстислава, усе більше прагнули повернення Романовичів. Раніше у скрутних ситуаціях Мстислав міг розраховувати на свого тестя Котяна, але після розгрому половців у 1222–1223 рр. кочовики вже не могли тривалий час істотно впливати на перебіг подій у Південно-Західній Русі. На ситуацію в Середньому Подніпров'ї негативно вплинула загибель у битві на Калці багатьох князів, представників правлячої верхівки[168]. Ця ж обставина значно посилила конфронтації, що точилися в тогочасній Південній Русі.

1224 р. Олександр Всеволодович белзький спровокував війну галицького князя Мстислава проти Романовичів[169]. І. Шараневич та О. Андріяшев вважають, що конфлікт виник через наговори Олександра белзького Мстиславу на Данила[170]. Але, імовірно, причини для конфлікту існували також і з боку Романовичів, які не хотіли далі терпіти на Волині Олександра й мали тоді вже достатньо сили для приборкання белзького князя. Останній же прагнув зберегти свої позиції. Водночас Мстислав боявся посилення Романовичів, тому цього разу він перейшов від методів дипломатії до прямого воєнного втручання у справи

сусіднього князівства. Романовичі, дізнавшись про ворожі дії Мстислава, вирішили вдатися по допомогу до краківського князя Лешка Бялого[171]. О. Андріяшев не без підстав підкреслює певну зацікавленість поляків у посиленні чвар між руськими князями.

Рать Данила й Лешка не дала змоги полкам Олександра та Мстислава об'єднатися. Дружина Олександра після зіткнення з волинсько-краківським союзницьким військом була вимушена сховатися в Белзі, а Мстислав повернувся до Галича. **«Данилу же князю воевавшю с Ляхы землю Галичькую и около Любачева и плени всю землю Белзескую и Червеньскую»**[172]. Як справедливо зазначає М.С. Грушевський, прихильники Романовичів та поляки розорили белзько-червенські володіння Олександра та частину Галицької землі. Мстислав Мстиславич звернувся по допомогу до свого постійного союзника хана Котяна та київського князя Володимира Рюриковича (він став володарем у Києві після битви на Калці, помер 3 березня 1239 р.)[173].

Війна тривала ще деякий час і завершилася підписанням миру в Перемишлі, який М.С. Грушевський та В.Т. Пашуто датують 1225 р.[174] Участь Мстислава в конфлікті на Волині призвела до подальшого ослаблення його влади в Галичині: верхівка галицького боярства, яка здавна орієнтувалася на Угорщину, почала домагатися реалізації галицько-угорської угоди 1221 р. **«Льстивому Ярославу, рекшю к боярам Галичьким: „Яко идеть Мьстислав в поле, и хощеть вы предати тестеви своему Котяне на избитье"»**, – пише Галицько-Волинський літопис про події 1226 р.[175] Поява в Галичині половецьких орд була використана одним з найактивніших суперників Мстислава для того, щоб підбурити галицьке населення проти свого князя.

І. Шараневич зазначає, що галицькі бояри Жирослав, Судислав та Пилип, скориставшись невдачею Мстислава на Калці, вирішили запросити до Галича угорського королевича, посилити свою владу в князівстві[176]. Необхідно зауважити, що на той час значна частина боярства ще не визначилася своєї позиції щодо Мстислава. Духівникові Мстислава Тимофію вдалося переконати частину бояр, яким було доведена брехливість звинувачень Жирослава про те, що начебто Мстислав хотів знищити їх.

Частина ворожих Мстиславу магнатів вирушила до «земли Перемышльской», де правив королевич Андрій, а Жиославв вступив у контакти з князем Ізяславом – сином колишнього смоленського та київського князя Мстислава і внуком смоленського й київського князя Романа Ростиславича[177]. Поява галицького боярина в цього князя, який згодом став активним учасником ворожої до Данила коаліції, свідчить, що цей союз почав утворюватися принаймні з 1226 р. М.С. Грушевський зазначає, що Жиославв прагнув поставити в Галичі сина покійного київського князя Мстислава Романовича Ізяслава замість Мстислава Мстиславича[178]. Іншої думки щодо згаданого Ізяслава М.Ф. Котляр, який вважає, що цей Ізяслав – син Володимира Ізяславича, князя галицького на початку XIII ст., представника чернігівської династії[179].

До дій проти Мстислава долучився угорський королевич Андрій, який з 1221 р. правив у Перемишлі як васал князя Мстислава. Узимку 1226–1227 рр. королевич залишив місто й вирушив до Угорщини: «Андрей же, послушав лестиваго Семеона Чермьнаго, и бежа во Угры и нача поздвизати рать»[180]. Невдовзі угорське військо почало похід на схід. М.С. Грушевський датує цю подію весною 1227 р., В.Т. Пашуто – 1226 р. На нашу думку, похід угорських полків розпочався взимку 1226–1227 рр. («бывши же зиме»). Ініціатор виправи угорців Сем'юнко (Семеон) Чермний із цього часу став однією з впливових осіб у лавах галицької магнатерії.

Угорське військо, до якого приєдналися польські полки на чолі з краківським воєводою Пакославом, захопило Перемишль, підійшло до Звенигорода, звідси частина його рушила до Галича, а інша, очолювана королем, – захопила Теребовль, Тихомль і підійшла до Крем'янця. Поява угорців біля міста, розташованого на кордоні між Волинню й Галичиною, свідчила про прагнення короля перенести бойові дії на Волинь. Угорці, ураховуючи досвід попередніх кампаній, знали, що й у нинішній ситуації волинські князі не залишаться байдужими до подій у Галичині. В одній угорській грамоті, де йдеться про похід Андрія II на Русь, згадується якесь місто *Luchuchku*. М.С. Грушевський зазначає, що «це сміливо нагадує Лучеськ [тобто Луцьк. – *О.Г.*],

але так далеко, угорське військо, по літопису, не заходило»[181]. Справді, у літописах немає подібної інформації, але це, по-перше, не є аргументом щодо неможливості подібного походу, а по-друге, цілком можливо, що угорський документ зафіксував наміри короля, які він хотів здійснити після приєднання до нього війська краківського князя Лешка. Під стінами Крем'янця відбулося жорстоке зіткнення («**и бися под Кремянцем, и много Угор избиша и раниша**»)[182]. Від Крем'янця угорське військо знову повернулося до Звенигорода, а потім об'єдналося з тією частиною своїх полків, які вже прийшли до столиці Галичини. Тут відбулася запекла битва, під час якої Мстислав розбив угорських нападників[183].

У цей час у Галичину надійшло волинське військо на чолі з Данилом та Васильком. Князі звернулися до Мстислава з пропозицією продовжити рішучу боротьбу з іноземцями. Але, досягнувши певного успіху, Мстислав почав вагатися, оскільки з великою осторогою ставився до появи волинських князів у Галичині. Мстислав перебував під сильним впливом свого боярського оточення на чолі із Судиславом, який «**бе бо имеяшеть лесть во сердци своемь, не хотяше бо пагубы королеви, имеяше бо в немь надежу велику: беаше бо король изнемоглъся**»[184]. «І цього разу, – пише В.Т. Пашуто, – поступаючись тиску бояр і їхнього керівника Судислава, князь відмовився від переслідування й повного знищення ворогів»[185].

Щоправда, волинським князям вдалося певною мірою вплинути на перебіг подій у Південно-Західній Русі. Коли на допомогу угорцям вирішив прийти малопольський князь Лешко, який після тривалого нейтралітету вирушив з військом на Волинь, Данило та Василько, котрі перебували в Галичині, наказали волинським загонам зайняти позиції на Бузі й не дати нападникам можливості перейти ріку[186]. Король Андрій, не отримавши підтримки від малопольського союзника, змушений був залишити Галичину. Невдовзі до Угорщини вирушили боярин Жирослав разом з князем Ізяславом Мстиславичем.

Перемога над угорцями виявилася пірровою для Мстислава. Начебто прихильні, на перший погляд, бояри на чолі із Судиславом, відчуваючи, що влада у князівстві ось-ось може перейти

до Данила, невдовзі вчинили фактично державний переворот: «Потом же Судиславлю льстящю подо Мьстиславом, рече ємȣ: „Княже дай дщерь свою обрученȣю за королевича, и дай ємȣ Галичь: не можешь бо держати самъ, а бояре не хотять тебе”»[187]. В.Т. Пашуто, аналізуючи цей епізод, зазначає, що Мстислав не мав міцної підтримки в Галичині й вимушений був поступитися боярам, які, на думку вченого, стали повними володарями в Західній і Центральній Галичині[188]. Галицький книжник пише про бажання Мстислава передати Галич Данилові[189], але, на наш погляд, це, швидше за все, не історична реалія, а літературний прийом. Мстислав Мстиславич тоді вже не міг чинити спротиву олігархічному оточенню на чолі із Судиславом. Князь Мстислав вирішив передати королевичу Андрію Галич, а собі залишити Пониззя, де, вірогідно, тоді не було потужних впливів галицької боярської верхівки. Однак і там Мстислав не зміг втриматися й через деякий час прибув до Торческа.

Захоплення влади в Галичині угорськими військами та боярськими олігархами вкрай ускладнило політичну ситуацію в Південно-Західній Русі. Водночас це створювало не тільки проблеми. Князь Данило мав тепер цілком легітимний привід для активного втручання у справи сусіднього князівства: руський князь Мстислав був усунений від влади й перебував у Торческу, а переважна частина населення Галичини ще більше, ніж раніше, сподівалася на прихід до Галича Романовича.

Виходячи з літописного тексту («Галичаном бо хотящим Данила, Мьстислав дасть Галичь королевичю Андрееви»[190]), дослідники часто уявляють тодішні події так, що нібито Мстислав обійшовся з Данилом дуже недобре, а останній у своїх діях щодо тестя постійно виказував якусь нечувану благородність. Аналіз ситуації свідчить, що у Мстислава в 1227 р. не було альтернативи і його відхід у Торческ був зроблений під шаленим тиском ворогів. Д. Зубрицький вважав, що Мстислав у той час володів Пониззям[191], але це твердження суперечить змісту літописної інформації, де йдеться лише про переїзд Мстислава через зазначену волость.

Не викликає сумніву, що Мстислав Мстиславич і за такої складної ситуації не був зломлений і прагнув повернутися до

Галича. Саме цим пояснюється те, що незабаром Данило послав до тестя свого посла («**Данил же посла Дьмяна ко тестеви своєму**»[192]). Безперечно, досвідчений Данило Романович прекрасно знав, що йому не слід особливо розраховувати на тестя, але особливого вибору у волинського князя не було, і тому в діях повинні були брати гору не емоції, а реальний політичний розрахунок. Під час переговорів у Торческу йшлося як про повернення Данилові Чорторийська, незадовго до вищезазначених подій захопленого пінським князем, так і про похід на Галич, де фактичним диктатором тоді був боярин Судислав.

Данило Романович у цей час підсилив свої позиції на Волині, поширивши вплив на східноволинські землі. Це сталося близько 1227 р., після смерті Мстислава Німого[193]. Щоправда, на певний час Луцьк захопив Ярослав Інгварович, але невдовзі володимирське військо відвоювало місто. Одразу ж після розширення володінь Данило «**да Василкови Луческ и Пересопницу, Берестий же єму преже дал**»[194]. Ця передача відбулась у грудні 1227 р., оскільки в літописі згадується про відзначення тоді свята Святого Миколая.

Мстислав запропонував Данилові здійснити похід на Галич. «**Яз всажу Половци, а ты своими, аще Бог даст его нама, ты возми Галичь, а яз Понизье**»[195]. Отже, Мстислав не тільки запропонував план створення спільної коаліції із залученням половців, а й фактично погодився на розділення Галичини між ним і Данилом. Постійні згадки Галицько-Волинського літопису про Пониззя свідчать, що на той час цей ареал мав велику автономність у складі Галичини.

Спільний похід Данила і Мстислава на Галич було зірвано порівняно дрібною подією. Навесні 1228 р. дружина Романовичів вирушила до Чорторийська, який після нетривалої облоги було захоплено. Але локальний конфлікт довкола цього невеликого міста невдовзі переріс у величезне протистояння, оскільки пінський князь Ростислав створив з київським князем Володимиром Рюриковичем і чернігівським князем Михайлом Всеволодовичем антиволинську коаліцію. До неї було запрошено половецького хана Котяна. Від самого початку війни Романовичі не

могли вже розраховувати на допомогу Мстислава Мстиславича Удатного, оскільки перед цими подіями «Мьстислав великый ѹдатный князь ѹмре»[196]. Суперники Данила розпочали переговори з угорським королевичем і Судиславом, сподіваючись на підтримку угорських та галицьких сил.

До засобів дипломатії вдався й Данило. Передусім він прагнув домовитися зі своїми головними суперниками – київським і чернігівським князями, але це виявилося безуспішним. Тоді волинський князь послав «Павла своего посла ко Котяневи»[197]. Ця місія мала успіх: хан Котян не тільки не приєднався до суперників Данила, а й здійснив рейд до Галицької землі, що, вірогідно, вимусило Судислава та королевича відмовитися від антиволинських дій на боці князів Михайла й Володимира. Крім цього, Данило привів з Польщі велике військо на чолі з воєводою Пакославом, унаслідок чого Михайло та Володимир зняли облогу Крем'янця й відступили на схід.

Розвиваючи успіх, Романовичі вирішили переслідувати суперників. «Данил же и Василко, собравша Ляхы многы, идоста Кыєвѹ»[198]. Знаменною у згаданих подіях була та обставина, що до Романовичів приєднався белзький князь Олександр, який завжди відчував політичну кон'юнктуру. М.С. Грушевський справедливо зазначає, що успіх волинських князів багато в чому залежав від умілої дипломатії Данила, а також був пов'язаний з певною слабкістю коаліції суперників Романовичів. До цього необхідно додати, що в той час між чернігівським і київським князями почали посилюватися чвари, які згодом призвели до конфлікту[199].

Для нашого дослідження дуже важливим є питання про польського союзника Романовичів. Безперечно, ним не міг бути Лешко Бялий, який загинув наприкінці листопада 1227 р. Факт присутності воєводи Пакослава начебто свідчить, що польське військо прийшло з Кракова, але за це місто тоді воювали брат Лешка Конрад Мазовецький, сілезький володар Генріх Бородатий і великопольський князь Владислав Одонич. В.Т. Пашуто вважає, що допомогу волинянам надала княгиня-регентша Гремислава, мати малолітнього сина Лешка Болеслава

Сором'язливого[200]. Але зовсім не виключено, що свої війська для походу на Київ надав також мазовецький князь Конрад, з яким протягом 20-х рр. у Волині були добрі взаємини і якому в 1229 р. Романовичі прийшли на допомогу[201].

Боротьба волинських князів за повернення Галичини (кінець 20-х – перша половина 30-х рр. XIII ст.). Відмову князя Мстислава Удатного від галицького столу не можна повною мірою розглядати як подію, яка мала б сприяти Данилові легітимно вирішити питання повернення Галича. Данило двічі, у 1205 і в 1210 рр., вступав на галицький стіл, однак після князювання Мстислава Удатного права волинського князя на Галич уже не можна було розглядати як повністю незаперечні (незважаючи на те, що Данило був одружений на дочці Мстислава). Представники угорської групи галицького боярства на чолі з боярином Судиславом домоглися не тільки зречення Мстислава, а й передачі Галича королевичу Андрію, який також був зятем Мстислава Удатного, а значить спадкоємцем. Як справедливо зауважує Л. Войтович, передачею влади від Мстислава королевичу Андрію угорці створили правові засади для його володарювання в Галичині[202].

О.В. Майоров, коментуючи тогочасні події в Південно-Західній Русі, констатує той факт, що протягом трьох років Данило Романович вагався розпочинати війну з угорським королевичем Андрієм[203]. Але для такого «вагання» були певні причини. З одного боку, у другій половині 20-х рр. Волинське князівство Данила та Василька значно зміцніло за рахунок приєднання Пересопниці, Луцька та Чорторийська, з іншого ж боку, на Волині в Белзі продовжував правити амбітний Олександр Всеволодович, а з відходом з Галича Мстислава Данило втратив, хоч і непослідовного, але все ж таки союзника. Проти Данила виникла велика коаліція на сході, яку організував київський князь Володимир Рюрикович, а пізніше її очолили Михайло чернігівський та Ізяслав смоленський.

На межі 20–30-х рр. XIII ст. Галичина перебувала під сильним впливом Угорщини, ставленик якої – королевич Андрій – мав певні легітимні права на галицький стіл, підтримку з боку потужної боярської партії на чолі з боярином Судиславом.

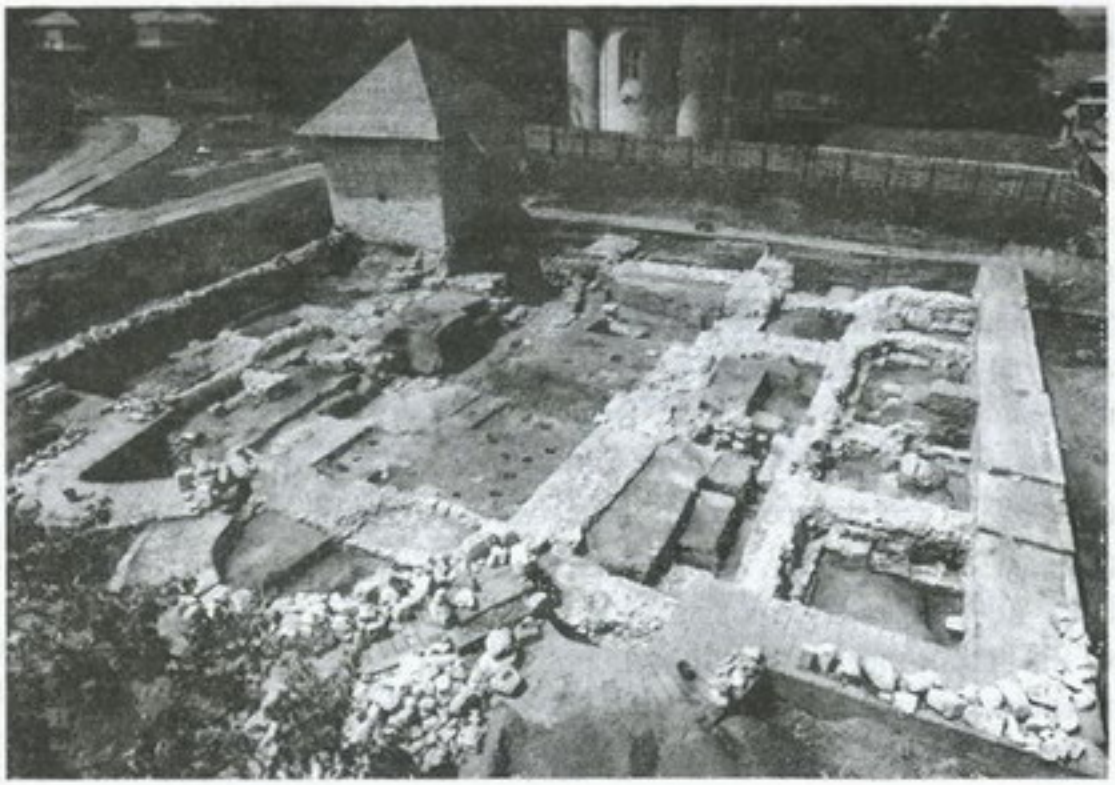

Успенський собор у Галичі (розкопки)

У 1230 р. Данило отримав інформацію від своїх прихильників з Галича: **«Судислав шел есть во Понизье, а королевичь в Галичи остал, а понди ворже»**[204]. Вірогідно, що в той час у Пониззі виникли якісь заворушення проти центральної галицької влади й ворожі королевичу Андрієві та бояринові Судиславу сили запропонували волинському князю скористатися ситуацією. Тоді Василька на Волині не було, бо він разом з Мирославом та іншими волинськими боярами був на весіллі свого шурина Всеволода Юрійовича, сина суздальського князя Юрія Всеволодовича. Це весілля відбулося 14 квітня 1230 р.[205]

Данило з Дем'яном вирішили здійснити похід проти королевича та Судислава. Данило після тривалих боїв захопив Галич, але відпустив з нього полонених: королевича та Судислава, який після невдалого зіткнення із загоном Дем'яна повернувся до галицької столиці. Таке ставлення Данила до полонених пояснюється великою силою угорського короля. Данило, вірогідно, прагнув знайти якийсь компроміс із угорцями, тим більше, що в той час він не мав достатньої підтримки в Галичині. Але досягти

компромісу з угорським двором не вдалося: через деякий час угорське військо, здійснивши перехід через Карпати, обложило Галич. У подальших подіях активну роль відігравали половці та поляки. Польські загони мазовецького князя Конрада допомагали Данилові, йому ж надав підтримку хан Котян. Загони іншого хана – Беговарса – брали участь у військових діях на боці угорських полків короля Андрія II[206]. Облога Галича виявилася для угорців невдалою, і згодом вони були вимушені залишити край.

Але завоювання Галича Данилом не привело до стабілізації ситуації у краї. Літописець пише про подальші події: **«По семь скажем многи мятежь, великия льсти, бещисленныя рати»**[207]. І тут не тільки спрацювало правило, що посилення якоїсь політичної сили викликає спротив іншої. Данило в Галичі (Василько залишився князювати у Володимирі) не мав достатньої опори, і вже у першій половині 1231 р. проти нього було здійснено декілька замахів. Політична нестабільність посилилася, коли на Волині проти братів піднявся Олександр белзький, який був у союзі з галицькими боярами й, утративши Белз, **«выбегъшу в Перемышль ко светником своим»**[208]. Василько **«прия Белз»**, але в галицьких землях ситуація залишалася напруженою. Чимало людей із галицького оточення Данила насправді були ним незадоволені.

Внутрішньополітичні конфлікти на Волині та в Галичині сприяли новій виправі угорців на схід у 1232 р. Військо угорського короля захопило Ярослав, потім здійснило похід до Галича, а після цього – до Володимира. Боярин Мирослав вимушений був укласти угоду, за якою Белз і Червен повертались князю Олександру Всеволодовичу, а до Галича знову мав прийти королевич Андрій[209].

Під час підписання угоди Данило, вірогідно, перебував у Середньому Подніпров'ї, де тоді виник конфлікт між київським князем Володимиром та чернігівським князем Михайлом. Данило вимушений був утрутитися в ці події, у яких він виступав третейським суддею між суперниками. Через деякий час, у 1233 р., відновилася війна Данила з угорським королем Андрієм. Повідомлення про початок війни волинський князь отримав у Києві.

Галицько-волинський літописець докладно розповідає про цю війну. Для боротьби з угорцями Данило запросив собі на допомогу половецького хана Котяна, київського князя Володимира та смоленського князя Ізяслава, проте останній зрадив волинського володаря, розорив його місто Тихомль, а потім повернувся додому[210].

Восени 1233 р. на бік угорців та боярина Судислава в черговий раз перебіг Олександр белзький. Але на той момент ситуація почала змінюватися на користь Данила. І цьому сприяли не тільки певні успіхи його на ратному полі. Прийшовши до Галичини, волинський князь у черговий раз роздав багато земель місцевим боярам та воєводам, які його підтримували.

«Малу же времени минувшю, королевичь умре. Послаша Галичане по Данила Чермьного Семьюнка, а Судислав иде Угры»[211]. Смерть королевича Андрія, вірогідно взимку 1233/1234 р., створювала умови для утвердження волинського князя в Галичі, але в цей час виникла велика війна в Середньому Подніпров'ї, де проти київського князя Володимира виступили Михайло чернігівський та Ізяслав смоленський. Протягом 1234 та 1235 рр. Данило воював проти ворогів Володимира, що призвело до великих втрат у його війську. Наприкінці травня 1235 р. біля Торческа відбулася жорстока битва, де чернігівці разом з половцями завдали Романовичам тяжкої поразки. У полон до кочовиків потрапили союзник Данила князь Володимир Рюрикович та боярин Мирослав. У тому ж році смоленський та чернігівський князі захопили Київ[212]. Наприкінці 1235 р. в Галичі підняли бунт бояри на чолі із Судиславом, захопили там владу й запросили до міста князя Михайла. Ситуація була настільки складною, що для її врегулювання Данило вимушений був відправитися до Угорщини, але там шукати підтримки довелось уже в нового угорського короля.

21 вересня 1235 р. помер Андрій II, а в листопаді того ж року в Секешвароші відбувся акт інтронізації його сина Бели IV. Угорська хроніка повідомляє про участь у церемонії Данила Романовича: «Король Бела, син його [Андрія II. – *Авт.*] був коронований під час першого свята напередодні жовтневих ід в кафедральному соборі блаженного Петра Альби, який він сам

освятив. Герцог Коломан, його брат, урочисто ніс біля короля його меч, Данило, щирий герцог рутенів, вів попереду з урочистістю коня [короля. – *Авт.*]»[213]. Д. Зубрицький та М.П. Дашкевич висловили сумнів щодо можливості цієї події, вважаючи, що Данило навряд чи погодився б узяти участь у церемонії, яка фактично робила його васалом угорського короля[214]. М.С. Грушевський, навпаки, підкреслює, що ситуація, яка склалася, вимусила Данила піти на певні поступки угорському королю в обмін на невтручання Угорщини у справи Галичини[215]. О.В. Майоров, зазначивши, що князь Роман і його нащадки Романовичі раніше укладали подібні угоди, вважає, що в обмін на отримання допомоги від Угорщини Данило погодився формально визнати себе васалом угорського короля[216]. М. Бартницький пише, що 1235 р. Данило визнав свою залежність від Бели IV[217]. Протилежною є точка зору М. Лабуньки, який прийшов до висновку, що участь Данила в коронаційному акті не вела до визнання васальної залежності[218].

На нашу думку, участь Данила в церемонії не була якоюсь знаковою подією, яка позначилася на обмеженні його реального статусу як суверенного монарха. До того ж подальші події свідчать про те, що стосунки з угорським королем не розвивалися згідно з бажаннями руського князя. Саме тому наступного 1236 р., волинський князь вдався до багатоходової дипломатичної гри в Центральній Європі.

Наприкінці 1235 р. Романовичі здійснили чергову спробу відвоювати Галич. **«Зиме же приспевши, иде Василко Галичю поима Ляхы»**[219]. В іншій праці ми довели, що протягом першої половини 30-х рр. XIII ст. відбулася переорієнтація Романовичів на союз із Малопольським князівством Болеслава Сором'язливого і його матері – княгині-регентші Гремислави – та сталося загострення взаємин з Конрадом Мазовецьким[220].

Уже через два-три місяці, навесні 1236 р., у наступ перейшли суперники Данила та Василька. У поході боярське військо підтримали так звані «болохівські князі». Необхідно зауважити, що в науці вже майже півтора століття ведеться дискусія з приводу походження цих князів, а також так званої «Болохівської землі», яка їм належала[221]. Першу згадку про болохівських

князів вміщено в повідомленні про бої Данила з угорцями й галицькими боярами в 1232 рр. У Галицько-Волинському літописі зазначено, що **«бо с королевичемь Олександр и Глѣб Зѣремиевич, инии князи Болоховьсции»**[222]. Якщо такий контекст оповіді не випадковий, то можна припускати, що за суспільною вагою **«инии князи Болоховьсции»** прирівнювалися до галицьких бояр і були частиною землевласницького стану Галичини.

Проте перебування болохівських князів в окремому ареалі створювало їм досить суверенний статус, що й позначилося на їхньому найменуванні. Розглядаючи історію Погорини, ми вже писали, що у XII ст. там отримували волості друго- та третьорозрядні князі. До Болохівщини, щодо якої ми вважаємо некоректним у науковому плані вживання змістового поняття «земля», входили частково також території Південної Погорини, а тому болохівські князі були нащадками вищезгаданих дрібних володарів XII ст. Вірогідно, влада або вплив болохівських князів поширювались якимсь чином і на певну частину Пониззя[223].

М. Молчановський вважав, що болохівські князі – це частина галицького боярства, а Болохівщина – територія, яка сформувалася північніше Пониззя з окраїнних галицьких земель[224]. В.І. Якубовський зазначає, що ця територія була частиною Київської землі, з якою у київського центру наприкінці XII ст. ослабли зв'язки. На думку історика, саме в цей час виникає Болохівська держава[225]. Але така думка не може бути прийнятною, оскільки Болохівський ареал не мав чітких ознак державності й постійно перебував у залежності або від Галичини, або (пізніше) від монголів. В.І. Якубовський звертає увагу, що на Згарському городищі були знайдені гербові знаки чернігівських Ольговичів; це дало йому підставу стверджувати походження болохівських князів із Чернігівської землі[226]. Проте ці знахідки не можуть бути прямою вказівкою на походження болохівських князів від Ольговичів. Швидше це свідчило про якийсь вплив Чернігівського князівства на Болохівський ареал у першій половині XIII ст. Водночас можливо, що якісь володіння в Болохівщині у XII ст. роздавалися друго- та третьорозрядним князям, які пізніше по суті фактично мало чим відрізнялися від бояр. Іншу думку з приводу природи та походження

болохівських князів висловлює М.Ф. Котляр, який вважає, що вони були представниками племінної верхівки, а сама Болохівська земля була «неокняженою», не входила до складу будь-якого князівства Русі[227]. На формування Болохівського ареалу, вірогідно, вплинув не тільки слов'янський етнічний субстрат, а й тюркський[228]. На погляд Л.В. Войтовича, болохівські князі – це нащадки східноволинських князів Ярослава Інгваровича та його братів, які вороже ставилися до Романовичів[229].

Остання обставина, можливо, і пояснює той факт, що влітку 1236 р. Михайло й тодішній київський князь Ізяслав, довідавшись, що під час походу на Східну Волинь, під Кам'янець, Данило та Василько захопили болохівських князів, звернулися до волинських князів з вимогою: **«Дай нашу братью, или придемь на тя войною»**[230]. Згодом Михайло та Ізяслав створили велику коаліцію, до якої залучили поляків і половців. Але Романовичам удалося нейтралізувати союзників Михайла. Польські загони мазовецького князя Конрада були розбиті на річці Вепрі, а половці в черговий раз перейшли на бік Данила[231]. У тому ж таки 1236 р. союзник Михайла – Ізяслав – утратив Київ, куди прийшов представник владимиро-суздальської династії Ярослав Всеволодович.

Розділ 8

Волинсько-Галицький державно-політичний комплекс у середині XIII ст.

Зміцнення держави Данила та Василька Романовичів у переддень вторгнення монголів у Південну Русь. У 1235 р., за свідченням перського письменника Абдаллаха ібн Фазлаха, на курултаї в Каракорумі монгольські хани вирішили «спрямувати переможний меч на голову вождів русів та асів»[1], здійснити виправу проти народів Східної Європи. Необхідно зазначити, що в історичних джерелах, як східних (китайських), так і західних (давньоруських і західноєвропейських), нападників називають татарами, хоча історично на початку створення Монгольської держави татарські орди були ворогами Чингісхана та його союзників[2]. Наприкінці 30-х рр. XIII ст. почався похід монгольських полчищ на захід. У 1237–1238 рр. кочовики воювали на північному сході Русі, а в 1239 р. розпочався наступ завойовників на півдні східнослов'янських земель. Необхідно зазначити, що вторгнення монгольських орд навряд чи було несподіванкою для східних слов'ян. На Русі було відомо, що в 1229 р. відбулася військова навала монгольських армій на р. Урал (Яїк) та в Поволжя, де вони розбили половців, саксинів та волзьких булгар. У першій половині 30-х рр. виникали постійні конфлікти між монголами та волзькими булгарами, які закінчилися повним розгром держави

Чингісхан. Китайська середньовічна мініатюра

булгар у 1236 р.[3] Наступного року кочовики вторглися в Рязанську землю...

Отже, напад монгольських військ був цілком прогнозованим, але Русь не була готова до відсічі нападникам: у цей час у Східній Європі різко загострилися міжкнязівські відносини. Одним з конфліктів була велика війна в Південній Русі, у якій брали участь Чернігівщина, Київщина, Смоленщина, Волинь і Галичина[4]. Володарі цих земель активно залучали до конфлікту сусідів: Угорщину, Польщу, половців, ятвягів та литовців. Саме тому спочатку, коли взимку 1237 р. монгольські полчища розорили Рязанське князівство, а на початку 1238 р. вдерлися у Владимиро-Суздальську землю, на півдні Русі ця страшна біда, що прийшла до східнослов'янського світу, не викликала належної реакції. Зокрема на допомогу рязанцям не прийшли ні владимиро-суздальські, ні чернігівські володарі.

І монгольська експансія, і зазначена війна на півдні Русі драматично позначилися на долі Києва. У 1236 р. в цьому місті князем став Ярослав Всеволодович, союзник Данила Романовича й Володимира Рюриковича, на той час смоленського князя[5]. Останній у попередній час вів боротьбу із чернігівськими князями. Навесні 1238 р. Ярослав Всеволодович, довідавшись про загибель свого брата Юрія в битві з монголами на річці Сити (3 березня 1238 р.), повернувся на батьківщину до Суздаля. Місто на Дніпрі зайняв Михайло Всеволодович, а в Галичі залишився його син Ростислав. **«И потом**, – пише галицько-волинський літописець, – **приде Ярослав Суждальскый и взя Киев под Володимером, не мога его держати, иде пакы Суждалю. И взя под ним Михаил, а Ростислава сына своего, остави в Галичи. И отъяша от Данила Перемышль»**[6].

Повертаючись до подій початку 1238 р., необхідно зазначити, що саме того року Данило здійснив низку важливих дій, спрямованих на зміцнення своїх позицій на Русі й відновлення єдиної Галицько-Волинської держави. На початку року Данило організував похід до Дорогичина, де в березні розбив васальних від мазовецького князя Конрада рицарів-хрестоносців Добжинського ордену.

Ще починаючи з кінця XII ст., польські князі активно залучали духовно-рицарські ордени для боротьби з прусськими та литовськими племенами. З 1209 р. до кінця 20-х рр. XIII ст. у Пруссії головною фігурою в місіонерській діяльності був цистерціанський єпископ Християн. Певний час у Помор'ї діяли також загони іоаннітів і тамплієрів, пізніше, у першій половині 20-х рр. XIII ст., поморський князь Святополк запросив до міста Тимава представників іспанського духовно-рицарського ордену Калатрава[7]. У 1226–1228 рр. за ініціативою Християна мазовецький князь Конрад та плоцький єпископ Гунтер розробили план створення спеціального ордену для протистояння пруссам. Наприкінці 1228 чи на початку 1229 рр. до Мазовії з Риги прибув загін рицарів-мечоносців із 14 осіб, кожного з яких супроводжував великий почт із слуг та зброєносців. На чолі загону стояв магістр Бруно.

Цими рицарями було створено Орден прусських рицарів Христових. У документах він називався «Magister et fratres militie Christi contra Prutenos in Masovie» або «milites Christi fratres in Dobrin»[8]. В основу статуту цього ордену, як, до речі, і мечоносців, було покладено статут ордену тамплієрів, або «бідних рицарів Христа і Соломонового храму», який виник на початку XII ст. в Єрусалимі. Статут тамплієрів був затверджений у 1128 р. на соборі у французькому місті Труа.

Хроніст Петро з Дусбурга повідомляє, що князь Конрад побудував для прибулих хрестоносців замок Добжинь, «від якого вони пізніше стали називатися братами з Добжиня, а також надав їм володіння в землі Куявії, яке називається Седльце»[9]. Одна з грамот повідомляє, що ці землі Конрад Мазовецький надав рицарям 4 липня 1228 р.[10] У подальшому орден формувався з північногерманських рицарів. Добжинський орден не став потужною мілітарною силою, тому під впливом легата папи римського Григорія IX – домініканського монаха

Печатка мазовецького князя Конрада. Друга чверть XIII ст.

Вільгельма Моденського – у квітні 1235 р. відбулася його інкорпорація Тевтонським орденом. Із цього приводу 19 квітня римський понтифік видав спеціальну буллу. О.М. Масан вважає, що плани щодо проведення інкорпорації залишилися тільки намірами, проте реальнішим видається погляд, що на якийсь час тевтонцям удалося не тільки залучити до себе частину рицарів Добжинського ордену, а й захопити територію, надану їм Конрадом Мазовецьким[11].

Природно, що ці події викликали велике незадоволення мазовецького володаря. Згодом йому за допомогою Вільгельма Моденського та краківського єпископа Михайла вдалося подолати конфлікт: тевтонці відмовилися від претензій на польську територію. Мазовецький князь взяв під свою опіку тих рицарів Добжинського ордену, які не захотіли приєднатися до Тевтонського ордену або покинули його. Саме цих рицарів на чолі зі згаданим магістром Бруном і вирішив мазовецький князь Конрад використати для реалізації своєї східної політики[12].

На той час, як зазначалося в попередньому розділі, мазовецький володар разом із чернігівськими князями Михайлом Всеволодовичем та його сином Ростиславом вів запеклу боротьбу з волинськими володарями Данилом та Васильком. У серпні 1236 р. військо Василька поблизу Червена, а згодом на річці Вепрі завдало жорстокої поразки мазовшанам. Узимку 1237 р. Конрад запропонував рицарям Добжинського ордену поселитися в побузькому місті Дорогичині, яке належало Данилові. У грамоті від 8 березня 1237 р. йдеться про передачу Конрадом Мазовецьким на підставі спадкового права Дорогичина разом з територією, яка до цього міста прилягає і обмежена річками Бугом та Нуром, магістру Бруну та рицарям «Ордену Христа дому Добжинського замку» з метою боротьби з пруссами та «єретиками». Рицарі визнавали право патронату, а також обіцяли не переходити під владу інших володарів[13].

Ми вже зазначали, що, на відміну від ситуації на Близькому Сході, на початку XIII ст. спостерігався процес перетворення духовно-рицарських орденів, які були передусім мілітарними структурами, на державні формування, тобто духовно-рицарські ордени ставали державами. Такими церковними державами

Дорогичин. Городище

були Орден мечоносців, а згодом Тевтонський орден у Прибалтиці[14]. Васальним від володаря Мазовецького князівства державним утворенням став орден рицарів-добжинців, який заволодів Дорогичинською землею, що входила до складу давньоруської конфедерації земель-князівств.

У Галицько-Волинському літописі вміщено повідомлення про зіткнення Данила Романовича з добжинськими рицарями: **«Весне же бывши, поидоста** [Данило. – *Авт.*] **на Ятвезе и придоста Берестью, рекам наводнившимся, и не возмогоста ити на Ятвязе. Данилови рекъшу: „Не лепо есть держати нашее отчины книжевникомь Тепличемь, рекомым Соломоничемь". И поидоста на не в силе тяжьце. Приста град месяца марта, старейшину их Брына яша, и вои изоимаша, и возъвратися Володимер»**[15]. Цей похід відбувся в березні 1238 р. Зауважимо, що в історичній літературі висловлювався сумнів щодо літописного пояснення обставин початку походу Данила проти добжинців. Зокрема М.Ф. Котляр зазначає, що навряд чи для волинського князя розлиття річок було тією несподіванкою, яка могла завадити походу проти ятвягів. Історик вважає, що підготовка до походу проти ятвягів була відволікаючим маневром, щоб приспати пильність рицарів[16].

На нашу думку, Данило взагалі навряд чи міг у той час готувати похід проти ятвягів, оскільки підтримував тоді з ними дружні стосунки. Інша справа, що його, безумовно, повинно було турбувати захоплення хрестоносцями важливого стратегічного пункту на річці Бузі – Дорогичина. Безперечно, перспектива облоги та штурму міста-фортеці, захопленого добжинцями, потребувала серйозної підготовки. Не випадково літописець підкреслює, що волинський князь пішов на рицарів **«в силѣ тяжьцѣ»**. На наш погляд, тут ішлося не про незвичну для походу велику чисельність волинського війська, а про особливу підготовку для штурму фортеці. Вірогідно, що необхідні для цього облогові знаряддя готувалися в Бересті, розташованому неподалік від Дорогичина[17].

Ми не можемо повністю погодитися з позицією О.М. Масана, який виступає проти перебільшення значення волинсько-добжинського конфлікту. Дійсно, цей конфлікт не варто розглядати, як якусь окрему війну, оскільки загін добжинців навряд чи перевищував дві сотні чоловік. Але поряд із цим треба пам'ятати, що навіть такий загін високопрофесійних воїнів становив значну небезпеку, до того ж лише на підставі відносно швидкого захоплення Дорогичина не можна стверджувати, як це робить зазначений історик, що ця фортеця мала слабкі фортифікаційні споруди. Контекст літописного повідомлення не дозволяє думати, що й захоплення Дорогичина добжинцями, і його звільнення відбулися в березні 1237 р.[18], як вважає зазначений дослідник.

Завершуючи цей сюжет, необхідно зазначити, що не склалася належним чином доля й у тих добжинців, які приєдналися в 1235 р. до Тевтонського ордену. Через певний час між ними й тевтонцями виник конфлікт, у результаті якого тевтонці вигнали їх зі своєї організації, а тому колишні добжинці вимушені були приєднатися до невеличкого об'єднання іоаннітів, яке перебувало тоді в Польщі. Проте це об'єднання не відігравало якоїсь помітної ролі в політичному житті. Відомо, що іоанніти й тамплієри, які мешкали в Польщі, а також якісь загони тевтонських рицарів (є інформація, що у зв'язку з подіями в Польщі Тевтонський орден відклав на певний час свій наступ на північ-

норуське місто Псков!) прийшли на допомогу польським полкам навесні 1241 р. і більшість із них загинула 9 квітня 1241 р. у битві проти монгольських ратей під Легницею. Отже, у битві з цими завойовниками, вірогідно, і була записана остання сторінка історії «добжинських братів», частина яких перебувала в лавах іоаннітів, а інша – у лавах тевтонських рицарів.

Розгромом добжинських рицарів у березні 1238 р. завершилася спроба польського князя Конрада Мазовецького створити на території Волині залежне від себе державне формування, діяльність якого в умовах наростання хрестоносної діяльності в Прибалтиці могла в перспективі мати дуже небезпечні наслідки для Південно-Західної Русі.

У першій половині 1238 р. князь Данило здійснив похід на Галич проти Михайла Всеволодовича, але в результаті цієї виправи волинському володарю вдалося лише захопити Перемишль. Згодом волинська адміністрація домовилася з литовськими князями та правителем Новгорода-Сіверського Ізяславом, які здійснили напад на Мазовію, де правив Конрад, головний на той час союзник князя Михайла[19]. Данило, прагнучи залучити до взаємодії угорського короля Белу IV, здійснив дипломатичну місію до Угорщини. Коли ж ця місія завершилася фіаско, волинські князі почали готуватися до походу на підтримку австрійського герцога Фрідріха II Бабенберга. Необхідно зауважити, що з цього часу невелика приальпійська Австрія стала важливим фактором центральноєвропейської політики Романовичів.

Союз із Віднем відкривав великі можливості для здійснення тиску на польських князів та угорського короля. Зокрема підготовка Данила й Василька Романовичів до походу навесні 1238 р. стала відомою угорському королю, який перебував у ворожих стосунках з Фрідріхом II. Бела IV домовився з волинськими князями не здійснювати їхнього плану, але ця домовленість, вірогідно, примусила угорську верхівку відмовитися від підтримки Михайла та Ростислава в Галичі. **«В то время пошел бяше Фридрих царь на герцика войною, и восхотеста ити Данил со братом Василком герцикови во помощь. Королеви же возбранившу има, возвратистася во землю свою»**[20].

Як уже зазначалося, після того як Михайло Всеволодович зайняв Київ, у Галичі князем залишився його син Ростислав. Ці князі влітку 1238 р. відвоювали в Данила Перемишль, але то був їхній останній успіх. У другій половині 1238 р., скориставшись відсутністю князя Ростислава в Галичі, Данило з військами підійшов до міста й після нетривалої облоги на третій день захопив його. «**Данило же**, – пише галицький книжник, – **вниде во град свой и приндє ко пречистє святєй Богородици, и прия стол отца своєго, и обличи побєду, и постави Немечьскых вратєх хоруговь свою**»[21].

У 1239 р. Михайло й Ростислав безуспішно шукали підтримки в угорського короля Бели як проти монголів, так і проти Данила. Згодом обидва князі направилися до Польщі, але й тут, мабуть, їхня місія зазнала невдачі. Тому Михайло Всеволодович запропонував Данилові й Васильку укласти угоду, головною статтею якої стала відмова Михайла та Ростислава від претензій на Галич. Данило погодився на це. В обмін він надав Ростиславу в управління Луцьк, а Михайлові запропонував повернутися до Києва. Проте Михайло, довідавшись про посилення монгольської загрози місту, знову вирушив до Польщі.

Наприкінці 1239 р. монголи на чолі з ханом Менгу вперше підійшли до Києва, але не захопили його. Нещодавній його володар – Михайло Всеволодович – знайшов притулок від нападників у Центральній Європі. Невеликий час Київ тримав Ростислав Мстиславич, але він був вибитий з міста галицьким володарем. Данило посадив тут тисяцьким боярина Дмитра. Саме Дмитро очолив оборону міста наприкінці 1240 р. На думку О.П. Толочка, князь Данило формально був володарем Києва до 1243 р., коли в Орді Батий призначив найстарішим князем Русі владимиро-суздальського князя Ярослава Всеволодовича[22].

Необхідно зазначити, що на момент захоплення Києва монголами в Південній Русі фактично відновилося державне утворення, прообразом якого було політичне об'єднання Романа Мстиславича. Романовичі майже тридцять п'ять років боролися за це. Упродовж цього часу на Волинь і особливо на Галичину висували претензії численні східнослов'янські та іноземні володарі, але саме Романовичі досягли успіху, що не було історичною випадковістю.

Безумовно, останні акорди епопеї щодо відновлення держави Романа здійснювалися вже в умовах монгольської навали, що певною мірою підірвало силу суперників Данила та Василька. Але головними моментами в цій епопеї були величезна воля, ратний запал, у цілому вдала дипломатія та відносно успішна політична діяльність Романовичів. Неабияке значення мала соціальна підтримка князів на Волині, відновлення такої в Галичині. Звичайно, галицький книжник значно перебільшував любов і приязнь галичан до братів Романовичів. Конкретні події і до, і після 1238 р. свідчать, що в Галичині існувала постійна база для опору владі Романовичів. Але останні прагнули підсилити тут своїх симпатиків, і це давало свої плоди.

Державно-політичний розвиток Волині та Галичини в першій половині 40-х рр. XIII ст. Після тривалої облоги, вірогідно 6 грудня 1240 р., монголам на чолі з ханом Бату вдалося захопити Київ[23]. Відчуваючи недостатність сил для опору нападникам, князь Данило ще до падіння Києва вирушив до Угорщини, прагнучи створити союз проти кочовиків («**ехал бяше Данил Угры королеви и еще бяшеть не слышал приходa поганых Татар на Кыев**»[24]). Цей союз мав бути скріплений шлюбом дочки короля Бели IV та старшого сина Данила Лева. Матримоніальний союз із угорським правлячим домом повинен був гарантувати й подальше невтручання угорців у галицькі справи. Проте король відмовив Данилові[25].

Протягом грудня 1240 р. монгольські війська розорили Волинь і Галичину. Сучасник подій – угорський хроніст Рогерій – повідомляє, що під кінець цього місяця до Угорщини надійшло повідомлення про те, що монголи підкорили сусідню Русь[26]. Але бої на Русі продовжувалися й у січні 1241 р. Літопис повідомляє про захоплення монголами Колодяжина, Кам'янця, Володимира, Галича та інших міст[27]. Про захоплення волинських фортець розповідає й арабський автор Рашід ад Дін[28]. Необхідно зазначити, що бойові дії з монголами в західноруських землях не тривали довго, хоча деякі міста чинили завойовникам відчайдушний опір. Кочовикам, зокрема, не вдалося захопити Кременця та Данилова. О.М. Рапов пояснює цей факт тим, що вказані міста

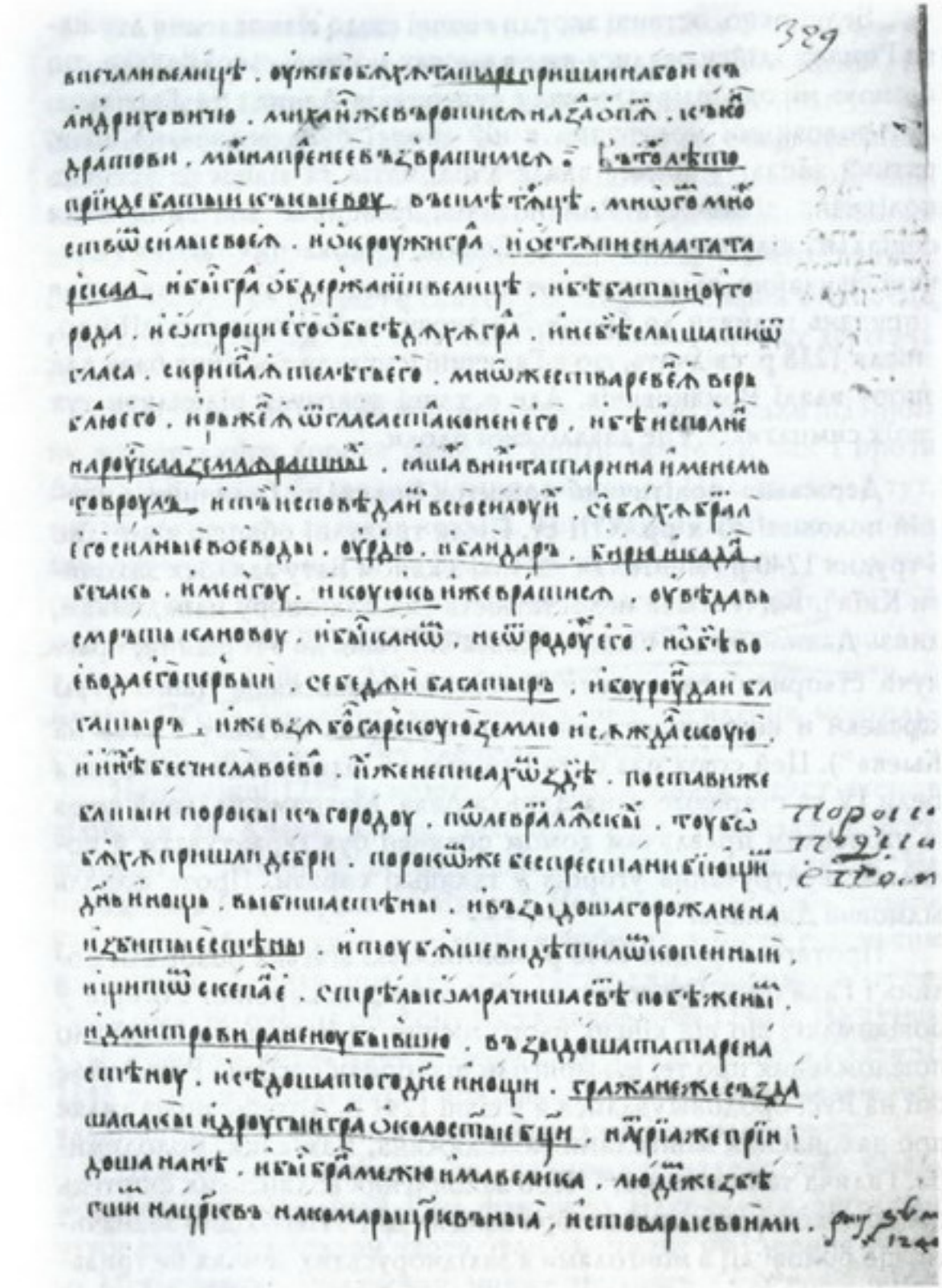

Фрагмент статті Галицько-Волинського літопису про штурм Києва монголами (грудень 1240 р.). Хлебниківський літописний звід XVI ст.

стояли на високих пагорбах і це не дало змоги нападникам ефективно використати облогову техніку[29]. Не зазнав розорення й нещодавно побудований Данилом Холм.

Літописець же мотивує це тим, що воєвода Дмитро, захоплений монголами в полон у Києві, радив хану Бату не зволікати на Русі, а швидше поспішати на захід: «Аще ли встряпаєши, земля ти есть силна. Свержуть на тя и не пустя·тебе в землю свою»[30]. Вірогідно, що монголи дійсно прагнули швидше напасти на країни Центральної Європи й саме відмова від тривалих облог вищезгаданих Кременця та Данилова свідчить про це. Наприкінці зими полчища монголів підійшли до Карпат. Угорський король Бела IV наказав своєму палатину Діонісію Тамаю перекрити гірські перевали. Проте вже в середині березня 1241 р. монголи прорвалися через карпатський Верецький перевал у Паннонську низовину[31].

У 1241–1242 рр. монгольські раті воювали безпосередньо з військами католицьких країн, а саме з полками володарів Польщі, Угорщини, Чехії та Германії[32]. Необхідно підкреслити, що тут, як і на Русі, у противників монголів не було єдності. Внутрішні протиріччя між монархами Центральної Європи виявилися сильнішими за бажання об'єднати спільні зусилля для боротьби зі страшною небезпекою. У той час головним для найпотужніших політиків Європи – римського папи Григорія IX та германського імператора Фрідріха II – був конфлікт між собою, а не загроза зі сходу. На підтримку великопольським та сілезьким рицарям, яким допомагали невеличкі загони хрестоносців (тамплієрів, іоаннітів, тевтонців), прийшов лише чеський король Вацлав, але він запізнився: 9 квітня 1241 р. під Легницею монголи здобули свою чергову перемогу.

Незважаючи на всі заклики короля Бели IV, Угорщина не отримала допомоги ані від імператора, ані від папи. Незадовго до вторгнення монголів у Паннонську низовину до Угорщини прибула орда Котяна. Міграція половців на захід була пов'язана із захопленням монголами Половецької землі. Хроніст Рогерій повідомляє, що на початку 1239 р. половці зазнали поразки в гирлі Волги. Половецький хан особисто звернувся до Бели IV з проханням надати його орді притулок, обіцяючи прийняти

християнство за католицьким обрядом. Угорський король прихильно поставився до цієї пропозиції, обдарував послів цінними подарунками й направив до половців для супроводження монахів-домініканців[33]. Імовірно, це були ті мандрівники-місіонери, які побували в Північно-Східній Європі в 1235–1238 рр.[34] Іншої думки дотримується В.Т. Пашуто, який вважає, що тут ідеться про домініканців, які в першій половині XIII ст. створили католицьке єпископство в половецькому степу[35].

М.П. Мургулія й В.П. Шушарін вважають, що перехід половців відбувся після битви на р. Ситі (4 березня 1238 р.) і до захоплення Чернігова (18 жовтня 1239 р.)[36], проте швидше за все перехід кочовиків розпочався в першій половині 1239 р., а завершився влітку або на початку осені того ж року. Угорське джерело повідомляє, що король урочисто зустрів Котяна та його 40-тисячну орду на кордоні своєї держави[37]. Прибувши до Угорщини, хан Котян, за даними згаданого вище Рогерія, заявив, що нападники розорили його землю й перебили його людей[38]. Угорський монарх доручив своїм адміністраторам розселити половців; останні для розселення одержали в Угорщині землі в регіоні між Дунаєм і Тисою[39]. Тоді ж відбулося хрещення хана Котяна. Міграція половецької орди не пройшла повз увагу монгольських ханів. Відомо, що Батий із цього приводу написав листа Белі IV, у якому висловив своє незадоволення тим, що угорський король узяв під патронат половців[40].

Плани Бели використати військові можливості орди Котяна не були реалізовані. У час, коли в Паннонській низовині вже розпочалися бої з монголами, у стані угорського короля біля Пешта між половцями та угорськими феодалами, володінням яких половці завдавали шкоди, виник конфлікт. Це зіткнення значною мірою було спровоковане австрійським герцогом Фрідріхом II Бабенбергом. Унаслідок зіткнення Котян та частина його прибічників на початку березня 1241 р. були вбиті в Пешті; половці підняли бунт, а потім покинули Угорщину й вирушили на Балкани[41]. Військо угорського короля Бели IV було повністю розгромлене в битві при Шайо 11 квітня 1241 р., а згодом країна була геть розорена кочовиками.

У літературі по-різному оцінюються плани монголів стосовно Угорщини, країни, яка протягом багатьох десятиліть провадила широку експансію щодо Південно-Західної Русі. В.П. Шушарін пише, що напад монголів на Угорщину мав попереджувальний характер і не ставив за мету підкорення країни[42]. Проте більш вірогідною видається думка, згідно з якою монгольська верхівка хотіла створити в Паннонській низовині форпост для захоплення Європи, але внаслідок багатьох причин кочовики цей план не змогли реалізувати[43].

Навіть смертельна небезпека з боку монголів для Германії не змусила імператора Фрідріха II залишити Італію. Імператор лише посилав до Германії інструкції щодо запобіжних заходів, які слід було вжити проти нападників. А його суперник, майже столітній папа Григорій IX, тоді думав про те, як би використати ситуацію на свою користь. Є інформація, що саме в цього папи виникла ідея вступити в тісні контакти з монголами, але його смерть 21 серпня 1240 р. не дала змоги реалізувати такі наміри.

У грудні 1241 р. монгольські полчища вийшли на береги Адріатики, однак звідси кочовики були вимушені повернути на схід. 11 грудня помер великий каан («великий хан») Угедей, що поставило питання про участь Бату та його прибічників у виборах нового володаря[44]. Цей відхід монголів почався навесні 1242 р., після того як вони отримали інформацію про події на сході. Проте, як вважає В.Л. Єгоров, зворотний похід кочовики здійснювали дуже повільно. Тільки взимку 1242–1243 рр. монгольські орди знову з'явилися у причорноморських і прикаспійських степах[45]. Із цього приводу необхідно зазначити, що на початку 1242 р. в таборі монгольських завойовників почали виникати суперечності. Дехто із Чингізидів хотів утрутитися в боротьбу за спадщину Угедея, тому вони повернули свої загони на схід. Хан Бату хотів продовжувати війну в Центральній

Хан Бату. Китайська середньовічна мініатюра

Європі, однак не мав для цього достатньо сил, тому він у той час, коли його родичі виборювали престол великого хана, переймався питанням створення власної держави у Східній Європі[46].

Не даючи загальної оцінки наслідкам навали монгольських полчищ у Центральну Європу, необхідно зазначити, що розгром нападниками Польщі й Угорщини призвів до виникнення нової політичної ситуації в регіоні, а саме – до поступового значного зміцнення Чеського королівства. Володарі цієї держави в 40–50-х рр. посилили свій тиск на Польщу, Угорщину, а чеський король Пжемисл Отокар II (1253–1278 рр.) завоював германську Штирію, поширив свою владу на Австрію, Каринтію, Крайну, Істрію, не без успіхів прагнув утрутитися в міждинастичну боротьбу на Піренеях, активно допомагав хрестоносцям у боротьбі проти пруссів і литовців (на його честь було названо засноване в Прибалтиці в 1255 р. місто Кенігсберг)[47].

Галицький літопис повідомляє, що невдовзі після відходу монголів до Центральної Європи князь Данило повернувся додому, а потім знову здійснив подорож – спочатку до Угорщини, а потім до Польщі[48]. Польський дослідник Б. Влодарський вважає, що ці події відбулися на початку 1241 р.[49] Галицький книжник пояснює новий від'їзд Данила нестерпними для князя умовами перебування на Волині та в Галичині після монгольської навали, але, вірогідно, це повернення на захід було пов'язане з настанням певного колапсу державного життя у володіннях Романовичів. Для подолання його Данилові не вистачало сил, і не випадково літописець згадує, що тоді в Данила не було сильної дружини («**Не може бо проити Рускоє земли, зане мало бе с ним дружины, и воротися назад Угры**»[50]). Згадка в літописі про дружину дає підставу думати, що складною ситуацією в краї скористалися суперники Романовичів – сепаратисти. Сепаратизм проявився не тільки в Галичині, де відносно нещодавно була відновлена влада Романовичів, а й у деяких окраїнних регіонах Волині.

На початку весни 1241 р. Данило прибув до малопольського міста Сандомира, але пізніше, ураховуючи небезпеку, яку створювали монголи південнопольським землям, був вимушений відправитися до Мазовії («**Иде изо Угор во Ляхы на Бардуєв**

и приде во Сѹдомир»)[51]. Зацікавлений у розвитку дружніх стосунків з руським князем, син Конрада Мазовецького князь Болеслав надав Данилові в утримання своє місто Вишгород[52]. Звідси Данило прибув до свого володіння – міста Дорогичина, яке він у березні 1238 р. звільнив від добжинських рицарів. Але мешканці міста не впустили до себе князя[53]. Б. Влодарський трактує дорогичинський епізод як дивний та загадковий[54]. Проте цей епізод був показником стану державного життя у володіннях Данила та Василька, де посилилися сепаратистські настрої. М.Ф. Котляр вважає, що в Дорогичині відбувся бунт місцевого боярства[55].

Повернувшись додому вже після розорення краю монголами, Данило був вимушений не тільки вирішувати питання, пов'язані з відродженням сплюндрованого краю, а й боротися із суперниками, які, скориставшись ситуацією, стали чинити опір князівській владі. Особливо важкою була ситуація в Галичині, де панували місцеві бояри. Якийсь Доброслав Судьїч захопив Пониззя із центром у Бакоті. А Григорій Васильович утримував **«горнюю страну Перемышльскую»**[56]. Невдовзі Данило наказав захопити обох цих можновладців. У 1241 р. проти Данила почали виступати його давні суперники – галицькі бояри, болохівські князі та князь Ростислав. Складність ситуації полягала в тому, що на той час статус болохівських князів у Південній Русі змінився.

Напад монголів порушив систему державного розвитку давньоруських земель, хоча необхідно зразу ж зазначити, що монголи не прагнули до безпосереднього підкорення східнослов'янських земель, а намагалися перетворити їхніх володарів на своїх підлеглих і поширити на ці території данницькі відносини. Але процес створення нової політичної системи не відбувався швидко, тим більше, що цьому заважало перебування в Центральній Європі головних монгольських військ, а дещо згодом – розкол у стані монголів, заворушення, що сталися в їхній столиці Каракорумі після смерті верховного хана.

На початку 40-х рр. деякі південні володіння Русі потрапили в ту чи іншу систему залежності від монголів. Особливо тут слід сказати про розглянуті нами прикордонні зони, а саме: Переяс-

лавльський край, Поросся, Пониззя, землі берладників та ін. Монгольська ставка в Сараї, а також монгольські воєначальники (темники) прагнули взяти ці землі під свій безпосередній контроль. Так, у XII ст. населення Дунайсько-Дністровського межиріччя перебувало під контролем Галичини. У часи громадянської війни першої половини XIII ст. на частину цих земель посилило вплив Королівство Угорщина[57]. Під патронатом угорського короля з 1211 р. й до середини 20-х рр. XIII ст. тут діяли рицарі Тевтонського ордену[58]. Пізніше, аж до монгольської навали, у цьому регіоні функціонувала католицька єпископія, яка займалася місіонерською діяльністю в половців[59]. Монгольська експансія призвела до страшного розорення цього краю, який опинився під владою степовиків[60]. Відомо, що в 40-х рр. Переяславльське князівство безпосередньо управлялося монгольським намісником[61]. Таку систему залежності можна простежити й щодо Болохівщини, верхівка якої на початку 40-х рр. XIII ст. потрапила під патронат монгольських воєначальників і, як розповідає літопис, поставляла хліб загарбникам[62]. Безперечно, що конфлікт із васалами монголів міг спричинити дуже негативні наслідки для Данила. Проте галицько-волинський князь виявив у цій ситуації рішучість.

У середині 1241 р. князь Ростислав, вступивши у взаємодію з галицькими боярами, вирушив із Чернігова на захід; у дорозі до нього приєдналися болохівські князі, а відтак об'єднані сили рушили в Пониззя. Тут вони оточили місто Бакоту. Оборону міста очолив воєвода Данила канцлер Кирило, якому було в попередній час доручено навести тут порядок після боярського панування. Кирилові вдалося завдати поразки нападникам, і незабаром Ростислав вимушений був повернутися додому. Дізнавшись про напад, Данило вирушив на Болохівські землі, де повністю знищив міста-фортеці. Це сприяло відновленню його влади над Болохівщиною, а також розвалу ворожої Романовичам коаліції.

Навесні 1242 р. Ростислав разом з галицьким боярином Володиславом знову зробив спробу зайняти Галич, але цього разу допомоги від своїх традиційних союзників він не отримав. Чернігівському князю таки вдалося зайняти місто за допомогою

галицького єпископа Артемія, але ненадовго. Данило й Василько, зібравши військо, вирушили проти нападників. Ростислав покинув Галич, і, за словами літописця, лише звістка про повернення монголів дала змогу Ростиславу врятуватися від переслідування з боку Данила. Воєвода князя Андрій вибив із Перемишля прибічника Ростислава Костянтина, а Данило поїхав до Бакоти та Каліуса[63].

Князь Ростислав знайшов притулок в угорського короля Бели, який знову виношував плани своєї експансіоністської східної політики. Бела віддав за Ростислава дочку Анну[64]. Д.М. Александров вважає, що Бела тоді хотів створити на сході васальну від Угорщини державу, яка повинна була виконувати функцію заслону від монголів[65]. На наш погляд, угорці в дусі того часу вирішили скористатися складною ситуацією в Південно-Західній Русі після монгольської навали, щоб поширити свої впливи на схід. Аналогічно повівся стосовно самої Угорщини австрійський герцог Фрідріх II Бабенберг у 1241 р., який після монгольської навали захопив чимало угорських земель. У Прибалтиці подібним чином діяли шведські та німецькі хрестоносці, які в 1240–1242 рр. воювали проти північноруських земель.

Допомагати Ростиславу виборювати Галич повинен був і малопольський князь Болеслав Сором'язливий, одружений на іншій дочці угорського короля[66]. Союзником Романовичів у Польщі став Конрад Мазовецький, який у цей час хотів завоювати Малу Польщу. Данилові та Василькові довелося втрутитися в польські справи, де руські князі, очевидно, не тільки обстоювали інтереси Конрада, а й прагнули поширити сюди свої впливи та захопити військову здобич.

1243 р., за повідомленням літопису, **«Данилови же со братом Василком заратившимся с Болеславом князем Лядьскым, внидоста во землю Лядьскую»**[67]. Б. Влодарський вважає, що в той час «відродилося прагнення Романовичів завоювати Люблінську землю»[68]. Похід військ Романовичів закінчився спустошенням усієї Сандомирщини, оскільки в поході брали участь чотири полки: князя Данила, князя Василька, воєводи Вишати та воєводи Андрія, які мали окремі плани дій. Руським дружинам не вдалося оволодіти добре уфортифікованим Любліном, проте братами

Романовичами було захоплено велику здобич[69]. Крім цього, слід додати, що було завдано великих втрат землі-князівству, яке належало суперникові Романовичів і Конрада Мазовецького – Болеславу Сором'язливому.

1244 р. руські залоги разом з військом Конрада зробили нову виправу. Мазовецький князь напав на Келецьку землю, а Василько спрямував свій удар у межиріччя Сану та Вісли. Проте, згідно з літописом, через повінь йому не вдалося переправитися через Віслу в районі Завихоста («**не могоша бо переѣхати ея рекы, понеже наводнилася бяше**»[70]). Військові дії на цьому не завершилися. У відповідь на попередній напад у землі Данила вступило краківсько-сандомирське військо, яке спустошило якусь волость волинського князя довкола Андрієва («**приѣхавше же Ляхове и воеваша около Андреева**»).

Довідавшись про це, Данило з братом зібрали великі сили, взяли із собою штурмові машини й оточили Люблін. Трактування подальших подій у джерелах неоднакове. У Галицько-Волинському літописі повідомляється, що люблінці розпочали переговори з Данилом, обіцяючи в обмін на укладення миру не допомагати Болеславу Сором'язливому й не нападати на волинські землі[71]. У польських рочниках повідомляється про успішний похід волинян та про захоплення ними міста, побудові тут кам'яної вежі[72]. Аналогічно про це пише й польський хроніст XV ст. Ян Длугош[73]. Б. Влодарський вважає, що Люблін Романовичам захопити не вдалося, підкреслюючи, що активним діям князів завадила активізація східної політики угорських королів[74]. Г. Лябуда зазначає, що не ясно, чи Данило захопив місто чи тільки нейтралізував його військову силу[75]. М.С. Грушевський, І.П. Крип'якевич, В.П. Пшик та М.Ф. Котляр

Волинська Богоматір. Волинська ікона другої половини XIII ст.

вважають, що Данилові та Васильку таки вдалося завоювати Люблін[76]. Порівняння джерел дає підставу схилитися до цієї думки. Свідчення польських рочників писалися по гарячих слідах подій, їхні повідомлення мають конкретний характер. Додатковим аргументом на користь їх більшої вірогідності є те, що збігається інформація двох польських пам'яток. Літопис писався значно пізніше, до того ж у ньому нічого не повідомляється про статус міста після укладення миру між його мешканцями та Данилом. Побічно на користь такого погляду свідчить згадка давньоруського книжника, що після підписання угоди люблінці відмовилися підкорятися Болеславу Сором'язливому («**Данил же и Василко створиста завет, проложив им, рекоша: „Не помогайте князю своему"**»)[77].

1244 р. Бела IV надав допомогу своєму зятеві Ростиславу, який на чолі угорських військ рушив у бік галицького Перемишля. Тут він, скориставшись допомогою місцевих бояр, створив піше військо з галичан. Назустріч ворогам князь Данило направив своє військо на чолі із сином Левом, двоюрідним племінником Всеволодом Олександровичем, досвідченим воєводою Андрієм, проте в битві на р. Сечниці це військо зазнало невдачі. Тому невдовзі у військові дії втрутився сам Данило Романович, який вимусив нападників відійти до Угорщини.

1245 р. у тривалій боротьбі Романовичів з угорцями та їхніми сателітами настала розв'язка. Як і попереднього року, Ростислав отримав від Бели IV військову допомогу, проте вирішив шукати підтримки ще й у поляків. Після вдалих переговорів у Кракові з княгинею-регентшею Гремиславою вже об'єднане угорсько-польське військо вирушило спочатку до Перемишля, а потім оточило місто Ярослав. Угорські полки очолив відомий з попередніх подій у Галичині воєвода Фільней, польські – малопольський воєвода Флоріан.

На допомогу Ярославу виступило військо Данила та Василька. Водночас Романовичі звернулися за підтримкою до Конрада та литовського князя Міндовга. Разом з волинськими полками проти угорців виступили й половецькі загони. Перебіг бою під Ярославом 17 серпня 1245 р. докладно розглядають С.М. Палаузов і В.Т. Пашуто[78]. Під час бою вороги Романовичів були

повністю розбиті". Союзники – мазовшани та литовці – прибули на місце битви вже після завершення бойових дій.

Ця перемога мала велике значення для Романовичів, оскільки, як вважає М.С. Грушевський, нею фактично завершилася сорокарічна війна Данила та Василька за збирання своєї «вотчини». Історик із цього приводу писав: «О ярославські мури розбилися змагання противників – видерти з рук Ярославичів їх отчину, а кров «злого мятежника землі», пролита на ярославських полях, запечатала собою історію боярської олігархії, на котру сі змагання опиралися»[80]. Хоча й надалі Ростислав не відмовився від планів завоювати Галич, але реально він вже не міг виявляти активності в цьому напрямі. Величезні зусилля князів Романовичів щодо відбудови своєї держави дали свої плоди. До цього необхідно додати, що в цей час вони зміцнили свої позиції в пінському регіоні, завдали поразки литовським князям Айшвнові Рушковичу та Лековнієві[81].

Розглядаючи перипетії політичної боротьби в південно-західних ареалах Русі, більшість дослідників традиційно висловлюють свої симпатії Романовичам, вважаючи їх легітимними спадкоємцями влади в цих землях[82]. Значною мірою така позиція давно оформилась в історіографії під впливом тексту головної пам'ятки про події – Галицько-Волинського літопису, автори якої не приховують своєї симпатії до нащадків Романа Мстиславича, та врахування наслідків тодішньої діяльності братів-князів Данила й Василька, які перемогли у тривалій кровопролитній війні.

Л.В. Войтович, як зазначалося раніше, вважає, що батько братів – Роман Мстиславич – був узурпатором на галицькому столі, а також підкреслює легітимність претензій на владу в Галичі чернігівських князів Ігоревичів, новгородського князя Мстислава Мстиславича Удатного, угорського королевича Андрія, чернігівських князів Мстислава Всеволодовича та його сина Ростислава, тобто фактично всіх головних суперників Романовичів у виснажливій війні за «галицьку спадщину» першої половини XIII ст.[83] Водночас учений нічого не говорить про законність претензій Данила та Василька на спадщину Романа у прикарпатському краї.

На нашу думку, львівський дослідник перебільшує легітимність прав указаних претендентів на владу в Галичині в порівнянні з Романовичами. Необхідно зазначити, що, згідно з існуючим в удільній Русі уявленням, в умовах вигасання династії Ростиславичів усі члени князівського дому Рюриковичів мали підстави претендувати на галицький престол. Претензії чернігівських і новгородського князів, справді, мали деяку перевагу, але, оскільки ці володарі не були спадкоємцями Ростиславичів по чоловічій лінії, рівень легітимності їхніх прав на владу в Галичині не був дуже значним. Водночас, якщо права Романа на Галич, дійсно, не відрізнялися особливо від прав інших князів з династії Рюриковичів, то цього вже не можна говорити про його синів. Данило вокняжився в Галичі в 1205 р. як спадкоємець батька, що відповідало певною мірою рішенням князівських з'їздів межі XI–XII ст., зокрема Любецького з'їзду (1097 р.). Постійні контакти угорського короля Андрія II та малопольського князя Лешка II з Романовичами після 1205 р., повторне вокняжіння десятилітнього Данила («отчича», за термінологією літописця) в Галичі в 1211 р., незважаючи на складну політичну ситуацію в Галичині, є доказом законності прав старшого із синів Романа на владу в цій землі.

Під час розгляду цієї теми дослідників не повинно приголомшувати, що Данило Романович не виступав відкрито проти володарювання в Галичі Мстислава Мстиславича Удатного, ставився з пієтетом до тестя, при тому, що останній поводився щодо Романовичів украй непослідовно. Саме непослідовність Мстислава й пояснює те, що він боявся Данила не тільки як сильного політика, а і як законного претендента на владу в Галичі. Навіть В.П. Бузескул, автор ідеалізованої й тенденційної біографії князя Мстислава Мстиславича, вимушений був визнати, що Данило мав більше прав на Галич, ніж Мстислав. «Захопивши Галич, який Данило вважав своєю законною спадщиною, Мстислав уже цим створив напружені стосунки із зятем, тим більше тоді не бракувало наклепників та підбурювачів до відкритої ворожнечі»[84]. Водночас Данило Романович дотримувався обережності у відносинах із Мстиславом, бо прагнув в умовах

ворожого оточення не загострювати стосунків з володарем, який час від часу все ж таки міг бути його союзником.

Для розгляду цієї теми важливою є й інша обставина. Аналізуючи події війни 1205–1245 рр., необхідно визнати, що Романовичі значною мірою відрізнялися від інших претендентів – представників династії Рюриковичів. І тут перш за все слід зазначити, що автори Галицько-Волинського літопису свідомо перебільшували драматизм боротьби у краї, час від часу прагнули показати, що Романовичі ледь чи не наодинці боролися із суперниками. Але насправді це було не зовсім так.

Упродовж тривалого часу Романовичі мали постійну підтримку від частини панівної верхівки Галичини, хоча, і це необхідно визнати, табір їхніх прихильників довго був слабшим, ніж табір противників. Очевидно, що без такої підтримки Романовичі не змогли б досягти успіху та подолати своїх постійних політичних опонентів. Тому не можна погодитися з думкою, наприклад, відомого німецького медієвіста Г. Штьокля, який вважає, що Галич опинився під владою Романовичів лише завдяки енергійній політиці княгині Ганни, Данила та Василька[85].

Холмська Богоматір. Візантійська ікона XI ст.

Галицько-Волинський літопис свідчить, що з початку 40-х рр. XIII ст. Данило багато робив для організації відбудови старих і створення нових міст у Південно-Західній Русі. До Волині та Галичини запрошувалось населення з інших країв Русі, а також із-за кордону. Найбільше переселенців прибуло сюди з Придніпров'я та Сіверщини. Важливим моментом у житті краю було те, що політичний

центр держави змістився на північ, у Забужжя. Ще батько Данила – Роман Мстиславич – багато зробив для зміцнення цього регіону. Тепер Романовичі вирішили перенести сюди столицю з Галича, який після розорення його монголами в січні 1241 р. поступово втратив своє значення. Для перенесення столиці князівства Романовичі побудували місто Холм, який мав вельми потужні фортифікаційні споруди. Важливу роль почав відігравати Львів – місто в північній частині Галичини, яке, на наш погляд, було побудоване у XII, а може, і в XI ст., але значення якого різко зросло саме в післямонгольський час[86]. Трансформація ядра політичного життя держави Романовичів багато в чому була пов'язана з розоренням, а потім падінням політичного значення колишнього центру Прикарпаття – Галича. А.А. Горський звертає увагу на те, що з початку 40-х рр. у літописах поступово зникає дефініція «Галицька земля», але не дає пояснення цьому факту[87]. На нашу думку, його можна пояснити згаданою трансформацією в політичному житті держави Романовичів, яку тепер, можливо, правильніше було б називати Волинсько-Галицькою або Холмською.

Держава Романовичів у другій половині 40-х – на початку 50-х рр. XIII ст. У середині 40-х рр. перед Данилом гостро постала проблема взаємин з державою монголів. Мова йде про відносини держави Романовичів з політичним утворенням монголів, яке було західною частиною величезної імперії кочовиків. Назва цієї держави, яку до 1255 р. очолював Бату, у перші роки її існування не була чітко визначеною. Досить часто джерела називають її «країною кипчаків», «країною Дешт-і-Кипчак», «Улусом Джучі», «Улусом Бату». У 70-х рр. XIII ст. з'явилася назва «Орда». А назва «Золота Орда» почала поширюватися не раніше XIV ст., тобто в той час, коли держави в тому вигляді, як її створив Бату, фактично вже не було. Проте в подальшому тексті для зручності викладу ми будемо використовувати кабінетну назву держави монголів середини XIII ст. – «Золота Орда»[88]. До того часу галицькому князеві вдавалося, не вступаючи в конфлікт із Сараєм, нейтралізувати амбіції інших монгольських воєначальників. Близько 1243 р. монгольські воєначальники

Манман та Балай хотіли захопити Данила та Василька, але їм не вдалося цього зробити[89]. Ярославська перемога, як пише Г. Вернадський, «зробила галицького князя Данила Романовича найсильнішим з володарів на сході Центральної Європи, і Бату поспішив випередити будь-яку спробу з боку Данила відстояти свою незалежність»[90].

У той же час перед Данилом стояло складне завдання нейтралізації агресивних дій з боку монголів. Необхідно зазначити, що на його володіння зазіхав не тільки Бату, а й підлеглі йому хани та воєначальники («темники»). Останні, вірогідно, отримували свої володіння на правах ленів за несення військової служби[91]. Зокрема монгольський воєначальник Могучей (Мауці) прислав Данилові наказ, де вимагав передачі йому Галичини: **«В лѣто 6758. Приславшу же Могучееви посолъ свои к Данилови и Василкови, будущю има во Дороговьскыи: „Дай Галич"»**[92]. Л. Войтович вважає, що дії Могучія були реакцією на спробу Данила зайняти Київ, який входив до улусу монгольського воєначальника, але історик, на жаль, не доводить цієї цікавої гіпотези[93]. Не маючи змоги дати належну відсіч зазіханням Могучея на Галичину (**«бысть в печали велице, зане не утвердилъ бе земле ее городы»**)[94], Данило вимушений був їхати до столиці Золотої Орди Сарая, де не тільки прагнув знайти прихильність хана (**«И думав с братом своимъ и поеха ко Батыеви река: „Не дамъ полу отчины своей, но еду к Батыеви самъ"»**[95]), а й використати її проти підлеглих хану Бату ханів і темників. У літературі існує версія, що Данило під час візиту до Сарая хотів отримати згоду на розширення своєї держави до Києва, проте ця думка, на наш погляд, не є достатньо доведеною[96].

За даними католицького місіонера Плано де Карпіні, Романовичі ретельно готувалися до подорожі, домовилися з Бату про надання Данилові охоронної грамоти[97]. Це було дуже важливо, оскільки невдовзі після подорожі Данила в Сараї було вбито давнього суперника братів Романовичів чернігівського князя Михайла. Отруєний у ханській ставці був і суздальський князь Ярослав Всеволодович, батько князів Олександра й Андрія.

Хоча спілкування з могутнім монгольським володарем ханом Бату мало вкрай принизливий для руського володаря характер, але Данило добився в Орді великої дипломатичної перемоги. Темні фарби, якими галицький літописець описав подорож руського князя до Бату, на думку деяких учених, є не чим іншим, як художнім прийомом книжника, який навмисно драматизував обставини візиту Данила до хана Бату й не відображав реального стану холмсько-сарайських відносин[98]. Бату визнав права Данила на Волинь та Галичину («**и поручена бысть земля его ему, иже беаху с нимь**»[99]). Очевидно, що тепер, перебуваючи під опікою золотоординського хана, Данилові було легше протистояти іншим монгольським ханам і темникам, орди яких займали в той час причорноморські степи.

На думку І.П. Крип'якевича, після переговорів у Сараї Романовичі мали висилати на вимогу ханської ставки допоміжне військо, а інколи – платити данину[100]. Але більш виваженою є думка науковців, які вважають, що залежність держави Данила та Василька від монголів була в той час номінальною[101]. Визнання такої залежності від Сарая не призвело тоді до різкого погіршення рівня суверенності держави Данила та Василька. Із цієї точки зору Південно-Західна Русь перебувала в набагато кращому становищі порівняно з Північно-Східною Руссю. До речі, чітка система збирання данини з населення Північно-Східної Русі була впорядкована лише наприкінці 50-х рр. XIII ст.[102] Англійський дослідник Дж. Феннел вважає, що фактично саме тоді і була встановлена система підданства Північно-Східної Русі Сараю, яка в науці отримала назву «монголо-татарське іго»[103].

Необхідно зазначити, що монгольська верхівка встановила різні форми залежності держав та народів, яким кочовики завдали удару в першій половині XIII ст. Руські князівства, на відміну від багатьох інших країн, не були повністю підкорені монголами, а потрапили в залежність від Золотої Орди. Американський дослідник Ч. Дж. Гальперін пояснює це не тим, що монголи не могли управляти землеробськими суспільствами, і не опором загарбникам з боку населення Русі, а периферійним положенням Русі. Данина, яку сплачували монголам руські князівства лягала, на думку історика, важким тягарем на руську

економіку, проте вона не йшла ні в яке порівняння з багатствами, які отримували монголи з Хорезма, Волзької Булгарії та інших країн, а доходи від експлуатації східнослов'янського населення не окупали видатків на пряме адміністрування території його проживання[104]. До цього необхідно додати, що загарбницькі походи виснажили монголів, вони опинилися перед надзвичайно складною проблемою утримання підкорених народів. У другій половині 40-х рр. розпочався процес розпаду єдиного політичного організму кочовиків, між окремими частинами крихкої імперії виникли величезні суперечності, які призводили до конфліктів та воєн.

У середині XIII ст. монголи створили спеціальну систему, яка давала змогу тримати в залежності східнослов'янські землі. З цією метою вони відродили систему великокнязівської влади (принципату) у вигляді «великого княжіння». Використовуючи у своїх інтересах популярну в ідеологічно-політичному житті Русі ідею відродження єдності давньоруських земель, монголи увели інститут верховного володаря васальних руських земель – інститут «великого княжіння». Наприкінці 40-х рр. на Русі певний час фактично існували навіть два «великих княжіння», ярлик на які отримали князі-брати Олександр та Андрій Ярославичі. Андрій Ярославич був князем у Владимирі на Клязьмі. Його ж брат Олександр мав **«Кыев и всю Рускую землю»**[105]. Однак тоді князь Олександр мешкав у Новгороді, а в місті на Дніпрі посадив намісника[106].

Не байдужим до претензій на спільну давньоруську спадщину був князь Данило, але до спадщини реальної, а не підконтрольної завойовникам. Підтвердженням цього є фрагмент розповіді галицького книжника про перебування Данила в Сараї, у якій автор не тільки підкреслює, що Данило Романович володів **«Рускою землею, Кыевом и Володимером и Галичем»**, а й згадує, що **«його же отець бе царь в Руской земли»**. Поява в літописі рідкісного для літератури Русі титулу «цар» стосовно Романа Мстиславича (цей титул, до речі, в офіційній давньоруській титулатурі не використовувався[107]) свідчить про великі на той час політичні претензії Романовичів, котрі прагнули довести свої особливі права загалом на всю давньоруську спадщину, права,

які розглядалися ними вище, ніж права «великих князів» (володарів «великих княжінь»), призначуваних монголами. Можна погодитися з думкою Я. Пеленського, що тоді в Західній Україні існувала власна ідеологічна програма щодо Києва та загальноруської спадщини[108].

На думку М.Ф. Котляра, «Батий видав Данилові ярлик на Галицько-Волинське князівство... Проте йому довелося відмовитися від претензій на київський великокнязівський престол»[109]. З таким поглядом не можна повною мірою погодитися. Не викликає сумніву, що хан Бату не надав Данилові ярлика на великокнязівський престол, але цей престол, одержаний з рук монгольського володаря, навряд чи міг цікавити волинсько-галицького князя.

Проте в ті часи Данило зовсім не відмовився від планів відродження Романової держави в її кордонах початку XIII ст. На користь цього свідчить, зокрема, невдала спроба Романовичів у середині 50-х рр. зайняти Київ. Про особливі претензії Данила щодо володарювання на Русі не тільки знали на заході, а й ураховували їх. Тому не випадково, що в західних джерелах задовго до коронації Данило нерідко згадується як «rex Ruthenorum» (король Русі).

Як показали подальші події, Данило не був задоволений постійно існуючою загрозою з боку Золотої Орди, проте вирішив використовувати нормалізацію відносин із Сараєм для зміцнення своєї влади, у тому числі й для підготовки до боротьби з монголами. Одночасно Романовичі почали проводити активну центральноєвропейську політику. У 1246 р., невдовзі після повернення Данила із Сарая, до нього прибув посол від Бели IV з пропозицією укласти союз між двома державами, який мав бути підкріплений шлюбом Лева Даниловича з дочкою угорського монарха. Мотив дій Бели чітко вказує літописець: «**Бояше бо ся его, яко был бе в Татарех, победою победи Ростислава и Угры его**»[110]. Як зазначає В.П. Шушарін, цією угодою угорський король відмовився від територіальних претензій на Галичину та Волинь[111]. Такий союз був важливим для холмського володаря, оскільки, незважаючи на розорення країни монголами в 1241–

1242 рр., у військовому відношенні Угорщина залишалася на той час досить потужною державою[112].

Цікаво, що угорський король обіцяв Данилові протекцію у Візантії щодо визнання грецькими ієрархами митрополита Кирила, призначеного холмським володарем у 1246 р. Через деякий час митрополит Кирило вирушив до Нікеї. У літературі існує погляд, що подорож галицького ієрея розпочалася в 1246 р., але швидше за все Данило направив Кирила у Візантію в 1247–1248 рр., тобто після укладення союзу між угорським та холмським володарями. Водночас ми не можемо погодитися з позицією тих дослідників, які перебільшують вплив релігійного фактора на розвиток внутрішньополітичного та міжнародного життя держави Романовичів; зокрема важко погодитися з думкою, що розрив контактів Данила з римським папою в 1248 р. сприяв виникненню контактів Кирила з Нікеєю[113], а відновлення згаданих контактів з курією на початку 50-х рр. спричинило розрив між Данилом і Кирилом, який під час поїздки до Суздаля відмовився повертатися на Волинь[114]. Зазначені взаємозв'язки є штучними, викривляють і спрощують реальний перебіг тодішнього суспільно-політичного життя, до того ж подібні погляди навіть хронологічно є недоведеними. Визнання в Нікеї Кирила, підконтрольного Данилові (формально київського) митрополита, було важливою подією в контексті суверенізації та політичного зміцнення держави Романовичів.

Наприкінці 40-х – у першій половині 50-х рр. держава Данила й Василька проводила активну зовнішньополітичну діяльність[115]. При цьому головними напрямами її були не східний, а західний і північний напрями. Зв'язки з країнами Центральної Європи мали на меті насамперед збереження сприятливих взаємин на західному кордоні Холмської держави, використання конкретних обставин розвитку політичних подій у центрі Європейського континенту для встановлення та функціонування нормальних стосунків з центральноєвропейськими країнами, передусім з Польщею та Угорщиною, відносини з якими в першій половині XIII ст. породжували численні конфліктні ситуації.

1247 р. було укладено шлюб Лева Даниловича та дочки угорського короля Бели Констанції. Після смерті мазовецького

князя Конрада в 1247 р. Данило встановив дружні відносини з князем Земовитом, разом з яким він у подальшому неодноразово вів війни з ятвягами. Паралельно холмський князь нормалізував стосунки з краківським володарем Болеславом Сором'язливим.

За домовленістю з Белою IV Данило втрутився в боротьбу за спадщину австрійських Бабенбергів. 1246 р. помер останній герцог (Фрідріх II) із цієї родини, і за його трон почали боротьбу володарі сусідніх країн. У 1252 р. Данило одружив свого сина Романа з дочкою Фрідріха Гертрудою, проте незабаром під тиском чеського короля Пжемисла Отокара II Роман був вимушений залишити Австрію. М.Ф. Котляр вважає стратегічним прорахунком австрійську політику Данила, яка не базувалася на реальних можливостях його вплинути на ситуацію в Центральній Європі[116]. І.П. Крип'якевич пояснює австрійську політику Данила бажанням створити тут для себе певний плацдарм на випадок загрози з боку ординців. Другою причиною, на думку історика, було прагнення знайти можливих союзників проти кочовиків[117].

На межі 50-х рр. Данило встановлював контакти з північно-східними володарями Русі. У 1250 р. до Рязані і Владимира здійснив подорож митрополит Кирило[118], який незадовго до того повернувся на Русь з Нікейської імперії[119]. У 1251 р. князь Андрій Ярославич одружився з дочкою галицького володаря. Тодішнє посилення князя Андрія, його незалежна політика, союз із Данилом невдовзі викликали негативну реакцію з боку монголів. У 1252 р. володіння Андрія були спустошені монгольським військом темника Неврюя[120].

Дуже важливим для розвитку держави Романовичів став північний напрям міжнародної діяльності. І в попередні часи холмська адміністрація багато робила для створення сприятливої ситуації в Побужжі для держави Романовичів, у взаєминах з литовцями і ятвягами[121]. У середині XIII ст. ситуація у прибалтійському регіоні якісно змінилася. На ятвязькому напрямі дії Волинсько-Галицького князівства за характером мало відрізнялися від попередніх часів, але різко зросла їхня інтенсивність. Це було пов'язано з появою у прибалтійському ареалі орденських

держав, які хотіли повністю підкорити племена пруссів, литовців, куршів, лівів, латгалів та естів (див. розд. 9). У ятвязькому регіоні в той час фактично відбувалося змагання між державою Романовичів, Мазовецьким князівством і Тевтонським орденом за оволодіння прусськими землями. До цих перегонів тоді приєднався ще один суб'єкт міжнародного життя. На той час на базі частини литовських племен виникла Литовська (точніше, Аукштайтська) держава князя Міндовга. Ця держава не тільки протистояла агресивним діям хрестоносців, а й сама прагнула провадити експансіоністські зовнішні заходи, спрямовані на підкорення як інших литовських племен, так і сусідніх територій Північно-Західної Русі і Ятвягії[122]. Білоруський історик М.І. Єрмалович створив власну схему тогочасної історії Литви та Північно-Західної Русі, згідно з якою головним суб'єктом тодішнього міжнародного життя були не Литва чи держава Романовичів, а саме невеличкі князівства Понімання[123]. Проте така схема, на перший погляд досить оригінальна, не дуже узгоджується із джерелами.

Активна північна політика холмського двору наприкінці 40-х рр. призвела до тривалого військового протистояння з державою Міндовга. У цьому протистоянні на боці Романовичів виступили інші литовські князі (кунігасти) (у тому числі жемойтські), а також ятвяги та мешканці міста Риги. Війна з Міндовгом (який у 1251 р. за підтримки лівонського магістра Андрія був коронований королівською короною) завершилася тим, що Міндовг вимушений був погодитися на приєднання до держави Романовичів Понімання та значної частини земель Ятвягії. 1254 р., після укладення миру з Холмом, Міндовг віддав свою доньку за сина Данила Шварна, а інший син Данила – князь Роман Данилович – став володарем поніманських міст Новогрудка, Волковийська та Слоніма[124]. Знаменно, що в тому ж році віцемагістр Тевтонського ордену у Пруссії Бурхард фон Хорнхаузен під час переговорів у місті Рачонжі-Мазовецькому погодився передати «Данилові першому королю рутенів» (Danieli primo regi Ruthenorum) та мазовецькому князю Земовіту третину ятвязької території[125].

Внутрішня розбудова Південно-Західної Русі, вдала дипломатична діяльність сприяли значному зміцненню держави Романовичів. Усе це викликало активізацію політичної діяльності щодо західноруських земель як папського Риму, так і Золотої Орди.

Коронація Данила Романовича в контексті державно-політичного розвитку Холмської держави в першій половині 50-х рр. XIII ст. Монгольська експансія в першій половині XIII ст. не тільки призвела до кардинальних, у цілому негативних, змін у житті численних країн і народів Азії та Європи, а й позначилася на всій системі міжнародних відносин у тодішньому світі. В історичній літературі до числа «вічних» можна віднести тему щодо ставлення римської курії до політичного життя Східної Європи, яке значно змінилося внаслідок монгольського загарбання цього регіону. І тут необхідно одразу ж зазначити, що вторгнення монгольських полчищ і створення у Східній Європі Золотої Орди не можна розглядати лише в контексті релігійного несприйняття католицьким світом загарбників, які на початку 40-х рр. XIII ст. становили серйозну загрозу для багатьох країн католицької Європи. На специфіку поведінки римської курії щодо монголів впливав той факт, що протягом усього часу взаємин між ними монголи не несли безпосередньої загрози для самої римської курії, але водночас вони вели боротьбу проти давніх ворогів католицького світу. На Близькому Сході це були мусульманські країни, які на той час відвоювали вже майже всі колишні володіння хрестоносців у цьому регіоні (у 1243 р. хрестоносці остаточно втратили Єрусалим); у Східній Європі монгольські орди воювали проти схизматиків, щодо яких римська курія, починаючи з межі XII–XIII ст., сама проводила широкомасштабну експансію.

Вторгнення монгольських полчищ докорінно змінило політичну ситуацію у Східній Європі, спричинило серйозну корекцію східної політики папства. Інтерес римської курії до монголів виник ще у другій половині 30-х рр. Саме з цього часу в країнах Центральної Європи почали організовуватися духовні місії на схід, головною метою яких була розвідка та налагодження стосунків з кочовиками[126].

Стосунки з монголами були однією з головних тем церковного собору, який зібрався в 1245 р. під патронатом папи Інокентія IV у французькому місті Ліоні. Безперечно, в умовах боротьби з Фрідріхом II папство не було здатне створити якусь загальноєвропейську систему безпеки проти монголів. До цього необхідно додати, що курію тоді більше хвилювали проблеми, пов'язані з підготовкою до чергового хрестового походу, оскільки, крім французького короля Людовика IX, не було особливо охочих брати участь у подібній військовій кампанії.

На церковному соборі в Ліоні розглядалася, зокрема, ситуація, що склалася внаслідок монгольського вторгнення. На соборі виступив представник руської православної церкви Петро. Після з'їзду римська курія та католицькі монархи послали на схід своїх місіонерів. Тема навернення всіх некатоликів до латинства постійно була на першому плані в діяльності римського духовенства. Тому, дізнавшись про релігійні уявлення монголів, про їхнє толерантне ставлення до представників різних церков, папство почало розробляти плани навернення до католицизму монголів. Таке навернення передбачало підкорення неофітів святому престолу, а згодом використання їх проти ворогів папства як із середовища язичників та «схизматиків» (тобто православних), так і проти суперників курії із числа католиків, передусім германських імператорів.

Необхідно зазначити, що «монгольська тема» для римських понтифіків була набагато більш глобальною, виходила за рамки чисто європейського ареалу. Рим хотів не тільки нейтралізувати, а й використати монголів у боротьбі зі своїми споконвічними суперниками – мусульманами Сходу. З останніми «латинники» до кінця XIII ст. перебували в постійному конфлікті, одним із проявів якого були хрестові походи. Вони завершилися в 1295 р., коли мусульмани захопили останнє володіння хрестоносців на Близькому Сході – фортецю Акра.

У середині XIII ст., за словами англійського дослідника Дж. Райта, відбулося відкриття європейцями Азії. До цього уявлення в Європі про цей величезний континент були досить туманними. На тогочасних картах у східній частині світу розміщувався рай. У XII ст. на Заході було поширене також уявлення

про існування в Азії могутньої монархії, очолюваної пресвітером Іоанном. Виникнення цієї легенди пов'язане, вірогідно, з поширенням в азіатських народів кереїтів та оногутів християнства несторіанського толку. У XIII ст. папи та королі хотіли вступити в союз із пресвітером Іоанном, а пізніше – з монголами, щоб використати їх проти мусульман, які воювали з хрестоносцями[127].

Папа Інокентій IV організував декілька місій, які були направлені до монголів. Найвідомішою з них була місія францисканця Плано де Карпіні (початок місії – квітень 1245 р.), який вирушив через Польщу та Русь до столиці монголів Каракоруму. Там папський легат запропонував монгольському «каану» (великому хану) Гуюку прийняти нову віру й визнати над собою владу папи. Але Гуюк не тільки відмовився підкорятися Риму, а й, виходячи з тодішньої ідеології монголів, почав, у свою чергу, вимагати, щоб увесь західноєвропейський світ підкорився йому[128].

Відправляючи в подорож свого посланця, папа дав йому доручення вступити в контакти з володарями Русі. Отже, у плани місії Плано де Карпіні, крім розвідки в монголів, входили й переговори зі східнослов'янськими князями. Хоча тема навернення до католицизму й підкорення курії і тут була провідною, нова політична ситуація вимусила папську курію уважніше ставитися до руських володарів як потенційних союзників проти кочовиків. Перебуваючи в Польщі в палаці Конрада Мазовецького (кінець 1245 р.), Плано де Карпіні зустрівся з галицько-волинським князем Васильком Романовичем. Від князя місіонер довідався про ситуацію на Русі, яка склалася після монгольської навали.

На запрошення Василька францисканець відвідав Володимир. Там він прочитав перед місцевим духовенством папського листа із закликом до єднання з католицькою церквою. Посилаючись на відсутність Данила, Василько ухилився від відповіді на заклик папи. Як вважає Ю.Ю. Свідерський, з Володимира де Карпіні направив донесення до папи Інокентія IV, у якому інформував його про своє перебування у князівстві Данила та Василька й успішні переговори з останнім[129]. На шляху до Орди,

десь між Дніпром і Донцем. Плано де Карпіні зустрівся із самим князем Данилом, який повертався зі ставки Бату. Зауважимо, що всі питання, які порушив де Карпіні у розмовах із князем, не були для Данила несподіваними. Але підходи холмського володаря до вищезазначених тем були іншими: тоді руський володар, повертаючись із подорожі до Золотої Орди, розробляв плани створення коаліції з потужних союзників для боротьби з кочовиками.

У стосунках із курією у другій половині 40-х рр. Данило Романович сподівався використати авторитет Риму в контактах із центральноєвропейськими монархами. Знаючи непримиренність Риму в релігійному питанні, у питанні єднання церков, князь Данило не відкидав категорично можливість переговорів на релігійну тему, але умовою для цього ставив надання Заходом реальної допомоги Русі в боротьбі з ординцями.

Після повернення до нової столиці своєї держави – Холма – Данило послав свого представника Григорія до Ліона, де перебував тоді Інокентій IV зі своїми прибічниками[130]. У стосунках із князем Данилом однією з найважливіших для Риму була тема підтримки руським володарем католицьких місіонерів, які здійснювали інтенсивну розвідку на Сході. Курія, скориставшись тяжким становищем руських земель, прагнула каталізувати проблему єднання західного і східного християнства. І, нарешті, в умовах протистояння папства з імперськими силами перше дуже хотіло знайти в особі Данила потенційного союзника для тих політичних сил у Центральній Європі, які орієнтувалися на курію.

Визначення всіх параметрів східної політики папства є дуже важливим, оскільки, як справедливо зазначає О.В. Назаренко, у дослідників ще немає «повної ясності з питання про роль та реальні цілі папської політики в цій частині Європи, її взаємозв'язку з діями Риму на південному заході Русі, у Галицько-Волинській Русі»[131]. Очевидно, що цю політику не можна розглядати лише крізь призму місіонерської діяльності курії та її прагнення підкорити Русь в релігійному відношенні. Тут треба враховувати обставини жорстокої боротьби, яка продовжувала тоді точитися в Центральній Європі, а також те, що в середині 40-х рр. багато західноєвропейців вірили, що незабаром

відбудеться нове вторгнення монголів до Центральної Європи, а саму їх появу пов'язували з кінцем світу[131].

3 травня 1246 р. папа Інокентій відправив різним адресатам сім листів, які стосувалися Східної Європи. Вірогідно, що ця дія була наслідком переговорів папи з посланцем Романовичів абатом Григорієм. У цих листах простежується комплексний план папства, який стосувався політики останнього як щодо православної Європи, так і щодо монголів. Зокрема понтифік просив Данила надати допомогу низці осіб, яким папа повідомляв, що доручав збирати інформацію про монголів. В одному з послань папа взяв державу Данила під свою опіку[133]. Тоді ж Інокентій надіслав одному з прибалтійських єпископів листа, у якому надав йому право призначати єпископів та священиків на Русь, тобто папа фактично розпочав процес навернення Русі до латинства.

Таким чином, на початку листування з Данилом папа прагнув використати допомогу руського володаря для організації розвідувальної діяльності своїх агентів щодо монголів, а також робив певні кроки щодо реалізації своїх намірів підкорення руської церкви престолу св. Петра. Проте друга частина діяльності курії досить швидко почала давати збої, і це спостерігається з листа, надісланого Данилові 27 серпня 1247 р., де папа йшов на певні поступки у відправленні церковної служби. Поява цього листа свідчила, що папа був вимушений у складних умовах іти на поступки навіть у питаннях віри. Тоді ж папа заявив про заборону іншим королям, а також хрестоносцям претендувати на володіння в землях Данила та Василька[134]. Курія взяла під свій захист землі Данила й Василька, що Ю.Ю. Свідерський справедливо розглядає як дипломатичну перемогу Романовичів[135].

Необхідно зазначити, що в історіографії давно точиться дискусія щодо «римської» політики Данила. Схвально до взаємин холмського володаря з курією ставиться український історик М. Чубатий, який вважає переговори Данила з Римом одним з етапів просування Русі, яку він називає Україною, до унії[136]. Навпаки, російський дослідник, послідовник євразійства Г. Вернадський в одній зі своїх статей протиставляє політику Олександра Ярославича Невського, який відмовився підтримувати контакти з папством, діям Данила Романовича. Діяльність

останнього вчений визначає як історично невиправдану[137]. Проте пізніше Г. Вернадський дав більш виважену характеристику системи міжнародних взаємин як Данила, так і Олександра. У книзі «Монголи і Русь» дослідник пише, що Північно-Східна Русь була ближче до монгольських володінь, ніж Південно-Західна. Данилові легше було встановити союз зі своїми західними сусідами (Польщею й Угорщиною), ніж Олександрові, у якого такими сусідами були Тевтонський орден і Шведське королівство, тобто його непримиренні вороги, украй ворожі у ставленні до Русі[138]. Завершуючи цей невеличкий історіографічний відступ, хотіли б зауважити, що не можемо погодитися з думкою угорської дослідниці М. Фонт і російського історика Д.М. Олександрова про те, що встановлення контактів Данила з папою привело до налагодження контактів Русі з католицькими країнами, передусім з Угорщиною[139]. Це налагодження сталося незалежно від розвитку стосунків Романовичів із курією.

Необхідно зазначити, що у другій половині 40-х рр. XIII ст. взаємини Русі та папської курії в Ліоні не набули якогось конкретного змісту як відносини двох суб'єктів міжнародного життя. Тому листування між римською курією та галицько-волинськими князями припинилось. М. Бендза наголошує, що в папських листах 40-х рр. ніде не йдеться про допомогу Данилові проти монголів, а тому, на думку історика, тоді була зірвана ідея проведення унії[140]. На наш погляд, у другій половині 40-х рр. Романовичам узагалі не потрібна була така допомога, оскільки вони чудово використовували ситуацію перебування між латинським Заходом і золотоординськими володіннями для вирішення власних потреб. Лише через деякий час виникла ситуація, коли Данило зрозумів, що йому не вдасться добитися якоїсь додаткової користі від курії, а остання відчула, що холмський володар не збирається реально йти на поступки в питаннях віри. І в результаті цього відбулося припинення активних стосунків між курією та Холмом. М. Стасів справедливо зазначає, що воно не було наслідком конфлікту сторін, а тому правильно говорити про виникнення застою, а не зриву у стосунках між папою та Романовичами[141].

Як це на перший погляд не дивно, але угорський король Бела IV більшою мірою перебував під страхом нової монгольської навали й дуже хотів, щоб курія щось реально зробила для створення якоїсь коаліції проти степовиків[142]. Тому 9 травня 1250 р. угорський монарх звернувся до папи з листом, який сприяв відновленню стосунків між курією й Романовичами[143].

Активізація центральноєвропейської політики Данила на початку 50-х рр. привела до того, що Рим знову зробив чергові кроки у своїй східноєвропейській політиці. Необхідно зазначити, що в 1254 р. Германія вступила в смугу анархії, яка тривала до 1273 р. й отримала назву «Велике безкоролів'я». У цей час різко зросла активність папства, яке почало втручатися у справи багатьох країн. У травні 1253 р. великопольські, куявські та малопольські князі визнали зверхність папи, а перед 1257 р. це ж учинили сілезькі володарі. Для врегулювання суперечок між князями курія організовувала спеціальні синоди[144]. Тоді ж папство прагнуло взяти під свій вплив Русь та Литву, володаря якого – Міндовга – наприкінці зими – навесні 1251 р. було охрещено й 6 липня 1253 р. визнано в королівській гідності[145].

Складна ситуація на східному кордоні Холмської держави, де на початку 50-х рр. почав чинити ворожі дії монгольський темник Куремса, вимусила й Данила відновити взаємини з папою. Більшість дослідників вважає, що напруга між Романовичами й монгольським темником розпочалася в 1252 р.[146], хоча, вірогідно, що Куремса з початку 40-х рр. взагалі не припиняв чинити наскоки на південно-західні райони Русі, а на початку 50-х рр. лише активізував свою ворожу щодо Русі діяльність. М.С. Грушевський доводить, що відновленню стосунків князя Данила з курією сприяв угорський король Бела IV[147]. Ці стосунки завершилися коронацією Данила в Дорогичині.

Західноєвропейські книжники задовго до цієї події сприймали володаря держави зі столицею в Холмі князя Данила як короля – суверенного володаря своєї держави. Зокрема саме титулом «король» він іменується в папських посланнях другої половини 40-х рр., але на початку 50-х рр. папа вирішив здійснити справжню коронацію князя.

У 1252 р. під час перебування Данила в Польщі до нього звернулися посланці від папи з пропозицією провести коронацію князя. Данило тоді відмовив їм під приводом того, що така церемонія має відбутися в його державі. «Тогда же, – пише галицький книжник, – во Кракове беша посли папини, носяще благословение от папе и венець и сан королевьства хотяше видети князя Данила. Он же рече имъ: „Не подобаеть ми видитися с вами чюжей земли, нъ паки"»[148]. Вірогідно, що про ці переговори згадує літописець у подальшій розповіді про наступні події, де пише: «Древле бо того прислалъ к нему пискупа Береньского и Каменецького, река ему: „И прими венець королевьства"». Он же в то время не прия бе, река: „Рать Татарьская не престаеть, зле живущи с нами, то како могу прияти венець бес помощи твоей"»[149]. Зазначимо, що з легкої руки М. Чубатого дослідники часто відносять цей епізод на 1248 р. або 1249 р.[150], але швидше за все вся коронаційна діяльність Інокентія IV розпочалася після смерті Фрідріха II. Сам же епізод з перебуванням єпископа «Беренського и Каменецького» слід віднести на 1252 р. Того року вперше на східних кордонах Холмської держави велику активність став проявляти темник Куремса, що було, імовірно, реакцією золотоординців на союз Данила Романовича та Андрія Ярославича. У відповідь на це Данило розпочав активний пошук союзників на Заході. А папа Інокентій послав до нього легата з пропозицією прийняти корону. Під час переговорів з папським посланцем Данило порушив питання про надання ним допомоги курії в організації хрестового походу проти монголів.

1253 р. папа Інокентій IV начебто оголосив хрестовий похід, але країни Центральної Європи (Польща, Чехія, Моравія, Сербія, Помор'є), яких понтифік закликав до війни з монголами, тоді не були здатними до війни з ординцями. Тому цей заклик виявився лише словесною декларацією. До цього необхідно додати, що, вірогідно, сам папа не тільки не міг реально організувати антимонгольської коаліції, а й не дуже хотів цього робити. У той час він та його союзник – французький король Людовик IX, який незадовго до цього повернувся з єгипетського полону, прагнули підготувати інший хрестовий похід – на Близькому

Сході. У боротьбі з мусульманським світом Інокентій та Людовик сподівалися знайти підтримку в монголів. Саме для цього до них у 1252 р. і була направлена французьким королем місія на чолі з брабантським купцем Вільгельмом де Рубруком[151].

У 1253 р. в Польщі розпочав активну діяльність спеціальний посланець папи абат Оппізо з Месани. «Великопольська хроніка» розповідає про великий вплив легата на політичні процеси у країні, саме тоді під його патронатом відбулася канонізація польського святого Станіслава[152]. Науковці зазначають, що згода курії на цю канонізацію пояснюється особливою роллю, яка відводилася Римом польській церкві у процесі католицького наступу на Схід[153]. У другій половині 1253 р. папські посли на чолі з Оппізо прибули на Русь і передали Данилові папську грамоту з пропозицією прийняти королівську корону: **«В лето 6763. Присла папа послы честны, носяще венець и скыпетрь и корунѹ, еже нарєчється королевьскый сан, рекый: „Сынѹ, прими от насъ венечь королевьства"»**.

Про коронацію Данила згадує під 1253 р. Рочник Красинських: «У рік Божий 1253 Данило князь Русі королем коронувався»[154]. Польський історик церкви В. Абрахам прийшов до висновку, що Оппізо побував на Русі або в серпні – вересні або у грудні 1253 р.[155], проте реальний перебіг попередніх коронації подій того року (наприкінці серпня 1253 р.[156] Данило зустрічався з Оппізо у Кракові!) свідчить, що церемонія могла відбутися тільки під кінець року. Тому коронація, як вважають багато дослідників, відбулася наприкінці, імовірно у грудні, 1253 р. Данило й цього разу на початку переговорів з папським легатом відмовився від проведення церемонії, нагадавши про обіцянку папи організувати хрестовий похід католицьких країн проти монголів. На це папський посланець Оппізо запевнив, що така допомога буде. Князя Данила, який не повірив у чергові обіцянки папи, переконали його мати Анна, а також союзники – польські князі Болеслав і Земовіт, разом з якими він у той час воював проти ятвягів: **«Опизa же приде, венець нося, обещеваяся, яко "помощь имєти ти от папы". Ономѹ же одинако не хотящѹ, и ѹбєди єго мати єго, и Болєславъ, и Семовитъ, и бояре Лядьскыє, рекѹще, дабы приялъ бы венець»**[157].

Під час подальших переговорів Оппізо від імені папи Інокентія пообіцяв зберігати православні обряди на Русі в обмін на підкорення руської церкви Риму. «Некентий, – пише галицький книжник, – бо кльняше техъ хулящимъ веру Грецкую православную, и хотящу ему сборъ творити о правой вере, о воединеньи церькви. Данило же прия от Бога венець в городе Дорогычине»[158]. 19 травня 1254 р. під впливом цієї події папа Інокентій звернувся до прусського архієпископа з пропозицією почати підготовку до хрестового походу проти монголів[159].

Факт коронації Данила в північноволинському місті Дорогочині, вірогідно, не був випадковим. У цей час руський князь проводив активні бойові дії проти прибалтійських племен, а місто на Бузі було центром, де збиралися військові сили, які воювали проти литовців та ятвягів. Коронація Данила папським легатом мала показати і хрестоносцям Тевтонського ордену, і литовському королю Міндовгу, що їхній суперник – руський володар – також має високий, визнаний католицьким первосвящеником, авторитет. В урочистій церемонії, крім сина Данилового Лева, узяли участь польські князі Болеслав і Земовіт, союзники Данила, представники руського духовенства.

У працях істориків ця подія ще не знайшла належної всебічної і більш-менш єдиної оцінки, оскільки тривалий час на їхні дослідження сильно впливали найрізноманітніші обставини, часто далеко не наукові. У той же час переважна більшість дослідників вважає, що згода на коронацію була пов'язана зі сподіванням Данила Романовича отримати, нарешті, допомогу із Заходу в боротьбі проти монголів. Ці сподівання не справдилися. Папство ж постійно вимагало від князя Данила навернення Русі до католицизму, яке у ній сприймалося не схвально.

Поряд із зазначеним, треба визнати, що коронація Данила Романовича мала велике політичне значення для Русі, оскільки сприяла зростанню авторитету холмського володаря в контактах із західними сусідами – католицькими монархами Центральної Європи. Отримання нового титулу, авторитетного в Європі, відіграло велику роль для піднесення політичної ваги руського володаря й у східнослов'янському середовищі. Не випадково, що прихильний до Данила літопис із цього часу постійно згадує

його саме як «короля»[160]. В історичній літературі існує думка, що в Дорогичині відбулося визнання прав Данила, який де-факто вже давно був королем Русі, на всю давньоруську спадщину[161]. Визнання Данила саме королем Русі, а не Галичини й Волині, очевидно, можна пояснити тим, що на той час більша частина Русі через монгольську експансію втратила свій суверенітет, а тому незалежна держава Романовичів із центром у Холмі тепер «успадкувала» традицію називатися західними авторами «королівством», яка колись поширювалася на всю Русь зі столицею у Києві.

Необхідно декілька слів сказати з приводу «вагань» Данила напередодні коронації. М.С. Грушевський правильно зазначає, що вони, вірогідно, були викликані певним побоюванням можливої негативної реакції на цю акцію з боку верхівки монголів[162]. Це, справді, було можливим на певному етапі взаємин Данила з монголами, проте в той час на східному кордоні його держави вже йшла війна з Куремсою[163], а тому холмський володар міг остерігатися лише реакції самого хана Бату на налагодження контактів ним із Заходом. Коронація певною мірою обмежувала також суверенітет руського князя щодо курії, хоча будь-яка інвеститура, навіть коронація германського короля в Римі імператорською короною, створювала ефект згаданої залежності від папського престолу.

Не можна відкидати й негативу релігійного аспекту коронації, оскільки протягом XIII ст. спостерігався великий тиск католицизму на Східну Європу. Діяльність католицьких місіонерів на Русі викликала незадоволення православного населення (наприклад виступи проти католицьких священиків у Галичі в 1215 р., вигнання домініканців з Києва в 1238 р. тощо)[164]. І на такі настрої православного населення Романовичі також мусили зважати.

Повертаючись до війни Данила з монгольським темником Куремсою та його союзниками, слід зазначити, що в 1254 р. князь Данило підготував широкомасштабну кампанію на схід, яку здійснив узимку 1254–1255 рр. «По рати же Кремянецькой Куремьсине, Данил воздвиже рать противу Татаром»[165]. Галицький літописець розповідає, що рать Данила та Василька

здійснила напад на Болохівщину, а Лев Романович завоював Побожжя (тобто район сучасного Південного Бугу). Навесні наступного, 1255 р. інший син Данила Шварн завоював міста Східної Київщини, які належали монголам[166].

Докладний опис походів Романовичів на Схід дає підставу для деяких додаткових висновків. Передусім важливою є інформація про території, де відбувалися бойові дії. Крім відомої з домонгольських часів Болохівщини, у літописі згадуються Межибожжя, Побожжя та район Случі й Тетерева. Зазначена інформація, яку, вірогідно, зафіксував очевидець цієї війни, свідчить, що в післямонгольський час указана буферна зона («Оукраина») розширилася. Можна погодитися з думкою М.С. Грушевського, що на окраїнах «Руської землі» мешкало населення, яке прагнуло використати конфлікт між монголами та давньоруськими князями, щоб послабити над собою будь-який владний тягар[167].

Успіх воєнної кампанії проти Куремси і його союзників дав підстави Романовичам серйозно подумати про відвоювання в монголів Київщини та Києва. Для реалізації свого плану Данило Романович вирішив залучити литовського володаря Міндовга, проте восени 1255 р., коли було здійснено виправу на Схід, через непослідовність литовців, які, очевидно, не хотіли сприяти зміцненню позицій Романовичів у Придніпров'ї, цей захід князя Данила був зірваний[168]. Крім того, під час перебування на Волині литовці «воеваша около Лучьска», що спричинило конфлікт між ними та людьми Данила й Василька[169].

Узимку 1255–1256 рр. Куремса здійснив напад на волинський Володимир, але його військо було розбито. Більш того, дружинники Василька «татары биша... и, колодникы имаша». Далі Галицько-Волинський літописець пише: «Потом же, Курѣмьсе стоящю у Лучка». Є всі підстави думати, що цей напад стався через певний проміжок часу, оскільки Куремса не тільки зібрав для походу великі сили, а й привіз під Луцьк спеціальне штурмове обладнання – «пороки»[170]. Однак і цього разу монголів спіткала невдача. Кочовики, як вважає М.Ф. Котляр, «були розбиті військом Данила»[171].

Кам'янець (на Волині).
Кам'яна вежа кінця XIII ст.

Останній період війни Романовичів з Куремсою збігся з періодом міжцарювання в Сараї. Десь наприкінці 1255 чи на початку 1256 рр. помер хан Бату, і більше року в Золотій Орді фактично не було стабільної влади[172].

У 1254 р. князь Данило остаточно зрозумів, що всі його контакти з Римом не дають перспектив для організації якоїсь реальної антиордынської коаліції. До того ж у 1254 р. помер папа Інокентій IV, який у контактах зі східнослов'янським світом займав досить гнучку позицію. Наступник Інокентія Олександр IV (1254–1261 рр.) проводив більш жорстку, навіть ворожу, тактику щодо Русі. У березні 1255 р. новий папа Олександр IV, під приводом непоступливості Данила в релігійних питаннях, відмовився від обіцянок своїх попередників мати Русь під захистом «престолу святого Петра» й почав намовляти литовського короля Міндовга напасти на володіння Данила[173]. Зрозуміло, що вже наступного року Романович повністю припинив контакти з папською курією.

А 13 лютого 1257 р. у своєму посланні до оломоуцького та вроцлавського єпископів папа Олександр напряму звинуватив Данила в тому, що він, незважаючи на «духовні й довгочасні благодіяння» римської курії, відмовився служити апостольському престолу. Наприкінці листа папа заявив про необхідність «використати проти цього короля [тобто Данила. – *Авт.*] допомогу світської влади», якщо згаданим єпископам не вдасться підкорити Данила[174].

Істотна корекція східноєвропейської політики папства пов'язана з тим, що саме із середини 50-х рр. монголи вели активний наступ на Близькому Сході проти мусульман. Зокрема в 1258 р. їхні війська на чолі з ханом Хулагу захопили Багдад, а через рік вийшли на східний берег Середземного моря. Ханові Хулагу в цьому наступі допомагали загони нового золотоординського хана Берке[175]. Проте на межі 50–60-х рр. відбулася чергова метаморфоза у східноєвропейській політиці курії. Олександр IV 25 січня 1260 р. закликав рицарів Тевтонського ордену до походу проти монголів і передав їм усі руські землі, які вони завоюють під час походу. 21 березня та 8 квітня папа повторив цей заклик у листах до магістра Гартмуда фон Грюнбаха[176]. Зміна ставлення папи до Золотої Орди, очевидно, пов'язана із загальним погіршенням відносин Риму з монголами, що стало наслідком провалу планів курії використати наступ Хулагу проти мусульман на Близькому Сході[177].

Зрозуміло, що з другої половини 50-х рр. давньоруські князі остаточно розчарувалися в можливостях використання авторитету римської курії для організації коаліції християнських держав проти монголів під гаслами хрестоносного руху.

Волинсько-галицька держава в другій половині 50-х – на початку 60-х рр. XIII ст. Посилення держави Данила та Василька стало наслідком розбудови краю, відновлення його економічного потенціалу, умілої дипломатії та здійснення постійних військових акцій. Можна повністю погодитися з думкою Я.Д. Ісаєвича, що «основні успіхи Данила Галицького в політичному розвитку державності... припадають на післямонгольський період»[178]. Особливо слід відзначити зміцнення позицій Холмської держави в першій половині 50-х рр. на півночі – у Поніманні та Ятвягії. У 1254 р. керівництво Тевтонського ордену погодилося визнати права короля Данила та мазовецького князя Земовита на третину Ятвягії[179].

Проте Романовичам так і не вдалося створити потужної антимонгольської коаліції, а тим часом на півночі поступово посилювалася Литовська держава, яка почала претендувати на землі Північно-Західної Русі. Вдала дипломатична гра, яку протягом тривалого часу проводив холмський двір, рано чи пізно

повинна була дати збій. Активна зовнішньополітична діяльність, численні походи вимагали величезних надзусиль, що не могло не позначитися на економічному стані та військовому потенціалі держави Романовичів.

У середині 50-х рр. XIII ст. держава Данила та Василька Романовичів фактично була суверенним державним утворенням. Формально ж холмські володарі визнавали владу монгольських великого та золотоординського ханів, а Данило як король перебував під патронатом римського папи. З приходом до влади хана Берке в 1257 р., який майже зразу став незалежним щодо каракорумської ставки володарем, спостерігається прагнення золотоординців обмежити владу Романовичів. У 1258 р. монгольський улус на Правобережжі, яким керував Куремса, був переданий досвідченому полководцю Бурундаю[180]. Невдовзі він здійснив складний і далекий похід на Литву[181]. Молода Литовська держава тоді поступово ставала потужною силою у Східній Європі. Володарі Литви не тільки прагнули захопити північно-західні землі Русі, а й фактично реалізовували «свій варіант консолідації Русі»[182]. У таких умовах монголи діяли за принципом «розділяй та володарюй». Вони вирішили, що краще завдати удару по Литві, ніж по володіннях Данила, оскільки останні мали добре укріплені міста й фортеці, а на допомогу Данилові могли прийти його союзники. Бурундай, застосувавши тактику «вимушеного союзництва»[183], примусив князя Василька взяти участь у цьому поході. У ханській ставці, імовірно, знали про виникнення в попередній час конфліктів між Литвою та державою Романовичів. Висновок О.К. Кравцевича, що похід Бурундая на Литву порушив тривалі мирні відносини Литви й Галицько-Волинської держави, є помилковим, оскільки ці взаємини були порушені принаймні ще в середині 50-х рр. XIII ст.[184] Не має аргументів і думка В.О. Чукаєвої про те, що тоді монголи прийшли на Русь на прохання Данила, щоб разом з ними воювати проти Литви[185]. Напад Бурундая на литовські землі, у якому був вимушений взяти участь Василько, призвів до подальшого різкого погіршення відносин між Міндовгом і Данилом. Литва внаслідок нападу була спустошена («**взяша Татарове всю землю Литовску**»[186]).

Наступний похід Бурундая також був спрямований не проти держави Романовичів, а мав на меті напад на Польщу. Однак і цього разу Василько був вимушений виконувати функції союзника монголів[187]. Маршрут походу пролягав через Волинь, де Бурундай добився знищення укріплень Шумська, Данилова, Стожеська, Львова, Крем'янця, Луцька та Володимира. Мешканці Холма відмовилися виконувати волю Бурундая, який спрямував звідси свої війська до Малої Польщі, де було взято й повністю знищено Сандомир.

Про цю подію під 1260 р. повідомляє Рочник Красинських[188]. Участь Василька в поході, як вважає польський дослідник Б. Влодарський, не зіпсувала добрих стосунків Романовичів з Польщею[189]. У зв'язку із цим необхідно особливо звернути увагу на те, що в пізній «Великопольській хроніці» розповідається про підступні дії в Польщі Василька та його племінників Лева та Романа. Ці князі начебто умовили мешканців Сандомира здатися монголам, а ті після цього потопили місто в крові[190]. Ц. Краковський вважає, що сандомирці припинили опір не через це, а у зв'язку із загрозою голоду та епідемії[191]. Н.І. Щавелєва, яка спеціально досліджувала історію походу Бурундая, лише констатує, що «татарам не вдалося надовго розсварити сусідні держави»[192]. На нашу думку, цей епізод не більше, як тенденційна вигадка автора «Великопольської хроніки». По-перше, його інформація не підтверджується синхронними джерелами (польськими рочниками та Галицько-Волинським літописом); по-друге, волинським князям було вкрай невигідне розорення польських земель. Швидке відновлення стосунків між волинськими та польськими володарями після нападу Бурундая свідчить, що участь руських князів у кампанії не призвела до загострення стосунків між Холмською державою та Польщею.

Оцінюючи події кінця 50-х рр. XIII ст., В.Т. Пашуто пише, що тоді «татаро-монгольські феодали покінчили... з незалежністю Південно-Західної (Галицько-Волинської) Русі»[193]. Аналогічну позицію займає й угорська дослідниця Е. Ледерер[194]. На думку В.Л. Єгорова, події 1259 р. показали нездатність Данила дати відсіч золотоординцям, що призвело до повного утвердження влади монголів над Південно-Західної Руссю. Цей

Холм (Хелм). Костьол Пресвятої Діви Марії. Побудований на місці православного собору Пресвятої Богородиці, де 1264 р. було поховано короля Данила Романовича

дослідник докоряє князю, що той злякався монголів і втік під час походу Бурундая[195]. Проте таке звинувачення не є коректним. Романовичі тоді не мали змоги розпочати війну з потужним монгольським військом, до того ж загальна міжнародна ситуація довкола їхньої держави була несприятливою. Імовірно, князь Данило хотів не тільки врятуватися від монголів, а й прагнув знайти можливих союзників проти кочовиків. Саме цим пояснюється інформація літопису, що тоді він відвідав принаймні Польщу та Угорщину. Але ця спроба не дала позитивного результату, оскільки в цей час у Центральній Європі розгорнулася нова фаза війни «за спадщину Бабенбергів»[196]. Г. Вернадський

справедливо звертає увагу, що монголи могли помститися Данилові за свої попередні невдачі[197]. Визнаючи вдалу політику Бурундая наприкінці 50-х рр., необхідно зауважити, що монгольський полководець не зміг повною мірою реалізувати своїх планів. Не було знищено фортифікації найбільш укріпленого Холма, а найголовніше – монголам не вдалося завдати достатньо потужного удару по Польщі. Що ж стосується Галичини й Волині, то можна погодитися з думкою вчених, які заперечують факт підкорення тоді держави Романовичів владі Золотої Орди[198]. Зокрема М. Ждан зазначає, що й тоді монголи не створили в Південно-Західній Русі якоїсь системи контролю над володіннями Романовичів, а Данило продовжував залишатися сувереном своєї держави[199].

На межі 50–60-х рр. Данило взяв участь у війні між Угорщиною та Чехією. Б. Влодарський вважає, що в цей час Данило знову повернувся до своїх планів посадити свого сина Романа в Австрії, проте є всі підстави думати, що Романовича тоді хвилювало питання пошуку надійних союзників для вирішення власних потреб, у тому числі зміцнення позицій Холмської держави. Відомо, що 1262 р. Данило здійснив подорож до Угорщини, прагнучи, вірогідно, відновити з нею приязні стосунки. Восени 1262 р. у волинському місті Тарнаві відбувся з'їзд, на якому були присутні малопольський князь Болеслав Сором'язливий, князь Данило із синами Левом та Шварном, князь Василько із сином Володимиром. На з'їзді обговорювалися проблеми взаємин двох держав, у тому числі й пов'язані з наїздом монголів 1259 р. на Сандомир та взаємодією в ятвязькому й литовському питаннях[200].

У 1264 р., згідно зі встановленою М.С. Грушевським хронологією Галицько-Волинського літопису, князь Данило Романович помер[201]. Інформація Великопольської хроніки про смерть західноруського володаря в 1266 р. не є точною[202]. Смерть Данила збіглася, а в деякому плані і спричинила початок поступового ослаблення державності на землях Галичини та Волині.

Розділ 9

Східнослов'янське суспільство й середньовічний світ (ідейно-політичні аспекти)

Протягом IX–X ст. на теренах Східної Європи постало велике державно-політичне утворення – держава-імперія Русь із центром у Києві. До складу цієї держави в часи її найбільшого піднесення входила величезна територія від Білого та Балтійського морів на півночі до Чорного та Азовського – на півдні, від Карпат і Західного Бугу на заході до витоків Дону та Волги на сході. Держава Русь із центром у Києві була найбільшою за площею серед європейських країн (1,3–1,8 млн кв. км). За населенням (4,7–7,9 млн осіб) східнослов'янська держава поступалася лише Візантійській імперії доби її розквіту (20–24 млн чол.), тобто країні, на теренах якої здавна була відносно велика щільність населення[1]. Маючи величезну територію і значні прикордонні зони з навколишнім світом, Русь – спочатку відносно єдина держава-імперія, а згодом конфедерація земель-князівств – підтримувала контакти з різними за рівнем розвитку країнами та етнічними утвореннями: мисливцями та скотарями Північно-Східної Європи, кочовиками причорноморських степів, землеробсько-ремісничим населенням Центральної Європи та Балкан[2]. У цьому розділі ми розглянемо деякі важливі ідейно-політичні аспекти зовнішньополітичної діяльності Русі, східнослов'янського суспільства в X–XIII ст.

«Імперія ромеїв» в ідеологічних концепціях давньоруських мислителів. З погляду впливу на ідейне й політичне життя Європи та Близького Сходу доби середньовіччя з Візантійською імперією важко порівнювати будь-яку іншу державу. Як відомо, наприкінці IV ст. внаслідок багатьох причин стався розкол античної Римської імперії на дві частини: Західну Римську та

Східну Римську імперії. Історичні долі обох частин до того часу досить могутньої мегадержави в подальшому склалися по-різному. На заході Європи після переселення «варварських» племен на територію Західної Римської імперії, яка наприкінці V ст. перестала існувати, із середини I тис. н. е. почала поступово формуватися карта середньовічної Європи. На базі ж Східної Римської держави виникла Візантійська імперія, яка, незважаючи на істотні метаморфози в усіх сферах свого життя, проіснувала майже тисячу років і відіграла визначну роль як в історії Заходу, так і в історії Сходу. На таку долю цієї держави вплинули економічний, демографічний і культурний потенціали візантійського суспільства, винятковий геополітичний фактор розміщення Візантії, до складу якої входили території Європи, Азії, а в перші століття її існування – й Африки.

Утрачаючи поступово політичну й мілітарну вагу, Візантійська імперія в IX–XII ст. перетворилася на своєрідний «Золотий міст» між Європою й Азією, стала не тільки перехрестям торговельно-економічних і політичних інтересів, а й ланкою, яка зв'язувала культури Заходу і Сходу. Візантія була центром, де відбувався синтез культурних течій Середземномор'я, Балкан і Близького Сходу.

Ураховуючи великий вплив Візантії на навколишній світ, особливо на країни й народи, де поширювався візантійський варіант християнства, видатний дослідник середньовіччя Д. Оболенський влучно назвав середовище країн і народів, синтетичним центром якого була Візантія, Byzantine Commonwealth, тобто Візантійською співдружністю[3]. Суб'єкти в системі «Byzantine Commonwealth» не були рівнозначними. Характер їхніх відносин з Імперією залежав від багатьох чинників, серед яких важливе значення мали рівень економічного й політичного розвитку, військовий потенціал та географічне розташування цих суб'єктів.

Саме за цими ознаками суспільство слов'ян Східної Європи, яке в IX–X ст. сформувалося в одну велику державу-імперію – Русь, було в досить вигідному положенні відносно Візантії. Східні слов'яни не межували безпосередньо з Імперією, а тому вона ніколи не загрожувала їхнім найважливішим регіонам.

Софійський собор у Константинополі (VI ст.). Сучасний вигляд

Водночас військовий потенціал і географічне розташування дозволяли східнослов'янській еліті тривалий час здійснювати тиск на Константинополь. Разом з тим, Русь перебувала під значними дипломатичними та релігійно-ідеологічними впливами візантійців. Ці впливи верхівка Русі прагнула творчо засвоїти й активно використовувати у своїй зовнішньополітичній діяльності.

У період раннього середньовіччя у Візантійській імперії виник комплекс ідейно-політичних уявлень, які мали надзвичайний вплив на духовне життя багатьох країн і народів, особливо тих, які входили до християнського світу. У контексті загальної мети нашого дослідження важливо відповісти на запитання, як складався образ Візантійської (а точніше, як називали її самі візантійці, «Ромейської») імперії на Русі, якою була реакція східнослов'янських мислителів на візантійські ідеологічні цінності?

Ідеологічні цінності та уявлення візантійського суспільства формувалися в результаті синтезу римських політичних уявлень і постулатів християнського вчення. Їх створення розпочалося

в V–VI ст. і завершилося в основному в IX–X ст. Серед найважливіших ідеологічних постулатів політичної теорії візантійців необхідно назвати концепції: а) римського християнського співтовариства, на чолі якого стоїть імператор; б) ідеального християнського імператора і влади, яка йому належить; в) християнського співтовариства – «Божого граду»; г) гармонійного поєднання світської та духовної влади.

Візантійські ідеологічні цінності були тісно пов'язані з релігійними уявленнями. Зокрема важливими для перших були віра в Боже спасіння, культ Богородиці, ідея софійності тощо. Ідейно-політичне життя візантійського суспільства знаходило своє відображення не тільки в епістолярних пам'ятках, а й у символіці (інсигніях), у титулатурі носіїв державної влади, в юридичних актах та ін. На перший погляд абстрактні, ці ідеологічні уявлення постійно втілювалися в практику міжнародного життя Візантії, де пропагувався культ «ромейського» екуменізму, залежності всіх навколишніх держав і народів від «Ромейської імперії»[4].

Розгляд питання про сприйняття візантійської ідеологічної системи на Русі є досить складним завданням. Багато в чому це викликано тим, що власні давньоруські писемні джерела з'явилися досить пізно – лише в XI – на початку XII ст. До того ж вони нечисленні й різнопланові за жанром, що ускладнює їх порівняння. Лише «Повість временних літ» має значну кількість свідчень про русько-візантійські стосунки більш раннього часу, але ця інформація у плані дослідження теми є складною для аналізу, оскільки на неї серйозно вплинула позиція більш пізніх стосовно подій і явищ авторів[5].

Процес сприйняття образу «Ромейської імперії» східними слов'янами пройшов декілька етапів, кожний з яких необхідно розглядати окремо. Початок цього процесу багато в чому збігся із часом поширення християнства на Східну Європу – IX–X ст. Слід звернути особливу увагу на період розквіту держави Русь – XI – початок XII ст., коли пролунала хрестоматійно відома фраза германського історика й географа Адама Бременського про Київ: «Головне місто тієї держави є яскравою окрасою Греції, суперником константинопольського скіпетра»[6]. Під «Грецією»

Адам розумів «Pax Ortodoxa Christiana», а саме його висловлювання блискуче показало стан русько-візантійської взаємодії у сфері ідеології в середині XI ст.

У XII ст., як нам видається, процес сприйняття візантійської ідеологічної спадщини на Русі відходить на другий план і пожвавлюється з новою силою вже в наступному столітті. Це пожвавлення пов'язане насамперед з політичними причинами: переходом католицьких країн під прапором хрестових походів у наступ не тільки проти язичників, а й проти православних країн, і вторгненням дещо пізніше полчищ монголо-татарських ханів до Східної та Центральної Європи. Останній етап ідеологічної взаємодії настав після захоплення Константинополя турками-османами (1453 р.), коли столиця Російської держави – Москва – почала претендувати на звання «третього Риму», а її монарх оголосив себе спадкоємцем візантійських василевсів.

Перші хрещення русів – учасників походів на візантійські міста Криму та Північного Причорномор'я наприкінці VIII – на початку IX ст., як уже зазначалося в літературі, мали політичний характер, були схожими на аналогічні хрещення норманів. Мова йшла про дипломатично-ритуальні акції, які не вели до зміни світосприйняття, а зводилися до політичного оформлення відносин «варварських» князів-вождів з християнами'. Складно говорити, наскільки в IX ст. сприймався русами комплекс «ромейських» ідеологічних уявлень, проте можна припустити, що давньоруська верхівка в той час певною мірою була вже підготовлена до цього.

Болгарська дослідниця В. Типкова-Заїмова дає загальну характеристику зовнішньополітичної діяльності Болгарії стосовно Візантійської імперії, яку цілком можливо використати і для аналізу загалом системи взаємин Імперії із сусідами в рамках Byzantine Commonwealth. У зовнішньополітичній діяльності Болгарської держави історик бачить дві тенденції: 1) у рамках візантійської «співдружності націй» Болгарія шляхом дипломатичної взаємодії з греками намагалася добитися найкращих умов для свого існування; 2) болгарські ідеологи в ідейно-політичній конфронтації з греками прагнули створити свою власну вселенську концепцію на противагу візантійській зовнішньо-

політичній доктрині[9]. Такі ж самі тенденції спостерігаються й в ідеологічному житті східнослов'янського суспільства X–XII ст.

Важливим етапом у сприйнятті «ромейських» ідеологічних теорій на Русі став час князювання Ольги та її сина Святослава. На жаль, дуже цікаві свідчення «Повісті временних літ» щодо цього часу самі по собі не можуть бути використані для дослідження нашої теми, але в комплексі з іншими джерелами вони дають підстави для такого висновку: у другій половині X ст. Давня Русь у відносинах із греками виступає не як невелике ранньополітичне формування, а як досить потужна держава, яка прагнула у взаєминах з Візантією активно чинити опір ідеологічному гегемонізму «ромеїв». Саме в такому ракурсі можна розглядати спробу київської дипломатії під час поїздок Ольги до Константинополя' укласти матримоніальний союз між давньоруським та візантійськими правлячими домами та провести хрещення Ольги як володарки держави. Мова в останньому випадку йшла про навернення в нову віру в дусі тогочасних юридико-дипломатичних уявлень усієї східнослов'янської держави, з якою Ольга як володарка країни, згідно з поняттями тих часів, ідентифікувалася[10]. Отже, є підстави вважати, що з формально-юридичного та дипломатичного боку Русь після хрещення Ольги (954 р.) стала християнською країною.

Цінні свідчення про зовнішньополітичні претензії давньоруської верхівки вміщено в хроніці візантійського історика Льва Дьякона, котрий передає слова князя Святослава під час переговорів з греками, у яких ставиться під сумнів їхнє право мати володіння в Європі[11]. Комплексний аналіз джерел з історії Русі 60 – початку 70-х рр. X ст., порівняння політичних та ідеологічних процесів у східнослов'янському й інших близьких за рівнем суспільствах дають підставу стверджувати, що київський князь Святослав Ігоревич і його оточення прагнули створити універсальну державу, близьку за характером до держави германського імператора Оттона III та польського князя Болеслава Хороброго. Ця обставина значною мірою вплинула на ідейно-політичну свідомість давньоруської верхівки напередодні державного навернення Русі до нової віри. П.О. Каришковський зазначав, що «Святослав відчував себе до деякої міри спадкоємцем

політичних заповітів Симеона [болгарського царя початку X ст. – *Авт.*]»[12]. Дійсно, навряд чи можна уявити, що історичний розвиток Русі відбувався в абсолютній ізоляції від ідейно-політичного життя Болгарії, де на початку X ст. з боку царя Симеона були вжиті активні зовнішньополітичні ініціативи з метою обмеження візантійського тиску.

Після запровадження християнства на Русі авторитет князівської влади в ідеологічному плані значно зріс. Згідно з канонами нової релігії, князь одержав юридичний статус необмеженого правителя, на відміну від попередніх, «язичницьких» часів, коли державну владу, за тодішніми уявленнями, репрезентувала система «князь-дружина».

Прийняття східними слов'янами християнства з Візантії і створення ними православної церковної організації на чолі з митрополитом зумовили, що цілком природно, певну залежність давньоруської церкви від константинопольської патріархії. Проте цю залежність і вплив її на політичне та ідеологічне життя Давньоруської держави не можна перебільшувати. Перш за все вище духовенство, котре формувалося з греків, які прибували з Візантії, унаслідок певних особливостей свого становища в Давньоруській державі та залежності від її князів, було зацікавлене у проведенні відносно самостійної від патріархії діяльності[13]. Київський двір з перших днів існування державної християнської організації на Русі здійснив ряд заходів, спрямованих на обмеження церковно-політичного впливу Візантії.

Автор «Повісті временних літ» зазначав, що князь Володимир запросив до Києва з Херсона багатьох священиків, які разом з візантійськими (**«царицынымн»**, за літописом) ієреями хрестили давньоруське населення. Проте, розповідаючи про підтримку Володимиром духовенства, літопис згадував лише корсунських священиків, які одержали від князя головну церкву на Русі – церкву Пресвятої Богородиці (Десятинну) та десяту частину державних прибутків[14]. Безумовно, це свідчення давньоруської пам'ятки не є випадковим і показує особливу орієнтацію Володимира Святославича на духовенство міста, населення якого постійно страждало від залежності від імперії і прагнуло добитися автономії[15].

Оборонні споруди Херсона. Сучасний вигляд

Десятинна церква одразу стала головним центром ідейно-політичного життя Давньоруської держави, про що свідчило створення в ній першого літописного зводу, поховання тут князя Володимира Святославича і зберігання у храмі останків популярного серед слов'ян св. Климента. У перші десятиріччя існування християнства як державної релігії на Русі було фактично два релігійні центри – Десятинна церква та резиденція юридичного глави руської церковної організації – митрополита, яка розміщувалася в Софійському соборі. Останній був побудований поза межами столиці поблизу Софійських воріт Києва. Цікаво зазначити, що близька до вищезгаданої структура церковної організації в X–XII ст. була й у деяких центрально-європейських країнах[16].

Велике значення для протистояння візантійському релігійно-ідеологічному тискові мало поширення на Русі кирило-мефодіївської традиції, яка розповсюджувалася сюди із Центральної Європи та з Болгарії[17] (у другому розділі ми зазначали, що ця традиція незалежного від Константинополя та Риму християнства почала з'являтися серед східних слов'ян з кінця IX ст. і мала особливий вплив на частину території Волині та Прикар-

паття), та херсонського культу св. Климента. Система існування паралельно князівського й митрополичого церковних центрів діяла принаймні до середини XI ст. До цього слід додати, що у другій половині XI–XII ст. відносну самостійність щодо київської митрополії мали монастирі[18]. Безумовно, це сприяло тому, що найбільші з них – Печерський та Видубицький – стали центрами ідейного життя Русі.

Важливим моментом у сприйнятті візантійських релігійно-ідеологічних уявлень, починаючи з правління князя Володимира, стало велике поширення культу Богородиці. Це було не випадковим явищем, оскільки Богородиця вважалася захисницею міст. Аналіз дуже неповних свідчень джерел показує, що з її іменем було пов'язано більше тридцяти храмів на Русі. Дуже важливо, що переважна більшість єпископських центрів – це Богородицькі собори (в основному Успіння): у Галичі, Володимирі (на Волині), Ростові, Смоленську, Рязані, Тмутаракані. У Києві, крім відомої Десятинної (Пресвятої Богородиці) церкви, головним храмом центру ідеологічного життя Русі – Печерського монастиря – була Успінська церква. Церква Богородиці була побудована на головних воротах Києва – Золотих. У XII ст. у столиці появилася церква Богородиці-Пирогощі на Подолі,

Побудова церкви Пресвятої Богородиці (Десятинної) у Києві (кінець X ст.). Мініатюра Радзивилівського літопису XV ст.

яка посідала важливе місце в композиції «Слова о полку Ігоревім». Наприкінці XI ст. на Русі виникла легенда про те, що, кажучи словами авторитетного дослідника церковної історії Я.М. Щапова, «Київ є християнським центром світу, до якого переселилася Богородиця з константинопольського Влахернського храму»[19]. З іменем саме цього храму тісно пов'язана поява в 70-х рр. XI ст. у Кловському монастирі в Києві спеціальної церкви Влахернської Богородиці[20].

У 40-х рр. XI ст. князь Ярослав Володимирович доклав чимало зусиль для розвитку тісної взаємодії з митрополитом Русі, оскільки мав конфлікти з кліром Десятинної церкви. Останній, як відомо, під час війни 1015–1019 рр. підтримував його суперників[21]. Установлення тісного союзу князя Ярослава з митрополитом було викликане й потребою вдосконалення церковної системи у країні, необхідністю встановлення більш чіткої системи взаємин між світською та духовною владами. Цікаво, що вже на початку свого правління Ярослав орієнтувався не на Десятинну церкву, а на храм святих Апостолів у Берестові, який також був князівською церквою. На користь такого висновку побічно свідчить пізніша підтримка князем Ярославом пресвітера цього храму Іларіона, якого було обрано на з'їзді єпископів у 1051 р. митрополитом Русі.

Візантійський патріарх відмовився затверджувати рішення з'їзду руських єпископів, і дипломатична служба Візантії доклала значних зусиль для врегулювання відносин з двором князя Ярослава. Зокрема на початку 50-х рр. імператор Константин Мономах був вимушений погодитися на шлюб своєї дочки із сином Ярослава Всеволодом, а київський князь погодився на відновлення старого порядку призначення митрополитів на Русі. Матримоніальний союз представників візантійської та руської династій фактично зрівняв в очах підданих київського князя та імператора, і не випадково під кінець правління Ярослава Володимировича в його оточенні стали йменувати «царем» (цісарем)[22].

Зближення світської та церковної влади в першій половині XI ст. зумовило особливе ставлення на Русі до концепції софійності. Видатний дослідник давньоруської старовини С.О. Ви-

соцький справедливо писав, що «питання про побудову в XI ст. трьох Софій на Русі якось не привернуло уваги дослідників і не отримало належного висвітлення в історіографії Київської Русі. Перш за все це стосується проблеми появи храмів у районах, значно віддалених один від одного»[23]. Історик пояснює цю появу великим політичним значенням у житті східнослов'янського світу Києва, Новгорода та Полоцька. Розвиваючи цю тему, важливо відзначити, що у Візантії з доби Юстиніана (VI ст.) ідея софійності набула особливої значимості в політико-ідеологічних уявленнях візантійського суспільства, оскільки підкреслювала пріоритет світської влади над духовною – богообраність василевсів[24]. У зв'язку із цим нагадаємо, що в константинопольському соборі св. Софії, згідно зі свідченнями Константина Багрянородного, зберігалися священні інсигнії, котрі підкреслювали зв'язок василевса з Богом[25].

Богоматір Оранта. Софійський собор у Києві

В історіографії велика увага приділяється видатній пам'ятці давньоруської літератури – «Слову про закон та благодать», яке в середині XI ст. написав митрополит Іларіон. Цей твір цікавий з погляду вивчення сприйняття та адаптації на Русі «ромейських» ідейно-політичних цінностей. У ньому ми зустрічаємо і образ «ідеального християнського володаря», і столицю християнської держави – «новий Єрусалим», і прославлення християнських святинь. Але автор не обмежується простою констатацією цих християнських цінностей, а прямо пов'язує їх з давньоруськими політичними й ідеологічними «реаліями» – князями

Володимиром і Ярославом, містом Києвом, з храмами Богородиці та Софії. Особливе місце у трактаті займає прославлення князя Володимира, для чого Іларіон звертає увагу на історію Русі, яка передувала часу правління цього князя. При цьому автора не турбує те, що ця історія (крім періоду Ольги) була язичницькою. Зробити історію Русі більш давньою, прославити князів-язичників було необхідно для проведення лінії про божий зв'язок хрестителя Русі з Христом і апостолами, підкреслення ідеї виняткової ролі Русі у християнському світі[26].

Д.С. Лихачов пише, що «візантійській теорії Вселенської церкви та вселенської імперії Іларіон протиставив своє вчення про рівність усіх народів, свою теорію всесвітньої історії, як поступового й рівноправного навернення всіх народів до християнської віри»[27]. І.У. Будовниц вважає, що для досягнення своєї мети Іларіон вів боротьбу з грецькими ідеологами[28]. Необхідно зазначити, що бурхливий розвиток ідейно-політичного життя Русі був зумовлений не тільки внутрішніми причинами, пов'язаними із становленням державності, розвитком духовності, а й зовнішніми, викликаними тим, що візантійці не бажали, на думку А. Поппе, визнавати Русь частиною ідеальної «ромейської ойкумени»[29].

Наступні твори давньоруської ідеологічної думки розвивали ідеї Іларіона, які, що дуже важливо, мали тенденцію до тісного пов'язування з практикою духовного життя. Тому виявити у них систему сприйняття на Русі «ромейських» уявлень стає складніше. Так, у процесі канонізації князів-братів Бориса та Гліба знайшли відображення прагнення до подальшого освячення влади давньоруських князів, підкреслення їхнього зв'язку з церквою. В одному з перших сказань, присвячених князям, пишеться: «По истине вы цесаря цесарем и князя княземь, ибо всю пособиемь и защищеняемь князи наши противу въстающая дьржавно побеждають, и вси помощью хваляться»[30]. У «Пам'яті та похвалі князя Володимира», створеній з метою канонізації Володимира Святославича, давньоруський володар порівнюється з візантійським «ідеальним» володарем – Константином Великим – і вперше називається «апостолом в князьяхъ», а його мати порівнюється з матір'ю імператора Оленою[31].

Під великим візантійським впливом було написано «Повчання синам» Володимира Мономаха, де автор висловлює своє ставлення до виняткової ролі в суспільстві християнського володаря. Уже в першому рядку свого твору князь Володимир підкреслює своє особливе походження, зазначаючи, що його мати була з візантійського роду Мономахів («матерью своею Мономахы»)[32].

У подальшому в давньоруському ідеологічному житті персона Володимира Всеволодовича Мономаха поряд з персоною його пращура й тезки Володимира Святославича в офіційних ідейно-політичних уявленнях стала ідеальним образом володаря. Таким Володимир Мономах, зокрема, постав у преамбулі до Галицько-Волинського літопису, присвяченій галицько-волинському князю Романові Мстиславичу, у панегіричному описі діянь сина останнього у статті того ж літопису, у якій розповідається про битву на Калці. Там підкреслюється походження Данила Романовича «от племени Володимеря, прироком Мономаха»[33].

У XIII ст. в Південно-Західній Русі склалася парадигма ще одного давньоруського князя – Романа Мстиславича. Необхідно зазначити, що останній похід галицько-волинського князя в червні 1205 р. викликав справжній шок у верствах польського суспільства. Тут раптова загибель Романа 19 червня біля польського міста Завихоста сприймалася як справжнє чудо для поляків. Тому не випадково саме в Польщі ці події стали досить часто обростати різного роду епічними розповідями. Під впливом фольклорних пам'яток з легендарними описами Романа в епістолярних творах середньовічних хроністів з'являлося все більше і більше подробиць про «славну битву» під Завихостом[34]. Ян Длугош після докладного опису «битви» ще тричі згадував про смерть Романа[35], а Мацей Стрийковський присвятив цілу оду «перемозі» поляків[36]. М. Грушевський із цього приводу зазначав: «Роман вибрався був на Польщу з дуже серйозними замірами, і його несподівана смерть увільнила Польщу від великого страху, відти таке сильне вражіннє від смерті сього руського в Польщі»[37].

Діяльність західноруського князя справила неабиякий вплив на фольклор половецького та литовського суспільств, про що ми дізнаємося з епістолярних пам'яток їхніх сусідів. Так, згадуваний вище М. Стрийковський переказує легенду, згідно з якою Роман (в одному місці польський хроніст помилково називає його Ростиславичем, хоча йдеться, безумовно, про Мстиславича[38]) після походу до Прибалтики багато ятвягів та литовців вивів до Києва та інших руських «замків», де наказав упрягати полонених до плугів, з приводу чого один з литовців-невільників начебто сказав князеві: «Романе, Романе! Поганим живеш, бо Литвою ореш»[39].

У Галицько-Волинському літописі під 6759 р., де розповідається про одну з перемог синів Романа Данила та Василька, написано, що Романовичі **«придоста со славою на землю свою, наследивши путь отца своего великаго Романа, иже бе изоострился на поганыя, яко лев, имже Половци дети страшахуː»**[40]. Із цього можна зробити припущення про існування у кочовиків якихось епічних пам'яток про Романа.

Широко представлено образ князя Романа в українському та російському фольклорі. «Це була одна з найбільш обдарованих особистостей, образ яких міцно вкарбовується до пам'яті народу й дає імпульс його поетичній творчості», – писала про Романа Мстиславича О. Єфименко[41]. Б.О. Рибаков із цього приводу зазначає: «Роман – останній з руських князів, якого оспівували билини: книжна та народні оцінки збіглися, що траплялося рідко. Народ дуже обачливо вибирав героїв для свого билинного фонду»[42]. Розглядаючи фольклор як вияв історичного світогляду народних мас, учені спеціально звертають увагу, що поява окремих політичних діячів в епосі була не випадковим явищем, а проявом найвищого визнання народом значення оспіваної ним персони[43]. Саме галицько-волинський князь Роман Мстиславич був останнім з нечисленних давньоруських володарів, яких прославляв народ[44]. У пізнього польського хроніста Мартіна Бельського є цікавий переказ західноруського епічного оповідання про те, що Романа Мстиславича поховали в Києві поряд з легендарними богатирями[45]. Значний інтерес викликає виявлена нещодавно В. Давидюком сучасна щедрівка про Романа

Мстиславича, у якій розповідається про нещасливу долю доньок князя і яка відбиває реалії подій кінця 80-х рр. XII ст. в Південно-Західній Русі:

Ой в неділю рано-рано,
Ой в неділю рано-рано
Заказали на війноньку
І старому, і малому.
І старому, і малому,
І Роману молодому.
У Романа нема коня,
Й а в Романа нема седла
Й в Романа нема седла
Й а в Романа нема сена.
Є в Романа три донечки.
Одна каже: «Муй батеньку,
Продай мене молоденьку,
Продай мене молоденьку,
Купи собі коніченька».
Друга каже: «Муй батеньку,
Продай мене молоденьку,
Продай мене молоденьку,
Купи собі седелечко».
Третя каже: «Муй батеньку,
Пускай мене молоденьку!
А я сяду да й поїду
До короля на війноньку».
Усі коні посідлали,
Усі сини посажали.
Романув кунь той таки йде,
Його дочка в ручци веде,
Таке дітя робочеє,
До ділечка охочеє[46].

Якщо в польській хронографії поступово склався вкрай негативний образ Романа, який у давньоруському літописанні, мабуть, можна порівняти хіба що з найтемнішою постаттю давньоруської житійної літератури – Святополком «Окаянним», то зовсім інша тенденція спостерігається щодо галицько-волинського князя в давньоруській політичній думці, де склалася чергова парадигма ідеального державного володаря – Романа Мстиславича.

Яскравим проявом виникнення та існування такої парадигми є преамбула до Галицько-Волинського літопису, яку є всі підстави розглядати як окрему пам'ятку давньоруської літератури. У ній прославляється державна діяльність Романа, який порівнюється, особливо за вдалу боротьбу з половцями, з Володимиром Мономахом: «Одолевша всим погнаньскым языком ума мудростью, ходяша по заповедемь Божим: устремил бо ся на поганыя яко лев, сердит же бысть, яко и рысь, и губяша и коркодил; и прехожаше землю их, яко и орел, храбор бо бе, яко и тур. Ревноваше бо деду своему Мономаху, погубившему поганыя Измалтяны, рекомыя Половци...»[47].

Створення парадигми нового ідеального володаря є свідченням розвитку в нових умовах державної еволюції Русі ідейно-політичної думки східних слов'ян. Важливо нагадати, що князь Роман Мстиславич – політичний діяч і полководець – у ті ж самі часи яскраво представлений і на сторінках «Слова о полку Ігоревім», де також підкреслюється його успішна боротьба проти сусідів – литовців, ятвягів та половців[48].

Складанню преамбули до Галицько-Волинського літопису сприяли важливі події в історії Південно-Західної Русі XIII ст., а саме тривала широкомасштабна діяльність князів Данила та Василька щодо повернення батьківської спадщини та відновлення держави Романа Мстиславича. У таких умовах, безперечно, треба було ідеологічно й політико-юридично довести правочинність претензій Романовичів на роль політичних лідерів у Південній Русі.

Аналіз статей Галицько-Волинського літопису, де згадується князь Роман Мстиславич[49], дає всі підстави стверджувати, що парадигма князя Романа Мстиславича створилася в ідеології Південно-Західної Русі протягом першої половини XIII ст., що й знайшло відображення, передусім у першій частині Галицько-Волинського літопису – повісті про князя Данила Романовича – у формі преамбули[50].

На відміну від Володимира Святого та Володимира Мономаха, постать князя Романа мала набагато більш «приземлене» значення в контексті ідейно-політичного розвитку Південно-Західної Русі впродовж майже всього XIII ст. Залишившись напівсиротами, його сини Данило та Василько, спираючись на допомогу соратників загиблого князя, використовуючи практичний досвід батька, майже все життя присвятили реалізації його політичної програми[51].

Апогеєм розвитку політичної думки Русі була «Повість временних літ», у якій спостерігається ставлення давньоруських книжників до «Ромейської імперії» та ромейських теорій. Однак необхідно зразу ж зазначити: у цьому творі візантійці ніде не називаються «ромеями», а тільки греками. Зауважимо, що така тенденція характерна і для пам'яток інших країн, у яких відображалась ідеологічна полеміка з візантійськими мислителями.

У літературі вже неодноразово наголошувалася антивізантійська спрямованість норманської теорії давньоруського літопису[12]. Важливе місце в цьому творі займала тема підкреслювання виняткового походження представників князівської влади Русі порівняно з іншими верствами населення. Нагадаємо, що історія Русі знає лише один факт узурпації князівської влади представником некнязівського походження – могутнім галицьким боярином Володиславом Кормильчичем, «князювання» якого продовжувалося зовсім недовго[13].

У правління Володимира Мономаха редактором «Повісті временних літ» у її текст була внесена легенда про прихід на Русь під час подорожі по Східній Європі апостола Андрія. Цей факт слід розглядати в контексті боротьби, яку вели два релігійних центри, дві християнські столиці – Рим та Константинополь – з метою утвердження власної апостоличності (походження від апостолів)[14]. Відомо, що, згідно з християнською традицією, першим єпископом Рима був апостол Петро. Пізніше константинопольськими книжниками була підготовлена легенда про витоки столиці Візантії від апостола Андрія. Появу інтересу до культу св. Андрія слід віднести ще до кінця 80-х рр. XI ст., коли батьком Володимира Мономаха Всеволодом були побудовані Андріївські церкви в Києві (1086 р.) та в Переяславлі (1089 р.). Головна ідея розповіді про подорож апостола Андрія в землі слов'ян Східної Європи – це розвиток думки митрополита Іларіона про незалежне від Візантійської імперії походження християнства на Русі.

Ідеологічне змагання відбилося й у сюжеті літопису про походження слов'ян, у думці літописця про зв'язок прабатьківщини русів з давньою Римською імперією («волохами»)[15]. Зокрема в літописі підкреслюється зв'язок слов'ян з римською провінцією Норик – «нарци, еже суть словене»[16]. В іншому місці, де йдеться про апостольську діяльність Павла в римській провінції Іллірії, підкреслюється: «...ту бо есть Илюрик, его же доходил апостол Павел; ту бо беша словене первое. Там же и словеньску языку учитель есть Павел, от него же языка и мы есмо русь»[17]. Багато місця у вступі до літопису займає розповідь про діяльність слов'янських просвітителів Кирила-Костянтина та Мефодія,

учення яких відіграло провідну роль у становленні ідеології сусідніх з Візантією країн.

Сприйняття та реакція на візантійські ідеологічні канони спостерігаються також безпосередньо у статтях «Повісті временних літ». Так, уславлення столиці Русі, яке ми бачили у творчості Іларіона, знайшло продовження у фразі про зайняття Києва князем Олегом: **«Сє буди мати градом руським»**[58]. Як зазначали ще дослідники XIX ст., поняття **«мати градом»** є калькою з грецького «метрополіс» – столиця. З візантійським «ромейським» впливом слід пов'язувати давньоруський переклад назви Константинополя – **«Царград»**. Перетворення назви Константинополя в номінальне поняття зумовлено тим, що під впливом виникнення культу князя-християнина на Русі ім'я «Константина» (Костянтина) у певних текстах стає рівнозначним поняттю «цар». На відміну від «Повісті временних літ», де безпосередньо назва «Константинополь» зустрічається один раз, в інших давньоруських джерелах, на що звернув увагу А.С. Львов, воно зустрічається набагато частіше[59].

У щорічних статтях літопису спостерігається тенденція до розвитку образу князя-християнина. Так, у розповіді про княгиню Ольгу літописець звертає особливу увагу на державну мудрість давньоруської княгині (у цьому плані така характеристика відрізняється від опису Олега, Ігоря та Святослава). З метою уславлення князя-християнина (у цьому випадку княгині) у твір

Златник князя Володимира Святославича

уводиться легендарна розповідь про намір імператора Константина одружитися з Ольгою, і тут знову проводиться паралель між київською княгинею та матір'ю Константина Великого Оленою: «Бе же речено имя ей во крещеньи Олена, яко же и древняя цариця, мати Великого Костянтина»[60].

Розповідаючи про життя князя Володимира Святославича, літописець свідомо протиставляє образ князя-язичника та князя-християнина (див. розділ 2). Дуже важливою є оцінка Володимира Святославича, яка дається в посмертній статті під 1015 р.: «Се есть новый Костянтин великого Рима»[61]. Не викликає сумніву, що тут Володимир постає як ідеальний християнський володар, а під «великим Римом», безумовно, слід бачити все християнське співтовариство, весь християнський світ. Нагадаємо, що вже в VII ст. формула «новый Костянтин» використовувалася як частина титулу імператора Іраклія[62].

Завершуючи розгляд цієї теми, необхідно підкреслити, що на Русі, починаючи з IX ст., поступово почав поширюватися комплекс візантійських ідейно-політичних уявлень. Останні використовувалися східнослов'янськими книжниками для створення власних ідеологічних парадигм. Звертаючи увагу на візантійські корені та значною мірою на зміст цих ідей, необхідно зазначити, що вони в основному були спрямовані на піднесення авторитету власної держави та її володаря й, таким чином, помітно зорієнтовані проти візантійського ідеологічного гегемонізму. Образ самих греків, яких, як ми вже вказували, ніде не називають «ромеями», на літописних сторінках виведено у дуже негативному плані. Тут достатньо згадати фразу літописця, що «суть бо греки лстиви и до сего дни»[63].

Цілком можливо, що таке ставлення літописця початку XII ст. до Візантії та її мешканців було в чомусь спровоковано давньоруcько-візантійським конфліктом 1116–1122 рр. А.А. Горський вказує зокрема, що наведена в «Повісті временних літ» ідея про дунайську прабатьківщину слов'ян обґрунтовувала справедливість боротьби Русі за зміцнення своїх позицій на Дунаї й підкреслювала незаконність підкорення цих земель Візантією[64]. На нашу думку, ця ж інформація дуже гармонійно пов'язується з уже згадуваним свідченням Лева Діакона про

претензії Святослава до Візантії в 70-х рр. X ст. Доля дунайських болгар, підкорених візантійцями, турбувала й автора «Слова про осліплення Василька», яке було написане в той самий час[65].

Розгляд теми «"Імперія ромеїв" в ідеологічних концепціях давньоруських мислителів» дає відповідь або принаймні дозволяє підійти до відповіді на запитання, яке вже давно поставлене істориками: яким було ставлення Русі до Візантійської імперії? На наш погляд, давньоруські книжники з достатнім пієтетом ставилися до «ідеальної християнської імперії» та «ідеального імператора», проте це ставлення не поширювалося на конкретних візантійських володарів, їхніх підданих та державу. Тому, як нам видається, є спрощеним висновок Д. Оболенського про те, що «руські володарі... визнавали, хоча б мовчки, статус імператора [йдеться про статус реального візантійського василевса. – *О.Г.*] як глави християнського світу»[66]. Набагато більш виваженою є думка Ф. Дворніка, який пише, що «київські князі ніколи не були васалами імператора. Вони визнавали його як вищий авторитет на землі, якому кожний християнин мав підкорятися в християнській співдружності»[67].

Попри певну специфіку політичного розвитку різних регіонів Русі, усі вони перебували в єдиній системі релігійно-ідеологічного життя країни. Зазначене повністю стосується Волині й Галичини. Належність до православного ідеологічного середовища створювала необхідні ідеологічні аргументи в боротьбі проти зазіхань західних сусідів (поляків та угорців), проти нападів кочовиків. Водночас перебування в цьому ж середовищі давало змогу верхівці краю висловлювати свої претензії щодо розвитку ситуації в інших землях Русі. Зокрема, прикладом цього можна розглядати претензії Данила Романовича на політичну спадщину Русі в післямонгольський час.

Титулатура носіїв державної влади на Русі в контексті середньовічних імперських доктрин. В ідеологічному суперництві, що було характерним для всієї системи міжнародних відносин середньовічної Європи, особливе значення мали, як уже зазначалося вище, імперські вселенські доктрини. В основу цих доктрин християнського світосприйняття була покладена створена на підставі святого Письма періодизація історичного

Візантійський василевс Константин з імператорською короною. Середньовічна мініатюра

процесу за чотирма імперіями. Вона стала стрижнем візантійських і західноєвропейських політичних концепцій, поширилася в державних трактатах та історичних працях. Згідно з поглядами одного з «батьків церкви» Євсевія, після Вавилонського світового царства почалося панування Перської держави, яку послідовно змінювали на міжнародній арені держава Олександра Македонського та Римська імперія. Остання, згідно з поглядами християнських ідеологів, не загинула в V ст., а продовжувала існування після Великого переселення народів у сучасну їм історичну епоху, тобто мав місце процес «translatio imperii»[68].

Візантійські ідеологи постійно проповідували ідею необмеженої влади монархів – василевсів, вимагали підлеглості їм церковних ієрархів та всього християнського світу в усіх питаннях світського й духовного життя, наголошували на гегемонії «Ромейської імперії» (як вони називали свою державу) щодо сусідніх країн. У Константинополі було розроблено спеціальну систему титулів щодо володарів інших держав, причому найпоширенішим серед них був титул «архонт» («αρχωθ»), який в імперії надавався намісникам «фем» – областей.

Цілком зрозуміло, що подібні ідеї греків викликали серйозний опір у держав, які підтримували відносини з імперією, їхні володарі та дипломати виступали за рівність з Візантією не лише в політичному, а й в ідеологічному та дипломатико-церемоніальному плані. Так, наприклад, у IX–X ст., під час жорстоких війн з греками, Болгарська держава добилася не лише права на

незалежність, а й згоди імператорського уряду сплачувати болгарам щорічну данину. Володарі болгар доповнили свій титул «архонт» предикатом «від бога» («εη θεου αρχωυ»), що наблизило його до офіційного титулу імператорів – «від бога василевс» («εη θεου βασιλευς»). На початку X ст. князь Симеон проголосив себе «василевсом болгар та ромеїв» («βασιλευς Βονλγάρωυ χαι Ρομεωυ»)[69].

У ранньосередньовічній Західній Європі «імперські» концепції також визнавалися, але до кінця VIII ст. юридичною главою існуючих тут держав уважався візантійський василевс[70]. Під час утворення так званих «варварських» держав на території колишньої Римської імперії титул місцевих племінних вождів «dux» («герцог» або «князь») поступово став титулом глави ранньофеодальної держави. З появою великих територіально-політичних утворень на базі кількох герцогств почав вживатися значніший в ієрархічному відношенні титул «rex» («цісар», «цар»). У слов'янській літературі він перекладається як «король», бо ця назва походить від імені наймогутнішого франкського монарха – першого середньовічного західноєвропейського імператора Карла Великого, постать якого була підставою для виникнення на Заході парадигми ідеального володаря, – «Carolus». З поширенням титулу «rex» («король»), титул «dux» зберігається другим за значенням, носіями якого були могутні феодальні господарі – герцоги. Так, у Германії титул герцога мали володарі Франконії, Саксонії, Швабії; у Франції – Аквітанії, Нормандії, Бургундії та ін. Проте слід зазначити, що титули «герцог», «граф», «маркіз», «барон» значно відрізнялися від титулу «король», тому що лише останній відповідав статусу суверенного володаря, влада якого – як монарха, помазаника божого – освячувалася християнською церквою.

З часів правління Карла Великого (768–814 рр.) унаслідок завойовницьких війн франкських феодалів набула реального політичного змісту тенденція до «renovacio imperii» («відродження імперії»), що відображало претензії Франкської імперії щодо європейського панування. 25 грудня 800 р. в Римі в Латеранській церкві папа Лев III коронував Карла імператорською короною, а у 812 р. цей акт вимушені були визнати й у Констан-

тинополі[71]. Із цього часу коронація в Римі стала обов'язковим атрибутом в інвеститурі західних королів імператорськими інсигніями.

Імператорський титул недовго проіснував у нащадків Карла Великого: на межі X ст. послаблення франкських державних утворень, які виникли після Верденського договору 843 р., призвело до зменшення політичної влади їхніх монархів.

«Імперська ідея», яка завжди пов'язувалася з реальними планами володарів, залишалася життєздатною й надалі. Перед носіями імператорської корони відкривалися широкі можливості для успішної міжнародної діяльності (наприклад, у дипломатичній конфронтації з Візантією), вони могли претендувати на владу над церквою, яка була не лише ідеологічною опорою феодального ладу, а й великим землевласником. Слід, однак, зазначити, що світські монархи Західної Європи (навіть у період найбільшої могутності) не зуміли повністю підкорити собі папство, хоч спроби в цьому напрямі ними робилися постійно. Ідеологічним забезпеченням такої політики стала концепція «цезаропапізму», тобто залежності римської курії від імператора. У свою чергу, папський престол, особливо із середини XI ст., створював свої вселенські теологічні концепції, що відобразились у відомому документі папи Григорія VII «Dictatus papae» і теорії «папоцезаризму», де «Римська імперія» трактується як світський меч у руках церкви божої і її глави – римського папи[72].

У середині X ст. претензії на одержання імперської корони висувають італійські та германські королі. У 962 р. папа Іоанн XII коронував представника саксонської династії Оттона I. Із цього часу кожен новий германський король повинен був упродовж свого правління здійснити подорож до Рима: без цього він не міг вважатися «римським імператором». Така нестійкість імператорської корони на голові саксонських, а пізніше (з XI ст.) – франконських королів, безперервна боротьба з герцогами в самій Германії, незадоволення італійського населення постійними вторгненнями з півночі германських військ, опозиція римських пап та монархів інших країн Західної Європи зростаючим претензіям германських монархів на світове панування багато в чому пояснюють прискіпливе ставлення Оттона I та його

Корона імператорів «Священної Римської імперії» (X ст.)

нащадків до титулатури сусідніх з Германією держав: Польщі, Чехії та Угорщини, які перебували в церковній належності від Рима.

Володарі цих країн, які мали титул «dux» (герцог, князь), прагнули отримати титул суверенного монарха – «rex» («король»), що викликало незадоволення не лише верховного володаря Германії, який тривалий час був королем, а й германських герцогів, котрі не бажали зростання суверенітету сусідніх країн в умовах їхнього «натиску на Схід» («Drang nach Osten»). Щоправда, у 1001 р. угорському князю Стефану (Іштвану) I все ж удалося отримати королівську корону, яка стала спадковою для володарів цієї держави, але такий крок-поступка германської дипломатії був викликаний занепокоєнням, що угорський князь одержить корону з Константинополя. Про можливість подібного перебігу подій свідчить той факт, що у тому ж XI ст. угорський король Геза I (1074–1077 рр.) отримав корону від візантійського василевса Михайла III Дуки, у зв'язку із чим у візантійських документах зустрічається титул «король торків [угорців. – *Авт.*]» («κραλυς Τουκιας»). Із цього часу угорський володар вважався васалом василевса, хоч королі Германії і Франції розглядалися візантійськими політиками лише як брати візантійського монарха[73]. Такі ж «коливання» характерні і для міжнародного життя інших країн Центральної Європи та Балкан: Болгарії, Сербії, Венеції, Хорватії, монархи яких залежно від власних інтересів брали титулатуру як західного, так і грецького типу[74].

Корона угорських королів

Проблему отримання суверенної титулатури володарям західнослов'янських країн доводилося вирішувати складним шляхом. Князі Чехії, які тривалий час були союзниками германських імператорів у боротьбі з полабськими слов'янами, папством, Угорщиною та Польщею, стали королями лише в 1086 р., за умов, коли їхня держава фактично стала залежати від влади германського імператора. Зазначена коронація чеського князя Владислава IV була викликана умовами дипломатичної гри, яку вів у той час імператор Генріх IV проти Польщі. На з'їзді в Майнці Генріх оголосив Владислава «королем Чехії та Польщі», намагаючись зіштовхнути ці дві західнослов'янські країни[75].

З великими труднощами щодо коронації своїх правителів зіткнулася Польська держава – головний суперник Германії в Центральній Європі. Навесні 1025 р. польський князь Болеслав Хоробрий, а згодом і його син Мешко II здійснили самостійні (без санкції імператорської влади) коронації, але це викликало різкий осуд в Германії[76]. Наприкінці 1076 р., використовуючи підтримку з боку папи Григорія VII, інший польський князь – Болеслав II Сміливий – також проголосив себе королем[77], проте через три роки представники проімперських сил у Польщі позбавили його й корони, і трону. Названі коронації польських князів в XI ст. через протидію германської імперської влади не створили підґрунтя для виникнення спадкової королівської влади в Польщі. Лише на початку XIV ст., за умов створення централізованої Польської держави, після коронації її монарха, польського князя Владислава Локетка, Польща стала спадковою монархією – королівством.

Динарій польського короля Болеслава II Сміливого (між 1076 і 1079 рр.)

Молода східнослов'янська державність у Середньому Придніпров'ї на початку свого існування зіткнулась не з імперськими доктринами Візантії та Західної Європи, а вела сувору боротьбу з експансією могутнього державного утворення на півдні Східної Європи – Хозарського каганату. Під його впливом перебувала значна частина слов'янських племен – східних сіверян, радимичів, в'ятичів, що змусило ранньополітичне утворення в Середньому Подніпров'ї («Руську землю») вести війни за їхнє визволення[78]. У ході їх давньоруські правителі активно використовували в дипломатичній практиці титул хозарського монарха «каган». Згідно з повідомленням Бертинських анналів, під час зустрічі зі східнофранкським імператором Людовиком Благочестивим у 839 р. посли з країни «Рос» називали свого князя титулом «Chacanus» («хакан», «каган»), який пояснювався автором західноєвропейської пам'ятки Пруденцієм за допомогою звичного на Заході титулу «rex» («король»), що уособлював монарха-суверена[79].

У літературі справедливо наголошується, що використання давньоруськими князями за походженням тюркського титулу «хакан» або «каган» свідчить про те, що князі «Руської землі» були в той час, тобто в першій половині IX ст., незалежними від Хозарії і претендували на рівність своєї держави з каганатом[80]. На наш погляд, використання слов'янськими політиками цього титулу має пояснення й з ідеологічної точки зору, оскільки в тюркських народів були поширені уявлення про небесне

походження влади володарів – каганів, ханів та ін. – від найвищого бога Тенгрі. Така тенденція, наприклад, була поширена у протобулгар, про що свідчить зміст ранньосередньовічних написів, знайдених у Болгарії[81].

В обігу на Русі, а також у відносинах з іншими країнами давньоруська знать звичайно використовувала загальнослов'янський титул «князь» (польський – «kniaz», чеський – «kniźe», сербохорватський – «knez»), який згодом набув нового соціального змісту, а саме: означав уже не вождів племінних союзів, а глав ранніх державних об'єднань. На наш погляд, не можна погодитися з думкою І.П. Шаскольського про те, що володарі «Руської землі» спочатку носили титул «каган», який з утворенням Давньоруської держави змінився титулом «князь»[82]. Безумовно, на Русі більш поширеною була остання форма титулу глави держави, яка існувала паралельно з назвою «каган». Форма «каган» трапляється в давньоруській практиці й в XI ст.

Із зростанням могутності Русі, яка поступово приєднувала все більшу кількість східнослов'янських, а з другої половини X ст. й неслов'янських (фінно-угорських та балтійських) племен, почав змінюватися і зміст титулу київського князя, який отримав форму **«князя рускаго»**, тобто володаря всіх східних слов'ян. Цю форму вперше було вжито у важливому дипломатичному документі – русько-візантійському договорі 911 р. Цей договір дає певну інформацію про ієрархічну структуру східнослов'янської держави. Він містить відомості про **«светлыχ й великиχ князей»**, які перебували «под рукою» Олега[83]. Назва **«светлые и великие князья»** характеризувала глав племінних союзів, що увійшли до складу Київської держави або перебували в зоні її політичного впливу, але не втратили остаточно своєї автономії.

Протягом X ст. відбулося послаблення влади східнослов'янських племінних династів і водночас посилення влади київського князя, що й позначилося на зникненні інформації про них у дипломатичних угодах уже в часи Святослава (про це див. розділ 2). Частина колишніх племінних князів стали намісниками або посіли інші адміністративні посади в системі управління держави Русь, інші увійшли до давньоруської боярської верстви.

Вступ Русі до кола християнських країн зміцнив владу верховного суверена країни – київського князя. Як зазначав відомий польський учений Г. Ловмянський, якщо до прийняття нової віри державна влада багато в чому визнавалася через систему «князь-дружина», то тепер влада глави держави щодо підлеглих стала фактично необмеженою[84]. Значною мірою з метою піднесення авторитету київського князя наприкінці X – на початку XI ст. на Русі карбувалися златники та сріблянники, на яких давньоруського монарха зображено з усіма ознаками імператорської влади[85]. Але до цього необхідно додати, що в ідеологічному житті Русі титул «князь» був найвищим і цілком самодостатнім. Він не потребував підсилення, а тому використання формул «цар», «самодержець» книжниками було літературним прийомом для підкреслювання авторитетності носія державної влади – князя. Доказом цього є переклади грецьких книг, де грецьке слово «василевс» (βασιλευς) перекладалося як «цар (цесар, цісар)», коли мова йшла про конкретну історичну персону, і як «князь» у випадках, коли йшлося про абстрактне поняття володаря, монарха[86]. Цікаво, що аналогічну тенденцію ми спостерігаємо й у скандинавських джерелах, які називають князів Русі «конунгами», але це найменування розуміється норманами досить широко – від визначення племінного вождя до титулування наймогутнішого володаря[87].

Митрополит Іларіон у «Слові про закон та благодать» не тільки порівнює Володимира Святославича з імператором Константином Великим, а й називає князів Володимира та Ярослава «великими каганами», підкреслює, що слава про них «**слышима есть всеми четырьми концы земли**»[88]. Середньовічні написи на стінах Софійського собору в Києві зберегли додаткове свідчення про використання на Русі східної титулатури щодо князів. Так, одне з графіті закликає: «**Спаси господи, кагана нашего**»[89]. Вивчення цього напису дало змогу С.О. Висоцькому зробити висновок, що напис у храмі зроблено про сина Ярослава Володимировича Святослава, а також висунути тезу про спадковість титулу «каган» на Русі. Аргументом на користь останнього, на думку вченого, є використання назви «каган» і сином Святослава Ярославича Олегом, про що повідомляє «Слово

о полку Игореве»[30]. На наш погляд, таке припущення не зовсім обґрунтоване. Імовірно, що серед членів князівської родини цей титул носили лише ті, хто був зв'язаний зі Сходом[31].

Зважаючи на це, слід також заперечити проти категоричності точки зору на користь офіційного використання на Русі титулу «цар» («цісар»)[32]. Справді, під 1054 р. серед графіті є дуже важливий запис: «**В лето 6562 месяца февраря в 20-е успения царя нашего...**» (про Ярослава Мудрого). Низку відомостей про «царів» на Русі містять літописи XII ст., але всі вони лише відображають панегіричне ставлення їхніх авторів до своїх володарів і не можуть вважатися доказом офіційного використання цього титулу на Русі[33]. На Русі визнавали владу лише одного «царя» – візантійського імператора, хоча це визнання не принижувало міжнародного авторитету країни і її князів і мало суто «книжний» характер[34].

У літературі поширена думка, що на Русі головним титулом глави держави був титул «**великий князь**» або «**великий киевский князь**»[35]. Але, як доводить польський дослідник А. Поппе, титул «великий князь» став офіційним лише за князювання владимиро-суздальського князя Всеволода Юрійовича[36]. Визнаючи ймовірність такої позиції, необхідно зауважити, що, по-перше, погляд польського вченого дещо категоричний: титулатура носіїв державної влади в інших країнах, у тому числі й у Візантії, не мала чіткої системи; по-друге, з огляду на специфіку київського княжіння на Русі, його володар не мав потреби в особливому визначенні в ієрархічно-титулярному «табелі про ранги» давньоруських князів. Ця проблема постала в удільну добу, коли володарі потужних земель-князівств почали вимагати для себе особливого визначення порівняно з іншими князями. Тоді ж у взаєминах між князями саме до таких князів стала використовуватися дефініція «старійшина». Зокрема, описуючи історію першого зіткнення Русі з монголами в 1223 р., літописець називає «старійшинами» київського, чернігівського та галицького князів[37].

Дослідники не мають джерел, де чітко визначалися б титули представників феодальної ієрархічної східнослов'янської держави. Але можна припустити, що в офіційному церемоніалі

київські та деякі інші князі використовували титул «князь руський» або «князь Русі». На користь такого припущення свідчать офіційні документи – русько-грецькі договори X ст. й матеріали сфрагістики. Так, на печатках давньоруських князів часто зустрічається назва «архонт Росії» («αρχωυ Ροσιας»), тобто «руський князь». Цей титул, запозичений з візантійського офіційного церемоніалу, цілком задовольняв володарів Русі, тому що тут значення мала не основа «архонт», а її предикат «руський»[98], так само, як у згаданій вище болгарській формулі «від бога архонт». Щодо Тмутаракані, то тут також зустрічається назва «архонт», з іншим предикатом – «архонт Матрахії, Зіхії і всієї Хазарії» («αρχωυ Ματραι Ζιχας χαι πασης Χαξαριας»)[99].

Дуже важливим для визначення міжнародного становища і престижу Русі є питання про сприймання східнослов'янської держави західноєвропейськими хроністами. Автори західних хронік постійно використовують щодо монархів Русі титул «rex» – «король». Такий підхід, на думку В.П. Шушаріна, означає, що Русь сприймалася ними як самостійна суверенна держава – «королівство». Проте щодо володарів Польщі ті ж джерела використовують виключно титул «dux» («князь», «герцог»)[100]. Як довів німецький історик М. Хельман, критерієм при найменуванні володарів у германських хроністів завжди була одна обставина: чи був той чи інший володар залежним від германського імператора[101]. У польських джерелах також, незважаючи на численні факти конфронтацій Русі й Польщі, володарі східнослов'янської держави часто іменуються «королями».

Для розгляду цієї теми важливим є з'ясування обставин перебування в 1073–1076 рр. поза Руссю, у країнах Центральної Європи, князя Ізяслава Ярославича разом з дружиною Олісавою-Гертрудою та сином Ярополком. Ця подія сталася внаслідок серйозних конфліктів, які мали місце наприкінці 60-х – у 70-х рр. XI ст. у князівській династії Русі. У зв'язку з цими конфліктами та іншими несприятливими обставинами, згаданий Ізяслав, старший син Ярослава Володимировича Мудрого, двічі втрачав владу у столиці. Причому, якщо в першому випадку ця втрата столу володаря сталася внаслідок поразки від половців та заворушень, що виникли у столиці, за відносного нейтралітету

братів Ізяслава – Святослава і Всеволода, які втрьох були певною мірою співволодарями на Русі (тріумвірами), то в другому випадку конфлікт виник саме між Ізяславом і вищезгаданими братами. Унаслідок цього зіткнення Ізяслав вимушений був шукати притулку в Польщі, у польського князя Болеслава II Сміливого (до зими 1074–1075 рр.); у січні 1075 р. марно домагався прихильності в германського імператора Генріха IV; його ж син Ярополк відвідав авторитетного римського папу Григорія VII.

Історія вигнання Ізяслава і його родини не пройшла поза увагою дослідників[102]. Під час розгляду цієї теми вчених насамперед цікавили взаємини Ізяслава з Болеславом, Генріхом та Григорієм, а також вплив цих контактів на релігійну ситуацію на Русі. (Подорож Ізяслава сталася чèрез двадцять років після розколу церков у 1054 р.) Щодо останнього аспекту не зайвим буде нагадати, що тривале мандрування Ізяслава по чужих краях серйозно турбувало печерських ченців[103].

Для нас важливим у цьому сюжеті є питання про офіційно-протокольне ставлення на Заході до руських князів. Про перебування Ізяслава Ярославича в Германії декілька цікавих фрагментів збереглося в хроніці Ламберта Герсфельдського. Цей автор повідомляє зокрема, що в січні 1075 р. до Майнца до імператора Генріха прибув «король руський Димитрій»[104]. Зазначимо, що Димитрій – це християнське ім'я Ізяслава. Дещо пізніше, розповідаючи про наслідки переговорів посольства імператора Генріха на чолі з графом Бурхардом, Ламберт титулом «король» називає справжнього на той час київського князя (а не князя-вигнанця, як було у випадку з Ізяславом) Святослава[105]. Тісні взаємини Русі із західноєвропейським світом виключають випадковість застосування титулатури. Отже, можна зробити висновок, що Русь на Заході розглядалася як королівство, а її володарі, які правили в Києві, сприймалися як королі. Ще більш конкретні уявлення про ставлення в католицькому світі до Русі дає листування папи Григорія VII. Зокрема у своєму посланні до Ізяслава та його дружини («Димитрія, короля Русі, та королеви, дружини його») папа відзначав, що передає «управління Вашим королівством як часткою володінь св. Петрà» Ярополку[106]. Отже,

Князь Ярополк Ізяславич і його мати Олісава-Гертруда. Фрагмент Трирської псалтирі

цілком у дусі тодішньої ідеології Русь розглядалася як частина всесвітньої конфесійної держави на чолі з папою і мала офіційний статус королівства. Ця подія не дає підстав для твердження, що переговори Ярополка та папи несли серйозну загрозу суверенітетові Русі, як інколи можна прочитати в літературі[107]. Насамперед усі монархи західноєвропейських держав, згідно з тодішніми ідеологічними уявленнями, що активно насаджувалися римською курією, вважалися підданими римських понтифіків, проте це не означало фактичного підкорення зазначених держав курії. До цього слід додати, що вказаний поодинокий епізод взаємин руського княжича з папою не мав якихось серйозних зовнішньополітичних наслідків для Русі.

Децентралізація Русі в середині XII ст. внесла певні корективи в титулатуру її князів. Так, Оттон Фрейзінгенський називав численних давньоруських князів специфічним титулом «regulis» («корольок»)[108]. Цим, з одного боку, як і в назві «rex» («король»), підкреслювався суверенітет князів Русі стосовно імператорської влади, а з іншого – вказувалось, що ці монархи були володарями невеликих держав. Проте й у період феодальної роздробленості щодо наймогутніших князів традиційно застосовувався титул «rex» («король»). Королями, наприклад, у західноєвропейських хроніках названо перемишльського князя Володаря Ростиславича й галицько-волинського князя Романа Мстиславича[109].

Через десять років після смерті Романа на Русі з'явилися «справжні» (коронованні) королі, що значною мірою було наслідком втручання потужного Королівства Угорщини та римської курії у справи західноруських князів. У 80-х рр. XII ст. в одному із церковних документів король Бела III (1172–1196 рр.) називається «славетним королем Угорщини, Далмації, Рами та Галації»[110]. У 1206 р. син Бели III Андрій II включив землі Південно-Західної Русі до свого титулу, а саме – оголосив себе «королем Галичини і Волині»[111]. У 1215 р. королем Галичини був коронований Коломан, син угорського короля Андрія II, а в 20-х рр. XIII ст. на цей титул претендував його брат Андрій, зять галицького князя Мстислава Мстиславича. Цікаво, що в Угорщині, незважаючи на претензії власних монархів на Галичину, її королем задовго до коронації в 1253 р. сприймався князь Данило Романович. Зокрема в одній з угорських грамот, у якій розповідається про битву 17 серпня 1245 р. під Ярославом, Данило названий як «король Русі» (rex Ruthenorum), а його суперник князь Ростислав лише як «князь Галичини» (dux Galliciae)[112]. Вірогідно, що таке сприйняття було наслідком тривалої традиції, яка стала оформлюватися в Центральній Європі ще в другій половині XI ст. під впливом подорожі сюди Ізяслава Ярославича та його сина Ярополка. У грудні 1253 р. в Дорогичині відбулася коронація галицько-волинського князя Данила, який став першим визнаним західним світом офіційним королем Русі (докладно про це див. розділ 8).

Таким чином, у внутрішньому житті давньоруського суспільства титулатура носіїв державної влади не досягла розвинутої форми. Водночас під впливом візантійських, а з XIII ст. – західноєвропейських ідеологічних теорій та уявлень у дипломатико-політичному вжитку на Русі використовувалася іноземна титулатура.

Давня Русь та хрестові походи. Відмінності у віросповіданні за доби середньовіччя мали величезний вплив на розвиток міжнародних відносин. У той час фактично формувалися угруповання держав, що сповідували одну релігію, та відбувався поділ світу за конфесійним принципом за системою «своїх» і «чужих». Якщо говорити конкретніше, то для народів Європи світ

ділився на християнський та нехристиянський, де серед «чужих», зважаючи на їхній вплив та могутність, особливе місце займали мусульманські держави. З наростанням протиріч між католиками і православними останні («схизматики») потрапили для католиків до команди «чужих».

Хрестові походи – величезний тривалий конфлікт християнських держав з «іновірцями» – в історіографії Росії та СРСР довгий час трактувалися спрощено. На трактування діянь хрестоносців істориками Російської імперії, природно, впливав релігійно-ідеологічний фактор, перш за все позиція православної церкви. За радянських часів хрестові походи зображалися як грабіжницькі війни європейських феодалів проти вільнолюбних народів Сходу.

Зрозуміло, що в тих умовах сама постановка питання про участь Русі у хрестових походах тривалий час не могла не розглядатися спочатку як крамольна, а пізніше, у часи певної «відлиги», – сприймалася з певним «патріотичним» скепсисом. На це впливала й та обставина, що тодішній православний «старший брат» Русі – Візантія – представлявся в нашій літературі не як один з активних учасників хрестоносного руху, а лише як країна, що постійно потерпала від хрестоносців і зазнала жахливих втрат унаслідок проведення четвертого хрестового походу. Це ж саме можна сказати і про християнську Кілікійську Вірменію, якій довелося в цей час вести жорстоку боротьбу з країнами мусульманського світу, передусім з турками-сельджуками.

Без сумніву, необхідно наголосити, що «класичні» хрестові походи, так, як вони найчастіше трактуються в історіографічній традиції, і за часом, і за територією проведення є значно меншими, ніж загальний комплекс конфліктів під релігійними прапорами між європейськими країнами з країнами й народами, які сповідують іншу релігію[113]. І тут, що цікаво, потрапляють у серйозні колізії географічні та історико-політичні орієнтири типу «Схід-Захід», оскільки найтриваліший конфлікт між християнами та мусульманами відбувався на крайньому заході Європи – на Піренейському півострові. Разом з тим, боротьба західноєвропейських країн з мусульманами в XI–XIII ст. досить швидко переросла у тривалий конфлікт перших проти Османської імпе-

рії, який у християнському світі також розглядають у хрестоносному дусі боротьби «вірних з поганими».

Розглядаючи обставини, що призвели до виникнення хрестових походів, насамперед традиційно називають прагнення мешканців католицької Європи визволити «святі місця», а також невдоволення, що виникло на Заході внаслідок численних конфліктів мусульман з християнськими паломниками, які відвідували Близький Схід. До цього, безумовно, необхідно додати також деякі історичні обставини, що стосувалися конкретних тогочасних християнських країн. На Піренеях у 1085 р. кастильський король Альфонс VI Хоробрий розбив арабів біля Толедо, у чому йому допомагали загони французьких та германських рицарів, а дещо пізніше на боці іспанських християн у війні з мусульманами взяли участь майбутні відомі учасники першого хрестового походу Раймунд Тулузький та Гійом Шарпантьє. Жорстокі зіткнення відбувалися в цей час між католицькими рицарями та арабами на півдні Італії та в Сицилії[114].

Одним з найважливіших механізмів хрестоносного руху був союз папства та рицарства. Саме римська курія, використовуючи в середині XI ст. зростання свого впливу, стала ініціатором походів на Схід, за наслідками яких папство прагнуло посилитись не тільки там, а й у самій Європі. Крім цього, римські понтифіки намагалися підкорити язичників і православних престолу святого Петра. Так, наприклад, 17 квітня 1075 р. папа Григорій VII у відомому листі до київського князя Ізяслава Ярославича висловив свої претензії на світове панування[115]. Цей же папа і був першим ініціатором хрестових походів, ідею проведення яких він висловив у 1074 р.[116], проте реалізувати цей задум йому завадила боротьба з германськими імператорами. Тема допомоги західних християн візантійцям проти турків порушувалася візантійським посольством під час церковного собору, скликаного в 1093 р. папою Урбаном II в Італії в місті П'яченца.

Справді, починаючи із середини XI ст., одна з найбільших християнських країн – Візантійська імперія – почала все більше й більше потерпати на зовнішньополітичній арені, оскільки з півночі й зі сходу на неї постійно тисли кочовики. Ідеться передусім про племена, які називалися огузами й мешкали

Битва військa хрестоносців з мусульманською армією під Антиохією (1097 р.). Фрагмент середньовічної мініатюри

наприкінці IX ст. в Північно-Східному Прикаспії (див. розділ 3). Протягом X ст. відбувалося поступове переселення основної маси огузів на захід, у результаті чого спостерігався процес розкладу єдиного огузького етнічного масиву. Основна частина огузів мігрувала через Іранське нагір'я в Малу Азію, де у другій половині XI ст. утворилася держава турків-сельджуків, і згодом саме ці турки стали чи не головними суперниками хрестоносців на Сході. Інша група огузів, яка отримала назву торків, на початку XI ст. проникла у причорноморські степи, а згодом більшість із них мігрувала на Балкани[117]. Можна думати, що значно пізніше саме перебування цих торків на Балканах полегшило проникнення на цю територію їхніх одноплемінників, які прийшли сюди з Малої Азії.

Таким чином, візантійцям довелося вести війну «на два фронти» – на півночі й на сході – фактично з одним і тим самим за етнічним походженням кочовим народом. Дещо раніше торків, у першій половині XI ст., на Балкани стали проникати значні за чисельністю угруповання печенігів. Зазначимо, що вони були серйозною загрозою для греків у другій половині XI ст., тобто в час, коли на Русі про них, як про серйозного ворога, уже почали забувати. Нарешті, уже наприкінці XI ст. через Дунай починають здійснювати напади половці[118].

За таких умов константинопольський двір, не маючи достатньо сил для протистояння нападникам, з надією дивився на «єдиновірні» християнські країни Західної Європи, де в цей час посилювалися ідеї «священної» війни з язичниками. Але плани й наміри Константинополя та Рима в цьому за багатьма показниками не збігалися. Головний ініціатор і рушійна сила хрестоносного руху – римська курія – фактично боролася за створення великої теократичної держави від егідою папства. Саме в XI ст. ідеологічне обґрунтування ідеї «папоцезаризму», тобто підкорення папству всіх світських монархів, знайшло віддзеркалення у відомому трактаті «Dictatus papae»[119]. Зрозуміло, що така концепція розвитку католицизму суперечила тенденції до розвитку національних централізованих держав, які в ті часи почали поступово з'являтися на карті Європи. Суперечності між римським та константинопольським релігійними центрами призвели 1054 р. до офіційного розколу християнського світу, коли посланці папи Лева X на чолі з кардиналом Гумбертом привезли до Константинополя й поклали біля святого престолу у храмі св. Софії грамоти, у яких відлучили від церкви всіх послідовників патріарха Михаїла Керуларія[120].

Із цього часу західні і східні церковники почали вести полеміку з питань віри, у яку поступово було втягнуто духовенство всіх християнських країн, у тому числі й Русі. Проте в перші десятиліття після «розколу» теологічні розбіжності не створювали нездоланних перешкод між православними та католицькими державами: теологічна полеміка часто вичерпувала себе, загасала. І починалися переговори щодо відновлення єдності християнського світу. Ініціаторами таких переговорів найчастіше були грецькі політики та ідеологи, що було пов'язано з тяжким внутрішньо- та зовнішньополітичним становищем Імперії. Зазначимо, що нова хвиля значних протиріч між Візантією та західним світом виникла на більш практичній ниві внаслідок проведення хрестових походів, оскільки грекам довелося повною мірою відчути на собі наслідки перебування у Візантії численних та погано керованих військ хрестоносців. Безперечно, що й у питаннях проведення військових акцій у ватажків хрестоносців та у візантійських монархів було багато розходжень.

Характерним явищем для розвитку давньоруської церкви цієї доби була наявність елементів релігійної терпимості. Так, один з найвидатніших релігійних діячів Русі Феодосій Печерський у розмові з князем Ізяславом не тільки піддав усебічній критиці «латину», а й наголошував: «Милостив же буди, христолюбче, не токмо до своих домочадець, но и до чюжих, и аще видиши нага, одежи и, или гладна или бедою одержима, помилуй и. И аще ти будеть от которыа веры еретик и Латинин, всякого помилуй и от бед избави»[121].

Аналогічні прояви терпимості щодо західного варіанта християнства характерні і для твору чернігівського ігумена Данила, який незабаром після першого хрестового походу здійснив подорож до Єрусалима (1107 р.), де жив при дворі «охоронця гроба господня» та володаря Єрусалимського королівства Балдуїна Фландрського[122]. Разом з рицарями останнього Данило подорожував по містах, що контролювалися хрестоносцями. У розповіді про мандрівку ігумен показав своє добре ставлення до хрестоносців, які визволили від мусульман «святі землі». Але у його творі вже відчутні й певні антилатинські мотиви, а головною метою своєї місії давньоруський паломник убачав уславлення Русі: «Аз поставил кандило на гробе святемь от всея Русьския земли»[123].

Як доводить французький історик В. Гултсдофф, винятковий прийом Данила королем хрестоносців, дозвіл оглянути фортецю в Єрусалимі та відвідати фортеці на підході до Бейрута пов'язані з тим, що давньоруський ігумен вів переговори з Балдуїном про участь у хрестоносному русі норвезького короля Сігурда. Дійсно, у 1111 р. велика армія хрестоносців з Норвегії (біля 10 тис. воїнів) прибула до Акри, що допомогло Балдуїну завоювати Бейрут[124].

Зацікавленість Русі ідеєю хрестових походів була викликана не лише абстрактними релігійними причинами. Вона зумовлювалася напруженою боротьбою східних слов'ян з новою хвилею кочовиків, що накотилася на причорноморські степи у другій чверті XI ст. Розповідаючи про розгром коаліцією давньоруських князів кочовиків-торків, київський літописець наголошує, що останні «божьим гневом гонимы от зимы, друзи же гладом,

Перемога руських князів над половцями (1107 р.).
Мініатюра Радзивилівського літопису XV ст.

ини же мором и судом божьим. Тако бог избави христьяны от поганых»[125]. У такий спосіб на сторінках давньоруських політичних трактатів при оцінці подій міжнародного життя з'являються й поширюються ідеї боротьби християн з язичниками, тобто фактично ідеї хрестових походів, які викладаються в типовій для середньовіччя церковно-релігійній формі.

Ще більш напруженою у другій половині XI – на початку XII ст. була боротьба Русі з половцями. Необхідно зазначити, що тоді кочовики вдиралися вглиб східнослов'янських земель, грабували околиці південноруських міст, перш за все Києва та Переяславля, виводили у степ багато полонених і захоплювали велику воєнну здобич. Водночас половецькі хани здійснили наприкінці XI ст. серію широкомасштабних походів на захід, завдавши великої шкоди польським та угорським землям[126].

Велика загроза для Русі експансії половецьких орд вимусила на початку XII ст. князів Святополка Ізяславича та Володимира Всеволодовича Мономаха організувати серію виправ у степ. Характеризуючи переможні походи давньоруських князів 1103, 1109, 1110 та 1111 рр., під час яких давньоруські дружини завоювали половецькі міста на Сіверському Дінці й доходили до Азовського моря, Б.О. Рибаков визначив ці військові кампанії

як «хрестові походи», оскільки вони здійснювалися як типові для того часу релігійні війни, у яких активну участь брало православне духовенство[127]. На думку А.М. Сахарова, саме тоді Русь перетворилася на східний фланг боротьби християн проти агресії Сходу. Виправу 1111 р. князів проти половців учений вважає «руським хрестовим походом»[128]. Успіхи давньоруських князів у цій боротьбі на довгий час ліквідували половецьку загрозу як для Русі, так і для її західних сусідів. Не випадково, описуючи перемогу руських дружин над половцями, київський літописець підкреслює, що звістки про неї дійшли до багатьох країн, навіть до віддаленого Рима[129].

Розгляд обставин виникнення та проведення першого хрестового походу дає змогу зробити висновок, що хрестові походи як явище в найширшому розумінні необхідно розглядати в контексті загального розвитку суспільства в добу середньовіччя і взаємин, які тоді склалися між державами й народами. Суперечності між державами та народами, що сповідували різні світові релігії, значно посилювалися, набували своєрідної форми. Саме це явище дає підстави з певними застереженнями розглядати тривалий конфлікт між різними за релігійними ознаками державами й народами як конфлікт глобальних систем держав і народів. Проте цей конфлікт розвивався на кожному конкретному хронологічному зрізі з великими відмінностями, на його розвиток у конкретних обставинах впливали місцеві особливості. Саме тому в загальній історії боротьби християнського світу з нехристиянським, в історії хрестоносного руху XI–XIII ст. необхідно окремо розглядати походи військ хрестоносців на Схід, боротьбу християнських держав на Піренейському півострові проти арабів, конфлікти християнських володарів з арабами в Південній Італії та Сицилії тощо. Не викликає сумніву, що боротьба Русі проти половців мала всі ознаки релігійно-ідеологічного та релігійно-політичного конфлікту, який за змістом і формою можна порівнювати не з подіями на Близькому Сході, а з багатолітньою війною на Піренейському півострові, яка отримала назву «реконкіста» (відвоювання).

Для розуміння подій кінця XI – початку XII ст. та історії наступних хрестових походів важливою обставиною є те, що для

самої християнської релігійно-політичної наддержавної системи були притаманні серйозні протиріччя. Це в першу чергу протиріччя між католицьким Заходом, з усіма державами, що сповідували католицизм, та православною Візантією та іншими державами, де поширювалося візантійське християнство. У самій Західній Європі стрижневим був конфлікт двох тенденцій. З одного боку, римська курія прагнула створити загальноєвропейську (а згодом і загальносвітову) конфесійну супердержаву на чолі з папою, а з іншого – поступово викристалізовувався процес створення централізованих національних держав.

Головним союзником папства та католицької церкви у хрестоносному русі було рицарство. Одночасно християнські монархи не дуже охоче підтримували ідею проведення походів, оскільки участь у них шкодила національним інтересам їхніх держав, а в разі успіху об'єктивно в першу чергу посилювала папство. Останнє в міру посилення своєї могутності прагнуло поширювати свій вплив не тільки на Близький Схід, а й на країни та народи, де взагалі не була поширена католицька релігія. Важливим знаряддям у цьому процесі передусім були монахи-місіонери, які задовго до початку хрестових походів розпочали активну діяльність серед «невірних».

Уже під час першого хрестового походу стало зрозумілим, що недисциплінованє західноєвропейське рицарство само по собі не було достатнім знаряддям для реалізації планів папства. До цього слід додати те, що рицарство було складовою світської частини панівного класу, на чолі якого стояли суверени держав, противники посилення папства – королі. Саме тому невдовзі на землях, захоплених на Сході хрестоносцями, виникли військово-чернечі ордени тамплієрів та іоаннітів, що були симбіозом місіонерів та воїнів. На Піренейському півострові виникли ордени монахів-воїнів – Калатрава, Алькантара та Сант'яго. У добу хрестових походів навіть склався ідеальний тип воїна, яким вважався рицар-монах[130].

У середині XII ст. в полі зору курії опинилися нехристиянські народи Європи, з якими до цього не одне століття воювали східнонімецькі феодали. У тому ж 1142 р., коли розпочався другий хрестовий похід, Рим проголосив, що боротьба з полабськи-

ми та прибалтійськими народами є також частиною загального хрестоносного руху; тим самим папство фактично перехопило ініціативу в боротьбі з європейськими «невірними» у східногерманських герцогів. Цікаво, що в другому хрестовому поході проти пруссів у 1147 р. разом з польськими рицарями взяли участь і руські дружини. У зв'язку із цим Магдебурзькі аннали повідомили, що польський князь Болеслав IV «з величезним військом виступив проти пруссів, безжальних варварів, а в поході його підтримували руси, хоч і в меншій мірі, але відзначені іменем християн»[131]. З приводу учасників походу з руського боку в історіографії існують певні суперечності. Польський історик Б. Влодарський зазначає, що стан джерел не дозволяє з'ясувати це питання[132]. В.Т. Пашуто вважає, що в поході брали участь смоленські та волинські дружини[133]. Нами була висловлена думка, що руський військовий контингент до Прибалтики було направлено київським князем Ізяславом Мстиславичем і його братом смоленським князем Ростиславом[134]. На думку білоруського науковця Г. Сагановича, у поході проти пруссів союзниками поляків були волинські та західноруські дружини[135]. Цікаво, що в 1149 р., під час свого перебування на запрошення волинського князя Ізяслава Мстиславича в місті Луцьку, польський князь Болеслав Високий посвятив у рицарі («пасаше... мечем») багатьох місцевих дружинників[136].

На Русі дуже схвально було сприйнято один з найбільш масштабних воєнних заходів хрестоносців на Сході – третій хрестовий похід. Давньоруський літописець у піднесених тонах писав про перебування на Сході германських рицарів на чолі з імператором Фрідріхом I Барбароссою, яких він порівнював навіть зі «святими мучениками». Необхідно зазначити, що руські князі напередодні походу підтримували активні зв'язки з германським імператорським двором, а допомога Барбаросси відіграла важливу роль у поверненні престолу в Галичі князю Володимирові, сину Ярослава Володимировича Осмомисла[137] (див. розділ 5). У середині XIX ст. на підставі інформації «Слова о полку Ігоревім» про те, що Ярослав Осмомисл «стреляеши с отня злата стола салтани за землями», Д.Н. Дубенський зробив висновок про можливу участь галицьких воїнів у третьо-

му хрестовому поході[138]. О.В. Назаренко, який підкреслює галицьке походження літописної розповіді про участь Фрідріха Барбаросси у третьому хрестовому поході, припускає можливість участі галицького війська разом з армією Бели III в битві із сельджуками при Маріокефале 17 вересня 1176 р.[139]

Східнослов'янські книжники у другій половині XII ст. сприймали боротьбу Русі проти кочовиків («невірних») як складову частину хрестоносного руху[140]. З хрестовими походами порівнюються й конкретні зіткнення давньоруських князів з нехристиянами. Так, у 60-х рр. XII ст. на честь перемоги над волзькими булгарами (1164 р.), одержаної дружиною суздальського князя Андрія Боголюбського, було засноване нове свято – Спаса, а автор «Слова великого князя Андрія Боголюбського про милість божу» порівнював цей військовий захід із хрестовими походами проти сарацин[141].

Історія здійснення третього хрестового походу до певної міри нагадувала події першої акції хрестоносців на Сході: знову на Візантію вчинили напади з півночі та сходу кочовики, і знову, як сто років тому, греки, забувши про існуючі політичні та релігійні протиріччя, звернулися по допомогу до західноєвропейських християнських країн. Але справжню підтримку Імперія отримала з півночі... На початку XIII ст. південноруський князь Роман Мстиславич здійснив низку переможних походів проти половців, що кардинально покращило для візантійців ситуацію на Балканах. У Константинополі перемога русів розглядалася як чудо. З іншого боку, у грецькій столиці з тривогою сприймалися повідомлення з півночі про конфлікти між давньоруськими князями. Зокрема візантійський історик Никита Хоніат з великим сумом розповідав про війну Романа з Рюриком на початку XIII ст.[142], оскільки міжусобиці князів сприяли активізації спільних для Русі та Імперії ворогів – половців.

Проте слід зазначити, що у XII ст. почали поступово змінюватися в негативний бік взаємини латинського Заходу не тільки з Візантією, а й взагалі з усіма країнами, що не входили до католицького світу. Так уже в 40-х рр. XII ст. один з найвпливовіших католицьких діячів Бернард Клервоський закликав «або цілком знищити, або навернути до християнства» східних

слов'ян[143]. Дуже знаменно, що краківський єпископ Матвій, реагуючи на послання Бернарда, писав йому: «Не бажає згаданий народ [руси. – *Авт.*] бути єдиним ні з грецькою, ні з латинською церквами», що свідчить передусім про певну автономність Русі в церковно-політичному розвитку[144]. Умови для перетворення заклику Бернарда в конкретні плани дій хрестоносного воїнства складали на початку XIII ст., що було пов'язано з початком нового етапу в історії хрестоносного руху.

Ідеологом нової хвилі хрестоносного руху, природно, була римська курія, яка фактично очолила широкомасштабний наступ проти народів східноєвропейського регіону від Полярного кола до Босфору. На початку XIII ст. Близький Схід утратив своє виняткове значення в експансіоністських планах папства. У цей час на Балканах у ревультаті здійснення четвертого хрестового походу було захоплено Константинополь і виник оплот католицизму – Латинська імперія. Остання вела боротьбу не тільки з «уламками» колишньої Візантійської імперії – Нікейською та Трапезундською імперіями, а й із православними південнослов'янськими державами – Болгарією та Сербією.

Наприкінці XII – на початку XIII ст. виник новий плацдарм хрестоносної експансії: хрестоносці появилися у Фінляндії та Прибалтиці. Знаменно, що в останній виник новий тип державних утворень, які формувалися на базі духовно-рицарських орденів. Природно, що ці ордени стали оплотом реалізації планів папства. Зрозуміло, що римська курія надавала значну перевагу «орденським братам» порівняно з представниками світської влади, оскільки ордени безпосередньо підкорялися понтифіку. У Східну Прибалтику вирушили феодали Германії, а дещо пізніше – Данії. Тут на землях прибалтійських племен лівів, куршів, латгалів виник Орден рицарів-мечоносців, керівництво якого разом з населенням міст, які колонізувалися вихідцями з Германії, і єпископом головного міста іноземців – Риги (заснованої в 1202 р.) – прагнуло поневолити місцеве населення. Упродовж першого десятиліття XIII ст. іноземцям вдалося поступово подолати опір лівів і захопити полоцькі міста-фортеці на Західній Двіні – Кокнесе (1207 р.), Селспилс (1208 р.), Єрсике (1209 р.), що завдало удару по споконвічних інтересах у цьому

регіоні Полоцького князівства[145]. Нова політична ситуація призвела в подальшому до ослаблення земель Північно-Західної Русі. На них у середині XIII ст. почала активно претендувати держава Романовичів, володарі якої на певний час узяли під свій контроль землі Чорної (Німанської) Русі. Пізніше ці землі увійшли до складу Великого князівства Литовського.

З початку XIII ст. хрестоносці почали наступ на землі естів. До цього часу ці землі входили до сфери впливу Пскова та Новгорода, яким прибалтійське населення сплачувало данину. Тому правлячі кола північноруських міст спрямовували зусилля на надання допомоги прибалтам проти рицарського тиску. Необхідно зазначити, що, крім безпосередньої боротьби з хрестоносцями, правлячі кола на Русі прагнули позбавити католицьке духовенство головного козиря, яким воно виправдовувало свої дії. Для цього руські ієрархи вели пропаганду православ'я серед лівів, естів та ін.[146]

1219 р. до Північної Естонії із санкції папи Гонорія III вступило військо датського короля Вальдемара II. Датські війська, як і німецькі рицарі-мечоносці, здійснювали підкорення Естонії під гаслами хрестоносної місії. Цікаво, що, у зв'язку з боротьбою за сфери впливу між різними групами іноземців в Естонії, датське духовенство перехрещувало естів, котрі перед появою датчан у Прибалтиці вже прийняли християнство від мечоносців[147]. У 20-х рр. XIII ст. боротьбу з хрестоносцями вів владимиро-суздальський князь Юрій Всеволодович. Його військо завдало великої поразки рицарям, але витіснити їх із земель прибалтів не вдалося.

Проявом високої активності римської курії стали не тільки експансія хрестоносців у Прибалтиці та проникнення на Русь представників католицької церкви, у першу чергу монахів домініканського монастиря, а й поява католицьких місіонерів у половців, де було створено католицьке єпископство[148]. У 1207 р. папа римський Інокентій III, використовуючи ситуацію, що була наслідком четвертого хрестового походу (захоплення Константинополя та виникнення Латинської імперії), та намагаючись поширити католицький вплив на Східну Європу, звернувся з посланням до всіх єпископів, кліру та народу Русі із закликом:

«... країна греків і їх церква майже повністю повернулася до визнання апостольського престолу й підкорилася його розпорядженням, тому видається оманою, що частина не об'єднується з цілим і що часткове відкололось від загального»[149]. У тому ж році Інокентій III послав на Русь місію на чолі з кардиналом Григорієм, яка повинна була сприяти проведенню унії в Галицькій землі[150]. Проте ця місія не мала успіху, можливо тому, що угорський король Андрій II не бажав ділитися здобутками своєї східної політики з курією. Однак у складних ситуаціях, що постійно виникали в Галичині, угорський король постійно прагнув заручитися підтримкою римської курії, як це було з коронаціями його синів Коломана й Андрія.

У 30-х рр. XIII ст. в Західній Прибалтиці різко посилився Тевтонський орден, який виник у 1190 р. на Близькому Сході й у 1211–1225 рр. перебував у Східній Угорщині, де вів боротьбу з половцями. Тевтонці, прагнучи посилити свій вплив у Помор'ї та в Польщі, інкорпорували до свого складу невеликі орденські організації тамплієрів, іоаннітів, добжинських рицарів (офіційна назва – Орден пруських рицарів Христових)[151] (про останніх див. розділ 8).

Давньоруська церква активно займалася місіонерською діяльністю й у причорноморських степах. Для цього вже в XI ст. в Пороссі в місті Юр'єві виникла єпископія, духовенство якої провадило інтенсивну християнську пропаганду серед «поганих»[152]. Як свідчать археологічні та писемні джерела, діяльність руських князів та православної церкви щодо навернення кочовиків до християнства давала реальні наслідки: частина степовиків приймала нову віру, вступала в шлюбні зв'язки зі слов'янами, сприймала їхню культуру, переходила до осілого та напівосілого господарювання[153].

У другій половині 30-х рр., після розгрому мечоносців литовськими дружинами під Шавляєм (1236 р.), римська курія організувала об'єднання учасників хрестоносного руху на півночі. Навесні 1237 р. в папській резиденції у Вітербо (біля Рима) керівники хрестоносного руху домовилися про злиття Ордену мечоносців з Тевтонським. Улітку того ж року керівництво цього об'єднаного ордену, ризький єпископ та датський двір

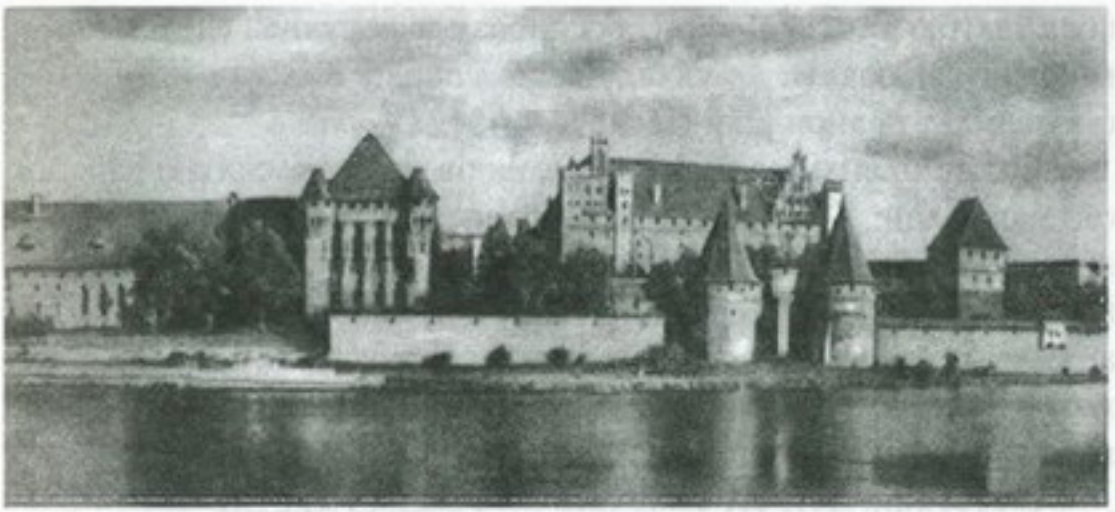

Мальборк. Замок великих магістрів Тевтонського ордену. Сучасний вигляд

розподілили сферу впливів у Східній Європі та домовилися про спільні дії з метою захоплення нових земель язичників та «схизматиків». Під останніми договірні сторони розуміли сусідні з естами землі іжорців, воді, карелів, а також північноруські князівства[154].

Улітку 1240 р. хрестоносці Прибалтики та військо Шведського королівства вторглися до північно-західних земель Русі. Цей похід здійснювався під гаслом поширення на Русь «істинної християнської віри» – католицизму. 15 липня 1240 р. військо новгородського князя Олександра Ярославича завдало поразки загонам шведського ярла Ульфа Фасі, які висадилися в гирлі Неви, прагнучи захопити узбережжя Фінської затоки. Ця перемога мала велике значення не тільки тому, що запобігла втраті важливого для новгородської торгівлі району, а й тому, що не дала змоги шведським військам об'єднатися з прибалтійськими рицарями, які дещо пізніше почали наступ на схід.

Боротьба північноруських князівств з рицарями проходила важче й довше, ніж зі Швецією. Орденське військо весь час отримувало допомогу з Лівонії та Германії. Наступу загарбників сприяла зрада псковського боярства. Завдяки їй орденські війська оволоділи Псковом і захопили Ізборськ. На початку 1241 р. рицарі підкорили Водську землю й наблизилися безпосередньо до Новгорода. Перший успіх нападників не пройшов

поза увагою римської курії, яка одразу ж доручила езельському єпископу включити до складу своєї єпархії Водську й Карельську землі та район ріки Неви[155].

Однак планам західних нападників не судилося здійснитися. У середині 1241 р. в руcько-орденській війні відбувся злам: новгородський князь Олександр Ярославич вибив хрестоносців із замку Копор'є, збудованого ними в руських землях, а восени новгородці звільнили Водську землю і Псков. 5 квітня 1242 р. на льоду Чудського озера відбулася добре відома битва, у ході якої хрестоносці зазнали поразки[156].

У середині XIII ст. відбулися нові зміни відносин між Руссю й папством, у ставленні давньоруської верхівки до хрестоносців, на що вплинули не тільки поразки західного рицарства від східнослов'янських володарів, а й вторгнення монголо-татарських полчищ у Східну Європу[157]. Підкорення завойовниками значної території Східної Європи, похід їхнього величезного війська в Центральну Європу в 1241–1242 рр. та постійні напади на Польщу в третій чверті XIII ст. вимусили папську курію уважніше ставитися до руських князів як потенційних союзників проти агресорів. Відомо, що з ініціативи папства в середині XIII ст. були здійснені поїздки католицьких місіонерів на схід, метою яких фактично було проведення розвідки щодо ситуації у Східній Європі.

Тривалі переговори римської курії з Данилом і Васильком Романовичами засвідчили нездатність глави католицької церкви організувати спільну боротьбу європейських країн з монголами. Водночас постійні вимоги пап Інокентія IV та Олександра VI об'єднатися з римською церквою призвели до розриву взаємин курії та володарів Волинсько-Галицької (Холмської) держави. В умовах жорстких антируських закликів папства відбувалася повна дискредитація у Східній Європі ідеї хрестових походів.

Післямова

Сучасний стан історичних досліджень свідчить, що підвалини державно-політичного розвитку у слов'янства Східної Європи закладалися принаймні вже в добу «Великого переселення народів» (IV–VII ст.). У той час унаслідок важливих економічних, соціальних і міграційних процесів у германських племен, які знищили Західну Римську імперію і зайняли її територію, починають виникати перші політичні формування, що отримали назву «варварських королівств». Синхронно-порівняльний метод дослідження дає вагомі аргументи для висновку, що подібні формування починають виникати й у слов'ян, у тому числі в антів, які мешкали в Східній Європі.

Новий якісний період політичного життя слов'ян Східної Європи починається у VIII–IX ст. Саме в цей період унаслідок великого міграційного процесу слов'яни розселяються на великому обширі Східної Європи. Тоді на базі численних союзів їхніх племен у результаті їх трансформації виникають ранньополітичні формування – постплемінні держави. Такими постплемінними державами слід вважати так звані «племінні княжіння». У суспільному житті цих «племінних княжінь» виняткову роль відігравала постплемінна верхівка, яка надалі стала основою майбутнього панівного стану класового суспільства. Консолідація постплемінної знаті в цей перехідний до виникнення держави період призводила до узурпації нею в колишніх племінних структурах влади, яка набула рис публічної у класичному розумінні цього поняття.

Надзвичайну роль у формуванні нових суспільних відносин відігравала дружина – мобільний інститут соціального примусу,

який у військовій сфері поступово замінював племінне ополчення. Матеріальні цінності (данина, трибут тощо), стягувані ранньополітичною верхівкою (князем, його наближеними, дружиною) на своє утримання, можуть розглядатися не тільки як фактор створення ранньодержавницьких відносин (система стягнення податків), а і як перша форма експлуатації. Проте повільний характер змін у суспільному житті, консерватизм життя родо-племінних структур призводили до того, що збільшення прибутків верхівки, зростання видатків на утримання державного апарату (перш за все військової його частини) досягалася не за рахунок зростання обсягів поборів у межах «племінних княжінь», а «екстенсивним шляхом» – шляхом отримання військових трофеїв, розширення кола підданих племінної знаті за рахунок сусідів, ведення торгівлі. Саме це було причиною підвищеної зовнішньополітичної активності ранньодержавних утворень, приводило до складання з них великих, але структурно нерозвинутих формувань.

Відзначаючи це, треба додати, що в той час географічний фактор, місце розташування тих чи інших етнічних формувань серйозно впливали на характер розвитку в них державно-політичних утворень. Зокрема великі простори Східної Європи зумовлювали те, що для становлення та розвитку тут державних формувань важливим був фактор контролю над річковими шляхами, просування якими відкривало для східнослов'янських дружин можливість відносно швидко діставатися до районів більш передових цивілізацій – Північного Причорномор'я, Візантійської імперії, Кавказу, Близького та Середнього Сходу. Серед рік Східної Європи найважливішими були Дніпро, Дон із Сіверським Дінцем, Дністер, Волга.

Процес об'єднання слов'ян Східної Європи у VIII–IX ст. проходив дуже й дуже повільно, майже непомітно. На такий стан справ впливали не тільки майже однаковий рівень мілітарної сили сусідніх племінних союзів (або «племінних княжінь»), що стала серйозною перепоною на шляху швидкого підкорення їх одне одному, а й те, що головним об'єктом зусиль племінної верхівки слов'ян на зазначеному етапі її розвитку були військові експедиції на південь.

Необхідність періодичної концентрації великих військових формувань для походів на Візантію та Кавказ змушували вождів-князів близьких за етнічним походженням утворень укладати між собою союзницькі угоди, об'єднувати мілітарні сили. Протягом IX ст. слов'яни Східної Європи здійснили низку важливих воєнних експедицій на південь. У результаті цих експедицій на перший план політичного життя поступово виходило слов'янське населення Придніпров'я, де виникло надплемінне об'єднання «Руська земля».

Становлення державності, формування державних інституцій і традицій йшли у слов'ян двома шляхами. Перший з них, обумовлений іманентними всьому розвитку етнополітичного формування явищами, спрямованими на організацію власної державно-політичної організації, випливав з реалізації внутрішніх потреб слов'янського суспільства. Другий шлях реалізовувався згори й мав форму тиску, експансії на слов'ян з боку державних організмів сусідніх етносів. Значна частина слов'янства Східної Європи у VIII ст. опинилась на певний час під впливом Хозарського каганату. У IX ст. на деякі слов'янські формування Волині та Прикарпаття поширився патронат держав, які виникли тоді в Центральній Європі (князівство віслян у Малій Польщі, Великоморавська держава).

На межі IX–X ст. відбулося об'єднання «Руської землі» з північним Словенським союзом. Протягом X ст. до цього великого ранньодержавного об'єднання добровільно або шляхом завоювання увійшли інші «племінні княжіння». Проте в цей час продовжували досить довго існувати майже незалежні від київського політичного центру політичні формування. Саме такими політичними формуваннями на Правобережжі Дніпра були об'єднання уличів, тиверців та древлян, у Верхньому та Середньому Подністров'ї – хорватів, на Волині – дулібів та їхніх похідних – волинян та бужан. Західні дуліби й західні хорвати продовжували перебувати тоді під владою західнослов'янської віслянської верхівки й водночас разом з ними були під патронатом празького державно-політичного центру (Чеського князівства). У цей час на Волинь та Прикарпаття із Центральної Європи почало поширюватися як державна релігія християнство кирило-мефодіївського толку.

Протягом X ст. лісове Правобережжя Дніпра, Волинь і Прикарпаття входили до складу держави Русь. Племінні князіння древлян, дулібів і хорватів втрачали свою політичну суверенність, перетворювалися із суб'єкта на об'єкт державницького життя. Уличі й тиверці тоді ж, зазнавши попадів печенігів, у значній своїй масі вимушені були або відійти на північний захід у зону проживання хорватів, або мігрувати в північно-східну частину Балканського півострова. Печеніги у другій половині X ст. зайняли всю степову та лісостепову частину Північного Причорномор'я, ставши на певний час серйозною загрозою для нормального існування держави Русь.

Системний розгляд закономірностей і основних напрямів зовнішньої політики Русі IX–X ст. у контексті з державотворчими процесами, територіальним становленням Русі показує тісну залежність дій східнослов'янської верхівки на міжнародній арені від ступеня політичного розвитку давньоруського суспільства. Одним з найважливіших стрижневих факторів політичного розвитку Русі на той час було збирання та реалізація данини.

У X ст. об'єднана держава східних слов'ян – Русь – перетворилася на величезний за розмірами політичний організм. Можна говорити, що тоді ж у слов'ян Східної Європи виникла й існувала держава у формі політичного формування імперського типу (держави-імперії). На межі X–XI ст. східнослов'янська держава-імперія Русь досягла апогею свого розвитку. У цей час під контролем її політичного центру – Києва – перебували практично всі землі східних слов'ян. Ці землі стали адміністративно-територіальними складовими держави, куди київський князь направляв своїх намісників. Зміцнювалася система державного управління, влада отримувала ідеологічну підтримку з боку нової державної релігії – християнства. Тоді ж значно розширилося коло країн, з якими держава Русь підтримувала стосунки.

Паралельно з вищезазначеним на базі складових цього надетнічного державного формування виникали умови для поступового становлення в межах Русі більш структурованих державно-політичних об'єднань. Спочатку вони в тій чи іншій формі перебували в залежності від Києва як загальноруського центру, але згодом фактично перетворилися на самостійні

держави. Час виникнення останніх припадає в основному на XII ст., коли великий київський князь став лише номінальним носієм загальноруської влади, а князі земель-князівств перетворилися на суверенних володарів. Сама ж держава-імперія Русь стає скоріше ідеологічним уявленням, аніж конкретним проявом державного життя.

Наприкінці X ст. до складу держави-імперії Русь входили всі волинські та прикарпатські землі, де з обох ареалів створилася Волинська земля-намісництво з центром у Володимирі. На початку XI ст. західна частина Волинської землі-намісництва, що була прикордонною буферною зоною – «Червенські гради», – стала предметом суперечок між двома найбільшими на той час у Європі слов'янськими державами – Руссю та Польщею. У 1018–1031 рр. вказана буферна зона перебувала під владою Польщі. Район «Червенських градів» займав дуже важливе стратегічне положення, через нього проходив один з головних торговельних шляхів із заходу на схід. Тут поряд з основним східнослов'янським населенням мешкала певна кількість «лендзян» (ляхів). Ареал Верхнього Побужжя, де головними центрами були міста Червен, Перемишль, Берестя, Белз, виконував роль буфера, або контактної зони між східнослов'янським та західнослов'янським світом до 30-х рр. XI ст., допоки київський князь Ярослав не виселив звідси «ляське населення», не здійснив тут відбудову старих і побудову нових фортець. Із цього часу із джерел зникає поняття «Червенські гради».

У першій половині XI ст. політична ситуація змінилася в лісостеповій та степовій зонах Причорномор'я, що пов'язано з проникненням у цей регіон торків, поступовим припиненням гегемонії печенігів. Пізніше торки звідси частково переселилися на Балкани, а частково перейшли під патронат південноруських князів. У XII ст. в Пороссі вони утворили так зване «Чорноклобуцьке об'єднання». Крім торків, головним населенням цієї території були печеніги, берендеї, коуї, турпеї.

У середині XI ст. відбувався процес трансформації київоруської державності. За умов збереження певної переваги влади київського князя важливу роль у системі правління Руссю почали відігравати чернігівський та переяславлъський князі. У межах

своїх володінь влада цих володарів – «тріумвірів» – була майже суверенною. Тоді ж окремими територіями Русі володіли князі-намісники, які залежали від тріумвірів (крім полоцького князя), проте ці князі намагалися добитись незалежності для своїх володінь. Цій боротьбі сприяло те, що серед князів – представників князівської династії – виникла група князів-ізгоїв, які прагнули отримати для себе володіння на Русі.

У XI ст. вплив Києва в західному напрямі поширювався насамперед на власне Волинь, де виник і розвивався її головний адміністративний центр – Володимир. Наприкінці правління Ярослава Волинь знову стала князівством-намісництвом. Складна система державного правління загалом на Русі позначилася на певній нестабільності влади на Волині. Ця земля у третій чверті XI ст. часом управлялася безпосередньо з Києва, а часом тут правив князь-намісник, якого призначав київський володар. Загальний огляд державно-політичних процесів дає підстави вважати, що в політичному розвитку Русі другої половини XI ст. поступово почала проявлятися тенденція до повільної еволюції князівств-намісництв у землі-князівства.

Аналізуючи загалом період IX – першої половини XI ст., необхідно зазначити, що тоді суб'єктом державно-політичних процесів на етапі існування держави-імперії Русь була східнослов'янська етнополітична спільність, у якій найбільш консолідованою частиною була панівна князівська, боярська і дружинна верхівка. У розвитку цієї спільності, корені якої тягнуться від часів праслов'янської єдності, спостерігаються чинники інтеграційного та дезінтеграційного характеру. Більш інтегрованими, консолідованими були менші за розміром об'єднання, які виникли з великих слов'янських угруповань (масивів), – регіональні етнополітичні спільності (народності). На етнополітичний розвиток Прикарпаття, Волині та Придніпров'я вплинули союзи племен, що виникли з формувань антів, хорватів та дулібів. На цьому ж етнічному ґрунті почала формуватися й українська середньовічна народність. На процес її становлення впливали також неслов'янські етнічні формування іранського та тюркського походження. На базі частини колишніх кривичів та дреговичів виникла протобілоруська народність, на становлення

якої значною мірою впливав балтський субстрат. На основі кривицьких та словенського об'єднань під значним впливом угрофінських етнічних груп відбувалося становлення російської (великоруської) народності.

У X–XI ст. єднання слов'янських союзів племен в етнічному плані, «племінних княжінь» у загальну державно-політичну систему не було повним, але можна говорити тоді про існування ширшого, ніж держава, явища. У цей час поступово сформувалася давньоруська політична конфедерація. Під нею слід розуміти всю сукупність слов'янських формувань, які перебували в досить суперечливому процесі державного поступу, але далеко не всі її складові постійно входили до складу політичного організму, під яким ми розуміємо державу Русь.

На існування давньоруської політичної конфедерації впливали як факт існування єдності слов'ян Східної Європи, наявності східнослов'янської етнополітичної спільності, так і явища надбудовного характеру, а саме – функціонування надрегіональної еліти суспільства, яка вважала себе верхівкою всього східнослов'янського суспільства, а не якоїсь його частини (наприклад, якогось конкретного «племінного княжіння»). Важливим моментом, що стимулював існування цієї політичної конфедерації, було постійне прагнення князів з родини Рюриковичів ідеологічно та практично довести свої легітимні права на володарювання в усій Русі, в усьому східнослов'янському світі. Із формуванням на Русі з князівств-намісництв земельних князівств, з початком епохи удільної роздробленості, що спостерігалася вже в середині XII ст., можна говорити про виникнення у складі колишньої Русі великої кількості державних організмів, які мали багато ознак суверенності. Проте давньоруська політична конфедерація не зникла, а лише видозмінилася, перетворившись у конфедерацію земель-князівств.

Формування певної політичної системи – «племінних княжінь», згодом князівств-намісництв доби існування держави Русь із центром у Києві і, нарешті, земель-князівств – відбувалося на підставі певної етнічної, а точніше – етнополітичної основи. Але ця основа за тривалий час (з IX до межі XI–XII ст.) істотно змінилася. На Волині XII ст. регіональна етнополітична

спільність сформувалася на базі дулібів, волинян, бужан, частково інших етнічних груп, але вона не була ідентична перерахованим племінним об'єднанням періоду, коли почала формуватися держава Русь. У Галичині XII ст. регіональна етнополітична спільність сформувалася на базі хорватів, частково уличів, тиверців, але також не була ідентична перерахованим племінним формуванням періоду, коли почалося формування держави Русь.

У 80-х рр. XI ст. відбувся поділ Волинської землі-намісництва на дві частини (власне волинську і прикарпатську). Зокрема, тут виникли три князівства синів князя Ростислава Володимировича – Перемишльське, Звенигородське та Теребовльське. Попри постійний зовнішній тиск, ці князівства майже одразу перестали бути адміністративно-територіальними одиницями держави Русь, стали самостійними земельними князівствами, тобто суверенними державними формуваннями.

На початку XII ст., напередодні початку удільного періоду, відновилася відносно єдина східнослов'янська державність. У цей час держава Володимира Всеволодовича Мономаха та його сина Мстислава Великого за деякими ознаками нагадувала державне утворення їхнього предка – Володимира Святого, але за іншими – істотно відрізнялася. Так, для існування держави Володимира Святого, щоб підтримувати владу верховного князя на всій східнослов'янській території, у X – на початку XI ст. достатніми були зусилля, передусім військові імпульси, лише з Києва. Через сто років відновлена відносно єдина держава могла існувати за наявності тісного зв'язку і взаємодії київського політичного центру з регіонами, на базі яких тоді формувалися землі-князівства. Природно, що держава, побудована на такій базі, довго проіснувати не могла.

Формування у другій третині XII ст. конфедерації земель-князівств замість давньоруської політичної конфедерації саме і позначилося на зміні системи взаємин між київським політичним центром та регіонами. Раніше в системі цих відносин провідну роль відігравав київський центр, верхівка якого прагнула підкорити, а потім тримати під своїм контролем регіони. З початком удільної доби потужні представники правлячої династії

Рюриковичів, спираючись на свої родинні володіння в регіонах, вели боротьбу за оволодіння київським політичним центром. У політиці цих могутніх князів протягом удільної доби ставлення до Києва видозмінювалося. Спочатку місто виборювалося могутніми князями, які внаслідок успіху самі князювали в Києві. Згодом, у міру зростання могутності й суверенності земель-князівств та одночасного відносного зменшення політичної ролі Києва, у місті на Дніпрі стали з'являються ставленики володарів найсильніших кланів із числа їхніх родичів. Другою формою правління в Києві була система колективного володарювання (співволодарювання), коли в місті правили представники декількох (частіше всього двох) князівських кланів. Важливою формою впливу на політичне життя давньоруських земель стало одержання сильними князями «причастя» (володіння) в «Руській землі» (Київській землі). На початку XIII ст. спостерігалася модифікація системи колективного володарювання, коли лідери найпотужніших земель-князівств, що були фактично монархами, правителями незалежних держав у рамках східнослов'янської конфедерації земель-князівств, домовлялися про посадження в Києві свого спільного ставленика. За такою домовленістю владимиро-суздальського князя Всеволода та галицько-волинського князя Романа на початку XIII ст. князями в Києві були Інгвар Ярославич та Ростислав Рюрикович.

У другій половині XII ст. відбувався значний поступ у суспільних відносинах населення Південно-Західної Русі. У цей час тут фактично виникла Волинська і зміцнювалася Галицька незалежні суверенні землі-князівства. Внутрішньополітичні конфлікти, зовнішні втручання викликали адекватну реакцію різних верств населення, які активно брали участь у політичній боротьбі. Вищою формою такої конфронтації були відкриті збройні конфлікти, до яких з певною обережністю, ураховуючи специфічні історичні обставини, можна застосовувати дефініцію «громадянська війна».

Наприкінці XII ст. відбулося створення єдиного державно-політичного комплексу із земель південно-західної частини Русі – Волинського та Галицького князівства. Безперечно, сам факт об'єднання князівств був унікальним для удільної доби.

Тривале існування Галицько-Волинського державно-політичного комплексу (Галицько-Волинської держави), який у XIII – першій половині XIV ст. періодично під впливом небажаного збігу негативних обставин розпадався, але згодом мав тенденцію до відновлення, є доказом великого історичного значення та закономірності неординарної події-явища, що мала місце приблизно 1199 р.

Віддаючи належне енергії, тиску, величезній мужності, вишуканій дипломатії та неординарному політичному розумові князя Романа Мстиславича, а потім його синів та онуків, необхідно визнати, що створена, а потім відновлена ними держава виникла й існувала не тільки в результаті суб'єктивних обставин, завдяки енергії й таланту окремих, справді видатних особистостей. Для з'ясування причин сталої тенденції до єднання південно-західних земель Русі необхідно враховувати комплекс факторів та обставин, які раніше впливали на розвиток краю. Першим чинником, вірогідно, необхідно назвати етнополітичний. Слов'яни Волині (дуліби, бужани, волиняни), а також хорвати Прикарпаття, до яких влилося чимало уличів і тиверців, мали єдине загальнослов'янське походження. Важливим моментом, що сприяв становленню тенденції до єднання, слід назвати поступове створення передумов до формування на базі етнічних угруповань типу племен та союзів племен нових за суттю етнічних об'єднань, які в перспективі стали складовою української середньовічної народності. Цьому процесові сприяло прийняття християнства, розвиток книжної культури, освіти. З розвитком міст, торгівлі між ними посилювалися економічні контакти, що приводило до зближення населення двох земель. Консолідаційним процесам Волині та Галичини сприяв розвиток економічних зв'язків, зокрема функціонування важливих транснаціональних шляхів. Серед політичних чинників, які позитивно впливали на становлення єдиного державного комплексу в південно-західному ареалі Русі, необхідно назвати два. Внутрішній політичний чинник був пов'язаний з прагненням населення краю подолати внутрішньополітичні негаразди, міжкнязівські конфлікти та боярські смути. Міжнародний політичний чинник був пов'язаний з бажанням мешканців Волині та Галичини зберегти безпеку

свого краю від зовнішньої загрози. А така небезпека існувала, передусім на заході – з боку Польщі та Королівства Угорщини, на півночі (дещо пізніше) – з боку Литовської держави, на сході – з боку кочовиків (спочатку половців, а потім монголів).

Після об'єднання Волині й Галичини в 1199 р. протягом наступних п'яти років галицький князь Роман Мстиславич не тільки зміцнив свої позиції в новому володінні, а й, відбивши напади суперників, поширив свою владу на Київщину. Є всі підстави для висновку, що поява цього державно-політичного комплексу, який виник унаслідок активної діяльності Романа та його адміністрації, свідчила про новий етап розвитку державно-політичних відносин у Центрально-Східній Європі. Важливим аспектом зміцнення державності на Волині та в Галичині було вирішення міжнародних питань: установлення нормальних відносин з угорським королем, малопольським князем, владимиро-суздальським князем, а також успішні походи проти половців.

Після загибелі Романа Мстиславича влітку 1205 р. на Волині та в Прикарпатті протягом майже сорока років XIII ст. точилася величезна війна між державницькими та деструктивними силами. Незважаючи на те, що Волинь і Галичина в зазначений період фактично існували як окремі землі-князівства, у цей час вони залишалися суб'єктами державно-політичного розвитку. Узагалі, період з 1205 до 1238 рр. досить складний у плані аналізу державного розвитку Волині та Галичини. Безперечно, що до 1207 р. продовжувала існувати об'єднана Галицько-Волинська держава, яка, щоправда, утратила контроль над Київщиною. Після приходу до влади в Галичині, а згодом на Волині Ігоревичів державний статус земель краю змінився. Фактично тепер слід говорити про існування незалежних Волинського та Галицького земель-князівств. У складі кожної землі-князівства були удільні князі, які в легітимно-юридичному плані повинні були підкорятися (часом і підкорялися) відповідно володимирському та галицькому князям (земельним князям).

Де-факто необхідно визнати, що на дуже короткий час у Південній Русі виникло крихке формування, яке підкорялося чернігівській династії князів, куди входили практично всі південноруські князівства. Західна частина цього формування, що

охоплювала Волинь і Галичину, підкорялася братам Ігоревичам і за формою мала ознаки конфедерації. Конфедерація Ігоревичів почала руйнуватися в 1209 р., коли чернігівські князі втратили Волинь, а остаточно вона була ліквідована у вересні 1210 р. У подальшому протягом 1210–1213 рр. Данило Романович номінально був князем у Галичині, проте на Волині земельним князем був його двоюрідний брат Олександр. Отже, у цей час обидва князівства теж треба розглядати як окремі державні комплекси, що мали певні унійно-династичні зв'язки. У другій половині 10-х рр. XIII ст. Галичина формально стала королівством на чолі із сином угорського короля Андрія II Коломаном, а фактично – васальним володінням у складі Королівства Угорщини. З кінця 10-х до середини 20-х рр. XIII ст. Волинь і Галичина розвивалися як суверенні землі-князівства, хоча в цей час на галицькі землі претендував угорський королівський двір. У період 30-х рр., коли громадянська війна на півдні Русі посилилася, де-юре можна говорити про серйозні легітимні підстави Данила на володіння Галичиною, де час від часу влада Романовичів відновлювалася, проте остаточно повернути Галич Романовичам вдалося лише в 1238 р.

Спроби угорських та малопольських політичних кіл у першій половині XIII ст. приєднати до своїх держав західноруські землі не увінчалися успіхом. Процесові державно-політичної консолідації тоді заважали постійні претензії на «галицьку спадщину» інших Рюриковичів, експансіоністські дії сусідів. У контексті історичної перспективи послідовну позицію на відновлення єдності державно-політичного комплексу займають Романовичі, тобто княгиня-регентша Ганна і князі Данило та Василько Романовичі.

Найкращі позиції в Романовичів у першій половині XIII ст. були на Волині, що дозволило їм у вкрай важкі часи створити підґрунтя для своєї влади, а потім поступово розширити в цій землі свої володіння. Дуже складна боротьба, яка паралельно велася за відновлення влади в Галичині, позначалася на ситуації на Волині, оскільки невдачі Романовичів у Прикарпатті призводили до посилення їхніх противників у волинських землях. У 30-х рр. XIII ст. жорстока війна в Середньому Придніпров'ї,

у яку вимушені були втрутитися Романовичі, також гальмувала процес повернення нащадків Романа Мстиславича до Галича. Поступове посилення князів Данила та Василька, їхня вміла дипломатія, створення союзу з потужними політичними силами у Прикарпатті сприяли формуванню в другій половині 30-х рр. умов для остаточного повернення Романовичів до Галича, а також відновлення єдиної Галицько-Волинської держави.

Події 40–50-х рр. XIII ст. чітко показують, наскільки може бути різним вплив зовнішнього фактора на розвиток державного та політичного життя країни. Доки в суспільстві не почалися незворотні негативні процеси, воно не тільки чинить опір, а й певною мірою консолідується. Коли ж зовнішній фактор починає деформувати внутрішні чинники поступу, спостерігаються регрес і занепад. Монгольська навала у Східну Європу, у тому числі на Волинь та Галичину, призвела до величезних руйнацій. Ще більше, ніж у попередній період, спостерігаються процеси послаблення державного розвитку, посилюється сепаратизм. Проте поряд із цим відбувається консолідація суспільних сил на протистояння зовнішньому тиску.

У зазначений період адміністрація Романовичів здійснювала відбудову краю, відновлювалися старі та будувалися нові міста, створюються потужні фортифікаційні споруди та посилюються військові формування. Тоді ж здійснювалися активні дипломатичні заходи, а також походи на приєднання до держави Романовичів нових земель, долалися сепаратистські виступи. Важливою подією в цьому процесі було налагодження нормальних стосунків з країнами Центральної Європи. Коронація князя Данила зумовила зростання авторитету володарської влади його держави. У цей час Данило Романович висловлював свої претензії на загальноруське лідерство, прагнув чинити опір агресивним діям монгольських ханів. На жаль, наприкінці 50-х рр. держава Романовичів не зуміла протистояти активним зовнішньополітичним діям Золотої Орди, що призвело до значного ослаблення на початку 60-х рр. XIII ст. суверенності Волинсько-Галицького державного утворення.

Проведене дослідження державно-політичних процесів на Волині та в Галичині на фоні політичних процесів у Центрально-

Східній Європі IX – першої половини XIII ст. свідчить про перспективність запропонованих методологічних підходів та конкретних напрямів наукового пошуку. Отримані результати дозволяють істотно переглянути уявлення про цей важливий період історії України, вони мають бути враховані при створенні нової сучасної концепції історії вказаного періоду.

Результати дослідження дають змогу виявити нові підходи та нові теми наукових розвідок у конкретних напрямах, що у свою чергу створить умови для розширення наші уявлення про розвиток держави й державності у населення Прикарпаття й Волині часів існування держави-імперії Русь, а згодом – конфедерації руських земель-князівств. Базовим напрямом наступних досліджень повинно бути вивчення суспільства, де відбувалися державницькі процеси, спільності, яка була суб'єктом державотворчих процесів. Особливо важливим є комплексне вивчення етнічних та політичних процесів у слов'янства Східної Європи.

З'ясування питання про існування державного життя на Волині й у Прикарпатті ставить завдання вивчення економічного життя краю як бази існування тодішніх держави та суспільства. А тут, крім вивчення господарського поступу (розвитку сільського господарства, ремесел, торгівлі), важливим є розгляд питання про систему організації соціально-економічних відносин у суспільстві, яке ще донедавна аксіоматично називали феодальним. Це дозволить по-новому побачити місце конкретних станів і верств населення в державному та політичному житті суспільства. Поглиблене вивчення державницьких процесів потребує особливо уважного аналізу духовного та ідеологічного життя суспільства, ставлення його до інститутів державної влади. Подальше дослідження проблеми становлення й розвитку держави та державності на Волині й у Галичині потребує більш детального аналізу політичних процесів у слов'ян Східної Європи на етапі формування держави Русь із центром у Києві.

Дослідження механізму створення цієї держави, системи взаємин київського політичного центру з іншими східнослов'янськими політичними формуваннями дозволяє не тільки зрозуміти сутність указаної держави, а й з'ясувати механізм функціонування

різних її частин, що входили до неї як адміністративно-територіальні одиниці. Окремою темою повинно бути вивчення особливостей регіонального розвитку різних частин Південно-Західної Русі. Зокрема вкрай важливим є розгляд системи взаємин Галичини з Дністерсько-Дунайським межиріччям, а Волині – із Забужжям та Погориння. Очевидно, що нагальним є подальший аналіз системи міжнародних відносин Галичини й Волині з країнами Центральної Європи, з Візантійською імперією, степовим населенням Причорномор'я. Перспективним, зокрема, є аналіз впливу монгольських державних новоутворень на формування нової політичної карти Східної Європи у другій половині XIII ст.

Для проведення всіх цих досліджень перспективним є створення Корпусу свідчень джерел з історії Волині та Галичини доби середньовіччя, куди б увійшли матеріали археологічних, писемних та актових документів з історії західноукраїнського краю.

Примітки

Передмова

[1] *Грушевський М.С.* Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Грушевський М.С. Твори: У 50 томах. – Т. 1. – Львів, 2002. – С. 75–82.

[2] *Pelenski J.* The contest for the legacy of Kievan Rus. – Boulder, 1998. – C. 5.

[3] *Зашкільняк Л.* Європа єдина чи розділена? // Український гуманітарний огляд. – Вип. 8. – К., 2002. – С. 56–59; Історія Центрально-Східної Європи / За ред. Л. Зашкільняка. – Львів, 2001. – С. 4 (автор розділу – *Л.В. Зашкільняк*); *Чухліб Т.В.* Гетьмани і монархи: Українська держава у міжнародних відносинах 1648–1714 рр. – К.; Нью-Йорк, 2003. – С. 15; *Вандич П.* Ціна свободи: Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення. – К., 2004. – С. 15–28; *Chynczewska-Hennel E.* Ewolucia pojęcia «Europa Środkowo-Wschodnia» // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – Вип. 4. – К., 2002. – С. 11–20; та ін.

[4] *Пашуто В.Т.* Международное значение Древней Руси // IX Международный съезд славистов: История, культура, этнография и фольклор славянских народов. – М., 1973. – С. 47–62; *Удальцова З.В., Щапов Я.Н., Гутнова Е.В., Новосельцев А.П.* Древняя Русь – зона встречи цивилизаций // ВИ. – 1980. – № 6. – С.41–60.

[5] *Медведев И.П.* Империя и суверенитет в средние века (на примере истории Византии и сопредельных государств) // Проблемы истории международных отношений. – Л., 1972. – С. 412–424; *Головко О.* Давня Русь і Byzantine Commonwealth // Східний світ. – № 1. – К., 2003. – С. 44–59; та ін.

[6] Див.: Советская историография Киевской Руси. – Л., 1978. – С. 4–5 (автори розділу – *В.В. Мавродін, М.Б. Свердлов*); *Толочко А.П.*

Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. – К., 1992. – С. 185–187.

[7] *Schramm G.* Die Herkunft des Namens Rus // Forschungen zur osteuropaischen Geschichte. – Bd. 30.– Bonn; Wisbaden, 1982. – S. 7–49; Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі / Під ред. О.С. Стрижака. – К., 1985. – С. 117–124; *Агеева Р.А.* Страны и народы: происхождение названий. – М., 1990. – С. 116–154; *Генсьорський А.І.* Термін «Русь» (та похідні) в древній Русі і в період формування східнослов'янських народностей і націй // Дослідження і матеріали з української мови. – Т. V. – К., 1962. – С. 16–30; *Мельникова Е.А., Петрухин В.Я.* Название «Русь» в этнокультурной истории Древнерусского государства (IX–X вв.) // ВИ. – 1989. – № 8. – С. 24–38; *Paszkiewicz H.* Początki Rusi. – Kraków, 1996. – S. 5–30.

[8] *Пашуто В.Т.* Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – М., 1950; *Котляр Н.Ф.* Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв. – К., 1985; *Крип'якевич І.П.* Галицько-Волинське князівство. – Вид. 2-е, допов. – Львів, 1999; *Толочко П.П.* Древняя Русь: Очерки социально-политической истории. – К., 1987; *Круль В.* Ретроспективна географія поселень Західної України. – Чернівці, 2004. – С. 150–158; та ін.

[9] *Ісаєвич Я.Д.* Червенські гради і Червона Русь: чи пов'язані ці топоніми? // До джерел: Збірник наук. праць на пошану Олега Купчинського. – Т. 1. – К.; Львів, 2004. – С. 725–726.

Розділ 1
Методологічні засади, джерела та історіографія вивчення державно-політичного розвитку Волині й Галичини IX – першої половини XII ст.

[1] Цивілізація і динаміка / Під ред. І.В. Бойченка. – К., 2003. – С. 43–46 (автор розділу – *І.В. Бойченко*).

[2] Див., наприклад: *Котляр Н.Ф.* Город и земля: (из истории формирования государственной территории Киевской Руси) // Труды V Международного конгресса археологов-славистов. – Т. 2. Секция III: Жизнь и быт средневекового города; Секция IV: Средневековый город и его округа. – К., 1968. – С. 265–270.

[3] *Ванечек В.* Франкские пограничные марки и их соседи – чехи и моравы // Славяне в эпоху феодализма. – М., 1978. – С. 150–155;

Исаевич Я.Д. «Грады Червенские» и Перемышльская земля в политических взаимоотношениях между восточными и западными славянами // Исследования по истории славянских и балканских народов. – М., 1972. – С. 112; *Dowiat J.* Polska – państwem średniowiecznej Europy. – Warszawa, 1968. – S. 61.

[4] *Дашкевич Я.* Україна на великому кордоні // Давня і середньовічна Україна: (історико-археологічний збірник). – Кам'янець-Подільський, 2000. – С. 288–297; *Дашкевич Я.Р.* Большая граница Украины: (Этнический барьер или этноконтактная зона) // Этноконтактные зоны в европейской части СССР: (География, динамика, методы изучения). – М., 1989. – С. 7–21; *Головко О.Б.* Слов'яни Північного Причорномор'я доби Київської Русі та проблеми витоків українського козацтва // Український історичний журнал. – 1991. – № 11. – С. 24–35.

[5] *Бромлей Ю.В.* Очерк теории этноса. – М., 1983. – С. 122–123; *Шушарин В.П.* Ранний этап этнической истории венгров. – М., 1997. – С. 17–18.

[6] *Коларов Х.* Титулатура и полномочия владетельской власти в средневековой Болгарии // Etudes balkaniques. – 1978. – № 3. – S. 89–101; *Vodoff V.* Remarques sur la valeur du terme «tzar» applique sux princes russes avant le milieu du XV siecle // Oxford Slavonic Papers. – 1979. – Vol. XI. – P. 1–41; *Poppe A.* O tytule wielkoksiążęcym na Rusi // Przegląd historiczny. – 1984. – № 3. – S. 423–439; *Толочко О.П.* З історії політичної думки на Русі // УІЖ. – 1988. – № 9. – С. 70–77; *Головко О.Б.* Титулатура носіїв державної влади на Русі в контексті середньовічних імперських доктрин // Феодалізм на Україні. – К., 1990. – С. 42–52; *Isaievych Ja.* On the Titulature of Rulers in Eastern Europe // Journal of Ukrainian Studies. – V. 29. – № 1–2. – 2004. – P. 219–244; та ін.

[7] *Королюк В.Д.* Основные проблемы формирования раннефеодальной государственности и народностей славян Восточной и Центральной Европы // Исследования по истории славянских и балканских народов: Киевская Русь и ее славянские соседи. – М., 1972. – С. 17–18.

[8] *Свердлов М.Б.* От Закона Русского к Русской Правде. – Л., 1988. – С. 171–172.

[9] *Рябов С.Г.* Політологічна теорія держави. – К., 1996. – С. 42.

[10] *Войтович Л.В.* Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. – Львів, 2000. – С. 367.

[11] *Губернський С.А., Білоус А.О., Білоус В.С., Цвих В.Ф.* Держава як основний інститут політичної системи // Політологія: Історія та методологія. – К., 2000. – С. 293–294.

[12] *Łowmiański H.* Początki i rola polityczna zakonów rycerskich nad Baltykiem w wieku XIII i XIV // Polska w okresie rozdrobnienia feudalnego. – Wrocław etc., 1973. – S. 233–296.

[13] *Бромлей Ю.В.* Очерки теории этноса. – С. 27–28.

[14] *Dvornik F.* Byzantine political ideas in Kievan Russia. – Washington, 1956. – P. 96–101.

[15] ПВЛ.

[16] Там же. – Ч. 1. – С. 153–166.

[17] Там же. – С. 171–180.

[18] Новгородская первая летопись старшего и младшего извода / Под ред. А.Н. Насонова. – М.; Л.

[19] ПСРЛ. – Т. 2: Ипатьевская летопись. – Издание второе. – СПб., 1908. – Стб. 188–715.

[20] ПСРЛ. – Т. 1: Лаврентьевская и Суздальская летопись по Академическому списку. – Издание второе. – Вып. 1–3. – Л., 1926–1928.

[21] Слово полку Игореве. – М., 1950.

[22] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 715–937.

[23] *Пашуто В.Т.* Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – М., 1950; *Котляр М.Ф.* Галицько-Волинський літопис. – К., 1993.

[24] ПСРЛ. – Т. 7: Воскресенская летопись.– СПб., 1856; ПСРЛ. – Т. 9: Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью. – СПб., 1862; *Приселков М.Д.* Троицкая летопись / Под ред. К.Н. Сербиной. – М.; Л., 1950; Густынская летопись // ПСРЛ. – Т. 2. – СПб., 1843. – С. 229–373.

[25] *Татищев В.Н.* История Российская. – Т. 1. – М., 1962; Т. 2. – М., 1962; Т. 3. – М., 1964.

[26] *Тихомиров М.Н.* Василий Никитич Татищев // Историк-марксист. – 1940. – № 6. – С. 5–54; *Кузьмин А.Г.* Об источниковедческой основе «Истории Российской» В.Н. Татищева // ВИ. – 1971. – № 9. – С. 214–218; пор.: *Толочко О.П.* Конституційний проект Романа Мстиславича 1203 р.: спроба джерелознавчого дослідження // УІЖ. – 1995. – № 6. – С. 22–36; *Толочко А.* Принимал ли Роман Мстиславич посольство папы Иннокентия III в 1204 г.? // Ruthenica. – Т. 2. – К., 2003. – С. 195–204; *Толочко А.* «История Российская» Василия Татищева: источники и известия. – М.; К., 2005.

[27] *Рапов О.М.* Княжеские владения на Руси в X – первой половине XIII в. – М., 1977; *Рапов О.М.* Русская церковь в IX – первой трети XII вв. – М., 1988.

[28] *Толочко А.* «История Российская» Василия Татищева: источники и известия.

[29] *Блок М.* Апология истории или ремесло историка. – М., 1973. – С. 32.

[30] *Galli* Chronicon; *Галл Аноним.* Хроника или деяния князей или правителей польских: Предисловие, перевод и примечания Л.М. Поповой. – М., 1961.

[31] *Vincentii* Chronicon; *Mistrza Wincentego* Kronika Polska / Wyd. K. Abgarowicz i B. Kürbis. – Warszawa, 1974; *Щавелева Н.И.* Польские латиноязычные средневековые источники. – М., 1990. – С. 76–140.

[32] *Ярмохович Я.* Magistri Vincentii... Chronika Polonorum как источник для русской истории // КУИ. – 1980. – Кн. 1. – Вып. 1. – С. 41–58; *Щавелева Н.И.* Тенденциозность средневековой историографии (на примере хроники Винцента Кадлубка) // Методика изучения древнейших источников по истории народов СССР. – М., 1978. – С. 154–165; *Исаевич Я.Д.* Этническое самосознание польской народности в XII–XIV вв. // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху зрелого феодализма. – М., 1989. – С. 258–262; *Головко О.Б.* Київська Русь на сторінках хроніки В. Кадлубека // УІЖ. – 1993. – № 4–6. – С. 27–37.

[33] Kronika *Boguchwała i Godisława Paska* // Monumenta Poloniae Historica / Ed. *A. Bielowski.* – T. 2. – Lwów, 1872. – P. 454–598; Kronika Wielkopolska / Wstęp i komentarze opracowala B. Kürbisówna. – Warszawa, 1965; «Великая хроника» о Польше, Руси и их соседях XI–XIII вв. / Составители Л.М. Попова, Н.И. Щавелева. – М., 1987; пор.: *Щавелева Н.И.* Древнерусские известия Великопольской хроники // Летописи и хроники. – М., 1976. – С. 54–66.

[34] *Długosza Jana* Roczniki czyli Kroniki slawnego królestwa Polskiego. – T. 1–2. – Warszawa, 1961; T. 3–4. – Warszawa, 1972; T. 5–6. – Warszawa, 1973; T. 7–8. – Warszawa, 1974.

[35] *Stryjkowski M.* Kronika polska, litewska, żmudzka i wszystskiej Rusi. – T. 1. – Warszawa, 1846.

[36] *Тихомиров М.Н.* Русский летописец в «Истории Польши» Яна Длугоша // Исторические связи России со славянскими странами и Византией. – М., 1969. – С. 228–237; *Лимонов Ю.А.* Русские источники Яна Длугоша по истории Киевской Руси // Проблемы истории феодальной России. – Л., 1971. – С. 76–81; *Лимонов Ю.А.* Культурные связи России с европейскими странами в XV–XVII веках. – Л., 1978. – С. 6–96; *Рогов А.И.* Известия по истории Киевской

Руси в Хронике Мацея Стрыйковского // Краткие сообщения Института славяноведения. – М., 1964. – С. 52–64; *Рогов А.И.* Русско-польские культурные связи в эпоху Возрождения: (Стрыйковский и его Хроника). – М., 1966; *Щавелева Н.И.* Древняя Русь в «Польской истории» Яна Длугоша. – М., 2004; та ін.

[37] Chronici Hungarici compositio saeculi XIV // Scriptores rerum Hungaricarum / Ed. Em. Szentpetery. – V. 1. – Budapestini, 1937. – P. 217–506; Chronicon Monacense // SRH. – V. 2. – 1938. – P. 58–86; Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Studio et opera G. Fejer. – T. 2. – Budae, 1829; T. 3. – V. 1. – Budae, 1829; T. 3. – V. 2. – Budae, 1829; T. 4. – V. 1. – Budae, 1829; T. 4. – V. 2. – Budae, 1829; *Аннинский С.А.* Известия венгерских миссионеров XIII–XIV вв. о татарах и Восточной Европе // Исторический архив. – Т. 3. – М.; Л., 1940. – С. 71–112; Epistola *magistri Rogerii* im Miserabile Carmen // SRH. – V. 1. – Budapestini, 1937. – P. 531–588; пор.: *Шушарин В.П.* Русско-венгерские отношения в IX в. // Международные связи России до XVII в. – М., 1961. – С. 132–149; *Шушарин В.П.* Свидетельства письменных памятников Королевства Венгрии об этническом составе населения Восточного Прикарпатья первой половины XIII века // ИСССР. – 1978. – № 2. – С. 38–534; *Фонт М.* Венгры на Руси в XI– XIII вв. // А се его сребро: Збірник праць на пошану М.Ф. Котляра з нагоди його 70-річчя. – К., 2002. – С. 89–98; *Юрасов М.К.* Источники по исторической географии похода Бату в Венгрию // Восточная Европа в древности и средневековье: Проблемы источниковедения. – М., 1990. – С. 150–155.

[38] *Константин Багрянородный.* Об управлении империей / Пер. Г.Г. Литаврина. – М., 1989; *Лев Диакон.* История / Пер. М.М. Копыленко. – М., 1988; *Никита Хониат.* История. – Т. 1 (1118–1185). – СПб.,1860; Т. 2 (1186–1206). – СПб., 1862; *Thietmari* Chronicon; *Ortliebi Zwifaltensis* Chronicon // MPH. – T. 2. – 1872. – P. 2–5; Annales Magdeburgenses, ed. G.H. Pertz. // MGH SS. – T. 16. – 1859. – P. 105–196; *Herbordi* Vita Ottonis babenbergensis // MPH. – T. 2. – 1872. – P. 71– 127; *Albrici monachi* Trium fontium chronicon // MGH SS. – T. 23. – 1874. – P. 631–950; *Dusburg P.* Chronicon terrae Prussiae. Hrsg. M. Toppen // Scriptores rerum Prussicarum. – Bd. 1. – Leipzig, 1861; *Петр из Дусбурга.* Хроника земли Прусской / Издание подгот. В.И. Матузова. – М., 1997; *Рыдзевская Е.А.* Древняя Русь и Скандинавия. – М., 1978; *Джаксон Т.Н.* Исландские королевские саги о Восточной Европе (середина XI – середина XIII в.): Тексты, перевод, комментарий. – М., 2000; та ін.

[39] Documenta pontificum romanorum historiam Ucrainae illustrantia / Ed. F. Welikij. – V. 1. – Romae, 1953; Historica Russiae Monumenta / Ed. A. Turgenev. – V. 1. – Petropoli, 1841; *Большакова С.А.* Папские послания галицкому князю как исторический источник // ДГ СССР. 1975 г. – 1976. – С. 122–129; *Матузова В.И., Назарова Е.А.* Крестоносцы и Русь: Конец XII в. – 1270: Тексты, перевод, комментарии. – М., 2002; та ін.

[40] *Греков И.Б.* Восточная Европа и упадок Золотой Орды. – М., 1975; пор.: *Пашуто В.Т., Флоря Б.Н., Хорошкевич А.Л.* Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства. – М., 1982. – С. 18.

[41] *Карамзин Н.М.* История Государства Российского. – Т. 2–3. – М., 1991.

[42] *Соловьев С.М.* Сочинения. – Кн. I: История России с древнейших времен. – Т. 1–2. – М., 1988; *Соловьев С.М.* Сочинения. – Кн. II: История России с древнейших времен. – Т. 3–4. – М., 1988.

[43] *Костомаров Н.И.* Собрание сочинений: Исторические монографии и исследования. – Т. 1. – СПб., 1903; *Костомаров Н.И.* Русская история в жизнеописаниях ее новейших деятелей. – СПб., 1880.

[44] *Ключевский В.О.* Курс русской истории // Сочинения. – Т. 1. – М., 1987.

[45] *Пресняков А.Е.* Княжое право в Древней Руси. – СПб., 1909. – С. 63–68, 154.

[46] *Сергеевич В.П.* Русские юридические древности. – Т. 1. – СПб., 1990. – С. 1.

[47] *Платонов С.Ф.* Полный курс лекций по русской истории. – Ростов-на-Дону, 1997. – С. 50.

[48] *Фроянов И.Я.* Киевская Русь: Очерки социально-политической истории. – Л., 1980; *Фроянов И.Я., Дворниченко А.Ю.* Города-государства древней Руси. – Л., 1988.

[49] *Мавродин В.В.* Образование Древнерусского государства. – Л., 1945; *Мавродин В.В.* Очерки истории Левобережной Украины: С древнейших времен до второй половины XIV века. – Л., 1940; *Греков Б.Д.* Киевская Русь. – Изд. 5-е. – М., 1953; *Юшков С.В.* Общественно-политический строй и право Киевского государства. – М., 1949; та ін.

[50] *Мавродин В.В.* Образование Древнерусского государства. – С. 221.

[51] *Струве П.Б.* Социальная и экономическая история России с древнейших времен до нашего времени, в связи с развитием русской культуры и ростом российской государственности. – Париж, 1952. – С. 33.

[52] *Насонов А.Н.* «Русская земля» и образование Древнерусского государства. – М., 1951. – С. 46.

[53] *Рыбаков Б.А.* Первые века русской истории. – М., 1964. – С. 8–11.

[54] *Королюк В.Д.* Основные проблемы формирования раннефеодальной государственности и народностей славян Восточной и Центральной Европы // Исследования по истории славянских и балканских народов: Киевская Русь и ее славянские соседи. – М., 1972. – С. 7–28.

[55] *Рапов О.М.* Княжеские владения на Руси в X – первой половине XIII вв. – М., 1977. – С. 24.

[56] *Мишко С.* Нарис ранньої історії Руси-України. – Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1981. – С. 106–173, 185.

[57] *Кирпичников А.Н.* Ладога и Ладожская земля VIII–XIII вв. // Историко-археологическое изучение Древней Руси. – Л., 1999. – С. 38–79.

[58] *Шинаков Е.А.* Генезис древнерусской государственности: (опыт сравнительно-исторического анализа): Автореф. дис. ... д. и. н. – Брянск, 2000. – С. 21–30.

[59] *Кучкин В.А.* Формирование и развитие государственной территории восточных славян в IX–XIII веках // Отечественная история. – М., 2003. – № 3. – С. 71–72.

[60] *Ляпушкин И.И.* Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства. – Л., 1968. – С. 174–175; *Котляр М.Ф.* Утворення Давньоруської держави. – К., 1993.

[61] *Тимощук Б.О.* Східні слов'яни VII–X ст.: Полюддя, язичництво, початки держави. – Чернівці, 1999. – С. 149.

[62] *Юшков С.В.* Общественно-политический строй и право Киевского государства. – С. 43–44; *Греков Б.Д.* Киевская Русь. – С. 443; *Софроненко К.А.* Общественно-политический строй Галицко-Волынской Руси XII–XIII вв. – М., 1955. – С. 15; *Рапов О.М.* Русская церковь в IX – пе́рвой трети XII вв. – М., 1988. – С. 353; *Овчинников О.* Ранньосередньовічна держава у Прикарпатті // Галицько-Волинська держава: виникнення, історія, культура, традиції. – Львів, 1993. – С. 19–21; *Ісаєвич Я.Д.* Галицько-Волинська держава. – Львів, 1999. – С. 7.

[63] *Marx K.* Secret diplomatic history of the eighteenth century. – London, 1899. – P. 75.

[64] *Насонов А.Н.* «Русская земля» и образование Древнерусского государства. – С. 46.

[65] *Рыбаков Б.А.* Первые века русской истории. – М., 1964. – С. 8–11.

[66] *Ісаєвич Я.* Галицько-Волинська держава. – С. 8.

[67] Історія української культури. – Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII століть. – К., 2001. – С. 39 (автор розділу – *Я.Д. Ісаєвич*).

[68] *Войтович Л.В.* Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. – С. 397.

[69] *Войтович Л.В.* Середні віки: хронологія, проблеми періодизації // УІЖ. – 2003. – № 4. – С. 136–137; *Войтович Л.В.* Феодалізм в українських землях: проблеми існування і періодизації // «Істину встановлює суд історії»: Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. – Т. 2: Наукові студії. – К., 2004. – С. 385–394.

[70] *Брайчевський М.* Походження Русі. – К., 1968.

[71] *Горский А.А.* Русь в конце X – начале XII века: территориально-политическая структура («земли» и «волости») // ОИ. – 1992. – № 4. – С. 154–161; *Горский А.А.* Русские земли в XIII–XIV веках: Пути политического развития. – М., 1996. – С. 6; *Горский А.А.* О древнерусских «землях» // ОИ. – 2002. – № 5. – С. 144–150.

[72] *Дашкевич Я.* Українські землі в часах галицько-волинської державності // Пам'ять століть. – 2002. – № 5. – С. 3–21.

[73] *Кизилов Ю.А.* Земли и народы России в XIII–XV вв. – М., 1984. – С. 88; *Кизилов Ю.А.* Начало образования многонациональной структуры Русского государства XIII–XV вв. – Ульяновск, 1986. – С. 5.

[74] *Кирпичников А.Н.* Ладога и Ладожская земля VIII–XIII вв. // Историко-археологическое изучение Древней Руси. – Л., 1999. – С. 38–79.

[75] *Коваленко В.* Київська Русь доби політичної роздрібленості: пошук нової концепції // Четвертий Міжнародний конгрес україністів. – Одеса; К.; Львів, 1999. – С. 60–67; *Коваленко В.* Чернігів і Галич // Галичина та Волинь у добу середньовіччя. – Львів, 2001. – С. 154–164; *Коваленко В.* Політичне становище південноруських земель в XII–XIII ст. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – Вип. 2. – К., 2002. – С. 77–101.

[76] *Кучкин В.А.* Формирование и развитие государственной территории восточных славян в IX–XIII веках. – С. 75.

[77] *Рапов О.М.* Княжеские владения на Руси X – первой половины XIII вв. – М., 1977. – С. 237–238.

[78] *Александров Д.Н.* Феодальная раздробленность Руси. – М., 2001; *Федака С.Д.* Політична історія України-Русі доби трансформації імперії Рюриковичів: (XII століття). – Ужгород, 2000; *Бодрухин В.М.* Українська державність удільної доби (XII–XIV ст.). – Луганськ, 2002.

[79] *Черепнин Л.В.* Общественно-политические отношения в Древней Руси и Русская правда // Древнерусское государство и его международное значение. – М., 1965. – С. 169–170; *Черепнин Л.В.* К вопросу о характере и форме Древнерусского государства X – начала XIII вв. // Исторические записки. – Т. 89. – М., 1972. – С. 378–389; *Пашуто В.Т.* Черты политического строя Древней Руси // *Новосельцев А.П., Пашуто В.Т. Черепнин Л.В., Шушарин В.П., Щапов Я.Н.* Древнерусское государство и его международное значение. – М., 1965. – С. 75–76; *Пашуто В.Т.* Историческое значение периода феодальной раздробленности // Польша и Русь. – М., 1974. – С. 9–17.

[80] *Черепнин Л.В.* Пути и формы политического развития русских земель // Польша и Русь – М., 1974. – С. 29–30.

[81] *Назаренко А.В.* Родовой сюзеренитет Рюриковичей над Русью: (X–XI вв.) // ДГ СССР. 1985 г. – М., 1986. – С. 149–156.

[82] *Толочко П.П.* Киев и Киевская земля в период феодальной раздробленности XII–XIII вв. – К., 1970; *Толочко П.П.* Древняя Русь: Очерки социально-политической истории. – К., 1987; *Толочко П.П.* Киев и Южная Русь в период феодальной раздробленности // Польша и Русь. – М., 1972. – С. 233.

[83] *Толочко А.П.* Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. – К., 1992.

[84] *Котляр М.Ф.* Історія давньоруської державності. – К., 2002. Див. також: *Котляр М.Ф.* Утворення Давньоруської держави. – К., 1993; *Котляр М.Ф.* Від Києва до Галича: (Осередки державності у Південній Русі XII–XIII ст.) // Роль столиці у процесах державотворення: Історичний та сучасний аспект. – К., 1996. – С. 31–38; *Котляр М.Ф.* Як і чому настала удільна роздробленість на Русі: (XII–XIII ст.) – К., 1988.

[85] *Струве П.Б.* Социальная и экономическая история России с древнейших времен до нашего времени. – С. 81.

[86] Handbuch der Geschichte Russlands. Yrsg. von M. Hellmann. – Bd. 1. – Stuttgart, 1976–1989. – С. 339 (автор розділу – Х. Рюс).

[87] *Вернадский Г.* Киевская Русь. – Тверь; М., 1996. – С. 235–236.

[88] *Толочко О.П.* Русь: держава і образ держави. – К., 1994. – С. 38.

[89] *Engel J.* Geschichte von Halitsch und des Vlodimir. – Wien, 1792; та ін.

[90] *Зубрицкий Д.* История древнего Галичско-Русского княжества. – Т. 1. – Львов, 1852; Т. 2. – Львов, 1852; Т. 3. – Львов, 1855; пор.: *Дорошенко Д.І.* Огляд української історіографії: Державна школа. Історія. Політологія. Право. – К., 1996. – С. 180.

[91] *Шараневич И.* История Галицко-Володимирской Руси: От найдавнейших времен до року 1453. – Львов, 1863. – 416 с.

[92] *Дашкевич Н.П.* Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным известиям. – К., 1873. – С. 22, 56; див. також: *Дашкевич Н.П.* Болоховская земля и ее значение в русской истории // Труды III Археологического Съезда в Киеве. 1874 г. – Т. 2. – К., 1876. – С. 69–139; *Дашкевич Н.П.* Переговоры пап с Даниилом Галицким об унии юго-западной Руси с католичеством // Киевские университетские известия. – 1884. – № 8. – С. 136–181.

[93] Я.Р. Дашкевич заперечує проти використання словосполучення «Данило Галицький», бо воно, на його думку, є науково некоректним і фактично принижує важливий період розвитку України часів діяльності князя, а згодом короля Данила Романовича (*Дашкевич Я.* Українські землі в часах галицько-волинської державності. – С. 20).

[94] *Смирнов С.* Судьбы Червоной или Галицкой Руси до воссоединения ее с Польшей 1387 г. – М., 1860; *Лонгинов А.В.* Червенские городы, исторический очерк, в связи с этнографией и топографией Червоной Руси. – Варшава, 1885; *Иванов П.А.* Исторические судьбы Волынской земли с древнейших времен до конца XIV в. – Одесса, 1895.

[95] *Андрияшев А.* Очерк истории Волынской земли до XIV столетия. – К., 1887.

[96] *Шахматов А.А.* Разыскания о древнейших летописных сводах. – СПб., 1908; *Шахматов А.А.* Обозрение русских летописных сводов XIV–XVI вв. – М.; Л., 1938.

[97] *Приселков М.Д.* История русского летописания XI–XV вв. – Л., 1940; *Лихачев Д.С.* Русские летописи и их культурно-историческое наследие. – М.; Л., 1947; *Черепнин Л.В.* Летописец Даниила Галицкого // Исторические записки. – Т. 12. – М., 1941. – № 2. – С. 228–253; *Насонов А.Н.* История русского летописания XI – нача-

ла XVIII вв.: Очерки и исследования. – М., 1969; *Кузьмин А.Г.* Начало новгородского летописания // ВИ. – 1977. – № 1. – С. 59–77; *Кузьмин А.Г.* Начальные этапы древнерусского летописания. – М., 1977; *Толочко П.П.* Давньоруські літописи і літописці X–XIII ст. – К., 2005; та ін.

[98] *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Т. 2. – Львів, 1903; Т. 3. – Львів, 1903.

[99] *Грушевський М.С.* Хронольогія подій Галицько-Волинської літописи // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Вип. 3. – 1901. – С. 1–72.

[100] *Томашівський С.* Українська історія: Старинні часи і середні віки. – Львів, 1919. – С. 89.

[101] *Кордуба М.* Історія Холмщини і Підляшшя. – Краків, 1941. – С. 51; пор.: *Федорів І.* Мирон Кордуба в історії України: (кінець XIX – перша половина XX ст.). – Тернопіль, 2001.

[102] *Пашуто В.Т.* Очерки по истории Галицко-Волынской Руси; див. також: *Пашуто В.Т.* Героическая борьба русского народа за независимость: (XIII в.). – М., 1956.

[103] *Пашуто В.Т.* Внешняя политика Древней Руси. – М., 1968.

[104] *Софроненко К.А.* Общественно-политический строй Галицко-Волынской Руси XII–XIII вв. – М., 1955.

[105] *Крип'якевич І.П.* Галицько-Волинське князівство. – Вид. 2-е, змін. і доповн. – Львів, 1999. – С. 109–111 (Перше видання: К., 1984).

[106] *Брайчевський М.* Походження Русі. – К., 1968. – С. 192.

[107] *Брайчевський М.* Галицько-Волинське королівство // Хроніка–2000. – Вип. 31–32. – К., 1999. – С. 84–101.

[108] *Коваленко В.П.* Чернігівсько-Сіверська і Галицько-Волинська землі у XII–XIII ст.: (До питання про перші осередки української державності) // Другий Міжнародний конгрес україністів. – Ч. 1: Історія. – Львів, 1994. – С. 20–23; *Коваленко В.П.* Чернігів і Галич. – С. 154–164; *Коваленко В.П.* Політичне становище південноруських земель в XII–XIII ст. – С. 77–101; *Бодрухин В.М.* Чернігівська земля-князівство. – Луганськ, 2002. – С. 79.

[109] *Исаевич Я.Д.* «Грады Червенские» и Перемышльская земля в политических взаимоотношениях между восточными и западными славянами // Исследования по истории славянских и балканских народов. – М., 1972. – С. 107–124; *Исаевич Я.Д.* О древнейшей топонимике Прикарпатья и Верхнего Побужья // Славянские древности: Этногенез: Материальная культура древней Руси. – К., 1980. – С. 72–81; *Ісаєвич Я.Д.* До питання про західний кордон Київської

Русі // Україна давня і нова: Народ, релігія, культура. – Львів, 1996. – С. 81–104; *Ісаєвич Я.Д.* Територія і населення «Червенських градів» // Український історико-географічний збірник. – Вип. 1. – К., 1971. – С. 71–83; *Ісаєвич Я.Д.* До історії взаємин Київської та Гненської держав: Червенські гради // Україна – Польща: Історія і сучасність: Зб. наук. праць і спогадів пам'яті П.М. Калениченка. – Ч. 1. – Львів, 2003. – С. 76–90; *Ісаєвич Я.Д.* Червенські гради і Червона Русь: чи пов'язані ці топоніми? // До джерел: Зб. наук. праць на пошану Олега Купчинського. – Т. 1. – К.; Львів, 2004. – С. 721– 726; та ін.

[110] *Ісаєвич Я.* Галицько-Волинська держава. – Львів, 1999; *Ісаєвич Я.* Галицько-Волинське князівство доби Данила Галицького та його нащадків // Галичина і Волинь у добу середньовіччя. – Львів, 2001. – С. 3–12; *Исаевич Я.* Культура Галицко-Волынской Руси // ВИ. – 1973. – № 1. – С. 92–107; *Исаевич Я.* Из истории культурных связей Галицко-Волынской Руси с западными славянами в XII–XIV вв. // Польша и Русь. – М., 1974. – С. 261–275.

[111] *Котляр М.Ф.* Волинська земля: З історії складання державної території Київської Русі // Історія та історіографія. – К., 1985. – С. 19–32; *Котляр М.Ф.* Загадковий Ізяслав з Галицько-Волинського літопису // УІЖ. – 1991. – № 10. – С. 95–102; *Котляр М.Ф.* Русь на Дунаї // УІЖ. – 1966. – № 9. – С. 19–22; *Котляр М.Ф.* Чи міг Роман Мстиславич ходити на половців раніше 1187 р.? // УІЖ. – 1965. – № 1. – С. 117–120; *Котляр М.Ф.* Роман і Романовичі в історії та поезії // УІЖ. – 2001 – № 4. – С. 57–67; *Котляр Н.Ф.* Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв. – К., 1985; *Котляр М.Ф.* Галицько-Волинська Русь. – К., 1998; та ін.

[112] *Котляр М.* Дипломатія Південно-Західної Русі. – К., 2001; *Котляр М.* Данило Галицький: Біографічний нарис. – К., 2002.

[113] Галицько-Волинський літопис / За ред. М.Ф. Котляра. – К., 2002.

[114] *Котляр М.Ф.* Галицько-Волинська Русь 2-ї половини XII–XIII ст. // Галицько-Волинський літопис. – К., 2002. – С. 15.

[115] *Котляр М.Ф.* Коментар до літопису // Галицько-Волинський літопис / Під ред. М.Ф. Котляра. – К., 2002. – С. 157–369.

[116] *Войтович Л.В.* Генеалогія династії Рюриковичів. – Львів, 1990; *Войтович Л.В.* Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст.: Історико-генеалогічне дослідження. – Львів, 1996; *Войтович Л.В.* Князівська верства в Галицькій землі // Четвертий Міжнародний конгрес україністів. – Одеса; К.; Львів, 1999; *Войто-*

вич Л.В. Князівські династії Східної Європи: (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль; *Войтович Л.В.* Роман Мстиславич і утворення Галицько-Волинського князівства // Галичина та Волинь у добу середньовіччя. – Львів, 2001; та ін.

[117] *Дашкевич Я.* Українські землі в часах галицько-волинської державності. – С. 3–21.

[118] *Плахонін А.Г.* Князь Ростислав Володимирович і Волинь // Київська старовина. – 2000. – № 5. – С. 14–21; *Плахонін А.Г.* Перша волинська криза (1084–1087 рр.) // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – Вип. 3. – К., 2003. – С. 49–68; та ін.

[119] *Фроянов И.Я., Дворниченко А.Ю.* Города-государства древней Руси. – Л., 1988.

[120] *Майоров А.В.* Галицко-Волынская Русь: Очерки социально-политических отношений в домонгольский период: Князь, бояре и городская община. – СПб., 2002; *Майоров А.В.* Проблема основания Галича в современной историографии // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип. 3. – К., 2003. – С. 253–262.

[121] *Кривошеев Ю.В.* Русь и монголы: Исследование по истории Северо-Восточной Руси XII–XIV в. – СПб., 1999.

[122] *Ждан М.* Романовичі і німецький хрестоносний Орден // Український історик. – 1973. – № 34 (39–40). – С. 54–68; *Ждан М.* До питання про залежність Галицько-Волинської Русі від Золотої Орди. – Мюнхен; Нью-Йорк, 1968; *Полонська-Василенко Н.* Княгиня Романовая Анна // Визвольний шлях. – Кн. 3. – 1954.– С. 57–64; *Полонська-Василенко Н.* Король Данило на тлі історичної доби // Визвольний шлях. – Кн. 9. – 1954.– С. 77–82; *Грицак П.* Галицько-Волинська держава. – Нью-Йорк, 1958; *Magocsi P.* Galicia-Volhynia // *Magocsi P.* A history of Ukraine. – Toronto, 1996. – P. 114–124; та ін.

[123] *Gorski K.* Stosunki Kazimierza Sprawiedliwego z Rusią. – Lwów, 1875; *Droba L.* Stosunki Leszka Białego z Rusią i Węgrami // Sprawozdania Akademii Umiejętnosci. – Kraków, 1881. – S. 361–429; *Wilkiewicz-Wawrzyńczykowa A.* Ze studiów nad polityką polską na Rusi na przełomie XII–XIII w. // Atenium Wileńskie. – 1937. – R. XII. – № 3. – S. 3–33; *Krakowski S.* Polska w walce z najazdami tatarskimi w XIII wieku. – Warszawa, 1956; *Poppe A.* Państwo i kościoł na Rusi w XI wieku. – Warszawa, 1968; *Cabań W.* Polityka pólnoczno-wschodnia Kazimierza Sprawiedliwego // Rocznik Białostocki. – T. 12. – Warszawa, 1974.– S. 199–210; *Grala H.* Drugie małżeństwo Romana Mścisławowicza // Slavia Orientalis. – Rocz. XXXI. – Warszawa, 1982. –

№ 3–4. – S. 115– 127; *Grala H.* Rurikowicze na Bałkanach w XII i XIII wieku // Balcanica Posnaniensia. – T. 4. – Poznań, 1989. – S. 131–140; *Dąbrowski D.* Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich. – Poznań, Wrocław, 2002; *Dąbrowski D.* Polityka koligacyjna Daniela i Wasylka Romanowiczów. Prolegimona // А се его сребро: Збірник праць на пошану М.Ф. Котляра з нагоди його 70-річчя. – К., 2002. – S. 139–156; *Bartnicki M.* Polityka zagraniczna księcia Daniela Halickiego. – Lublin, 2005; *Бертеньи Й.* Международное положение Венгрии после татарского нашествия // Восточная Европа в древности и средневековье. – М.,1978. – С.313–317; *Ледерер Э.* Венгеро-русские отношения и татаро-монгольское нашествие // Международные отношения России до XVII в. – М., 1961. – С. 181–202; *Фонт М.* Политические отношения венгерского короля Гезы II с Русью // Hungaro-Slavica. – 1983. – С. 33–40; *Roepell G.* Geschichte Polens. – Bd. 1. – Hamburg, 1840; *Rhode G.* Die Ostgrenze Polens. – Bd. 1. – Köln; Graz, 1954; та ін.

[124] *Włodarski B.* Polityka ruska Leszka Białego. – Lwów, 1925; *Włodarski B.* Wołyń pod rządami Rurikowiczów i Bolesława Jerzego Trojdenowicza // Rocznik Wołyński. – T. 3. – Równe, 1934. – S. 3, 106–146; *Włodarski B.* Rola Konrada Mazowickiego w stosunkach polsko-ruskich. – Lwów, 1936; *Włodarski B.* Rywalizacja o ziemie Pruskie w połowie XIII wieku. – Toruń, 1958; *Włodarski B.* Ruś w planach politycznych Bolesława Krzywoustego // Zeszyty naukowe Uniwersitetu M. Kopernika w Toruniu. Nauki humanistyczno-społeczne. – Zeszyt 20. Historia 2. – Toruń, 1966. – S. 37–57; *Włodarski B.* Sąsiedstwo polsko-ruskie w czasach Kazimierza Sprawiedliwego // КН. – 1969. – № 1. – S. 5–18; *Włodarski B.* Sojusz dwoch seniorów: Ze studiów polsko-ruskich w XII w. // Europa – Słowiańszczyzna – Polska. Studia ku uszczeniu profesora Kazimierza Tymienieckiego. – Poznań, 1970. – S. 345–363; *Włodarski B.* Polska i Ruś: 1194–1340. – Warszawa, 1966; *Włodarski B.B.* Polityczne plany Konrada I księcia Mazowickiego. – Toruń, 1971; та ін.

[125] *Ісаєвич Я.Д.* Проблема походження українського народу: історіографічний і політичний аспект // *Ісаєвич Я.Д.* Україна давня і нова: Народ, релігія, культура. – Львів, 1996. – С. 22–42; *Горский А.* О древнерусских «землях» // Отечественная история. – 2001. – № 1. – С. 144–150; *Толочко О.П.* Польща і Русь: спроба створення моделі еволюції потестарних структур // Україна і Польща в період феодалізму. – К., 1991. – С. 10–23; *Войтович Л.* Князівська верства

в Галицькій землі // Четвертий Міжнародний конгрес україністів. – Одеса; К.; Львів, 1999. – С. 80–86; та ін.

[126] *Федака С.Д.* Політична історія України-Русі доби трансформації імперії Рюриковичів: (XII століття). – Ужгород, 2000; *Федака С.Д.* Політична історія України-Русі доби трансформації імперії Рюриковичів: (XII століття): Автореф. дис. ... д. і. н. – Харків, 2003.

[127] *Бодрухин В.М.* Українська державність удільної доби (XII–XIV ст.). – Луганськ, 2002.

[128] Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первісно-общинного ладу та в давньоруський час / За ред. О.П. Черниша (та ін.). – К., 1976; Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья. – К., 1990; *Аулих В.В.* Историческая топография древнего Галича // Славянские древности: Этногенез: Материальная культура Древней Руси. – К., 1980. – С. 133–151; *Баран В.Д.* Княжий Галич в історії України // УІЖ. – 2001. – № 4. – С. 67–75; *Баран В.Д.* Проблеми етнокультурного розвитку на території України в I тис. н. е.// Давня і середньовічна Україна (історико-археологічний збірник). – Кам'янець-Подільський, 2000. – С.127–136; *Винокур І.С.* Історія лісостепового Подністров'я та Південного Побужжя. – К.; Одеса, 1985; *Джеджора О.* Проблеми історичної топографії давнього Галича // Записки наукового товариства ім. Шевченка: Праці історико-філософської секції. – Т. CCXXII. – Львів, 1993. – С. 292–303; *Кучінко М.М.* Археологічні пам'ятки IX–XIII ст. в верхів'ях р. Сан // Середні віки на Україні. – Вип. 2. – К., 1981. – С. 104–108; *Кучінко М.М.* Етноплемінна ситуація на північноволинських землях в період раннього середньовіччя // Давня і середньовічна Україна (історико-археологічний збірник). – Кам'янець-Подільський, 2000. – С. 252–259; *Кучінко М.М.* Нариси стародавньої і середньовічної історії Волині (від палеоліту до середини XIV ст.). – Луцьк, 1994; *Лукомський Ю.* Монументальна архітектура давнього Галича: нові відкриття // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. – Львів, 1993. – С. 64–66; *Моця А.П.* Население Среднего Поднепровья IX–XIII вв. – К., 1987; *Моця А.П.* Погребальные памятники южнорусских земель XII–XIII вв. – К., 1990; *Моця О.П.* Населення південноруських земель IX–XIII ст.: (За матеріалами некрополів). – К., 1993; *Parczewski M.* Początki kształtowania się polsko-ruskiej rubieży etnicznej w Karpatach. – Kraków, 1991; та ін.

[129] *Кордуба М.* Західне пограниччя Галицької держави // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Т. 138–140. – Львів, 1925. –

С. 159–245; *Rhode G.* Die Ostgrenze Polens. – Bd. 1; *Кучінко М.М.* Південно-західні межі розселення східних словян у IX–XIII ст. // УІЖ. – 1973. – №9. – С.93–105; *Кучінко М.М.* Археологічні пам'ятки IX–XIII ст. в верхів'ях р. Сян // Середні віки на Україні. – Вип. 2. – К., 1973. – С. 102–108; *Кучінко М.М.* Проблема етнополітичних і адміністративних меж Волинської землі кінця X – середини XIV ст. // Галичина і Волинь в добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. – Львів, 2001. – С. 191–198. Див. також посил. 107 і 109.

[130] *Дашкевич Я.* Нація і утворення Київської Русі // Матеріали до української етнології. – К., 1995. – Вип. 1 (4). – С. 97–102; *Дашкевич Я.* Перегук віків: три погляди на минуле та сучасне України: 1. Націогенез – національне відродження – національна свідомість українців на зламі XVI–XVII ст. // Україна: Наука і культура. – Вип. 26–27. – К., 1993. – С. 44–53; *Балушок В.Г.* Етногенез українців. – К., 2004; *Балушок В.Г.* Етногенез українців // Народна творчість та етнографія. – 2002. – № 1–2. – С. 26–34.

[131] *Грушевський М.С.* Хронольогія подій Галицько-Волинського літопису // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Вип. 3. – 1901. – С. 1–72; *Бережков Н.Г.* Хронология русского летописания. – М., 1963.

[132] *Baumgarten N.* Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X-e au XIII-e siecle. – Romae, 1927; *Рапов О.М.* Княжеские владения на Руси в X – первой половине XIII в. – М., 1977; *Войтович Л.В.* Генеалогія династії Рюриковичів. – Львів, 1990; *Войтович Л.В.* Князівські династії Східної Європи: (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль; *Dąbrowski D.* Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich. – Poznań; Wrocław, 2002.

[133] *Дашкевич Н.П.* Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным известиям; *Гуржій І.* Об'єднувач галицько-волинських земель // Україна в Центрально-Східній Європі: (з найдавніших часів до XVIII ст.). – Вип. 2. – К., 2002. – С. 392–416 (праця написана наприкінці 40-х рр. XX ст.); *Котляр М.Ф.* Данило Галицький: Біографічний нарис; *Толочко П.П.* Історичні портрети. – К., 1990; *Горбенко С.О.* Ярослав Осмомисл: Реконструкція антропологічна і історична. – Львів; Вінники, 1996; *Войтович Л.* Зоря князя Романа // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1991. – № 2. – С. 32–35; *Кралюк М.П.* Роман Мстиславович, князь волинський та галицький. – Луцьк, 1999; *Волощук М.* Роман Мстиславич –

видатна постать української історії // Історичний журнал. – 2005. – № 3. – С. 74–84; та ін.

[134] *Головко А.Б.* Объединительные процессы на Руси в первой половине XIII в.: (на примере Волыни и Галичины) // Вопросы истории СССР. – Вип. 28. – Харьков, 1983. – С. 111–116; *Головко А.Б.* Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв. – К.,1988; *Головко О.Б.* Балтійські племена в політичних взаємовідносинах Давньоруської і Польської держав (X – перша третина XIII ст.) // Україна і Польща в період феодалізму. – К., 1991. – С. 23–34; *Головко О.Б.* Слов'яни Північного Причорномор'я доби Київської Русі та проблеми витоків українського козацтва // УІЖ. – 1991. – № 11. – С. 24–35; *Головко О.Б.* Роман Мстиславич та його доба: Нариси з історії політичного життя Південної Русі XII – початку XIII століття. – К., 2001; *Головко О.Б.* Боярська «фронда» в Галичі // Пам'ять століть. – 2002. – № 5. – С. 49–60; *Головко О.Б.* Побужжя в контексті політичного розвитку Південно-Західної Русі (X – перша половина XIII ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип. 2. – К., 2002. – С. 59–76; *Головко О.Б.* Галицько-Волинська Русь: держава чи не держава? // Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації україністів. – Ч. 1: Історія. – Чернівці, 2003. – С. 115–119; *Головко О.Б.* Половецький фактор в політичному розвитку Південно-Західної Русі (остання третина XII – перша половина XIII ст.) // Східний світ. – 2004. – № 1. – С. 60–72; *Головко О.Б.* Держава Романовичів і Золота Орда // УІЖ. – 2004. – № 4. – С. 3–15; *Головко О.Б.* Галицька держава князів Ростиславичів в історії Центрально-Східної Європи (IX–XII століть) // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип. 5. – К., 2005. – С. 87–131; *Головко О.Б.* Зустріч цивілізацій в середині XIII ст.: держава Романовичів між католицьким Заходом і монгольським Сходом) // Східний світ. – 2006. – № 1. – С. 47–56; та ін.

Розділ 2
Населення Дніпровського Правобережжя, Прикарпаття й Волині в період виникнення та становлення держави Русь (IX – кінець X ст.)

[1] *Корсунский А.Р., Гюнтер Р.* Упадок и гибель Западной Римской империи и возникновение германских королевств. – М., 1984. – С. 105–116.

[2] *Прокопий из Кесарии.* Война с готами. – М., 1950. – С. 384.

[3] *Иордан.* О происходжении и деяниях гетов. – М., 1960. – С. 170.

[4] *Греков Б.Д.* Киевская Русь. – М., 1953. – С. 443; *Пьянков А.П.* Происхождение общественного и государственного строя Древней Руси.– Минск, 1980. – С. 149–155; *Мишко С.* Нарис ранньої історії Руси-України. – Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1981. – С. 79–101; пор.: *Рыбаков Б.А.* Новая концепция предыстории Руси (часть 1) // ИСССР. – 1981. – № 1. – С. 72.

[5] Див: *Котляр М.Ф.* Історія давньоруської державності. – К., 2002. – С. 22–24.

[6] *Вінокур І.С.* Історія лісостепового Подністров'я та Південного Побужжя. – К.; Одеса, 1985. – С. 77–79.

[7] *Приходнюк О.М.* Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н. е.). – К.; Чернівці, 2001. – С. 17–21, 72–79.

[8] *Приходнюк О.М.* Восточные славяне и степной мир в период становления Хазарского каганата // Хазарский альманах. – Т. 1. – Харьков, 2002. – С. 125–130.

[9] *Бахрушин С.В.* «Держава Рюриковичей» // Вестник древней истории. – 1938. – № 2. – С. 20; *Третьяков П.Н.* Восточнославянские племена. – М., 1953. – С. 229; *Королюк В.Д.* Основные проблемы формирования раннефеодальной государственности и народностей славян Восточной и Центральной Европы // Исследования по истории славянских и балканских народов. – М., 1972. – С. 17–18.

[10] *Котляр М.Ф.* Утворення Давньоруської держави. – К., 1993. – С. 18.

[11] *Королюк В.Д.* Основные проблемы формирования раннефеодальной государственности и народностей славян Восточной и Центральной Европы. – С. 17–18.

[12] *Malinowski A., Michejew W.* Suchogomolszański zespół osadniczy w świętle danych archeologii i antropologii // Źródła do badań biologii i historii populacji słowiańskich. – Poznań, 1981. – S.147–157.

[13] *Горский А.А.* Древнерусская дружина. – М., 1989. – С. 25–38.

[14] *Мавродин В.В.* Образование Древнерусского государства. – Л., 1945. – С. 197–199.

[15] Див.: *Дубов И.В.* Великий Волжский путь. – Л., 1989.

[16] *Рыбаков Б.А.* Новая концепция предыстории Руси. – С. 73.

[17] *Гуревич А.Я.* Категории средневековой культуры. – М., 1972. – С. 196–197.

[18] *Лебедев Г.С.* Эпоха викингов в Северной Европе. – Л., 1985. – С. 8.

[19] *Дашкевич Я.Р.* Нація і утворення Київської Русі // Формування української нації: історія та інтерпретації: Матеріали круглого столу істориків України. – Львів, 1995. – С. 14.

[20] *Новосельцев А.П., Пашуто В.Т.* Внешняя торговля Древней Руси (до середины XIII в.) // ИСССР. – 1967. – № 3. – С. 81–108; *Сидоренко О.Ф.* Українські землі у міжнародній торгівлі (IX – середина XVII ст.) – К., 1982. – С. 5–89; та ін.

[21] *Константин Багрянородный.* Об управлении империей / Перевод Г.Г. Литаврина. – М., 1989. – С. 45–51.

[22] Там же. – С. 51.

[23] *Новосельцев А.П.* Арабские источники об общинном строе славян IX–X в. // Социально-экономическое развитие России. – М., 1986. – С. 22–27; *Бейлис В.М.* Арабские авторы IX – первой половины X в. о государственном и племенном строе народов Европы // Древнейшие государства на территории СССР. 1985 г. – М., 1986. – С. 140–148.

[24] *Левченко М.В.* Очерки по истории русско-византийских отношений. – М., 1956. – С. 15–16.

[25] *Васильевский В.* Русско-византийские исследования // Летопись занятий археографической комиссии. – СПб., 1893. – С. 1–79.

[26] *Сахаров А.Н.* Дипломатия Древней Руси. – М., 1980. – С. 33–35.

[27] Annales Bertiniani // Monumenta Germaniae Historica, Scriptores / Ed. G.H. Pertz. – V. 1. – Hannoverae, 1829. – P. 434.

[28] *Насонов А.Н.* «Русская земля» и образование Древнерусского государства. – М., 1951. – С. 25–33; *Третьяков П.Н.* У истоков древнерусской народности. – Л., 1970. – С. 72–110.

[29] *Петрухин В.Я.* «Русский каганат», скандинавы и Южная Русь: средневековая традиция и стереотипы современной историографии // Древнейшие государства Восточной Европы. 1999 г. – М., 2001. – С. 127–142.

[30] *Гадло А.В.* Основные этапы и тенденции этносоциального развития этнических общностей Северного Кавказа в период раннего средневековья // Вестник ЛГУ. – Серия история. – Вып. 1. – 1986. – С. 19.

[31] *Артамонов М.И.* История хазар; *Плетнева С.А.* От кочевий к городам. – М., 1967; *Новосельцев А.П.* Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. – М., 1988; *Ludvig D.* Structur und Gesellschaft des Chazaren-Reiches im Licht der scriftlichen Quellen. – 1980; *Магомедов М.Г.* Образование Хазарского каганата. – М., 1983; *Кестлер А.* Тринадцатое колено: Крушение империи хазар и ее наследие. – СПб., 2001; *Бубенок О.Б.* Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI – начало XIII вв.). – К., 1997; та ін.

[32] *Котляр М.Ф.* Утворення Давньоруської держави. – С. 42–44.

[33] *Новосельцев А.П.* Восточные источники о восточных славянах и Руси VI–IX вв, // *Новосельцев А.П., Пашуто В.Т., Черепнин Л.В., Шушарин В.П., Щапов Я.Н.* Древнерусское государство и его международное значение. – М., 1965. – С. 355–418.

[34] *Рыбаков Б.А.* Киевская Русь и русские княжества в XII–XIII веках. – М., 1982. – С. 233.

[35] *Горюнов Е.А.* Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья. – Л., 1981. – С. 86–88.

[36] *Головко А.Б.* Социально-политические предпосылки христианизации Руси // Вопросы истории СССР. – Вып. 33. – Харьков, 1988. – С. 127.

[37] *Боровський Я.Є.* Куявія, Славія і Артанія за історичними та археологічними джерелами // Дослідження з слов'яно-руської археології. – К., 1976. – С. 141.

[38] *Ширинский С.С.* Объективные закономерности и субъективный фактор в становлении Древнерусского государства // Ленинские идеи в изучении первобытного общества, рабовладения и феодализма. – М., 1970. – С. 203–226.

[39] *Новосельцев А.П.* К вопросу о древнейшем титуле русского князя // ИСССР. – 1982. – № 4. – С. 150–159.

[40] *Новосельцев А.П.* Хазария в системе международных отношений VIII–IX веков // ВИ. – 1987. – № 2. – С. 32.

[41] История Венгрии. – Т. 1. – М., 1971. – С. 92 (автор розділу – *В.П. Шушарін*).

[42] *Гуревич А.Я.* Походы викингов. – М., 1965. – С. 89–90.

[43] *Фроянов И.Я.* Об историческом значении «крещения Руси» // Генезис и развитие феодализма в России. – Л., 1987. – С. 37–41; *Ра-*

пов О.М. Русская церковь в IX – первой трети XII вв. – М., 1988. – С. 73; *Петрухин В.Я.* Начало этнокультурной истории Руси IX–XI веков. – Смоленск; М., 1995. – С. 218–219.

[44] *Головко О.Б.* Русь у міжнародному житті Європи IX–X ст. – К., 1994. – С. 9.

[45] *Новосельцев А.П.* Хазария в системе международных отношений VIII–IX веков. – С. 32.

[46] *Рыбаков Б.А.* Киевская Русь и русские княжества в XII–XIII веках. – С. 258–284.

[47] ПВЛ. – Ч. 1. – С. 18–20.

[48] *Курбатов Г.Л.* Византия и Русь в IX–X вв. (некоторые аспекты социально-экономических отношений) // Историко-археологическое изучение Древней Руси: Итоги и основные проблемы: Славяно-русские древности. – Вып. 1. – Л., 1988. – С. 223–226.

[49] *Ловягин Е.* Две беседы святейшего патриарха константинопольского Фотия по случаю нашествия россов на Константинополь // Христианское чтение. – Ч. 2. – 1982. – С. 432.

[50] *Сахаров А.Н.* Дипломатия Древней Руси. – С. 67–69.

[51] *Ибн-Хордадбех.* Книга путей и стран. – Баку, 1987. – С. 124.

[52] ПВЛ. – Ч. 1. – С. 40–41; *Третьяков П.Н.* Древлянские «грады» // Академику Борису Дмитриевичу Грекову ко дню семидесятилетия. – М., 1952. – С. 64–68; *Головко О.Б.* Формування державної території Давньої Русі і древлянський союз племен // Друга республіканська конференція з історичного краєзнавства. – К., 1982. – С. 278–279.

[53] ПВЛ. – Ч. 1. – С. 14.

[54] Opis grodów i terytoryów z północnej strony Dunaju, czyli Geograf Bawarski. – Lwów, 1917. – S. 4.

[55] *Назаренко А.В.* Кирилло-мефодиевская миссия и Русь: Некоторые источниковедческие наблюдения над «Баварским географом» // Восточная Европа в древности и средневековье: Спорные проблемы истории. – М., 1993. – С. 57–59; *Назаренко А.В.* Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII вв. – М., 2001. – С. 69.

[56] *Любавский М.К.* Образование государственной территории великорусской народности. – М., 1929. – С. 11–13; *Ляпушкин И.И.* Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства. – Л., 1968; *Дубов И.В.* Спорные вопросы этнической

истории Северо-Восточной Руси IX–XIII веков // ВИ. – 1990. – № 5. – С. 15–27.

[57] *Пашуто В.Т.* Черты политического строя Древней Руси // *Новосельцев А.П., Пашуто В.Т., Черепнин Л.В., Шушарин В.П., Щапов Я.Н.* Древнерусское государство и его международное значение. – М.: Наука, 1965. – С. 11–76.

[58] Гісторыя Беларусі. – Том першы: Старажытная Беларусь. – Мінск, 2000. – С. 138 (автор розділу – *Г.В. Штихов*).

[59] *Седов В.В.* Восточные славяне в VI–XIII вв. – М., 1982. – С. 92; *Кобычев В.П.* В поисках прародины славян. – М., 1973. – С. 97.

[60] ПВЛ. – Ч. 1. – С. 14.

[61] *Avenarius A.* Die Konsolidierung des Awarenhaganates und Byzans im 7. Jahrhundert // ΔΩΡΗΜΑ. Byzantina. – Т. 13. – Θεζζαλονικη, 1985. – S. 1021–1032.

[62] *Мишулин А.В.* Древние славяне в отрывках греко-римских и византийских писателей до VII в. н. е. // Вестник древней истории. – 1941. – № 1. – С. 247–248.

[63] ПВЛ. – Ч. 1. – С. 14, 13.

[64] *Середонин С.М.* Историческая география. – Петроград, 1916. – С. 135; та ін.

[65] *Шахматов А.А.* Древнейшие судьбы российского племени. – Петроград, 1919. – С. 25.

[66] *Тимощук Б.О.* Східні слов'яни VII–X ст.: Полюддя, язичництво, початки держави. – Чернівці, 1999. – С. 19–20.

[67] *Барсов Н.П.* Очерки русской исторической географии. – Варшава, 1885. – С. 101–102; *Андриашев А.М.* Очерк истории Волынской земли до конца XIV столетия. – К., 1887. – С. 7; *Грушевський М.С.* Спірні питання староруської етнографії // Твори: У 50 томах. – Т. 1. – Львів, 2002. – С. 83–99; та ін.

[68] *Седов В.В.* Восточные славяне в VI–XIII вв. – С. 93; *Седов В.В.* Восточнославянская этноязыковая общность // *Седов В.В.* Славяне в раннее средневековье. – М., 1996. – С. 358–384.

[69] *Королюк В.Д.* Западные славяне и Киевская Русь в X–XI вв. – М., 1964. – С. 87–90.

[70] *Котляр М.Ф.* Галицько-Волинська Русь. – К., 1998. – С. 19–21.

[71] *Нерознак В.П.* Названия древнерусских городов. – М., 1983. – С. 139.

[72] ПВЛ. – Ч. 1. – С. 96; Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья. – К., 1990. – С. 133 (автор розділу – *В.М. Петегирич*).

[73] Opis grodów i terytoryów z północnej strony Dunaju, czyli Geograf Bawarski. – S. 4.

[74] *Dowiat J.* Polska – państwem średniowiecznej Europy. – Warszawa, 1968. – S. 46.

[75] *Łowmiański H.* Początki Polski. – T. 3. – Warszawa, 1967. – S. 129–130.

[76] *Labuda G.* Polska, Czechy i Ruś w kraju lędzian w drugiej połowie X wieku // Rocznik przemyśki. – T. 24/25. – 1988. – S. 274–294.

[77] *Исаевич Я.Д.* Древнепольская народность и ее этническое самосознание // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. – М., 1982. – С. 148.

[78] *Джаксон Т.Н.* Исландские королевские саги о Восточной Европе (середина XI – середина XIII в.): Тексты, перевод, комментарий. – М., 2000. – С. 133; *Джаксон Т.Н.* Творческая активность автора «Хеймскринглы»: Проблема авторского присутствия в повествовании // ДГСССР. 1981 г. – 1983. – С. 166–167.

[79] *Константин Багрянородный.* Об управлении империей. – С. 45.

[80] *Флоря Б.Н.* Комментарии // *Константин Багрянородный.* Об управлении империей. – С. 390.

[81] *Седов В.В.* Восточные славяне в VI–XIII вв. – С. 100.

[82] *Перхавко В.Б.* Западнославянские элементы в раннесредневековой культуре междуречья Днепра и Немана // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. – Вып. 187. – М., 1986. – С. 28–35.

[83] ПВЛ. – Ч. 1. – С. 14.

[84] *Paszkiewicz H.* Początki Rusi. – Kraków, 1996. – S. 400–416.

[85] *Седов В.В.* Восточные славяне в VI–XIII вв. – С. 148–157; *Ляпушкин И.И.* Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства. – Л., 1968. – С. 16.

[86] *Кучкин В.А.* Формирование и развитие государственной территории восточных славян в IX–XIII веках // ОИ. – 2003. – № 3. – С. 72.

[87] *Седов В.В.* Восточнославянская этноязыковая общность. – С. 360.

[88] *Шаскольский И.П.* Известия Бертинских анналов в свете данных современной науки // Летописи и хроники за 1980 г. – М., 1981. – С. 49; та ін.

[89] *Седов В.В.* Восточнославянская этноязыковая общность. – С. 358–359.

[90] *Михайлина Л.П.* Славянские древности Верхнего Попрутья VIII–X ст.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – К., 1994. – С. 18.

[91] *Иванов В.В., Топоров В.Н.* О древнейших славянских топонимах (Основные проблемы и перспективы) // Славянские древности: Этногенез: Материальная культура древней Руси. – К., 1980. – С. 33–34.

[92] *Седов В.В.* Восточные славяне в VI–XIII вв. – С. 125–126; *Войтович Л.* Карпатські хорвати в етнополітичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього середньовіччя // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип. 4. – К., 2004. – С. 105–132.

[93] *Козловський А.О.* Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX–XIV ст. – К., 1990. – С. 154–155.

[94] *Новосельцев А.П.* Образование Древнерусского государства и первый его правитель // ВИ. – 1991. – № 2–3. – С. 10; *Алешкевич Я.Л.* Контакти угорців з населенням Східної та Центральної Європи в добу раннього середньовіччя: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Ужгород, 2002. – С. 8.

[95] *Цукерман К.* Венгры в стране Леведии: новая держава на границе Византии и Хазарии около 836–889 гг. // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврики. – Вып. VI. – Симферополь, 1998. – С. 663–688; *Бубенок О.Б., Радивилов Д.А.* Народ ал-арсийа в Хазарии (из истории хазаро-хорезмских связей) // Хазарский альманах. – Т. 2. – К.; Харьков; М., 2003. – С. 11.

[96] *Ловмянский Х.* Русь и варяги. – М., 1985. – С. 142.

[97] Таку думку див.: *Новосельцев А.П.* Образование Древнерусского государства и первый его правитель. – С. 11.

[98] ПВЛ. – Ч. 1. – С. 20.

[99] *Pritzak O.* At the dawn of Christianity in Rus: East meet West // Proceeding of the International Congress Commemorating the Millenium of Christianity in Rus-Ukraine. – Harvard Ukranian Studies, 1988–1989. – Vol. XII–XIII. – P. 87–113.

[100] ПВЛ. – Ч. 1. – С. 20.

[101] Там же. – С. 21.

[102] Там же. – С. 23.

[103] *Свердлов М.Б.* Дополнения // Повесть временных лет. – Изд. 2-е, испр. и доп. – СПб., 1996. – С. 599.

[104] *Фроянов И.Я.* Киевская Русь: Очерки социально-политической истории. – Л., 1980. – С. 20–21.

[105] ПВЛ. – Ч. 1. – С. 20.

[106] *Фроянов И.Я.* Киевская Русь: Очерки социально-политической истории. – С. 23–24; *Сахаров А.Н.* Дипломатия Древней Руси. – М., 1980. – С. 99–100.

[107] *Ратич О.О., Нудьга Г.Л.* Західноукраїнські землі в епоху Київської Русі та в період феодальної роздробленості // Торжество історичної справедливості. – Львів, 1968. – С. 45; *Тимощук Б.О.* Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.) – К., 1982. – С. 67; *Тимощук Б.О.* Східні слов'яни VII–X ст.: Полюддя, язичництво, початки держави. – Чернівці, 1999. – С. 22–23.

[108] ПВЛ. – Ч. 1. – С. 21.

[109] *Ключевский В.О.* Курс русской истории // Сочинения. – Т. 1. – М., 1987. – С. 101; *Мавродин В.В.* Образование Древнерусского государства. – С. 176–177; *Юшков С.В.* Общественно-политический строй и право Киевского государства. – М., 1949. – С. 37–44; *Греков Б.Д.* Киевская Русь. – М., 1953. – С. 441–443; *Овчинников О.* Ранньосередньовічна держава у Прикарпатті // Галицько-Волинська держава: виникнення, історія, культура, традиції. – Львів, 1993. – С. 19–21; та ін.

[110] *Ковалевский А.П.* Славяне и их соседи в первой половине X в., по данным аль-Масуди // Вопросы историографии и источниковедения славяно-германских отношений. – М., 1973. – С. 62–79; *Королюк В.Д.* Авары (обры) и дулебы Русской летописи // Археографический ежегодник. 1962 г. – М, 1963. – С. 24–31; *Королюк В.Д.* Волыняне Абу-л-Хасана Ам-ал-Масуди и «Повести временных лет» // Античная древность и средние века. – Сб. 10. – Свердловск, 1973. – С. 139–141.

[111] ПВЛ. – Ч. 1. – 16.

[112] ПВЛ. – Ч. 1. – С. 25; *Свердлов М.Б.* От Закона Русского к Русской Правде. – М., 1988. – С. 72.

[113] *Литаврин Г.Г.* Византия и Древняя Русь в период между договорами 911 и 944 гг. // Внешняя политика Древней Руси: Юбилейные чтения, посвященные 70-летию со дня рождения члена-корреспондента АН СССР Владимира Терентьевича Пашуто. – М., 1988. – С. 38–42.

[114] ПВЛ. – Ч. 1. – С. 26, 31.

[115] *Бибиков М.В.* Комментарий // *Константин Багрянородный.* Об управлении империей. – С. 278–280.

[116] *Седов В.В.* Восточные славяне в VI–XIII вв. – С. 130.

[117] ПВЛ. – Ч. 1. – С. 21.

[118] *Шушарин В.П.* Русско-венгерские отношения в IX в. // Международные связи России до XVII в. – М., 1961. – С. 132–149.

[119] *Parczewski M.* Początki kształtowania się polsko-ruskiej rubieży etnicznej w Karpatach. – Kraków, 1991. – S. 140–141.

[120] История Венгрии. – Т. 1. – М., 1970. – С. 107–110 (автор розділу – *В.П. Шушарін*).

[121] НПЛ. – С. 109.

[122] *Головко О.Б.* Слов'яни Північного Причорномор'я доби Київської Русі та проблеми витоків українського козацтва // УІЖ. – 1991. – № 11. – С. 24–35.

[123] ПВЛ. – Ч. 1. – С. 31.

[124] Там же. – С. 38.

[125] Там же. – С. 32.

[126] *Константин Багрянородный.* Об управлении империей. – М., 1989. – С. 156–157.

[127] *Князький И.О.* Славяне, волохи и кочевники Днестровско-Карпатских земель (конец IX – середина XIII вв.). – Коломна, 1997. – С. 89.

[128] *Константин Багрянородный.* Об управлении империей. – С. 157.

[129] *Іванов В.* Етнокультурна карта Євразійського степу за часів Ахмеда ібн-Фадлана // Східний світ: До сторіччя А.П. Ковалівського. – № 6–7. – 1997. – С. 86–97.

[130] *Бубенок О.Б.* До питання про кореляцію соціальних, етнічних та господарських факторів в кочових суспільствах Євразії та Північної Африки // Східний світ. – 2002. – № 2. – С.135.

[131] *Kucharski E., Lewicki M.* Rzesza pieczyńska a stosunki polsko-ruskie w X a XII wieku // Księga referatów II Międzynarodowego Zjazdu Sławistów. Sekcja III–IV. – Warszawa, 1934. – S. 44–48; *Kuczyński S.M.* Studia z dziejów Europy Wschodniej X–XVII w. – Warszawa, 1964. – S. 42–45; пор.: *Dąbrowski K., Nadgrodska-Majchrzyk T., Trzyjarski E.* Hunowie Europejscy, Protobułgarzy, Chazarowie, Pieczyngowie. – Warszawa, 1975. – S. 615–616; *Parczewski M.* Początki kształtowania się polsko-ruskiej rubieży etnicznej w Karpatach. – Kraków, 1991. – S. 42–43.

[132] *Федоров-Давыдов Г.А.* Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. – М., 1966. – С. 219.

[133] ПВЛ. – Ч. I. – С. 24.

[134] *Свердлов М.Б.* Генезис и структура феодального общества в древней Руси. – С. 33.

[135] ПВЛ. – Ч. I. – С. 49.

[136] *Исаевич Я.Д.* «Грады Червенские» и Перемышльская земля в политических взаимоотношениях между восточными и западными славянами // Исследования по истории славянских и балканских народов. – М., 1972. – С. 115–116; *Головко А.Б.* Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв. – М., 1988. – С. 8.

[137] Житие Мефодия // Сказания о начале славянской письменности. – М., 1981. – С. 99; ср.: *Hensel W.* U źródeł Polski średniowiecznej. – Wrocław; Warszawa; Gdańsk, 1971. – S. 294–296.

[138] *Króla Alfreda* opis Germanii // MPH. – T. 1. – 1868. – P. 13–14.

[139] *Исаевич Я.Д.* «Грады Червенские» и Перемышльская земля в политических взаимоотношениях между восточными и западными славянами. – С. 115–116; *Labuda G.* Kraków biskupi przed r. 1000 // Studia historyczne. – 1984. – N 3. – S. 410.

[140] *Королюк В.Д.* Грамота 1086 г. в хронике Козьмы Пражского // Краткие сообщения Института славяноведения. – М., 1960. – С. 3–23.

[141] *Исаевич Я.Д.* «Грады Червенские» и Перемышльская земля в политических взаимоотношениях между восточными и западными славянами. – С. 115–116; *Исаевич Я.Д.* Висляне и лендзяне в IX–X вв. // Формирование раннефеодальных славянских народностей. – М., 1981. – С. 156–170.

[142] Opis grodów i terytoryów z północnej strony Dunaju, czyli Geograf Bawarski. – S. 4–5.

[143] *Исаевич Я.Д.* Древнепольская народность и ее этническое самосознание // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. – М., 1982. – С. 143–150.

[144] *Galli* Chronicon. – L. I, 1.

[145] *Исаевич Я.Д.* Висляне и лендзяне в IX–X вв. – С. 156–170; *Łowmiański H.* Łędzianie // Slavia antiqua. – 1953. – N 1. – S. 112–113.

[146] *Кучінко М.М.* Археологічні пам'ятки IX–XIII ст. в верхів'ях р. Сан //Середні віки на Україні. – Вип. 2. – К., 1981. – С. 104–108; *Седов В.В.* Восточные славяне в VI–XIII вв. – С. 100; *Myśliński K.* Polityczna problematyka pogranicza polsko-ruskiego do końca X w. // Rocznik lubelski. – T. 15.– Lublin, 1972.– S. 143–144.

[147] *Насонов А.Н.* «Русская земля» и образование Древнерусского государства. – М., 1951. – С. 130.

[148] *Моця О.П.* Населення південно-руських земель IX–XIII ст. – К., 1993. – С. 88–92.

[149] *Cosmae* Chronicon. – L. 2, 37.

[150] *Исаевич Я.Д.* «Грады Червенские» и Перемышльская земля в политических взаимоотношениях между восточными и западными славянами. – С. 119.

[151] Relacja *Ibrahima ibn-Jakuba* z podróży do krajów słowiańskich w przekazie al-Bekriego // Materiały źródłowe do historii Polski / Wyd. G. Labuda. – T. 1. – Warszawa, 1954. – S. 183–185.

[152] *Королюк В.Д.* Западные славяне и Киевская Русь в X–XI вв. – С. 76; *Пашуто В.Т.* Внешняя политика Древней Руси. – М., 1968. – С. 31.

[153] *Лев Диакон.* История. – М., 1988. – С. 57 (Кн. 6).

[154] *Константин Багрянородный.* Об управлении империей. – С. 45, 47.

[155] *Петрухин В.Я., Пушкина Т.А.* Русское христианство до крещения Руси: археологические и письменные источники // Восточная Европа в древности и средневековье: Спорные проблемы. – М., 1993. – С. 62–64.

[156] *Рыбаков Б.А.* Язычество древней Руси. – М., 1987. – С. 452–454; *Łowmiański H.* Zagadnienie politeizmu słowiańskiego // Przegląd historyczny. – 1984. – № 1. – S. 656–691.

[157] *Прицак О.* Коли і де хрестилася Ольга? // Записки Наукового товариства імені Шевченка: Праці історико-філософської секції. – Т. CCXV. – Львів, 1993. – С. 144.

[158] *Головко А.Б.* «Ромейская империя» в представлениях древнерусских мыслителей // Славяне и их соседи: Этнопсихологические стереотипы в средние века. – М., 1990. – С. 91.

[159] ПВЛ. – Ч. 1. – С. 48.

[160] *Ричка В.М.* Церква Київської Русі. – К., 1997. – С. 21.

[161] *Моця А.П., Сыромятников А.К.* Княжеские тамги Святослава Игоревича как источник изучения истории древнерусских городов // Древнерусский город. – К., 1984. – С. 84–87; *Моця О.П.* Населення південноруських земель IX–XIII ст. – С. 67, 88.

[162] *Корчинский О.М.* Раннефеодальные центры летописных хорват IX–X вв. в Верхнем Поднестровье: (по данным археологических исследований) // Материалы школы молодых славистов и балканистов. – М., 1990. – С. 3–14.

[163] Див. також: *Войтович Л.В.* Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. – Львів, 2000. – С. 371.

[164] *Ариньон Ж.-П.* Международные отношения Киевской Руси в середине X в. и крещение киевской княгини Ольги // Византийский временник. – Т. 41. – М., 1980. – С. 113–124.

[165] *Назаренко А.В.* Русь и Германия в 70-е годы X века // Russia Medievalis. – Munchen, 1987. – Т. VI, 1. – С. 38–89; *Назаренко А.В.* Русь и Германия при Святославе Игоревиче (после 959–972 гг.) // ИСССР. – 1990. – № 2. – С. 60–74; *Назаренко А.В.* Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII вв. – М., 2001. – С. 311–390.

[166] *Łowtiański H.* Zagadnienie politeizmu słowiańskiego. – S. 676.

[167] ПВЛ. – Ч. 1. – С. 45.

[168] *Симоненко Р.Г.* Про геополітичний фактор в історії України // УІЖ. – 2001.– № 3. – С. 115.

[169] *Колесницкий Н.Ф.* «Священная Римская империя»: притязания и действительность. – М., 1977. – С. 48–50.

[170] ПВЛ. – Ч. 1. – С. 54.

[171] Там же. – С. 105.

[172] *Литаврин Г.Г.* Идея верховной государственной власти в Византии и Древней Руси домонгольского периода // Славянские культуры и Балканы. – София, 1978. – С. 55.

[173] *Войтович Л.В.* Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. – С. 375, 391; *Коваленко В.* Політичне становище південноруських земель в XII–XIII ст. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – Вип. 2. – К., 2002. – С. 77; *Робинсон А.Н.* «Русская земля» в «Слове о полку Игореве» // *Робинсон А.Н.* Литература Древней Руси в литературном процессе Средневековья (XI–XIII вв.). – М., 1980. – С. 222–226; *Ісаєвич Я.Д.* Місто, князівство, держава // Львівщина: Історико-культурні та краєзнавчі нариси. – Львів, 1998. – С. 29; *Федака С.Д.* Політична історія України-Русі доби трансформації імперії Рюриковичів (XII століття). – Ужгород, 2000.

[174] *Marx K.* Secret diplomatic history of the eighteenth century. – London, 1899. – P. 75.

[175] *Пашуто В.Т.* Особенности структуры Древнерусского государства // *Новосельцев А.П., Пашуто В.Т., Черепнин Л.В., Шушарин В.П., Щапов Я.Н.* Древнерусское государство и его международное значение. – М., 1965. – С. 124–127.

[176] *Мостяєв О.І.* Київська Русь і Франкська імперія: порівняння історії // Вісник Київського університету. – Вип. 2: Українознавство. – К., 1995. – С. 97–102.

[177] *Рыбаков Б.А.* Обзор общих явлений русской истории IX – середины XIII века // ВИ. – 1962. – № 4. – С. 42–51.

[178] *Рыбаков Б.А.* Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. – М., 1982. – С. 474.

[179] *Толочко П.П.* Древняя Русь: Очерки социально-политической истории. – К., 1987.

[180] *Вернадский Г.* Киевская Русь. – Тверь; М., 1996. – С.27–29.

[181] *Pelenski J.* The contest for the legacy of Kievan Rus. – Boulder, 1998. – P. 14.

[182] Єдиним винятком, як видається, є спеціальна стаття на цю тему А.А. Горського. Цей учений на підставі розгляду титулатури та інших факторів, що стосуються ідеологічної сфери життя суспільства, а не особливостей суспільно-політичного розвитку державності у слов'ян Східної Європи, робить висновок, що немає серйозних підстав вбачати в Русі «де́ржаву імперського типу» (*Горский А.А.* Русь: от славянского расселения до Московского царства. – М., 2004. – С. 113–120).

[183] *Беркович М.Е.* Из истории формулы средневековой Германской империи // Средние века. – Т. 30. – М., 1967. – С. 235.

[184] Epistola *Brunonis* Henricum regem // MPH. – T. 1.– 1864. – P. 224–225.

[185] *Thietmari* Chronicon. – L. VI, 91.

[186] *Карпини Джиованни дель Плано.* История монголов; *Рубрук Гульем де.* Путешествие в Восточные страны. – М., 1957. – С. 25.

[187] *Рябов С.Г.* Політологічна теорія держави. – К., 1996. – С. 146.

[188] *Головко А.Б.* Древняя Русь в историко-культурном развитии славянских народов // Культурные и общественные связи Украины со странами Европы. – К., 1990. – С. 22–24.

[189] *Королюк В.Д.* Славяне и восточные романцы в эпоху раннего средневековья. – М., 1985. – С. 37–38.

[190] *Пашуто В.Т.* Опыт периодизации истории русской дипломатии // Древнейшие государства на территории СССР. 1982 г. – М., 1984. – С. 9, 16–17.

[191] *Ісаєвич Я.* Галицько-Волинське князівство доби Данила Галицького та його нащадків // Галичина та Волинь у добу середньовіччя: До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. – Львів, 2001. – С. 3–4.

Розділ 3
Землі Волині і Прикарпаття у складі держави Русь (кінець X – 70-ті рр. XI ст.)

[1] Деякі дослідники вважають, що правління князя Володимира Святославича почалося на два роки раніше, а саме – у 978 р. Див.: *Шахматов А.А.* Разыскания о древнейших летописных сводах. – СПб., 1908. – С. 26–27; *Королюк В.Д.* Западные славяне и Киевская Русь в X–XI вв. – М., 1964. – С. 89; *Kuczyński S.M.* Studia z dziejów Europy Wschodniej X–XVII w. – Warszawa, 1964. – S. 52–53; *Wasilewski T.* Przemysł w X–XI wieku w świetle latopisów ruskich // Rocznik przemyski. – T. 24/25. – 1988. – S. 307–309; *Назаренко А.В.* Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII вв. – М., 2001. – С. 406; та ін.

[2] *Щапов Я.Н.* Церковь и становление древнерусской государственности // Вопросы истории. – 1969. – № 11. – С. 57–58; *Черепнин Л.В.* К вопросу о характере и форме Древнерусского государства IX – начала XIII вв. // Исторические записки. – Т. 89. – М., 1972. – С. 358–361; *Котляр М.Ф.* Давньоруська держава доби Володимира Святославича // Середньовічна Україна. – Вип. 2. – К., 1997. – С. 18–32.

[3] *Брайчевський М.* Адміністративна реформа Володимира Святого: Оцінка проблеми за літописною статтею 988 року // Записки наукового товариства ім. Шевченка. – Т. CCXV. – Львів, 1993. – С. 138–146; та ін.

[4] *Исаевич Я.Д.* «Грады Червенские» и Перемышльская земля в политических взаимоотношениях между восточными и западными славянами // Исследования по истории славянских и балканских народов. – М., 1972. – С. 115–116; *Головко А.Б.* Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв. – М., 1988. – С. 10–15.

[5] *Лабунька М.* Релігійні центри та їх місії до Києва і Київської Русі від Ольги до Володимира // Записки наукового товариства імені Шевченка: Праці історико-філософської секції. – Т. CCXV. – Львів, 1993. – С. 130–134.

[6] *Obolensky D.* The Byzantine Commonwelth: Eastern Europe, 500–1453. – London, 1972.

[7] *Литаврин Г.Г.* Война Руси против Византии в 1043 г. // Исследования по истории славянских и балканских народов. – М., 1972. – С. 219–222.

[8] *Сорочан С.Б.* В поисках грани ante quem раннесредневекового Херсона // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. – № 566. – Історія. Випуск 34. – Харків, 2002. – С. 45–55.

[9] *Гадло А.В.* Восточный поход Святослава: К вопросу о начале Тмутаракани // Проблемы истории феодальной России. – Л., 1971. – С. 60–68; *Гадло А.В.* Предыстория Приазовской Руси: Очерки истории русского княжения на Северном Кавказе. – СПб., 2004. – С. 160–163.

[10] *Свердлов М.Б.* Общественный строй и внешняя политика Древней Руси // Внешняя политика Древней Руси: Юбилейные чтения, посвященные 70-летию со дня рождения члена-корреспондента АН СССР Владимира Терентьевича Пашуто. – М., 1988.– С. 83–87.

[11] *Пашуто В.Т.* Опыт периодизации истории русской дипломатии // Древнейшие государства на территории СССР. 1982 г. – М., 1984. – С. 8–14.

[12] ПВЛ. – Ч. 1. – С. 58.

[13] Історіографію проблеми див.: *Rhode G.* Die Ostgrenze Polens. – B. 1. – Köln; Graz, 1955. – S. 23–56; *Королюк В.Д.* Западные славяне и Киевская Русь в X–XI вв. – С. 74–107; *Łowmiański H.* Problematyka historyczna Grodów Czerwieńskich w związku z planem zespołowych badań polsko-radzieckich // KH. – 1953. – N 1. – S. 58–85; *Myśliński K.* Polityczna problematyka pogranicza polsko-ruskiego do końca X w. // Rocznik lubelski. – T. XV. – Lublin, 1972. – S. 129–154; *Назаренко А.В.* Древняя Русь на международних путях. – С. 396–404; та ін.

[14] ПВЛ. – Ч. 1. – С. 58; Relacja *Ibrahima ibn-Jakuba* z podroży do krajów słowiańskich w przekazie al-Bekriego // Materiały źródłowe do historii Polski / Wyd. G. Labuda. – T. 1. – Warszawa, 1954. – S. 183–185; *Cosmae* Chronicon. – L. 2, 33; Dagome judex // Materiały źródłowe do historii Polski / Wyd. G. Labuda. – T. 1. – Warszawa, 1954. – S. 206–209; *Kürbisówna B.* Dagome judex: Studium krytyczne // Początki państwa Polskiego. – T. 2. – Poznań, 1962. – S. 394–396; *Cosmae* Chronicon. – L. 2, 34; та ін.

[15] *Palacky Fr.* Dejny narodu Českego w Čechach a Moravach. – D. 1, c. 1. – Praha, 1848. – S. 260–261.

[16] *Исаевич Я.Д.* «Грады Червенские» и Перемышльская земля в политических взаимоотношениях между восточными и западными

славянами. – С. 107–142; *Головко О.Б.* До питання про початок міждержавних відносин Київської Русі й Польщі // УІЖ. – 1983. – № 6. – С. 113–118; *Labuda G.* Polska, Czechy i Ruś w kraju lędzian w drugiej połowie X wieku // Rocznik przemyśki. – T. 24/25. – 1988. – S. 274–294; та ін.

[17] *Головко А.Б.* Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв. – С. 12.

[18] *Пашуто В.Т.* Внешняя политика Древней Руси. – М., 1968. – С. 121.

[19] *Назаренко А.В.* Древняя Русь на международных путях. – С. 408–409.

[20] *Королюк В.Д.* Западные славяне и Киевская Русь в X–XI вв. – С. 74–107; *Потин В.М.* Древняя Русь и европейские государства в X–XIII вв. – Л., 1968. – С. 69; *Флоровский А.В.* Чешско-русские торговые отношения X–XI вв. // Международные связи России до XVII в. – М., 1961. – С. 64–83.

[21] *Головко А.Б.* Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях XI – первой трети XIII вв. – С. 13.

[22] Annales Hildesheimenses // MGH SS. – T. 3. – 1839. – P. 69.

[23] *Свердлов М.Б.* Известия немецких источников о русско-польских отношениях конца X – начала XI вв. // Исследования по истории славянских и балканских народов. – М., 1972. – С. 147; *Kuczyński S.M.* Studia z dziejów Europy Wschodniej X–XVII w. – Warszawa, 1965. – S. 21; *Grabski A.F.* Bolesław Chrobry. – Warszawa, 1964. – S. 69.

[24] ПВЛ. – Ч. 1. – С. 84.

[25] НПЛ.– С. 165.

[26] ПСРЛ. – Т. 9: Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью. – СПб., 1862. – С. 64; пор.: *Рыбаков Б.А.* Древняя Русь: сказания, былины, летописи. – М., 1963. – С. 160–161, 182–187; *Алпатов М.А.* Русская историческая мысль и Западная Европа XII–XVII вв. – М., 1973. – С. 71–72; *Клосс Б.М.* Никоновский свод и русские летописи XVI–XVII вв. – М., 1980. – С. 186–188.

[27] См.: *Сахаров А.Н.* Дипломатия Древней Руси. – С. 66–69.

[28] Про це див.: *Головко А.Б.* Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв. – С. 14–15.

[29] *Тимощук Б.О.* Давньоруська Буковина. – К., 1982. – С. 67.

[30] *Рапов О.М.* Русская церковь в IX – первой трети XII вв.: Принятие христианства. – М., 1988. – С. 355.

[31] *Wasilewski T.* Przemyśl w X–XI wieku w świetle latopisów ruskich // Rocznik przemyski. – T. 24/25. – 1988. – S. 314.

[32] *Тимощук Б.О.* Давньоруська Буковина. – С. 66–67.

[33] *Горский А.А.* Русь: От славянского расселения до Московского царства. – М., 2004. – С. 74–98.

[34] *Петрухин В.Я.* Начало этнокультурной истории Руси IX–XI веков. – Смоленськ; М., 1995. – С. 233.

[35] *Янин В.Л.* Новгородские посадники. – М., 1962. – С. 53.

[36] *Войтович Л.В.* Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. – Львів, 2000. – С. 387.

[37] ПВЛ. – Ч. 1. – С. 101; пор.: *Рапов О.М.* Княжеские владения на Руси в X – первой половине XIII вв. – М., 1977. – С. 37.

[38] ПВЛ. – Ч. 1. – С. 83.

[39] *Коринный Н.Н.* Переяславская земля (X – первая половина XIII века). – К., 1992. – С. 54.

[40] *Войтович Л.В.* Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). – С. 371.

[41] *Thietmari* Chronicon. – L.VII, 49; *Головко А.Б.* Политические отношения Руси и Польши в начале XI века // Вопросы истории СССР. – Вып. 26. – Харьков, 1981. – С. 109–110.

[42] *Пресняков А.Е.* Княжое право в Древней Руси. – СПб., 1909. – С. 32; *Котляр М.Ф.* Історія давньоруської державності. – К., 2002. – С. 64–65.

[43] *Рыдзевская Е.А.* Древняя Русь и Скандинавия. – М., 1978. – С. 89–104.

[44] Про це див.: *Головко А.Б.* Земли Западной Руси и объединительная политика Киевского государства в X – первой трети XII вв. // Киев и западные земли Руси в IX–XIII вв. – Минск, 1982. – С. 34–36.

[45] *Казакова Н.А.* Полоцкая земля и прибалтийские племена в X – начале XIII века // Проблемы истории феодальной России. – Л., 1971. – С. 82–83.

[46] *Колесов В.В.* Мир человека в слове Древней Руси. – Л., 1986. – С. 251.

[47] *Котляр Н.Ф.* Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв. – К., 1985. – С. 24–42.

[48] ПВЛ. – Ч. 1. – С. 58.

[49] Там же. – Ч. 1. – С. 101.

[50] Історія української культури. – Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII століть. – К., 2001. – С. 39 (автор

розділу – *Я.Д. Ісаєвич*); пор. також: *Войтович Л.* Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст.: Історико-генеалогічне дослідження. – Львів, 1996.

[51] ПВЛ. – Ч. 1. – С. 58.

[52] *Котляр Н.Ф.* Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв. – С. 24–42.

[53] *Головко А.Б.* К вопросу о роли «Червенских градов» в истории восточного и западного славянства в IX – первой трети XI вв. // Древнерусское государство и славяне. – Минск, 1983. – С. 107–109; пор.: *Ванечек В.* Франкские пограничные марки и их соседи – чехи и моравы // Славяне в эпоху феодализма. – М., 1978. – С. 150–155.

[54] *Зінчук Я.П.* Міжнародні відносини в період німецько-польської війни 1003–1018 рр. // Праці Одеського університету. – Т. 152: Серія історичних наук. – Вип. 9. – Одеса, 1962. – С. 187–195.

[55] *Karwasińska J.* Komentarz// Piśmiennictwo czasów Bolesława Chrobrego. – Warszawa, 1966. – S. 8–10; *Wojciechowski T.* Szkice historyczne XI wieku. – Warszawa, 1908. – S. 39–41.

[56] Див.: *Воронов А.Д.* О латинских проповедниках на Руси Киевской в X–XI веках // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – Кн. 1. – К., 1879. – С. 1–21.

[57] Epistola *Brunonis* ad Henricum regem // MPH. – T. 1. – 1868. – P. 224–225.

[58] *Головко А.Б.* Политические отношения Руси и Польши в начале XI века. – С. 107.

[59] *Пархоменко В.О.* Русь та печеніги:. До історії стародавніх зв'язків Руси зі Сходом // Східний світ. – 1999. – № 7–8 (1–2). – С. 291.

[60] ПВЛ. – Ч. 1. – С. 87–88.

[61] ПСРЛ. – Т. 9. – С. 68.

[62] *Головко О.Б.* Торки в історії причорноморських степів (IX–XII ст.) // Etymon: До 80-річчя академіка О. Пріцака (Східний світ, 1999, № 1–2). – К., 2001. – С. 112–122.

[63] Epistola *Brunonis* ad Henricum regem. – P. 225; пор.: *Константин Багрянородный.* Об управлении империей. – М., 1989. – С. 155–159.

[64] *Widera B.* Brun von Querfurt und Russland // Jahrbüch für Geschichte der UdSSR und völksdemokratischen Lönder Europas. – Bd. 3. – Berlin, 1959.– S. 351–381.

[65] Epistola *Brunonis* ad Henricum regem. – P. 224–225.

[66] *Zakrzewski S.* Bolesław Chrobry-Wielki. – Lwów; Warszawa; Kraków, 1925. – C. 250; *Ильин Н.Н.* Летописная статья 6523 года и ее источник. – М., 1957. – С. 81; *Плетнева С.А.* Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях // Материалы и исследования по археологии СССР. – Т. 62. – М., 1958. – С. 218; *Grabski A.F.* Bolesław Chrobry. – S. 172–173; *Головко А.Б.* Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII в. – С. 19; *Poppe A.* Spuścizna po Włodzimierzu Wielkim: Walka o tron kijowski 1015–1019 // КН. – № 3–4. – 1995. – S. 13.

[67] *Назаренко А.В.* Западноевропейские источники // Древняя Русь в свете зарубежных источников. – С. 316.

[68] *Головко О.* З історії міжкнязівської війни 1015–19 рр. на Русі // Україна в Центрально-Східній Європі: Студії з історії XI–XVIII століть. – К., 2000. – С. 46.

[69] *Шахматов А.А.* Разыскания о древнейших летописных сводах. – С. 152–153.

[70] *Thietmari* Chronicon. – L. VI, 91.

[71] *Свердлов М.Б.* Политические отношения Руси и Германии X – первой половины XI в. // Проблемы международных отношений. – Л., 1972. – С. 292.

[72] *Королюк В.Д.* Западные славяне и Киевская Русь. – С. 214.

[73] *Łowmiański H.* Studia z dzejów wcześnej Słowiańszczyzną // Kwartalnik historiczny. – Warszawa, 1960. – N 3. – S. 751.

[74] Про це докладно див.: *Головко А.Б.* Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв. – С. 20–24; *Головко О.Б.* З історії міжкнязівської війни 1015–19 рр. на Русі. – С. 46.

[75] *Thietmari* Chronicon. – L. VII, 65.

[76] НПЛ. – С. 5, 180.

[77] Див.: *Назаренко А.В.* О датировке Любечской битвы // Летописи и хроники за 1984 г. – М., 1985. – С. 13–19, пор.: *Свердлов М.Б.* Дополнения // Повесть временных лет. – Изд. 2-е, исп. и доп. – СПб., 1996. – С. 621.

[78] ПВЛ. – Ч. 1. – С. 96–97; *Thietmari* Chronicon. – L. VIII, 31–33; *Galli* Chronicon. – L. 1, 7, 10; *Adami* Gesta. – L. II, 34; Rocznik krakowski // МРН. – 1872. – Т. 2. – P. 794; *Rocznik* świętokrzycki dawny // МРН. – 1872. – Т. 2. – P. 773.

[79] ПВЛ. – Ч. 1. – С. 96; *Thietmari* Chronicon. – L. VIII, 31; *Galli* Chronicon. – L. 1, 7, 10.

[80] ПВЛ. – Ч. 1. – С. 99.

[81] Historia Polski. – T. I do roku 1764. – Ćz. I: do połowy XV w. / Pod red. H. Łowmiańskiego. – Warszawa, 1957. – S. 199 (автор розділу – *М. Счанецький*).

[82] Перебування в Польщі руських полонених з кола київської знаті підтверджують археологічні знахідки давньоруського-варязького поховального інвентаря початку XI ст. у Центральній Польщі. Див. *Яждевский К.* Элементы древнерусской культуры в Центральной Польше // Древняя Русь и славяне. – М., 1978. – С. 213–218.

[83] ПСРЛ. – Т. 7: Воскресенская летопись. – СПб., 1856. – С. 328; *Головко А.Б.* Земли Западной Руси и объединительная политика Киевского государства в X – первой трети XII вв. – С. 25–44.

[84] ПВЛ. – Ч. 1. – С. 99–100.

[85] Там же. – С. 100.

[86] Там же.

[87] *Толочко П.П.* Ярослав Мудрий. – К., 2002. – С. 99; *Котляр М.Ф.* Історія давньоруської державності. – К., 2002. – С. 67–68.

[88] *Borawska D.* Kryzys monarchii wcześnopiastowskiej w latach trzydziestych XI w. – Warszawa, 1964; *Bieniak J.* Państwo Mieclawa. – Warszawa, 1963.

[89] ПВЛ. – Ч. 1. – С. 100.

[90] *Зінчук Я.П.* Міжнародні відносини в період німецько-польської війни 1003–1018 рр.. – С. 194; *Королюк В.Д.* Древнепольское государство. – М., 1957. – С. 48; *Łowmiański H.* Świętopełk w Brześciu w roku 1019 // Europa – Słowiańszczyzna – Polska. – Poznań, 1970. – S. 244.

[91] *Ильин Н.Н.* Летописная статья 6523 года и ее источник (Опыт анализа). – М., 1957. – С. 121; *Свердлов М.Б.* Известия немецких источников о русско-польских отношениях X – начала XII вв. – С. 153; *Кузьмин А.Г.* Начало новгородского летописания // ВИ. – 1977. – № 1. – С. 69.

[92] *Łowmiański H.* Świętopełk w Brześciu w roku 1019. – S. 244.

[93] ПВЛ. – Ч. 1. – С. 101.

[94] *Джаксон Т.Н.* Исландские королевские саги о Восточной Европе (середина XI – середина XIII в.): Тексты, перевод, комментарий. – М., 2000.– С. 133; пор.: *Джаксон Т.Н.* Творческая активность автора «Хеймскринглы»: Проблема авторского присутствия в повествовании // Древнейшие государства на территории СССР. 1981 г. – М., 1983. – С. 166–167.

[95] *Мельникова Е.А.* Скандинавия во внешней политике Древней Руси // Внешняя политика Древней Руси: Юбилейные чтения, посвя-

щенные 70-летию со дня рождения члена-корреспондента АН СССР Владимира Терентьевича Пашуто. – М., 1988.– С. 45–49.

[96] Annales Hildesheimenses // Monumenta Germaniae Historica, Scriptores / Ed. G.H. Pertz. – T. 3. – Hannoverae, 1839. – P. 98; *Wiponis* Vita Chuonradi II imperatoris // MGH SS. – T. 11. – 1854. – P. 264, 269–270; Brunvilarensis monasterii fundacio // MGH SS. – T. 11. – P. 403; *Головко О.Б.* Внутрішньополітична боротьба в Польщі та її вплив на міжнародні відносини у другій половині 20-х – першій половині 30-х років XI ст. // Проблеми слов'янознавства: Історія зарубіжних слов'янських народів. – Вип. 38. – Львів, 1988. – С. 69– 76.

[97] ПВЛ. – Ч. 1. – С. 101.

[98] *Королюк В.Д.* Западные славяне и Киевская Русь. – С. 260; *Grabski A.F.* Bolesław Chrobry. – S. 268; *Исаевич Я.Д.* «Грады Червенские» и Перемышльская земля в политических взаимоотношениях между восточными и западными славянами. – С. 98.

[99] ПВЛ. – Ч. 1. – С. 58, 97, 101.

[100] *Hensel W.* U źródel Polski średniowiecznej. – Wrocław; Warszawa; Gdańsk, 1971. – S. 216; *Kunysz A., Persowski F.* Przemyśl w starożytności i średniowiczu. – Rzeszów, 1966. – S. 96.

[101] *Jehuda b. meir ha Kohen* // Źródła do dziejów Słowian i niektórych innych ludów Śródkowej i Wschodniej Europy. – Wrocław; Warszawa, 1966. – S. 36–37.

[102] *Моця О.П.* Населення Поросся за даними некрополів // Археологія. – Вип. 30. – 1979. – С. 27–36.

[103] *Исаевич Я.Д.* О древнейшей топонимике Прикарпатья и Верхнего Побужья // Славянские древности. – К., 1980. – С. 77.

[104] Epistola *Brunonis* ad Henricum II regem // MPH. – T. I. – 1868. – P. 224–225.

[105] *Константин Багрянородный.* Об управлении империей. – М., 1989. – С. 156–157.

[106] *Прицак О.* Печеніги // Український історик. – 1970. – № 1–3 (25–27). – С. 98.

[107] *Голубовский П.В.* Печенеги, торки и половцы до нашествия татар: История южнорусских степей IX–XIII вв. // Киевские университетские известия. – К., 1883. – Июль. – С. 147.

[108] *Ковалевский А.П.* Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг. – Харьков, 1956. – С. 24, 97–98, 125–129.

[109] *Константин Багрянородный.* Об управлении империей. – С. 29, 51; *Новосельцев А.П.* Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. – М., 1980. – С. 226.

[110] *Константин Багрянородный.* Об управлении империей. – С. 51.

[111] *Сахаров А.Н.* Дипломатия Святослава. – М., 1982. – С. 99–101; *Калинина Т.М.* Сведения ибн Хаукаля о походах времен Святослава // ДГ СССР. 1975 г. – 1976. – С. 90–101; *Гадло А.В.* Восточный поход Святослава: (К вопросу о начале Тмутараканского княжества) // Проблемы истории феодальной России. – Л., 1971. – С. 60–68.

[112] *Новосельцев А.П.* Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. – С. 224–226.

[113] *Плетнева С.А.* Половцы. – М., 1990. – С. 17–18.

[114] ПВЛ. – Ч. 1 – С. 59; *Новосельцев А.П.* Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. – С. 227.

[115] ПВЛ. – Ч. 1. – С. 92.

[116] *Ильин Н.Н.* Летописная статья 6523 года и ее источник: Опыт анализа. – М., 1957.

[117] ПВЛ. – Т. 1. – С. 101.

[118] *Прицак О.* Печеніги // Український історик. – 1970. – № 1–3 (25–27). – С. 98.

[119] ПВЛ. – Ч. 1. – С. 109.

[120] Там же. – С. 135.

[121] Там же. – С. 161.

[122] Там же. – С. 176.

[123] *Плетнева С.А.* Кочевники Средневековья: Поиски исторических закономерностей. – М., 1982. – С. 63–65.

[124] *Моця О.П.* Етнічні процеси на території України за давньоруських часів // Старожитності Русі-України. – К., 1994. – С. 163.

[125] ПВЛ. – Ч. 1. – С. 101.

[126] Там же. – С. 102.

[127] Там же. – С. 101.

[128] Там же. – С. 99–101.

[129] *Вилкул Т.* Даты рождения княжичей: старшие и младшие Ярославичи // Ruthenica. – Т. 2. – К., 2003. – С. 108–114.

[130] ПСРЛ. – Т. 2: Ипатьевская летопись. – СПб., 1908. – Стб. 150; ПВЛ. – Ч. 1. – С. 108.

[131] *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Т. 2. – Львів, 1905. – С. 46, 74–75.

[132] *Насонов А.Н.* «Русская земля» и образование территории древнерусского государства. – М., 1951. – С. 32; *Греков Б.Д.* Киевская Русь. – М., 1953. – С. 489–491.

[133] ПВЛ. – Ч. 1. – С. 109; *Siemianczuk H.* Księstwo Wsiesława Briaczysławicza «Czarodzieja» // Gdańskie Studia z Dziejów Średniowiecza. – 2000. – № 7. – S. 169–179.

[134] ПВЛ. – Ч. 1. – С. 105.

[135] *Исаевич Я.Д.* «Грады Червенские» и Перемышльская земля в политических взаимоотношениях между восточными и западными славянами – С. 124.

[136] ПВЛ. – Ч. 1. – С. 105.

[137] *Котляр М.Ф.* Волинська земля: З історії складання державної території Київської Русі. – С. 21.

[138] Российское законодательство X–XX веков. – Т. 1: Законодательство Древней Руси. – М., 1984. – С. 48.

[139] ПСРЛ. – Т. 5: Софийская первая летопись. – СПб., 1851. – С. 131.

[140] *Свердлов М.Б.* От Закона Русского к Русской Правде. – М., 1988. – С. 29–30.

[141] Про події кінця 60-х рр. XI ст. див.: *Ткаченко М.* Повстання в Києві в 1068–1069 рр. // Наукові записки Інституту історії і археології. – Кн. 1. – Уфа, 1943. – С. 145–154; *Брайчевський М.Ю.* Повстання 1068–1069 рр. у Києві // УІЖ. – 1973. – № 1. – С. 75–83; *Кучкин В.А.* «Поучение» Владимира Мономаха и русско-польско-немецкие отношения 60–70-х годов XI в. // Советское славяноведение. –1971. – № 2. – С. 21–34; *Кучкин В.А.* «Слово о полку Игореве» и междукняжеские отношения 60-х годов XI века // ВИ. – 1985. – № 11. – С. 19–35; *Головко А.Б.* Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв. – С. 49–51.

[142] *Кучкин В.А.* «Слово о полку Игореве» и междукняжеские отношения 60-х годов XI века. – С. 141.

[143] *Кучкин В.А.* «Поучение» Владимира Мономаха и русско-польско-немецкие отношения 60–70-х годов XI в. – С. 31–32.

[144] *Długosza Jana* Roczniki czyli Kroniki sławnego królestwa Polskiego. – T.3–4. – Warszawa, 1969. – S. 129–131; *Kuczyński S.M.* Studia z dziejów Europy Wschodniej X–XVII w. – Warszawa, 1965. – S. 130; *Manteuffel T.* Polska wśród nowych państw Europy // Polska pierwszych Piastów. Państwo. Spoleczenstwo. Kultura. – Warszawa, 1970. – S. 31; *Щавелева Н.И.* Древняя Русь в «Польской истории» Яна Длугоша. – М., 2004 – С. 394, 396.

[145] *Semkowicz A.* Krytyczny rozbiór dziejów polskich Jana Długosza. – Kraków, 1887. – S. 130–131.

[146] ПВЛ. – Ч. 1. – С. 159; *Кучкин В.А.* Формирование государственной территории Северо-Восточной Руси в X–XIII вв. – М., 1984. – С. 65; *Назаренко А.В.* Черниговская земля в период киевского княжения Святослава Ярославича (1073–1076 гг.) // А се его сребро. – К., 2002. – С. 60–61.

[147] *Котляр М.Ф.* Волинська земля: З історії складання державної території Київської Русі. – С. 22.

Розділ 4
Формування земель-князівств на Волині й у Галичині (80-ті рр. XI – 40-ві рр. XII ст.)

[1] Про це див.: *Гуревич А.Я.* Проблемы генезиса феодализма в Западной Европе. – М., 1970. – С. 7–25.

[2] Див.: *Толочко П.П.* Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII–XIII вв. – К., 1980. – С. 6–21.

[3] *Шаскольский И.П.* Образование древнерусского государства // Советская историография Киевской Руси. – Л., 1978. – С. 128–141; *Шаскольский И.П.* Развитие древнерусской государственности в XI – первой половине XIII вв. // Советская историография Киевской Руси. – С. 142–151; *Кизилов Ю.А.* Советская историография феодальной раздробленности и форм государственного строя средневековой Руси // ИСССР. – 1979. – № 2. – С. 87–104; та ін.

[4] *Фроянов И.Я.* Древнерусская народность // Советская историография Киевской Руси. – С. 13–35; *Фроянов И.Я.* Киевская Русь: Очерки отечественной историографии. – Л., 1980. – С. 6–29.

[5] *Гуслистый К.Г.* Вопросы истории Украины и этнического развития украинского народа: Период феодализма: Доклад на соискание ученой степени докт. ист. наук. – К., 1963. – С. 106–107.

[6] Одна з останніх великих праць, де доводиться факт існування давньоруської народності, належить перу В.В. Сєдова. Див.: *Седов В.В.* Восточнославянская этноязыковая общность // *Седов В.В.* Славяне в раннее средневековье. – М., 1996. – С. 358–384.

[7] *Ісаєвич Я.Д.* Проблема походження українського народу: історіографічний і політичний аспект // *Ісаєвич Я.Д.* Україна давня і нова: Народ, релігія, культура. – Львів, 1996. – С. 22–42.

[8] Про давньослов'янську спільність див.: *Королюк В.Д., Литаврин Г.Г., Флоря Б.Н.* Древняя славянская этническая общность //

Развитие этнического самосознания народов в эпоху раннего средневековья. – М., 1972. – С. 10–33.

[9] *Павленко Ю.* Теоретико-методологічні засади дослідження етногенезу східнослов'янських народів у цивілізаційному контексті // Ruthenica. – Т. 1. – К., 2002. – С. 9–24.

[10] Дещо інше бачення етнічних процесів на Русі див.: *Дашкевич Я.* Нація і утворення Київської Русі // Матеріали до української етнології. – К., 1995. – Вип. 1(4). – С. 97–102; *Дашкевич Я.* Українські землі в часах галицько-волинської державності // Пам'ять століть. – 2002. – № 4. – С. 3–21.

[11] Див.: *Пашуто В.Т.* Черты политического строя Древней Руси // *Новосельцев А.П., Пашуто В.Т., Черепнин Л.В., Шушарин В.П., Щапов Я.Н.* Древнерусское государство и его международное значение. – М., 1965. – С. 89, 92.

[12] *Черепнин Л.В.* Исторические условия формирования русской народности до конца XV в. // Вопросы формирования русской народности и нации. – М.; Л., 1959. – С. 59–60; пор.: *Котляр Н.Ф.* Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв. – К., 1985. – С. 5, який спеціально звертає увагу на розбіжність думок учених з приводу переходу родоплемінних структур у територіальні.

[13] *Рыбаков Б.А.* Обзор общих явлений русской истории IX – середины XIII века // Вопросы истории. – 1962. – № 4. – С. 50; *Рыбаков Б.А.* Киевская Русь и русские княжества в XII–XIII веках. – М., 1982. – С. 474.

[14] *Ловмянский Г.* Происхождение славянских государств // ВИ. – 1977. – № 3. – С. 185–186.

[15] *Балушок В.Г.* Етногенез українців // Народна творчість та етнографія. – 2002. – № 1–2. – С. 30–31; *Балушок В.Г.* Етногенез українців. – К., 2004. – С. 155–156.

[16] *Горский А.* О древнерусских «землях» // ОИ. – 2001. – № 1. – С. 144–150.

[17] *Lamberti* Annales, pars II // MGH SS. – T. 5. – 1844. – P. 219, 230; *Grudziński T.* Polityka papieża Grzegorza VII wobec państw Europy Środkowej i Wschodnej. – Toruń, 1959. – S. 74–105; *Янин В.Л.* Русская княгиня Олисава-Гертруда и ее сын Ярополк // Нумизматика и эпиграфика. –Т. 4. – М., 1963. – С. 142–165; *Головко А.Б.* Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв. – С. 52–56; *Назаренко А.В.* Древняя Русь на меж-

дународных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII вв. – М., 2001. – С. 521–539.

[18] *Войтович Л.В.* Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. – С. 367.

[19] ПВЛ. – Ч. 1. – С. 109.

[20] Там же. – С. 110.

[21] *Гадло А.В.* К истории Тмутараканского княжества во второй половине XI в. // Историко-археологическое изучение Древней Руси: Итоги и основные проблемы славяно-русских древностей. – Вып. 1. – Л., 1988. – С. 198–200; *Гадло А.В.* Предыстория Приазовской Руси: Очерки истории русского княжения на Северном Кавказе. – СПб., 2004. – С. 269–276.

[22] ПВЛ. – Ч. 1. – С. 135.

[23] Там же.

[24] Там же.

[25] *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Т. 2. – Львів, 1905. – С. 46, 74–75.

[26] *Гадло А.В.* К истории Тмутараканского княжества во второй половине XI в. – С. 205.

[27] *Плахонін А.* Князь Ростислав Володимирович і Волинь // Київська старовина. – 2000. – № 5. – С. 16.

[28] ПВЛ. – Ч. 1. – С. 135.

[29] Там же. – С. 159.

[30] *Соловьев С.М.* История России с древнейших времен. Т. 1–2 // Сочинения. – Кн. 1. – М., 1988. – С. 675, пр.78.

[31] ПВЛ. – Ч. 1. – С. 135–136.

[32] *Насонов А.Н.* «Русская земля» и образование Древнерусского государства. – М., 1951. – С. 135.

[33] *Головко А.Б.* Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв. – С. 59.

[34] *Майоров А.В.* Галицко-Волынская Русь: Очерки социально-политических отношений в домонгольский период: Князь, бояре и городская община. – СПб., 2001. – С. 101–102; пор. також: *Чобіт Д.* Як виникло місто Броди. – Броди, 2002. – С. 23.

[35] ПВЛ. – Ч. 1. – С. 136.

[36] Там же. – С. 159.

[37] *Головко А.Б.* Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв. – С. 59.

[38] ПВЛ. – Ч. 1. – С. 136.

[39] Аналіз літератури з цього питання див.: *Майоров А.В.* Галицко-Волынская Русь. – С. 103–104.

[40] ПВЛ. – Ч. 1. – С. 159.

[41] *Крип'якевич І.П.* Галицько-Волинське князівство. – Вид. 2. – Львів, 1999. – С. 91.

[42] ПВЛ. – Ч. 1. – С. 171.

[43] Там же. – С. 135.

[44] Там же.

[45] Там же. – С. 137.

[46] Там же. – С. 174.

[47] *Плахонін А.* Перша волинська криза (1084–1087 рр.) // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – Вип. 3. – К., 2003. – С. 49–68.

[48] Летописец Переяславля-Суздальского / Издан К.М. Оболенским. – М., 1951. – С. 51.

[49] Chronici Hungarici compositio saeculi XIV // SRH. – V. 1. – 1937. – P. 412–414, 424–425; Chronicon Monacense // SRH. – V. 2. – 1938. – P. 80; *Пашуто В.Т.* Внешняя политика Древней Руси. – М., 1968. – С. 53; *Пашуто В.Т.* Древняя Русь и Венгрия // Славяне и Русь. – М., 1968. – С. 349.

[50] ПВЛ. – Ч. 1. – С. 141.

[51] Про цей твір див.: *Хрущов И.П.* Сказания о Василько Ростиславиче // Чтения Исторического общества Нестора-летописца. – 1879. – № 1. – С. 44–62; *Творогов О.В.* Василий // Словарь книжников и книжности Древней Руси: XI – первая половина XIV в. – Л., 1987. – С. 91–92; *Алешковский М.Х.* Повесть временных лет. – М., 1971. – С. 32–52.

[52] *Рыбаков Б.А.* Древняя Русь: Сказания, былины, летописи. – М., 1963. – С. 275–279. Такий погляд поділяє також Л.Є. Махновець. Див.: Літопис Руський: За Іпатським списком переклав Леонід Махновець. – К., 1989. – С. 146.

[53] *Творогов О.В.* Комментарии // Памятники литературы древней Руси: Начало русской литературы: XI – начало XII века. – М., 1978. – С. 448.

[54] *Шахматов А.А.* Нестор-летописец // Записки Наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка. – Т. 117–118. – Львів, 1914. – С. 35–41.

[55] *Плахонин А.Г.* Потомство Владимира Ярославича и Волынь // Вестник Удмуртского университета. – 2003. – С. 102.

[56] *Творогов О.В.* Комментарии. – С. 448.

[57] ПВЛ. – Ч. 1. – С. 171.

[58] Там же. – С. 170–171.
[59] Там же. – С. 174.
[60] Там же. – С. 174.
[61] Там же. – С. 181.
[62] Там же. – С. 178.
[63] Там же. – С. 181.
[64] Там же. – С. 178–179.
[65] Там же. – С. 181.
[66] *Font M.* Koloman the learned, king of Hungary. – Szeged, 2001. – P. 74.
[67] ПВЛ. – Ч. 1. – С. 181.
[68] Там же. – С. 153.
[69] Там же. – С. 177.
[70] *Шайтан М.Э.* Германия и Киев в XI в. // Летопись занятий постоянной историко-географической комиссии. – М., 1927. – Т. 24 (1). – С. 19; *Пашуто В.Т.* Внешняя политика древней Руси. – С. 44.
[71] ПВЛ. – Ч. 1. – С. 177.
[72] Див., наприклад: *Maleczyński K.* Bolesław III Krzywousty. – Warszawa, 1974. – S. 27.
[73] *Herbordi* Vita Ottonis babenbergensis // MPH. – T. 2. – 1872. – P. 74.
[74] Ibid.
[75] ПВЛ. – Ч. 1. – С. 176.
[76] ПВЛ. – Ч. 1. – С. 201; *Пашуто В.Т.* Внешняя политика Древней Руси. – С. 187; *Горский А.А.* Русско-византийские отношения при Владимире Мономахе // ИЗ. – 1987. – Т. 115. – С. 323–325.
[77] *Мазур О.* Князівська влада у галицьких волостях на зламі XI–XII ст. // Другий Міжнародний конгрес україністів: Історія. – Львів, 1994. – Ч. 1. – С. 9–14.
[78] *Котляр Н.Ф.* Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв. – С. 38–39; пор.: *Parczewski M.* Początki kształtowania się polsko-ruskiej rubieży etnicznej w Karpatach. – Kraków, 1991. – S. 45.
[79] *Головко А.Б.* Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв. – С. 67–69.
[80] Див. докладно: *Włodarski B.* Ruś w planach politycznych Bolesława Krzywoustego // Zeszyty naukowe Uniwersitetu M. Kopernika w Toruniu: Nauki humanistyczno-społeczne. – Zesz. 20. Historia 2. – Toruń, 1966. – S. 37–57; *Головко А.Б.* Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв. – С. 64–66.

[81] ПСРЛ. – Т. 2: Ипатьевская летопись. – М., 1908. – Стб. 284.

[82] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 285; Rocznik kapitulny krakowski // МРН. – 1872. – Т. 2. – Р. 797.

[83] ПСРЛ. – Т. 1: Лаврентьевская и Суздальская летописи по Академическому списку. – Изд. 2-е. – Вып. 1–3. – Л., 1926–1928. – Стб. 292.

[84] Там же. – Т. 2. – Стб. 286.

[85] Там же.

[86] Там же. – Т. 1. – Стб. 292; Т. 2. – Стб. 286; та ін.

[87] *Ortliebi Zwifaltensis* Chronicon // МРН. – Т. 2 – 1872. – Р. 3; див. також: *Herbordi* Vita Ottonis babenbergensis. – P. 74–75.

[88] *Vincentii* Chronicon. – L. III, 20–21.

[89] *Włodarski B.* Ruś w planach politycznych Bolesława Krzywoustego. – S. 151.

[90] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 287.

[91] *Vincentii* Chronicon. – L. III, 22.

[92] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 288.

[93] Там само. – Т. 9: Летописный сборник, Именуемый Патриаршей, или Никоновскою, летописью. – СПб., 1862. – С. 152.

[94] *Długosza Jana* Roczniki czyli Kroniki sławnego królestwa Polskiego. – Warszawa, 1972. – T. 3–4. – S. 165; пор.: *Щавелева Н.И.* Древняя Русь в «Польской истории» Яна Длугоша. – М., 2004. – С. 419–420.

[95] *Абрамович Д.* Києво-Печерський патерик: Репринтне видання. – К., 1991. – С. 151–152.

[96] *Перхавко В.Б.* Киево-Печерский патерик о торговле солью в древней Руси // Восточная Европа в древности и средневековье: Проблемы источниковедения. – М., 1990. – С. 105–109.

[97] *Аулих В.В.* Историческая топография древнего Галича // Славянские древности. Этногенез. Материальная культура Древней Руси. – К., 1980. – С. 133–151; *Аулих В.В.* Княжий Галич // Галичина та Волинь у добу середньовіччя. – Львів, 2001. – С. 139–153; *Баран В.Д.* Княжий Галич в історії України // Український історичний журнал. – 2001. – № 4. – С. 67–75; *Джеджора О.* Проблеми історичної топографії давнього Галича // Записки Наукового товариства ім. Шевченка: Праці історико-філософської секції. – Т. CCXXII.– Львів, 1993. – С. 292–303; *Майоров А.В.* Проблема основания Галича в современной историографии // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип. 3. – К., 2003. – С. 253–262; та ін.

[98] *Андрощук Ф.* К истории обряда интронизации древнерусских князей («сидение на курганах») // Дружинні старожитності Цент-

рально-Східної Європи VIII–X ст.: Матеріали Міжнародного польового археологічного семінару. – Чернігів, 2003. – С. 5–10; *Баран В.Д., Томенчук Б.П.* Галичина могила // Галицько-Волинська держава: виникнення, історія, культура, традиції. – Львів, 1993. – С. 30–31.

[99] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 722.

[100] *Długosza Jana* Roczniki czyli Kroniki sławnego królestwa Polskiego. – T. 3–4. – S. 165; *Татищев В.Н.* История Российская. – Т. 2. – М., 1963. – С. 138.

[101] *Котляр Н.Ф.* Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв. – С. 80.

[102] *Baumgarten N.* Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X-e au XIII-e siecle. – Romae, 1927. – Table III. – P. 5.

[103] *Котляр Н.Ф.* Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв. – С. 80.

[104] *Рапов О.М.* Княжеские владения на Руси в X – первой половине XIII в. – М., 1977. – С. 75; *Майоров А.В.* Галицко-Волынская Русь. – С. 220.

[105] *Розанов С.П.* Евфимия Владимировна и Борис Коломанович: Из европейской политики // Известия Академии наук СССР: Отделение гуманитарных наук. – Ч. 1. – М., 1930. – С. 585–599; Ч. 2. – С. 649–671 (окремі відбитки); *Maleczyński K.* Bolesław III Krzywousty. – Warszawa, 1974. – S. 220; *Włodarski B.* Ruś w planach politycznych Bolesława Krzywoustego. – S. 55–56.

[106] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 450.

[107] Chronici Hungarici compositio saeculi XIV. – P. 448, 451; Chronicon Monacense. – P. 81; ср.: *Canonicus Wissegradensis* Continuatio Cosmae // Fontes Rerum Bohemicarum. – T. 2. – Praha, 1874. – P. 215–216.

[108] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 304.

[109] Там же. – Стб. 308.

[110] *Крип'якевич І.П.* Галицько-Волинське князівство. – Вид. 2-е. – С. 97.

[111] *Рабинович Р.А.* Призрачная Берладь // Stratum plus. – 1999. – № 5. – С. 364–365

[112] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 301.

[113] Див.: *Королюк В.Д.* Основные проблемы формирования раннефеодальной государственности и народностей славян Восточной и Центральной Европы // Исследования по истории славянских

и балканских народов: Киевская Русь и ее славянские соседи.– М., 1972. – С. 25.

[114] Historia Polski. – T. I: do roku 1764. – Cz. I do połowy XV w. / Pod red. H. Łowmiańskiego. – Warszawa, 1957. – S. 228–229, 304, 311 (автори розділів – *М. Счанецький, Г. Лябуда, Ю. Бардах*); *Bardach J.* Historia państwa i prawa Polski. – T. 1. – Warszawa, 1973. – S. 167.

[115] *Назаренко А.В.* Родовой сюзеренитет Рюриковичей над Русью (X–XI вв.) // ДГ СССР. 1985 г. – 1986. – С. 149–156.

[116] *Пятнов А.П.* Борьба за киевский стол в 1148–1151 гг. // Вестник МГУ. – № 1. – 2003. – С. 3–24.

[117] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 303.

[118] Див.: *Котляр Н.Ф.* Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв. – С. 82.

[119] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 304.

[120] Там же. – Стб. 305.

[121] *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Т. 2. – С. 141.

[122] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 316.

[123] *Рапов О.М.* Княжеские владения на Руси в X – первой половине XIII в. – М., 1977. – С. 75; *Рабинович Р.А.* Призрачная Берладь. – С. 357–378.

[124] *Татищев В.Н.* История Российская. – Т. 2. – М., 1963. – С. 158.

[125] *Расовский Д.* О роли черных клобуков в истории Древней Руси // Seminarium Kondakovianum. – T. 3. – Praga, 1927.– С. 97–104.

[126] *Плетнева С.А.* Кочевники средневековья: Поиски исторических закономерностей. – М., 1984. – С. 64.

[127] Про Івана Берладника див.: *Коновалова И.Г., Перхавко В.Б.* Древняя Русь и Нижнее Подунавье. – М., 2000. – С. 71–74; *Майоров А.В.* Галицко-Волынская Русь. – С. 211–240.

[128] *Котляр М.Ф.* Русь на Дунаї // УІЖ. – 1966. – № 9. – С. 21–22.

[129] *Князький И.О.* Славяне, волохи и кочевники Днестровско-Карпатских земель (конец IX – сер. XIII вв.) – Коломна, 1997. – С. 201.

[130] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 670.

[131] *Мавродин В.В.* Очерки по истории феодальной Руси. – Л., 1949. – С. 101.

[132] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 659.

[133] Там же. – Стб. 521.

[134] Там же.

[135] *Князький И.О.* Славяне, волохи и кочевники Днестровско-Карпатских земель (конец IX – сер. XIII вв.). – С. 91; *Князький И.О.*

Византия и кочевники южнорусских степей. – Коломна, 2000. – С. 58–59.

[136] *Моця О.П.* Середнє Подністров'я в давньоруський час // Давня і середньовічна Україна (історико-археологічний збірник). – Кам'янець-Подільський, 2000. – С. 244–248.

[137] *Успенский Ф.И.* Образование Болгарского царства. – Одесса, 1879. – С. 33–38.

[138] *Цанкова-Петкова Г.* Културни и политически връзки и отношения България, Киевска Русия и Византия през ранното средновековие // Руско-български връзки през векове. – София, 1986. – С. 79–81.

[139] *Котляр М.Ф.* Русь на Дунаї. – С. 19–20; *Павлов П.* Древнеруските броднице в българската история // Сборник българо-украински връзки през вековете. – София, 1983. – С. 119.

[140] *Коледаров П.* Политическа география на средновечната Българска държава. – Втора част (1186–1396). – София, 1989. – С. 41.

[141] *Тыпкова-Заимова В.* Тюркские кочевники, византийская администрация и местное население на нижнем Дунае (XI–XII вв.) // Восточная Европа в древности и средневековье. – М., 1978. – С. 67–73.

[142] *Головко О.Б.* Слов'яни Північного Причорномор'я доби Київської Русі та проблеми витоків українського козацтва // УІЖ. – 1991. – № 11. – С. 24–35.

[143] *Бубенок О.Б.* Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI – начало XIII вв.). – К., 1997; *Бубенок О.Б.* Бродники – оседлое население Половецой степи // Сходознавство.– К., 2002. – Вип. 16. – С. 8–42.

[144] *Котляр М.Ф.* Русь на Дунаї. – С. 20; *Князький И.О.* Славяне, волохи и кочевники Днестровско-Карпатских земель с середины XII в. до нашествия монголо-татар: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – М., 1990. – С. 13.

[145] *Шушарин В.П.* Свидетельства письменных источников Королевства Венгрии об этническом составе населения Восточного Прикарпатья первой половины XIII в. // ИСССР. – 1978. – № 2. – С. 39–44.

[146] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 342.

[147] *Романов В.К.* Статья 1224 г. о битве при Калке Ипатьевской летописи // Летописи и хроники. 1980 г.: В.Н. Татищев и изучение русского летописания. – М., 1981. – С. 79–103.

[148] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 742.

[149] *Мавродин В.В.* Очерки по истории феодальной Руси. – С. 101.

[150] Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – Т. 1. – СПб., 1884. – С. 27.

[151] ПСРЛ. – Т. 1. – Л., 1926–1928. – Стб. 508.

[152] Див. такий погляд: *Плетнева С.А.* Половцы. – М., 1990. – С. 92–93; *Плетнева С.А.* Кочевники средневековья. – С. 151; та ін.

[153] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 789, 791; *Котляр Н.Ф.* Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси. – С. 39, 129.

[154] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 789.

[155] *Головко А.Б.* К вопросу о роли «Червенских градов» в истории восточного и западного славянства в IX – первой трети XI вв. // Древнерусское государство и славяне. – Минск, 1983. – С. 107–109; пор.: *Ванечек В.* Франкские пограничные марки и их соседи – чехи и моравы // Славяне в эпоху феодализма. – М., 1978. – С. 150–155.

[156] *Моця А.П.* Южнорусские земли в IX–XIII вв. (По данным погребальных памятников): Автореф. дисс. ... докт. ист. наук. – К., 1991. – С. 28.

[157] ПВЛ. – Ч. 1. – С. 135.

[158] ПСРЛ. – Т. 1. – Стб. 653.

[159] Там же. – Т. 2. – Стб. 663–664, 732.

[160] *Коринный Н.Н.* О размещении и численности населения Переяславского княжества в начале XII века // Древнерусское государство и славяне. – Минск, 1983. – С. 112; пор.: *Рычка В.М.* Формирование территории Киевской земли (XI – первая треть XII в.) – К., 1988. – С. 64.

[161] *Агеева Р.А.* Страны и народы: происхождение названий. – М., 1990. – С. 164–165; *Дашкевич Я.Р.* Большая граница Украины // Этноконтактные зоны в европейской части СССР. – М., 1989. – С. 8; та ін.

[162] *Шевченко Ф.П.* Формирование украинской народности // История Украинской ССР. – Т. 1. – К., 1982 . – С. 328; *Брайчевський М.* Галицько-Волинське королівство // Хроніка-2000. – К., 1999. – С. 84–101; та ін.

[163] *Козловський А.* Населення Південного Подніпров'я в другій половині XIII – середині XV ст. // Ruthenica. – Т. 1. – К., 2002. – С. 128–134.

[164] *Бушаков В.* До питання про походження терміна «козак» // Східний світ. – № 1–2'97. – К., 2000. – С. 21–26.

[165] *Котляр М.Ф.* Давньоруські попередники козацтва // УІЖ. – 1990. – № 12. – С. 15–20; *Головко О.Б.* Слов'яни Північного

Причорномор'я доби Київської Русі та проблеми витоків українського козацтва // УІЖ. – 1991. – № 11. – С. 24–35; *Щербак В.* Українське козацтво: Формування соціального стану: Друга половина XV – середина XVII ст. – К., 2000. – С. 24–25.

Розділ 5
Волинь і Галичина на шляху до об'єднання (середина і друга половина XII ст.)

[1] ПСРЛ. – Т. 2: Ипатьевская летопись. – М., 1908. – Стб. 663.

[2] Див.: *Фроянов И.Я., Дворниченко А.Ю.* Города-государства древней Руси. – Л., 1988; *Майоров А.В.* Галицко-Волынская Русь: Очерки социально-политических отношений в домонгольский период: Князь, бояре и городская община. – СПб., 2001.

[3] *Крип'якевич І.П.* Галицько-Волинська держава. – Вид. 2-е. – Львів, 1999. – С. 106.

[4] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 318.

[5] Там же.

[6] *Пашуто В.Т.* Внешняя политика Древней Руси. – М., 1968. – С. 154; *Smolka S.* Mieszko Stary i jego wiek. – Warszawa, 1959. – S. 227.

[7] *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Т. 2. – Львів, 1905. – С. 143; *Головко А.Б.* Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв. – К., 1988. – С. 76.

[8] ПСРЛ. – Т. 2. – С. 399.

[9] *Фонт М.* Политические отношения венгерского короля Гезы II с Русью // Hungaro-Slavica. – 1983. – С. 33–40; *Юрасовский А.В.* К вопросу о степени аутентичности венгерских грамот XII в.: Ипатьевская летопись // ДГ СССР. 1981 г. – 1983. – С. 189–194.

[10] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 453–454.

[11] *Рапов О.М.* Княжеские владения на Руси в X – первой половине XIII в. – М., 1977. – С. 73.

[12] *Насонов А.Н.* «Русская земля» и образование Древнерусского государства. – М., 1951. – С. 51; *Рычка В.М.* Формирование территории Киевской земли (IX – первая треть XII вв.). – К., 1988. – С. 71–73; та ін.

[13] *Рапов О.М.* Княжеские владения на Руси X – первой половине XIII вв. – С. 75.

[14] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 488.

[15] *Рычка В.М.* Формирование территории Киевской земли. – С. 73–74; *Ричка В.М.* Південнобузька волость Київської землі

(XI–XII століття) // Тези доповідей VI Подільської історико-краєзнавчої конференції (Секція археології). – Кам'янець-Подільський, 1985. – С. 71–72.

[16] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 466.

[17] *Котляр Н.Ф.* Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв. – К., 1985. – С. 125.

[18] *Крип'якевич І.П.* Галицько-Волинське князівство. – Вид. 2-е. – С. 100.

[19] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 491.

[20] ПСРЛ. – Т. 1: Лаврентьевская и Суздальская летопись по Академическому списку. – Изд. 2-е. – Вып. 1–3. – Л., 1926–1928. – Стб. 346.

[21] Там же. – Т. 2. – Стб. 497.

[22] Там же. – Стб. 598.

[23] [Лист Фрідріха I Ба́рбаросси до Вібальда] // МРН. – Т. 2. – 1872. – Р. 22.

[24] *Kuczyński S.M.* Studia z dziejów Europy Wschodniej X–XVII w. – Warszawa, 1964. – S. 27.

[25] *Kuczyński S.M.* Studia z dziejów Europy Wschodniej X–XVII w. – S. 27; *Kürbis B.* Komentarz // Mistrza Wincentego Kronika Polska. – Warszawa, 1974. – S. 180.

[26] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 493, 495.

[27] Там же. – Стб. 498; *Алексеев Л.В.* Смоленская земля в IX–XIII вв.: Очерки истории Смоленщины и Восточной Белоруссии. – М, 1980. – С. 211.

[28] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 519, 526.

[29] Там же. – Стб. 766.

[30] Там же. – Стб. 509.

[31] Там же. – Стб. 533.

[32] Там же. – Стб. 544–545.

[33] Там же. – Стб. 482, пор. стб. 491.

[34] Там же. – Стб. 545, 548.

[35] Там же. – Стб. 559.

[36] *Котляр Н.Ф.* Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв. – С. 69.

[37] *Крип'якевич І.П.* Історія України. – Львів, 1991. – С. 74; *Котляр М.Ф.* Волинська земля: З історії складання державної території Київської Русі // Історія та історіографія. – К., 1985. – С. 30; *Головко А.Б.* Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв. – С. 82–83; *Кучинко М.М.* Нариси старо-

давньої і середньовічної історії Волині (від палеоліту до середини XIV ст.). – Луцьк, 1994. – С. 172; та ін.

[38] *Войтович Л.* Роман Мстиславич і утворення Галицько-Волинського князівства // Галичина і Волинь у добу середньовіччя. – Львів, 2001. – С. 23.

[39] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 566.

[40] Там же. – Стб. 562

[41] *Татищев В.Н.* История российская. – Т. 3. – М., 1963. – С. 127–128; пор.: *Włodarski B.* Sąsiedstwo polsko-ruskie w czasach Kazimierza Sprawiedliwego // KH. – 1969. – № 1. – S. 10–11; *Щавелева Н.И.* Польские средневековые латиноязычные источники. – М., 1990. – С. 128–129.

[42] *Рапов О.М.* Княжеские владения на Руси в X – первой половине XIII в. – С. 159.

[43] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 564.

[44] *Бережков Н.Г.* Хронология русского летописания. – М., 1963. – С. 188.

[45] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 564.

[46] Там же. – Стб. 571.

[47] *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Т. 2. – С. 444; *Фроянов И.Я., Дворниченко А.Ю.* Города-государства древней Руси. – Л., 1988. – С. 126.

[48] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 571.

[49] Там же. – Стб. 576–577.

[50] Там же. – Стб. 600.

[51] *Головко О.Б.* Роман Мстиславич та його доба. – К., 2001. – С. 48–50; пор.: *Dąbrowski D.* Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich. – Poznań; Wrocław, 2002. – S. 24.

[52] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 564.

[53] Там же. – Стб. 616.

[54] Там же. – Стб. 631.

[55] *Войтович Л.* Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст.: Історико-генеалогічне дослідження. – Львів, 1996. – С. 56.

[56] *Vincentii* Chronicon. – L. IV, 8.

[57] *Щавелева Н.И.* Польские средневековые латиноязычные источники. – С. 124.

[58] *Головко О.* Побужжя в контексті політичного розвитку Південно-Західної Русі (X – перша половина XIII ст.) // Україна

в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – Вип. 2. – К., 2002. – С. 66–72.

[59] *Grabski A.F.* Polska w opiniach obcych X–XIII w. – Warszawa, 1964. – S. 65.

[60] *Vincentii* Chronicon. – L. IV, 14.

[61] *Balzer G.* Genealogia Piastów. – Kraków, 1895. – S. 163; *Kürbis B.* Komentarz // Mistrza Wincentego Kronika Polska. – Warszawa, 1974. – S. 203; див. також: *Cabań W.* Polityka północno-wschodnia Kazimierza Sprawiedliwego // Rocznik Białostocki. – T. 12. – Warszawa, 1974.– S. 201.

[62] *Vincentii* Chronicon. – L. IV, 14.

[63] Ibid.

[64] О. Бальцер вважає, що видавець хроніки О. Беловський під впливом Великопольської хроніки на власний розсуд змінив завершальну частину означеної фрази, додавши слова «ratione obsequelae» (розраховуючи на підлеглість). Див.: *Balzer O.* Genealogia Piastów. – S.178.

[65] *Smolka S.* Mieszko Stary i jego wiek. – Wyd. 3. – Warszawa, 1959. – S. 332; *Rhode G.* Die Ostgrenze Polens. – Bd. 1. – Köln; Graz, 1955. – S. 101.

[66] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 633.

[67] Там же.

[68] Там же. – Стб. 633–634.

[69] Слово о полку Игореве / Под ред. В.П. Адриановой-Перетц. – М., 1950. – С. 23.

[70] Див., наприклад: *Рыбаков Б.А.* «Слово о полку Игореве» и его современники. – С. 96–98; *Рыбаков Б.А.* Петр Бориславич: Поиск автора «Слова о полку Игореве». – С. 130.

[71] *Котляр М.Ф.* Чи міг Роман Мстиславич ходити на половців раніше 1187 р. // УІЖ. – 1965. – № 1. – С. 117–120; *Котляр Н.Ф.* Из исторического комментария к «Слову о полку Игореве» (Кто был Мстислав?) // ДГ СССР. 1987 г. – М., 1989. – С. 43–50; *Котляр Н.Ф.* Отражение в «Слове о полку Игореве» государственной структуры Руси эпохи феодальной раздробленности // ДГ СССР. 1985 г. – М., 1986. – С. 64–71.

[72] *Яценко Б.* «Слово о полку Ігоревім» та його доба. – К., 2000. – С. 119; *Мюллер Л.* Понять Россию: историко-культурные исследования / Состав. Л.И. Сазонова. – М., 2000. – С. 209; *Котляр М.Ф.* Роман і Романовичі в історії і поезії // УІЖ. – 2001. – № 4. – С. 64.

[73] Слово о полку Игореве. – М., 1950. – С. 22.

[74] *Рыбаков Б.А.* О преодолении самообмана // Вопросы истории. – 1971. – № 3. – С. 153–159; *Брайчевський М.* Галицько-Волинське королівство // Хроніка-2000. – Вип. 31–32. – К., 1999. – С. 93; *Грабовецький В.В.* Галич у міжнародних відносинах XII–XIII століть // Галич і Галицька земля в українському державотворенні: (до 1100-річчя Галича і 800-річчя Галицько-Волинського князівства). – Івано-Франківськ, 1999. – С. 78–90; *Ісаєвич Я.Д.* Галицько-Волинська держава. – Львів, 1999. – С. 11–13; *Ісаєвич Я.Д.* Місто, князівство, держава // Львівщина: Історико-культурні та краєзнавчі нариси. – Львів, 1998. – С. 31–32.

[75] *Пашуто В.Т.* Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – М., 1950. – С. 15; *Крип'якевич І.П.* Галицько-Волинське князівство. – Вид. 2-е. – Львів, 1999. – С. 104; *Бодрухин В.М.* Чернігівська земля-князівство. – Луганськ, 2002. – С. 49; та ін.

[76] *Гумилев Л.Н.* Поиски вымышленного царства. – М., 1970. – С. 336.

[77] *Котляр Н.Ф.* Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв. – С. 98–117.

[78] *Перхавко В.Б.* Связи Древней Руси со славянскими странами. – М., 1987. – С. 28.

[79] ПСРЛ. – Т. 2. – С. 759.

[80] *Котляр Н.Ф.* Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв. – С. 98–117; *Бибиков М.В.* Болгария, Русь, Византия, половцы в системе международных отношений в Юго-Восточной Европе XII – первой половины XIII вв. // Руско-български връзки през вековете. – София, 1986. – С. 97.

[81] *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Т. 2. – С. 450.

[82] *Татищев В.Н.* История российская. –Т. 2. – С. 143; див. також: *Майоров А.В.* Галицко-Волынская Русь: Очерки социально-политических отношений в домонгольский период: Князь, бояре и городская община. – СПб., 2001.– С. 231–232.

[83] Див.: *Рыбаков Б.А.* Петр Бориславич: Поиск автора «Слова о полку Игореве». – С. 117–132.

[84] *Войтович Л.* Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль: Історико-генеалогічне дослідження. – Львів, 2000. – С. 15; пор.: *Татищев В.Н.* История российская. – Т. 3. – М., 1963.– С. 130–131.

[85] *Войтович Л.* Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). – С. 375.

[86] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 732.

[87] *Головко О.Б.* Слов'яни Північного Причорномор'я доби Київської Русі і проблема витоків українського козацтва // УІЖ. – 1991. – № 11. – С. 33–34.

[88] *Котляр Н.Ф.* Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв. – С. 147.

[89] *Рыбаков Б.А.* Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. – С. 474–475, 492.

[90] *Толочко П.П.* Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII–XIII веков. – К., 1980. – С. 20–21; *Толочко П.П.* Древняя Русь: Очерки социально-политической истории. – К., 1987. – С. 242–244.

[91] *Черепнин Л.В.* К вопросу о характере и форме Древнерусского государства X – начала XIII вв. // ИЗ. – Т. 89. – 1975. – С. 365; *Черепнин Л.В.* Пути и формы политического развития русских земель XII – начала XIII вв. // Польша и Русь. – М., 1974. – С. 29; *Пашуто В.Т.* Историческое значение периода феодальной раздробленности на Руси // Польша и Русь. – С. 11; *Котляр Н.Ф.* Отражение в «Слове о полку Игореве» государственной структуры Руси эпохи феодальной раздробленности // ДГ СССР. 1985 г. – 1986. – С. 64–71.

[92] *Толочко О.П.* Польща і Русь: спроба створення моделі еволюції потестарних структур // Україна і Польща в період феодалізму. – К., 1991. – С. 18; див. також: *Толочко А.П.* Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. – К., 1992. – С. 54–66.

[93] ПВЛ. – Ч. 1. – С. 108.

[94] Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Studio et opera G. Fejer. – T. 2. – Budae, 1829. – P. 247.

[95] Ibid. – P. 67.

[96] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 633–634.

[97] Там же. – Стб. 634.

[98] Там же. – Стб. 657.

[99] Там же. – Стб. 660.

[100] *Войтович Л.* Князівська верства в Галицькій землі // Четвертий Міжнародний конгрес україністів. – Одеса; К.; Львів, 1999. – С. 81.

[101] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 660.

[102] *Dąbrowski D.* Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich. – Poznań; Wroclaw, 2002. – S. 30.

[103] *Baumgarten N.* Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X-e au XIII-e siecle. – Romae, 1927. – Table II. – № 20–21; *Котляр Н.Ф.* Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв. – С. 89.

[104] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 527.

[105] Там же. – Стб. 660.

[106] Там же.

[107] *Labuda G.* Zaginiona kronika z pierwszej połowy XIII wieku w Rocznikach Królestwa Polskiego Jana Długosza. Próba rekonstrukcji. – Poznań, 1983. – S. 23; пор.: *Kürbis B.* Komentarz // Mistrza Wincentego Kronika Polska. – Warszawa, 1974. – S. 203; *Щавелева Н.И.* Польские латиноязычные средневековые источники. – М., 1990. – С. 133. Див. також: *Roepell G.* Geschichte Polens. – Hamburg, 1840. – Bd. 1. – S. 380.

[108] *Vincentii* Chronicon. – L. IV, 15.

[109] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 660.

[110] Там же.

[111] *Baumgarten N.* Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X-e au XIII-e siecle. – Table III. – P. 14. – № 20.

[112] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 660–661.

[113] Там же. – Стб. 660.

[114] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 661; Vincentii Chronicon. – L. IV, 15. Пор.: *Grabski A.F.* Polska w opiniach obcych X–XIII w. – S. 65.

[115] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 661.

[116] Там же. – Стб. 661–662.

[117] Там же. – Стб. 662.

[118] Див.: *Шахматов А.А.* Обозрение русских летописных сводов XIV–XVI вв. – М.; Л., 1938. – С. 70–71.

[119] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 662.

[120] *Пашуто В.Т.* Черты политического строя Древней Руси // *Новосельцев А.П., Пашуто В.Т., Черепнин Л.В., Шушарин В.П., Щапов Я.Н.* Древнерусское государство и его международное значение. – М., 1965. – С. 11–76; *Боровський Я.Є.* «Похвальне слово» Мойсея, ігумена Видубицького монастиря // Літературна спадщина Київської Русі і українська література XIV–XVIII ст. – К., 1981. – С. 54–58; *Франчук В.Ю.* Киевская летопись. – К., 1986. – С. 12–13.

[121] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 661.

[122] Там же. – Стб. 662.

[123] Там же. – Стб. 663.

[124] Густынская летопись // ПСРЛ. – Т. 2. – Санкт-Петербург, 1843. – С. 322.

[125] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 663.

[126] *Baumgarten N.* Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X-e au XIII-e siecle. – Table III. – P. 14 (помилково надруковано 13).

[127] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 664.

[128] *Толочко П.П.* Исторические портреты. – К., 1990. – С. 267–268; *Фроянов И.Я., Дворниченко А.Ю.* Города-государства древней Руси. – Л., 1988. – С. 144–145.

[129] *Рыбаков Б.А.* Киевская Русь и русские княжества XII–XIII ст. – С. 514; Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья: Раннеславянский и древнерусский периоды. – К., 1990. – С. 85 (автор розділу – *В.В. Аулих*).

[130] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 666.

[131] *Vincentii* Chronicon. – L. IV, 15; *Gorski K.* Stosunki Kazimierza Sprawiedliwego z Rusią. – Lwów, 1875. – S. 27; *Пашуто В.Т.* Внешняя политика Древней Руси. – С. 162.

[132] *Włodarski B.* Sąsiedstwo polsko-ruskie w czasach Kazimierza Sprawiedliwego. – S. 9; *Włodarski B.* Wołyń pod rządami Rurikowiczów i Bolesława Jerzego Trojdenowicza // Rocznik Wołyński. – T. 3. – Równe, 1934. – S. 3–128.

[133] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 667.

[134] *Vincentii* Chronicon. – L. IV, 16.

[135] *Długosza Jana* Roczniki czyli Kroniki sławnego królestwa Polskiego. – T. 5–6. – Warszawa, 1973.– S. 128.

[136] Ibid. – S. 189–190.

[137] *Vincentii* Chronicon. – L. IV, 19; *Powerski J.* Stosunki polsko-pruskie do 1230 r. ze szczególnym uwzględnieniem roli Pomorza Gdańskiego. – Toruń, 1968. – S. 128.

[138] *Kamiński S.* Wizna na tle pogranicza polsko-rusko-jaćwieskiego // Rocznik Białostocki. – Warszawa, 1961. – S. 9–61; *Зоценко В.М.* Експорт зброї з Києва в Південно-Східну Прибалтику // Археологія. – Вип. 44. – К., 1983. – С. 47–61.

[139] *Baumgarten N.* Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X-e au XIII-e siecle. – Table IX. – № 6. – P. 39.

[140] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 672.

[141] Там же. – Стб. 678.

[142] *Wiliński K.* Walki polsko-ruskie w X–XIII w. – Łódź, 1984. – S. 155.

[143] *Татищев В.Н.* История российская. – Т. 3. – М., 1963. – С. 153. Про розвиток Полоцької землі в XII – на початку XIII ст. див.: *Семянчук Г.М.* Полацкая земля ў XII – першай палавіне XIII ст.: (Змены ў адмыныстрацыйна-палітычнай і тэрытарыяльнай структурах) // Весці Акадэміі Навук Беларусі. Серыя Грамадскіх Навук. – 1992. – № 3–4. – С. 41–48.

[144] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 680.

[145] Там же. – Стб. 682.

[146] *Алексеев Л.В.* Смоленская земля в IX–XIII вв.: Очерки истории Смоленщины и Восточной Белоруссии. – С. 226.

[147] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 683.

[148] *Толочко П.П.* Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII–XIII вв. – К., 1980. – С. 182; *Котляр М.Ф.* Як і чому настала удільна роздробленість на Русі. – К., 1998. – С. 92.

[149] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 683.

[150] Там же. – Стб. 684.

[151] Там же. – Стб. 685–686.

[152] Там же. – Стб. 686.

[153] *Крип'якевич І.П.* Галицько-Волинське князівство. – Вид. 2-е. – С. 110.

[154] ПСРЛ. – Т. I: Лаврентьевская и Суздальская летопись по Академическому списку. – Изд. 2-е. – Л., 1926–1928. – Стб. 412– 413; *Vincentii* Chronicon. – L. IV, 23; пор.: *Бережков Н.Г.* Хронология русского летописания. – М., 1963. – С. 85.

[155] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 686–687.

[156] *Kürbis B.* Komentarz. – S. 215.

[157] *Пашуто В.Т.* Внешняя политика древней Руси. – С. 164.

[158] Про битву на р. Мозгаві та її наслідки див. докладно: *Головко О.Б.* Роман Мстиславич та його доба. – С. 130–133.

[159] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 688.

[160] *Рапов О.М.* Княжеские владения на Руси в X – первой половине XIII в. – С. 191.

[161] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 720; *Котляр М.Ф.* Данило Галицький. – К., 1979. – С. 51–71; *Baumgarten N.* Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X-e au XIII-e siecle. – Table IX. – P. 39.

[162] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 698.

[163] *Котляр М.Ф.* Галицько-Волинська Русь 2-ї половини XII–XIII ст. // Галицько-Волинський літопис. – К., 2002. – С. 14.

[164] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 701.

[165] Там же. – Стб. 702.

[166] Там же.

[167] Там же. – Стб. 776.

[168] *Zajączkowski S.* Najdawniejsze osadnictwo Polski na Podlasiu // Rocznik dziejów społecznych i gospodarczich. – T. V. – Lwów, 1937. – S. 40–41; *Rhode G.* Die Ostgrenze Polens. – Bd. 1. – Köln; Graz, 1955. – S. 101; *Cabań W.* Polityka północno-wschodnia Kazimierza Sprawiedliwego // Rocznik Białostocki. – T. 12. – Warszawa, 1974. – S. 209.

[169] *Stryjkowski M.* Kronika polska, litewska, żmudzka i wszystskiej Rusi. – T. 1. – Warszawa, 1846. – S. 202, 212; *Bartnicki M.* Problemy polityczne i militarne pogranicza polsko-ruskiego w ostatniey ćwierci XII wieku // Na pograniczu kultur, języków i tradycji: Prace ofizowane prof. Ryszazdowi Szczyglowi w 60-tą rocznicę urodzin. – Lublin, 2004. – S. 34–36.

[170] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 721.

Розділ 6
Галицько-Волинське державно-політичне об'єднання наприкінці XII – на початку XIII ст.

[1] Про життя та діяльність князя Романа Мстиславича див.: *Bieniak J.* Roman // Słownik starożytńościej słowiańskich. – T. 4. – Warszawa, 1970. – S. 534–536; *Гуржій І.* Об'єднувач галицько-волинських земель // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – Вип. 2. – К., 2002. – С. 392–416; *Войтович Л.* Зоря князя Романа // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1991. – № 2. – С. 32–35; *Кралюк М.П.* Роман Мстиславич, князь волинський та галицький. – Луцьк, 1999; *Головко О.Б.* Князь Роман Мстиславич та його доба: Нариси з історії політичного життя Південної Русі XII – початку XIII століття. – К., 2001; *Головко А.Б.* Князь Роман Мстиславич // Вопросы истории. – 2002. – № 12. – С. 52–70; та ін.

[2] *Васильевский В.Г.* Древняя торговля Киева с Регенсбургом // ЖМНП. – 1888. – № 7. – С. 121–150.

[3] *Петегирич В.М.* Из истории экономических и культурных связей Галицко-Волынской Руси в X–XIII вв.: (По археологическим данным) // Славянские древности: Этногенез: Материальная культура Древней Руси. – К., 1980. – С. 157; *Пришляк В.* Середньовічні шляхи галицько-волинських земель в епоху Романовичів // Галичина та Волинь у добу середньовіччя. – Львів, 2001. – С. 221–228.

[4] Густинская летопись // ПСРЛ. – Т. 2. – СПб., 1843.– С. 327; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Т. 2. – Львів, 1905. – С. 454; *Wilkiewicz-Wawrzyńczykowa A.* Ze studiów nad polityką polską na Rusi na przełomie XII–XIII w. // Atenium Wilenskie. – R. XII. – № 3. – 1937. – S. 3–20.

[5] *Długosza Jana* Roczniki czyli Kroniki sławnego królestwa Polskiego. – T. 5–6. – Warszawa, 1973.– S. 213.

[6] *Фроянов И.Я., Дворниченко А.Ю.* Города-государства Древней Руси. – Л., 1988. – С. 147.

[7] *Волощук М.* Роман Мстиславич – видатна постать української історії // Історичний журнал. – 2005. – № 3. – С. 79–80.

[8] *Vincentii* Chronicon. – L. IV, 24.

[9] *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Т. 2. – С. 454.

[10] *Vincentii* Chronicon. – L. IV, 24.

[11] *Kürbis B.* Komentarz // Mistrza Wincentego Kronika Polska. – Warszawa, 1974. – S. 224.

[12] *Гумилев Л.Н.* Древняя Русь и Великая степь. – М., 1989. – С. 493.

[13] *Vincentii* Chronicon. – L. IV, 24.

[14] История Венгрии. – Т. 1. – М., 1970. – С. 133, 510 (автор розділу – *В.П. Шушарін*).

[15] *Томашівський С.* Українська історія: Старинні і середні віки. – Львів, 1919. – С. 88–89; *Пашуто В.Т.* Внешняя политика древней Руси. – С. 183.

[16] *Włodarski B.* Sąsiedstwo polsko-ruskie w czasach Kazimierza Sprawiedliwego // KH. – 1969. – № 1. – S. 17; *Włodarski B.* Polska i Ruś: 1194–1340. – Warszawa, 1966. – S. 20; та ін.

[17] Historia dyplomacji polskiej. – T. 1. – Warszawa, 1982.– S. 144–145 (автор розділу – *Г. Лябуда*).

[18] *Смирнов М.* Судьбы Червонной или Галицкой Руси до соединения ее с Польшей. – СПб., 1860. – С. 35–36; *Włodarski B.* Polska i Ruś: 1194–1340. – S. 21.

[19] *Vincentii* Chronicon. – L. IV, 24.

[20] *Горский А.А.* Русские земли в XIII–XIV веках: Пути политического развития. – М., 1996. – С. 7.

[21] *Magocsi P.* Galicia-Volnynia // *Magocsi P.* A history of Ukraine. – Toronto, 1996. – P. 114–124.

[22] ПСРЛ. – Т. 1: Лаврентьевская и Суздальская летопись по Академическому списку. – Изд. 2-е. – Л., 1926–1928. – Стб. 417.

[23] *Никита Хониат.* История. – Т. 2: (1186–1206). – СПб., 1862. – С. 245–246; *Бережков Н.Г.* Хронология русского летописания. – М., 1963. – С. 86.

[24] *Толочко П.П.* Древняя Русь: Очерки социально-политической истории. – К., 1987. – С. 154–155.

[25] *Соловьев С.М.* История России с древнейших времен: Тома 1–2 // *С.М. Соловьев.* Сочинения. – Кн. 1. – М., 1988. – С. 559.

[26] ПСРЛ. – Т. 1. – Стб. 417.

[27] *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Т. 3. – Львів, 1905. – С. 9; *Пашуто В.Т.* Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – М., 1950. – С. 193; *Grala H.* Drugie małżeństwo Romana Mścisławowicza // Slavia orientalis. – 1982. – № 3–4. – S. 115–127.

[28] ПСРЛ. – Т. 1. – Стб. 417.

[29] Там же. – Стб. 418.

[30] *Грушевский М.С.* Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия. – К., 1892. – С. 263.

[31] *Baumgarten N.* Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X-e au XIII-e siecle. – Romae, 1927. – Tabl. XIV. – № 1. – P. 60.

[32] *Рыбаков Б.А.* Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. – М., 1982. – С. 515.

[33] *Коновалова И.Г., Перхавко В.Б.* Древняя Русь и Нижнее Подунавье. – М., 2000. – С. 162–174.

[34] *Толочко П.П.* Древняя Русь: Очерки социально-политической истории. – С. 107.

[35] *Князький И.О.* Византия и кочевники южнорусских степей. – Коломна, 2000. – С. 91–103.

[36] *Котляр М.Ф.* Чи міг Роман Мстиславич ходити на половців раніше 1187 р.? // УІЖ. – 1965. – № 1. – С. 119–120.

[37] *Головко О.Б.* Князь Роман Мстиславич та його доба. – С. 140.

[38] *Никита Хониат.* История. – Т. 2: (1186–1206). – С. 245–246.

[39] *Бережков Н.Г.* Хронология русского летописания. – М., 1963. – С. 86.

[40] *Grala H.* Drugie małżeństwo Romana Mścisławowicza. – S. 115–127.

[41] ПСРЛ. – Т. 1. – Стб. 418.

[42] *Новосельцев А.П.* Термин «вежа» в древнерусских источниках // ДГ СССР. 1987 г. – 1989. – С. 17–18.

[43] *Федоров-Давыдов А.Г.* Общественный строй Золотой Орды. – М., 1973. – С. 42; *Смілянський Ю.* Формування державності у полов-

ців південноруського степу до монгольського нашестя // Наукові записки Переяславського пед. ун-ту. – Вип. 13. – Переяслав-Хмельницький, 2002. – С. 139–146.

[44] Про локалізацію половецьких стійбищ див.: *Плетнева С.А.* Донские половцы // «Слово о полку Игореве» и его время. – М., 1985. – С. 278–279; *Плетнева С.А.* Половцы. – М., 1990. – С. 150.

[45] ПСРЛ. – Т. 1. – Стб. 418.

[46] *Феннел Дж.* Кризис средневековой Руси: 1200–1304. – М., 1989. – С. 64.

[47] ПСРЛ. – Т. 1. – Стб. 419.

[48] *Феннел Дж.* Кризис средневековой Руси: 1200–1304. – С. 64.

[49] ПСРЛ. – Т. 1. – Стб. 420.

[50] Там же.

[51] Там же.

[52] Там же. – Стб. 421.

[53] *Андриашев А.* Очерк истории Волынской земли до конца XIV в. – К., 1887. – С. 150; а також: *Зубрицкий Д.* История древнего Галичско-Русского княжества. – Т. 3. – Львов, 1855.– С. 25; *Jablonowski A.* Historja Rusi poludniowej do upadku Rzeczy Pospolitej Polskiej. – W Krakowie, 1912. – S. 49.

[54] *Грушевский М.С.* Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия. – К., 1891. – С. 267–268; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Т. 2. – Львів, 1905.– С. 8–9.

[55] *Котляр Н.Ф.* Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв. – К., 1985. – С. 119.

[56] *Головко О.Б.* Південна Русь і половецький степ у політичній діяльності галицько-волинського князя Романа Мстиславича // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: (Матеріали других всеукраїнських читань). – Черкаси, 1992. – С. 16; пор.: *Кучинко М.М.* Нариси стародавньої і середньовічної історії Волині (від палеоліту до середини XIV ст.) – Луцьк, 1996. – С. 173–174.

[57] ПСРЛ. – Т. 1. – Стб. 421.

[58] *Никита Хониат.* История. – Т. 2. – С. 246; *Бибиков М.Б.* Византийские источники по истории Руси, народов Северного Причерноморья и Северного Кавказа // ДГ СССР. 1980 г. – 1981. – С. 71; *Бибиков М.Б.* Византийские источники // Древняя Русь в свете зарубежных источников. – М., 1999. – С. 139.

[59] *Горский А.А.* Русские земли в XIII–XIV веках: Пути политического развития. – М., 1996. – С. 64–65; пор.: *Ключевский В.О.* Курс русской истории // Собрание сочинений. – Т. 1. – М., 1997. – С. 531.

[60] *Татищев В.Н.* История российская. – Т. 3. – М., 1963. – С. 169–170.

[61] *Грушевский М.С.* Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия. – С. 267.

[62] *Рыбаков Б.А.* Древняя Русь: Сказания, былины, летописи. – Москва, 1963. – С. 163.

[63] *Котляр М.Ф.* Данило Галицький. – К., 1979. – С. 21–22; *Котляр Н.Ф.* Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв. – С. 120–121; *Толочко П.П.* Киев и Киевская земля в период феодальной раздробленности XII–XIII вв. – К., 1980. – С. 182–183.

[64] *Войтович Л.В.* Генеалогія династії Рюриковичів. – К., 1990. – С. 114; *Войтович Л.В.* Роман Мстиславич і утворення Галицько-Волинського князівства // Волинь і Галичина у добу середньовіччя. – Львів, 2001. – С. 26–28.

[65] *Толочко О.П.* Конституційний проект Романа Мстиславича 1203 р.: спроба джерелознавчого дослідження // УІЖ. – 1995. – № 6. – С. 22–36; *Толочко А.П.* «История Российская» Василия Татищева: источники и известия. – М., 2005.

[66] *Купчинський О.* Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть: Дослідження. Тексти. – Львів, 2004. – С. 415–430.

[67] *Яценко Б.І.* Розвиток державного устрою України-Русі наприкінці XII ст.: (Проект Романа Мстиславича і «Слово о полку Ігоревім») // УІЖ. – 1997. – № 3. – С. 113.

[68] ПСРЛ. – Т. 1. – Стб. 420.

[69] ПСРЛ. – Т. 2: Ипатьевская летопись. – М., 1908. – Стб. 741; пор.: *Завадская С.В.* К вопросу о «старейшинах» в древнерусских источниках XI–XIII вв. // ДГ СССР. 1987 г. – 1989. – С. 36–42.

[70] *Grodecki R., Zachorowski S., Dąbrowski J.* Dzieje Polski średniowiecznej. – T. 1. – Kraków, 1926.– S. 213 (автор – *С. Захоровський*); *Włodarski B.* Polityka ruska Leszka Białego. – Lwów, 1925. – S. 19.

[71] *Головко О.Б.* Балтійські племена в політичних взаємовідносинах Давньоруської і Польської держав (X – перша третина XIII ст.) // Україна і Польща в період феодалізму. – К., 1991. – С. 23–34; *Головко О.Б.* Побужжя в контексті політичного розвитку Південно-Західної Русі (X – перша половина XIII ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – Вип. 2. – К., 2002. – С. 59–76.

[72] Про безпосередні обставини загибелі князя Романа див.: *Головко О.Б.* Давньоруcько-польські відносини на початку XIII ст.: (Про обставини загибелі галицько-волинського князя Романа Мстиславича) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – К., 1991. – Вип. 1. – С. 5–8; *Головко О.Б.* Князь Роман Мстиславич та його доба. – С. 171–186.

[73] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 719.

[74] *Droba L.* Stosunki Leszka Białego z Rusią i Węgrami // Sprawozdania Akademii Umiejętnosci. – W Krakowie, 1881. – S. 16; *Włodarski B.* Polityka ruska Leszka Białego. – S. 27; *Bieniak J.* Roman. – S. 535; та ін.

[75] Historia dyplomacji polskiej. – T. 1. – Warszawa, 1982.– S. 144–145 (автор розділу – *Г. Лябуда*).

[76] Ibid. – S. 151.

[77] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 731.

[78] *Włodarski B.* Polska i Ruś: 1194–1340. – S. 25.

[79] *Котляр М.Ф.* Історія дипломатії Південно-Західної Русі. – К., 2002. – С. 105.

[80] Про це див.: *Головко О.Б.* Давньоруcько-польські відносини на початку XIII ст.: (про обставини загибелі галицько-волинського князя Романа Мстиславича). – С. 7–10; *Головко О.Б.* Князь Роман Мстиславич та його доба. – С. 173–177; *Головко О.Б.* Останній похід Романа Мстиславича (у друці).

[81] *Albrici monachi* Trium fontium Chronicon, a monacho Novi monasterii hoiensis interpolate / Ed. Paulus Scheffer-Boichorst // Monumenta Germaniae Historica, Scriptores / Ed. G.H. Pertz. – T. 23. – Hannoverae, 1874. – P. 685. Хроніка Альбріка була написана в 60-ті рр. XIII ст. у французькому абатстві Тріумфонтіум («Трьох джерел») у провінції Шалон на річці Марні. Інформацію про Східну Європу для своєї праці Альбрік одержав значною мірою від папського легата Якова з Пренеста, який у 40-х рр. XIII ст. відвідував Угорщину (див.: *Лившиц Л.И., Плигузов А.И., Хорошкевич А.Л.* Приложения // *Феннел Дж.* Кризис средневековой Руси: 1200–1304. – М., 1989. – С. 240–241).

[82] Цит. за: *Карамзин Н.М.* История государства Российского. – Т. II–III. – Москва, 1991.– С. 560; пор.: *Чубатий М.* Західна Україна і Рим у XIII віці у своїх змаганнях до церковної унії // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т. 123/124. – Львів, 1917. – С. 9.

[83] Див.: Rocznik Traski // MPH. – T. 2. – 1872.– P. 836; Kalendarz krakowski // MPH. – T. 2. – P. 923; Rocznik małopolski // MPH. – T. 3. –

1878.– P. 162; пор.: *Назаренко А.В.* Западноевропейские источники // Древняя Русь в свете зарубежных источников. – М., 1999. – С. 264.

[84] *Пресняков А.Е.* Лекции по русской истории. – М., 1939. – С. 30.

[85] *Чубатий М.* Західна Україна і Рим у XIII віці у своїх змаганнях до церковної унії. – С. 9.

[86] *Головко А.Б.* Христианизация восточнославянского общества и внешняя политика древней Руси в IX – первой трети XIII века // ВИ. – 1988. – № 9. – С. 59–67; *Головко О.Б.* Релігійний фактор у розвитку взаємовідносин Київської Русі з країнами Центральної і Західної Європи // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – Вип. 3. – К., 1993. – С. 3–7; та ін.

[87] *Головко А.Б.* Христианизация восточнославянского общества и внешняя политика древней Руси в IX – первой трети XIII века. – С. 67–71.

[88] Про тогочасну Англію див.: Эпоха крестовых походов / Под редакцией Э. Лависса и А. Рамбо. – СПб., 1999. – С. 691–713; *Добиаш-Рождественская О.А.* Крестом и мечом: Приключения Ричарда I Львиное Сердце. – М., 1991.

[89] *Гуревич А.Я.* Примечания // *Блок М.* Апология истории или ремесло историка. – М., 1973. – С. 221.

[90] *Manteuffel T.* Historia powszechna: średniowiecze. – Warszawa, 1974. – S. 252.

[91] *Колесницкий Н.Ф.* «Священная Римская империя»: притязания и действительность. – М., 1977; *Беркович М.Е.* Из истории формулы средневековой Германии // Средние века. – Т. 30. – М., 1967. – С. 235.

[92] *Ostrogorsky G.* The Byzantine Emperor and the Hierarchical World Order // The Slavonic and East European Review. – Vol. 35. – N 84. – 1956. – P. 2–11.

[93] *Кордуба М.* Історія Холмщини й Підляшшя. – Краків, 1941. – С. 51; *Брайчевський М.Ю.* Походження Русі. – К., 1968. – С. 191–192.

[94] *Брайчевський М.Ю.* Походження Русі. – С. 192.

[95] *Albrici monachi* Trium fontium Chronicon // MGH SS. – T. 23. – 1874. – P. 885.

[96] *Vincentii* Chronicon. – L. IV, 24.

[97] *Головко О.Б.* Титулатура носіїв державної влади на Русі в контексті середньовічних імперських доктрин // Феодалізм на Україні. – К., 1990. – С. 42–52.

[98] *Кучкин В.А.* Формирование государственной территории Северо-Восточной Руси в X–XIII вв. – М., 1984. – С. 75; *Лимонов Ю.А.* Владимиро-Суздальская Русь. – Л., 1987. – С. 46.

[99] *Костомаров Н.И.* Собрание сочинений: Исторические монографии и исследования. – Т. 1. – СПб., 1903. – С. 103; *Толочко П.П.* Киев и Киевская земля в период феодальной раздробленности XII–XIII веков. – К., 1970. – С. 183; та ін.

[100] Див.: *Пресняков А.Е.* Лекции по русской истории. – М., 1939. – С. 30–32.

[101] Про формування державної території Південно-Західної Русі див.: *Котляр Н.Ф.* Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв.

[102] *Греков И.Б.* Восточная Европа и упадок Золотой Орды. – М., 1975. – С. 13–44; *Шабульдо Ф.М.* Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – К., 1987. – С. 5–73; *Головко О.Б.* Київська Русь і українська середньовічна державність // Українська козацька держава: витоки та шляхи розвитку: Матеріали республіканських історичних читань. – К., 1991. – С. 17–23.

[103] *Погодин М.П.* Сочинения. – М., 1871. – С. 465; *Котляр М.Ф.* Данило Галицький. – С. 27–28.

[104] Див.: *Головко А.Б.* Объединительные процессы на Руси в первой половине XIII в. (на примере Волыни и Галичины) // Вопросы истории СССР. – Вып. 28. – Харьков, 1983. – С. 111–116.

[105] *Пашуто В.Т.* Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – М., 1950. – С. 142–143; *Полонська-Василенко Н.* Княгиня Романовая Анна // Визвольний шлях. – Кн. 3. – 1954. – С. 58–59.

[106] *Костомаров Н.И.* Собрание сочинений: Исторические монографии и исследования. – Т. 1. – С. 148–150.

[107] *Stryjkowski M.* Kronika polska, litewska, żmudzka i wszystskiej Rusi. – T. 1. – Warszawa, 1846. – S. 202.

[108] *Греков И.Б.* Восточная Европа и упадок Золотой Орды. – М., 1975. – С. 18–19.

[109] *Томашівський С.* Українська історія: Старинні та середні віки. – Львів, 1919. – С. 89.

[110] *Ісаєвич Я.* Галицько-Волинська держава. – Львів, 1999. – С. 5.

[111] Див.: *Грицак П.* Галицько-Волинська держава. – Нью-Йорк, 1958. – С. 154; *Войтович Л.В.* Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. – Львів, 2000. – С. 446–449, 485–498; та ін.

Розділ 7.
Землі Волині й Галичини в умовах громадянської війни першої половини XIII ст.

[1] *Грушевський М.С.* Галицьке боярство XII–XIII ст. // Записки наукового товариства імені Шевченка. – Т. XX. – Львів, 1897. – С. 1–6; *Кордуба М.М.* Суспільні верстви та політичні партії в Галицькому князівстві до половини XIII ст. // Записки наукового товариства імені Шевченка. – Т. XXXII. – Львів,1899. – С. 1–42; *Войтович Л.* Князівська верства в Галицькій землі // Четвертий Міжнародний конгрес україністів. – Одеса; К.; Львів, 1999. – С. 80–86. Розгляд історіографії проблеми див.: *Майоров А.В.* Галицко-Волынская Русь: Очерки социально-политических отношений в домонгольский период: Князь, бояре и городская община. – СПб., 2001. – С. 10–88.

[2] *Черепнин Л.В.* Летописец Даниила Галицкого // ИЗ. – Т. 12. – 1941. – С. 232–235.

[3] *Лимонов Ю.А.* Владимиро-Суздальская Русь. – Л., 1987. – С. 65–80.

[4] *Толочко П.П.* Древняя Русь: Очерки социально-политической истории. – К., 1987. – С. 136–138.

[5] *Головко О.Б.* Боярська «фронда» в Галичі // Пам'ять століть. – 2002. – № 5. – С. 49–50.

[6] *Котляр М.Ф.* Історія давньоруської державності. – К., 2002. – С. 157–158.

[7] *Майоров А.В.* Галицко-Волынская Русь: Очерки социально-политических отношений в домонгольский период: Князь, бояре и городская община. – С. 482–499.

[8] *Гуржій І.* Об'єднувач галицько-волинських земель // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – Вип. 2. – К., 2002. – С. 392–416.

[9] *Энгельс Ф.* О разложении феодализма и формировании национальных государств // *Маркс К., Энгельс Ф.* Сочинения. – Изд. 2-е. – Т. 21. – М., 1961. – С. 411.

[10] *Головко А.Б.* Объединительные процессы на Руси в первой половине XIII в. (на примере Волыни и Галичины) // Вопросы истории СССР. – Вып. 28. – Харьков, 1983. – С. 111–116.

[11] *Дашкевич Н.П.* Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным известиям. – К., 1873. – С. II.

[12] *Рапов О.М.* Княжеские владения на Руси X – первой трети XIII в. – М., 1977. – С. 162.

[13] ПСРЛ. – Т. 2: Ипатьевская летопись. – СПб., 1908. – С. 717.

[14] ПСРЛ. – Т. 1: Лаврентьевская и Суздальская летопись по Академическому списку. – Изд. 2-е. – Вып. 1–3. – Л., 1928–1929. – С. 426–428; пор.: *Грушевський М.* Хронольогія подій Галицько-Волинської літописи. – С. 7–8.

[15] *Приселков М.Д.* Троицкая летопись / Под ред. К.Н. Сербиной. – М.; Л., 1950. – С. 292.

[16] ПСРЛ. – Т. 2. – С. 717; інформацію про цю зустріч зберегли й угорські джерела, див.: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus et civilis. Studio et opera G. Fejer. – T. 3, v. 1. – Budae, 1829. – P. 32.

[17] *Пашуто В.Т.* Внешняя политика Древней Руси. – М., 1968. – С. 347.

[18] ПСРЛ. – Т. 2. – С. 717.

[19] *Зубрицкий Д.* История древнего Галичско-Русского княжества. – Ч. 3. – Львов, 1855. – С. 34; *Шараневич И.* История Галицко-Володимирской Руси: От найдавнейших времен до року 1453. – Львов, 1863. – С. 67.

[20] *Смирнов М.М.* Судьбы Червонной или Галицкой Руси до соединения ее с Польшей. – СПб., 1860. – С. 39–40.

[21] Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus et civilis. Studio et opera G. Fejer. – T. 3, v. 1. – P. 51; *Пашуто В.Т.* Внешняя политика древней Руси. – М., 1968. – С. 348.

[22] *Котляр М.Ф.* Данило Галицький. – К., 1979. – С. 32.

[23] *Котляр М.Ф.* Коментар до літопису // Галицько-Волинський літопис / Під ред. М.Ф. Котляра. – К., 2002. – С. 170.

[24] *Полонська-Василенко Н.* Княгиня Романовая Анна // Визвольний шлях. – Кн. 3. – 1954. – С. 57–64.

[25] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 717.

[26] Там же.

[27] Там же. – Стб. 718.

[28] *Baumgarten N.* Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X-e au XIII-e siecle. – Romae, 1927. – Tabl. IV. – № 34. – С. 19.

[29] Ibid. – Tabl. IV. – № 44. – С. 19.

[30] Ibid. – Tabl. IX. – № 11. – С. 39.

[31] ПСРЛ. – Т. 1. – Стб. 426.

[32] *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Т. 3. – Львів, 1905. – С. 19; *Пашуто В.Т.* Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – М., 1950. – С. 194.

[33] ПСРЛ. – Т. 1. – Стб. 426–427.

[34] Там же. – Стб. 427.

[35] *Шараневич И.* История Галицко-Володимирскої Руси: От найдавнейших времен до року 1453. – С. 68.

[36] *Пашуто В.Т.* Очерки по истории Галицко-Волынского Руси. – С. 184.

[37] *Baumgarten N.* Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X-e au XIII-e siecle. – Tabl. IV. – 44, 45, 47, 48. – C. 19.

[38] *Гущин О.* Вступ чернігівських Ольговичів у боротьбу за галицько-волинську спадщину: трагедія Ігоревичів // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. – Львів, 1993. – С. 95–97.

[39] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 718.

[40] *Андриашев А.* Очерки истории Волынской земли до конца XIV ст. – К., 1887. – С. 155; *Котляр М.Ф.* Данило Галицький: Біографічний нарис. – К., 2002. – С. 101; *Bartnicki M.* Polityka zagraniczna księcia Daniela Halickiego w latach 1217–1264. – Lubliń, 2005. – S. 28.

[41] ПСРЛ. – Т. 1. – Стб. 428.

[42] *Зубрицкий Д.* История древнего Галичско-Русского княжества. – Ч. 3. – С. 39.

[43] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 719.

[44] *Włodarski B.* Polska i Ruś: 1194–1340. – Warszawa, 1966. – S. 35.

[45] *Грушевський М.С.* Хронольогія подій Галицько-Волинської літописи. – С. 9.

[46] *Włodarski B.* Polska i Ruś: 1194–1340. – S. 35.

[47] *Wilkiewicz-Wawrzyńczykowa A.* Ze studiów nad polityką polską na Rusi na przełomie XII–XIII w. // Ateneum Wilenskie. – T. 3.– 1937. – S. 22.

[48] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 719; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Т. 3. – С. 23.

[49] *Зубрицкий Д.* История древнего Галичско-Русского княжества. – Ч. 3. – С. 41.

[50] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 719.

[51] ПСРЛ. – Т. 7. – С. 116; пор.: *Грушевський М.С.* Хронольогія подій Галицько-Волинської літописи. – С. 10.

[52] *Зубрицкий Д.* История древнего Галичско-Русского княжества. – Ч. 3. – С. 41.

[53] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 721–722.

[54] *Włodarski B.* Polska i Ruś: 1194–1340. – S. 41.

[55] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 720.

[56] *Пашуто В.Т.* Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – С. 196.

[57] *Котляр Н.Ф.* Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв. – С. 138.

[58] *Андриашев А.* Очерки истории Волынской земли до конца XIV ст. – К., 1887. – С. 156.

[59] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 720.

[60] *Włodarski B.* Polska i Ruś: 1194–1340. – S. 44.

[61] *Андриашев А.* Очерк истории Волынской земли до конца XIV ст. – С. 159.

[62] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 721.

[63] *Шараневич И.* История Галицко-Володимирскої Руси: От найдавнейших времен до року 1453. – С. 71.

[64] *Włodarski B.* Polska i Ruś: 1194–1340. – S. 45.

[65] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 722.

[66] Там же.

[67] Там же. – Стб. 723.

[68] Там же.

[69] Там же. – Стб. 723–724.

[70] *Котляр М.Ф.* Данило Галицький: Біографічний нарис. – С. 101.

[71] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 724.

[72] О.П. Лихачова справедливо відзначає помилковість думки тих дослідників, які ототожнюють польського воєводу Судислава Бернатовича з однойменним галицьким боярином, який після смерті Володислава Кормильчича став фактично найсильнішим галицьким князем (див.: *Лихачева О.П.* Комментарии // Памятники литературы Древней Руси: XIII век. – М., 1981. – С. 573–574, пор.: *Махновець Л.* Літопис Руський. – К., 1989. – С. 372, 373, та ін.).

[73] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 725.

[74] Там же. – Стб. 724.

[75] Там же. – Стб. 727.

[76] Там же. – Т. 7. – С. 117.

[77] НПЛ. – С. 251.

[78] Katalogi biskupów krakowskich // МРН. – Т. 3. – 1872. – P. 353; пор.: *Пашуто В.Т.* Внешняя политика Древней Руси. – С. 348.

[79] *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Т. 3. – С. 82; пор.: *Рапов О.М.* Княжеские владения на Руси X – первой трети XIII в. –

С. 120; *Baumgarten N.* Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X-e au XIII-e siecle. – Tabl. IV. – № 48. – С. 19; *Котляр М.Ф.* Коментар до літопису. – С. 178.

[80] *Гущин О.* Вступ чернігівських Ольговичів у боротьбу за галицько-волинську спадщину: трагедія Ігоревичів. – С. 95–97.

[81] *Пашуто В.Т.* Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – С. 198.

[82] *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Т. 3. – С. 28.

[83] *Шараневич И.* История Галицко-Володимирскої Руси: От найдавнейших времен до року 1453. – С. 72.

[84] ПСРЛ. – Т.2. – Стб.727.

[85] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 729; *Зубрицкий Д.* История древнего Галичско-Русского княжества. – Ч. 3. – С. 52; *Droba L.* Stosunki Leszka Białego z Rusią i Węgrami. – S. 36; *Андриашев А.* Очерки истории Волынской земли до конца XIV ст. – С. 158.

[86] *Rhode G.* Die Ostgrenze Polens. – B. 1. – Köln; Graz, 1955. – S. 105.

[87] ПСРЛ. - Т. 2. - Стб. 729.

[88] Там же.

[89] *Зубрицкий Д.* История древнего Галичско-Русского княжества. - Ч. 3. - С. 47.

[90] *Котляр М.Ф.* Данило Галицький: Біографічний нарис. – С. 115.

[91] *Droba L.* Stosunki Leszka Bialego z Rusią i Węgrami. – S. 39.

[92] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 729.

[93] Там же. – Стб. 729–730.

[94] *Головко А.Б.* Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв. – С. 91.

[95] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 730–731.

[96] *Зубрицкий Д.* История древнего Галичско-Русского княжества. – Ч. 3. – С. 59.

[97] *Шараневич И.* История Галицко-Володимирскої Руси: От найдавнейших времен до року 1453. – С. 74.

[98] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 731.

[99] *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Т. 3. – С. 13.

[100] *Rhode G.* Die Ostgrenze Polens. – B. 1. – S. 106–107.

[101] *Wilkiewicz-Wawrzyńczykowa A.* Ze studiów nad polityką polską na Rusi na przełomie XII–XIII w. – S. 24.

[102] ПСРЛ. – Т. 7. – С. 117.

[103] История Венгрии. – Т. 1. – М., 1971. – С. 143 (автор розділу – *В.П. Шушарін*).

[104] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 731.

[105] *Грушевський М.* Хронольогія подій Галицько-Волинської літописи. – С. 14; *Котляр М.Ф.* Історія дипломатії Південно-Західної Русі. – К., 2002. – С. 107.

[106] *Droba L.* Stosunki Leszka Bialego z Rusią i Węgrami. – S. 47.

[107] Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus et civilis. Studio et opera G. Fejer. – T. 3. – V. 1. – Budae, 1829. – P. 163–166.

[108] *Чубатий М.* Західна Україна і Рим у XIII віці у своїх змаганнях до церковної унії // Записки Наукового товариства імені Тараса Шевченка. – Т. 123/124. – Львів, 1917. – С. 79.

[109] *Пашуто В.Т.* Внешняя политика Древней Руси. – С. 247.

[110] *Пашуто В.Т.* Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – С. 201; *Софроненко К.А.* Общественно-политический строй Галицко-Волынской Руси XI–XIII вв. – М., 1955. – С. 97; *Головко А.Б.* Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв. – С. 94; та ін.

[111] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 731.

[112] *Бузескул В.П.* Князь торопецкий Мстислав Мстиславич. – Ч. 1. – С. 221–269; Ч. 2. – С. 240–287; Ч. 3. – С. 188–236 (окремі відбитки); *Рапов О.М.* Княжеские владения на Руси X – первой трети XIII в. – С. 182.

[113] *Włodarski B.* Polska i Ruś: 1194–1340. – S. 64.

[114] *Бузескул В.П.* О занятии Галича Мстиславом Удалым // ЖМНП. – 1881. – № 3. – С. 86–92.

[115] *Зубрицкий Д.* История древнего Галичско-Русского княжества. – Ч. 3. – С. 67; *Дашкевич Н.П.* Княжение Даниила по русским и иностранным известиям. – С. 9–10; *Шараневич И.* История Галицко-Володимирської Руси: От найдавнейших времен до року 1453. – С. 75; *Андрияшев А.* Очерки истории Волынской земли до конца XIV ст. – С. 160; *Грушевський М.С.* Хронольогія подій Галицько-Волинської літописи. – С. 16–17; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Т. 3. – С. 513–515; *Насонов А.Н.* История русского летописания XI – начала XVIII вв. – М., 1969. – С. 279; *Александров Д.Н.* Феодальная раздробленность. – М., 2001. – С. 59–60.

[116] *Майоров А.В.* Галицко-Волынская Русь. – С. 442.

[117] ПСРЛ. – Т. 7. – С. 126.

[118] *Чубатий М.* Західна Україна і Рим у XIII віці у своїх змаганнях до церковної унії. – С. 79.

[119] НПЛ. – С. 261.

[120] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 731–732.

[121] *Пашуто В.Т.* Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – С. 201.

[122] *Котляр М.Ф.* Данило Галицький: Біографічний нарис. – С. 124.

[123] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 732.

[124] *Dąbrowski D.* Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich. – Poznań; Wrocław, 2002. – S. 70–71.

[125] *Wilkiewicz-Wawrzyńczykowa A.* Ze studiów nad polityką polską na Rusi na przełomie XII–XIII w. – S. 27.

[126] *Котляр М.Ф.* Данило Галицький: Біографічний нарис. – С. 128–129.

[127] *Крип'якевич І.П.* Галицько-Волинське князівство. – С. 117–119.

[128] *Котляр М.Ф.* Данило Галицький: Біографічний нарис. – С. 128.

[129] *Котляр Н.Ф.* Из исторического комментария к «Слову о полку Игореве»: (Кто был Мстислав). – С. 49.

[130] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 732.

[131] *Baumgarten N.* Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X-e au XIII-e siecle. – Tabl. XI. – № 6–13. – С. 47.

[132] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 732.

[133] *Зубрицкий Д.* История древнего Галичско-Русского княжества. – Ч. 3. – С. 69.

[134] *Котляр М.Ф.* Галицько-Волинська Русь. – М., 1998. – С. 179.

[135] *Андрияшев А.* Очерки истории Волынской земли до конца XIV ст. – С. 167

[136] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 732.

[137] *Котляр М.Ф.* Данило Галицький. Біографічний нарис. – С. 130.

[138] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 733.

[139] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 733; *Зубрицкий Д.* История древнего Галичско-Русского княжества. – Ч. 3. – С. 72.

[140] Хронологію див.: *Лихачева О.П.* Комментарии. – С. 577; пор.: *Зубрицкий Д.* История древнего Галичско-Русского княжества. – Ч. 3. – С. 75.

[141] ПСРЛ. – Т. 2. – С. 733.

[142] *Андрияшев А.* Очерки истории Волынской земли до конца XIV ст. – С. 161.

[143] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 734–735.

[144] *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Т. 3. – С. 38.

[145] *Майоров А.В.* Галицко-Волынская Русь. – С. 446.

[146] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 735.

[147] *Грушевський М.С.* Хронольогія Галицько-Волинської літописи. – С. 16.

[148] Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae. – Romae, 1860. – S. 12–13.

[149] *Włodarski B.* Polityczne plany Konrada I księcia Mazowickiego. – Toruń, 1971. – S. 19.

[150] ПСРЛ. – Т. 1. – Стб. 445.

[151] *Бережков Н.Г.* Хронология русского летописания. – С. 106.

[152] *Грушевський М.С.* Хронольогія подій Галицько-Волинської літописи. – С. 17; пор.: ПСРЛ. – Т. 1. – Стб. 445; ПСРЛ. – Т. 7. – С. 128.

[153] ПСРЛ. – Т. 2. – С. 737.

[154] *Grodecki R., Zachorowski S., Dąbrowski J.* Dzieje Polski średniowiecznej. – T. 1. – Kraków, 1926. – S. 246; пор.: *Щавелева Н.И.* Комментарии // «Великая хроника» о Польше, Руси и их соседях XI–XIII вв. / Сост. Л.М. Попова, Н.И. Щавелева. – М., 1987. – С. 119–120.

[155] *Грушевський М.С.* Хронольогія подій Галицько-Волинської літописи. – С. 17.

[156] ПСРЛ. – Т. 2. – С. 738.

[157] Там же.

[158] *Зубрицкий Д.* История древнего Галичско-Русского княжества. – Ч. 3. – С. 86; *Шараневич И.* История Галицко-Володимирскої Руси: От найдавнейших времен до року 1453. – С. 77.

[159] *Пашуто В.Т.* Внешняя политика Древней Руси. – С. 249.

[160] Там же. – С. 350.

[161] ПСРЛ. – Т. 2. – С. 748; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Т. 3. – С. 41.

[162] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 739.

[163] *Włodarski B.* Polska i Ruś: 1194–1340. – S. 83.

[164] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 739.

[165] *Котляр М.Ф.* Коментар до літопису. – С. 190.

[166] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 739; пор.: *Пашуто В.Т.* Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – С. 204–205.

[167] *Івакін Г.Ю.* Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. – К., 1996. – С. 42–43.

[168] *Черепнин Л.В.* Монголо-татары на Руси (XIII в.) // Татаро-монголы в Азии и Европе. – Изд. 2-е, перераб. и дополн. – М., 1977. – С. 189.

[169] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 745.

[170] *Шараневич И.* История Галицко-Володимирскої Руси: От найдавнейших времен до року 1453. – С.79; *Андриашев А.* Очерки истории Волынской земли до конца XIV ст. – С. 162.

[171] ПСРЛ. –Т. 2. – Стб. 745.

[172] Там же. – Стб. 746.

[173] *Baumgarten N.* Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X-e au XIII-e siecle. – Tabl. IX. – № 22. – P. 22.

[174] *Грушевський М.С.* Хронологія подій Галицько-Волинської літописи. – С. 20; *Пашуто В.Т.* Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – С. 205.

[175] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 747; *Грушевський М.* Хронольогія подій Галицько-Волинської літописи. – С. 20.

[176] *Шараневич И.* История Галицко-Володимирскої Руси: От найдавнейших времен до року 1453. – С. 80.

[177] *Baumgarten N.* Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X-e au XIII-e siecle. – Tabl. IX. – № 32. – С. 39.

[178] *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Т. 3. – С. 42.

[179] *Котляр М.Ф.* Загадковий Ізяслав з Галицько-Волинського літопису // УІЖ. – 1991. – № 10. – С. 95–102.

[180] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 748.

[181] *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Т. 3. – С. 517.

[182] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 749.

[183] Там же.

[184] Там же.

[185] *Пашуто В.Т.* Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – С. 206.

[186] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 749; *Włodarski B.* Polska i Ruś: 1194–1340. – S. 85–86.

[187] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 750.

[188] *Пашуто В.Т.* Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – С. 206.

[189] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 750.

[190] Там же.

[191] *Зубрицкий Д.* История древнего Галичско-Русского княжества. – Т. 3. – С. 104.

[192] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 752.

[193] *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Т. 3. – С. 345; *Baumgarten N.* Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X-e au XIII-e siecle. – Tabl. XIV. – № 2, 9. – С. 60; *Пашуто В.Т.* Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – С. 206; *Котляр Н.Ф.*

Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв. – С. 143.

[194] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 751.

[195] Там же. – Стб. 752.

[196] Там же.

[197] Там же. – Стб. 753.

[198] Там же. – Стб. 753–754.

[199] *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Т. 3. – С. 46.

[200] *Пашуто В.Т.* Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – С. 209.

[201] *Włodarski B.* Polityczne plany Konrada I księcia Mazowieckiego. – Toruń, 1971. – S. 35; *Головко А.Б.* Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв. – С. 97.

[202] *Войтович Л.* Князівська верства в Галицькій землі // Четвертий Міжнародний конгрес україністів. – Одеса; К.; Львів, 1999. – С. 82.

[203] *Майоров А.В.* Галицко-Волынская Русь. – С. 502.

[204] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 758; *Грушевський М.* Хронольогія подій Галицько-Волинської літописи. – С. 23.

[205] ПСРЛ. – Т. 1. – Стб. 454.

[206] Про них див.: *Пашуто В.Т.* Половецкое епископство // Ost und West in der Geschichte des Denkens und kulturellen Beziechungen. – Berlin, 1966. – C. 37

[207] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 762.

[208] Там же. – С. 763.

[209] Там же. – Стб. 765–766.

[210] Там же. – Стб. 767–770.

[211] Там же. – Стб. 771.

[212] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 771; ПСРЛ. – Т. 1. – Стб. 513; ПСРЛ. – Т. 10: Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. – СПб., 1885. – С. 104.

[213] Chronici Hungarici compositio saeculi XIV // SRH. – V. 1. – 1937. – P. 467.

[214] *Зубрицкий Д.* История древнего Галичско-Русского княжества. – Ч. 3. – Львов, 1855. – С. 124; *Дашкевич Н.П.* Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным известиям. – К., 1873. – С. 48.

[215] *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Т. 3. – С. 587.

[216] *Майоров А.В.* Галицко-Волынская Русь. – С. 588–589.

[217] *Bartnicki M.* Polityka zagraniczna księcia Daniela Halichiego w latach 1217–1264. – S. 80, 184.

[218] *Лабунька М.* Князь Данило Галицький і коронація угорського короля Бели IV // До джерел: Зб. наук. праць на пошану Олега Купчинського. – Т. 1. – К.; Львів, 2004. – С. 554–561.

[219] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 774.

[220] *Головко А.Б.* Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях XI – первой трети XIII вв. – К., 1988. – С. 97–99.

[221] *Дашкевич Н.П.* Болоховская земля и ее значение в русской истории // Труды III Археологического съезда в Киеве. 1874 г. – Т. 2. – К., 1876. – С. 69–139; *Молчановский Н.* Очерк известий о Подольской земле до 1434 года. – К., 1885. – С. 126; *Майоров А.В.* Галицко-Волынская Русь. – С. 590.

[222] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 767.

[223] *Терещук К.І.* До питання про локалізацію Болохівської землі // Дослідження з слов'яно-руської археології. – К., 1976. – С. 164–176; *Винокур І.С.* Історія лісостепового Подністров'я та Південного Побужжя. – К.; Одеса, 1985. – С. 103–111.

[224] *Молчановский Н.* Очерк известий о Подольской земле до 1434 года. – К., 1885. – С. 105, 110.

[225] *Якубовський В.І.* Скарби Болохівської землі. – Кам'янець-Подільський, 2001. – С. 12.

[226] *Якубовский В.И.* Древнерусские памятники XII–XIII вв. верховьев рек Южного Буга и Случи: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – К., 1984. – С. 18; *Якубовський В.І.* Типологічна та історико-соціальна суть болохівських поселень // Проблеми етнографії, фольклору і соціальної географії Поділля. – Кам'янець-Подільський, 1992. – С. 235– 238; див. також: *Винокур І.С.* Історія лісостепового Подністров'я та Південного Побужжя. – С. 107–108.

[227] *Котляр Н.Ф.* Племенная знать в процессе формирования класса Южной Руси: (на материале Болоховской земли) // Элита и этнос средневековья. – М., 1995. – С. 98–104.

[228] *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Т. 3. – С. 155.

[229] *Войтович Л.* Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст.: Історико-генеалогічне дослідження. – Львів, 1996. – С. 56.

[230] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 775.

[231] Там же.

Розділ 8
Волинсько-Галицький державно-політичний комплекс у середині XIII ст.

[1] Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды / Подгот. В.Г. Тизенгаузен. – Т. 2. – М., 1941. – С. 85.

[2] *Івакін Г.Ю.* Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. – К., 1996. – С. 43–44.

[3] ПСРЛ. – Т. 1: Лаврентьевская и Суздальская летопись по Академическому списку. – Изд. 2-е. – Вып. 1–3. – Л., 1926–1928. – Стб. 453–460; *Черепнин Л.В.* Монголо-татары на Руси (XIII в.) // Татаро-монголы в Азии и Европе. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – М., 1977. – С. 190–192.

[4] *Горский А.А.* Русь: От славянского расселения до Московского царства. – М., 2004. – С. 181–188.

[5] *Горский А.А.* Русские земли в XIII–XIV веках: Пути политического развития. – М., 1996. – С. 23.

[6] ПСРЛ. – Т. 2: Ипатьевская летопись. – СПб., 1908. – Стб. 777.

[7] Historia Polski. – T. 1. – Cz. 1. – Warszawa, 1957. – S. 339–340 (автори розділу – *Г. Лябуда і Ю. Бардах*).

[8] *Włodarski B.* Polityczne plany Konrada I księcia Mazowieckiego. – Toruń, 1971. – S. 30.

[9] *Petri de Dusburg* Chronicon terrae Prussial / Ed. T. Hircsh, M. Toppen, E. Strehlke // Scriptores Rerum Prussicarum. – T. 1. – Leipzig, 1861. – S. 4; *Петр из Дусбурга.* Хроника земли Прусской / Изд. подгот. В.И. Матузова. – М., 1997. – С. 18–19.

[10] *Włodarski B.* Polityczne plany Konrada I księcia Mazowieckiego. – S. 30.

[11] *Масан О.М.* Добжинський орден: до історії дорогичинського інциденту 1237 року. – Ч. 1 // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології та етнографії. – Вип. 1. – Чернівці, 1996. – С. 47; пор.: *Włodarski B.* Polityczne plany Konrada I księcia Mazowieckiego. – S. 47.

[12] *Łowmiański H.* Początki i rola polityczna zakonów rycerskich nad Bałtykiem w wieku XIII i XIV // Polska w okresie rozdrobnienia feudalnego. – Wrocław etc., 1973. – S. 238.

[13] Codex Diplomaticus et Commemorationum Masoviae Generalis. – T. I / Ed. E. Kochanowski. – Varsaviae, 1919. – № 366. – P. 421.

[14] *Головко О.* Давня Русь і хрестові походи // Східний світ. 2000 р. – Вип. 2. – К., 2001. – С. 26–27.

[15] ПСРЛ. – Т. 2. – С. 776. Про конфлікт Данила Романовича з добжинцями див.: *Ждан М.* Романовичі і німецький хрестоносний Орден // Український історик. – 1973. – № 34 (39–40). – С. 54–68; *Szczawelewa N.I.* Sprawa pruska w polityce Daniela Halickiego // Ekspansja niemieckich zakonów rycerskich w strefie Bałtyki od XIII do połowy XVI wieku. – Toruń, 1990. – S. 52–53; *Котляр М.Ф.* Війна Волинського князівства з Добжинським орденом // Середньовічна Україна. – К., 1996. – С. 17–28; *Масан О.М.* Добжинський орден: до історії дорогичинського інциденту 1237 року // Питання стародавньої історії, археології й етнографії. – Вип. 1. – Чернівці, 1996. – С. 41–52; Вип. 2. – Чернівці, 1996. – С. 52–62; *Головко О.* Побужжя в контексті політичного розвитку Південно-Західної Русі (X – перша половина XIII ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – Вип. 2. – К., 2002. – С. 70–72; та ін.

[16] *Котляр М.Ф.* Війна Волинського князівства з Добжинським орденом. – С. 23–24.

[17] Там само. – С. 24–25.

[18] *Масан О.М.* Добжинський орден: до історії дорогичинського інциденту 1237 року: Ч. 2 // Питання стародавньої і середньовічної історії, археології й етнографії. – Вип. 2. – Чернівці, 1996. – С. 52–62.

[19] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 776.

[20] Там же. – Стб. 777.

[21] Там же. – Стб. 778.

[22] *Толочко А.П.* Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. – К., 1992. – С. 190.

[23] *Рапов О.М.* Русские города и монгольское нашествие // Куликовская битва в истории и культуре нашей родины. – М., 1980. – С. 87; *Івакін Г.Ю.* Київ у другій половині XIII ст. // Старожитності Русі-України. – К., 1994. – С. 238–239; *Івакін Г.Ю.* Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. – С. 46–47; та ін.

[24] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 785–786.

[25] Там же.

[26] Epistola *magistri Rogerii* im Miserabile Carmen // SRH. – V. 1. – 1937. – P. 552–553; *Юрасов М.К.* Источники по исторической географии похода Бату в Венгрию // Восточная Европа в древности и средневековье: Проблемы источниковедения. – М., 1990. – С. 150–155.

[27] *Каргалов В.В.* Внешнеполитические факторы развития феодальной Руси: Феодальная Русь и кочевники. – М., 1967. – С. 125–129.

[28] Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды / Подгот. В.Г. Тизенгаузен. – Т. 2. – М., 1941. – С. 37.

[29] *Рапов О.М.* Русские города и монгольское нашествие. – С. 88.

[30] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 786.

[31] *Włodarski B.* Polska i Ruś: 1194–1340. – Warszawa, 1966. – S. 120.

[32] *Hammer-Purgstall J.* Geschichte der Goldenen Horde in Kiptschak. – Pest, 1840. – S. 108–121; *Krakowski S.* Polska w walce z najazdami tatarskimi w XIII wieku. – Warszawa, 1956. – S. 119–153; *Пашуто В.Т.* Монгольский поход вглубь Европы // Татаро-монголы в Азии и Европе. – М., 1977. – С. 241–262.

[33] *Пашуто В.Т.* Половецкое епископство // Ost und West in der Geschichte des Denkens und kulturellen Beziechungen. – Berlin, 1966. – С. 39.

[34] *Аннинский С.А.* Известия венгерских миссионеров XIII–XIV вв. о татарах и Восточной Европе // Исторический архив. – Т. 3. – М.; Л., 1940. – С. 71–112.

[35] *Пашуто В.Т.* Монгольский поход вглубь Европы. – С. 211.

[36] *Мургулия М.П., Шушарин В.П.* Половцы, Грузия, Русь и Венгрия в XII–XIII вв. – М., 1996. – С. 107.

[37] Vetera monumenta Historia Hungariam sacram Illustrantia / Ed. A. Theiner. – T. 1. – Romae, 1859. – Nr. 493. – P. 268–270.

[38] Epistola *magistri Rogerii* im Miserabile Carmen – P. 552–553.

[39] История Венгрии. – Т. 1. – С. 131 (автор розділу – *В.П. Шушарін*).

[40] *Аннинский С.А.* Известия венгерских миссионеров XIII–XIV вв. о татарах и Восточной Европе. – С. 88–89.

[41] *Голубовский П.* Половцы в Венгрии: Исторический очерк. – СПб., 1889. – С. 4–12; *Пашуто В.Т.* Героическая борьба русского народа за свою независимость: (XIII в.). – М., 1956. – С. 166; *Пашуто В.Т.* Монгольский поход вглубь Европы. – С. 11; История Венгрии. – Т. 1. – С. 131 (автор – *В.П. Шушарин*).

[42] История Венгрии. – Т. 1. – С. 132 (автор – *В.П. Шушарин*).

[43] *Пашуто В.Т.* Монгольский поход вглубь Европы. – С. 215.

[44] *Вернадский Г.* Монголы и Русь. – Тверь; М., 1997. – С. 65.

[45] *Егоров В.Л.* Историческая география Золотой Орды XIII–XIV вв. – М., 1985. – С. 27.

[46] *Войтович Л.В.* Нащадки Чингіз-хана: вступ до генеалогії Чингізідів-Джучидів. – Львів, 2004. – С. 98.

[47] *Дворнік Ф.* Слов'яни в європейській історії та цивілізації. – К., 2000. – С. 24–31.

[48] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 787.

[49] *Włodarski B.* Polska i Ruś: 1194–1340. – S. 120.

[50] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 787.

[51] Там же.

[52] Там же. – Стб. 788.

[53] Там же.

[54] *Włodarski B.* Polska i Ruś: 1194–1340. – S. 120.

[55] *Котляр М.Ф.* Галицько-Волинська Русь. – К., 1998. – С. 199.

[56] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 789.

[57] *Шушарин В.П.* Свидетельства письменных памятников Королевства Венгрии об этническом составе населения Восточного Прикарпатья первой половины XIII века // ИСССР. – 1978. – № 2. – С. 38–53.

[58] Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Studio et opera G.Fejer. – T. 3. – V. 1. – Budae, 1829. – P. 106–108, 370.

[59] Ibid. – T. 3. – V. 2. – Budae, 1829. – P. 398.

[60] *Егоров В.Л.* Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. – М., 1985. – С. 33–34; *Коновалова И.Г., Перхавко В.Б.* Древняя Русь и Нижнее Подунавье. – М., 2000. – С. 91.

[61] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 806; *Карпини Джиованни дель Плано.* История монголов. *Рубрук Гульем де.* Путешествие в Восточные страны. – М., 1957. – С. 68.

[62] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 787.

[63] Там же. – Стб. 794.

[64] *Палаузов С.Н.* Ростислав Михайлович, русский удельный князь на Дунае в XIII в. – СПб., 1853. – С. 15–17.

[65] *Александров Д.Н.* Феодальная раздробленность Руси. – М., 2001. – С. 82.

[66] *Włodarski B.* Polska i Ruś: 1194–1340. – S. 123.

[67] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 795.

[68] *Włodarski B.* Polska i Rus: 1194–1340. – S. 123.

[69] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 796; *Włodarski B.* Polska i Rus: 1194–1340. – S. 125.

[70] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 796.

[71] Там же.

[72] Rocznik kapitulny krakowski // MPH. – T. 2. – 1872. – P. 804; Rocznik świętokrzycki nowy // MPH. – T. 3. – 1878. – P. 72.

[73] *Długosza Jana* Roczniki czyli Kroniki sławnego królestwa Polskiego. – T. 7–8. – Warszawa, 1974. – S. 73.

[74] *Włodarski B.* Polska i Ruś: 1194–1340. – S. 126.

[75] *Labuda G.* Zaginiona kronika z pierwszej połowy XIII wieku w Rocznikach Królestwa Polskiego Jana Długosza: Próba rekonstrukcji. – Poznań, 1983. – S. 149.

[76] *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Т. 3. – Львів, 1905. – С. 78; *Крип'якевич І.П.* Галицько-Волинське князівство. – Вид. 2-е. – С. 127; *Пшик В.П.* Про похід Романа Мстиславича на Польщу 1205 р. // Галицько-Волинська держава: виникнення, історія, культура, традиції. – Львів, 1993. – С. 98; *Котляр М.Ф.* Коментар до літопису. – С. 249.

[77] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 796.

[78] *Палаузов С.Н.* Ростислав Михайлович, русский удельный князь на Дунае в XIII в. – С. 17–21; *Пашуто В.Т.* Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – М., 1950. – С. 232–233; *Пашуто В.Т.* Героическая борьба русского народа за свою независимость: (XIII в.). – С. 194–197.

[79] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 801.

[80] *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Т. 3. – С. 62.

[81] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 800.

[82] *Котляр М.Ф.* Данило Галицький: Біографічний нарис. – К., 2002.

[83] *Войтович Л.* Князівська верства в Галицькій землі // Четвертий Міжнародний конгрес україністів. – Одеса; К.; Львів, 1999. – С. 81-82.

[84] *Бузескул В.П.* Князь торопецкий Мстислав Мстиславич. – Ч. 3. – С. 209.

[85] Handbuch der Geschichte Russlands. Yrsg. von M. Hellmann. – Bd. 1. – Stuttgart, 1976–1989. – S. 506–515 (автор розділу – *Г. Штьокль*).

[86] *Котляр Н.Ф.* Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв. – К., 1985. – С. 163–165.

[87] *Горский А.А.* О древнерусских землях // Отечественная история. – 2001. – № 5. – С. 144–150.

[88] *Вернадский Г.* Монголы и Русь. – Тверь; М., 1997. – С. 144–146; *Егоров В.Л.* Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. – С. 151–154; *Войтович Л.В.* Нащадки Чингіз-хана: вступ до генеалогії Чингізідів-Джучидів. – Львів, 2004. – С. 9.

[89] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 794.

[90] *Вернадский Г.* Монголы и Русь. – С. 150.

[91] *Бодрухин В.* Переяславщина за татарських часів // Наукові записки з української історії. – Вип. 14. – Пе́реяслав-Хмельницький, 2003. – С. 124.

[92] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 805.

[93] *Войтович Л.В.* Середні віки: хронологія, проблеми періодизації // УІЖ. – 2003. – № 4. – С. 137; *Войтович Л.В.* Нащадки Чингіз-хана: вступ до генеалогії Чингізідів-Джучидів. – С. 100.

[94] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 805–806.

[95] Там же. – Стб. 806.

[96] *Ричка В.М.* Церква Київської Русі. – К., 1997. – С. 160; *Войтович Л.В.* Нащадки Чингіз-хана: вступ до генеалогії Чингізідів-Джучидів. – С. 100.

[97] *Карпини Джиованни дель Плано.* История монголов; *Рубрук Гульем де.* Путешествие в Восточные страны. – С. 67–68.

[98] *Кривошеев Ю.В.* Русь и монголы. – СПб., 1999. – С. 255.

[99] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 807–808.

[100] *Крип'якевич І.П.* Галицько-Волинське князівство. – Вид. 2-е. – Львів, 1999. – С. 127.

[101] *Ждан М.* До питання про залежність Галицько-Волинської Русі від Золотої Орди. – Мюнхен; Нью-Йорк, 1968. – С. 15; *Грицак П.* Галицько-Волинська держава. – Нью-Йорк, 1958. – С. 98; Пізні кочовики Східноєвропейського світу. – Луганськ, 2002. – С. 69 (автор розділу – *В.О. Манько*).

[102] *Кривошеев Ю.В.* Русь и монголы. – С. 229.

[103] *Феннел Дж.* Кризис средневековой Руси: 1200–1304. – М., 1989. – С. 149.

[104] *Halperin Ch.J.* Russia and the Golden Horde: The Mongol impact in the medieval Ruś history. – Bloomington, 1985. – P. 29.

[105] ПСРЛ. – Т. 1. – Стб. 472.

[106] Там же. – Стб. 472–473; НПЛ. – С. 80.

[107] *Vodoff V.* Remarques sur la valeur du terme «tzar» applique sux princes russes avant le milieu du XV siecle // Oxford Slavonic Papers. – 1979. – Vol. XI. – P. 1–41.

[108] *Pelenski J.* The contest for the legacy of Kievan Rus. – Boulder, 1998. – P. 97.

[109] *Котляр М.Ф.* Коментар до літопису. – С. 260–261.

[110] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 809.

[111] История Венгрии. – Т. 1. – С. 143 (автор розділу – *В.П. Шушарін*).

[112] *Бертеньи Й.* Международное положение Венгрии после татарского нашествия // Восточная Европа в древности и средневековье. – М., 1978. – С. 318.

[113] *Жаворонков П.И.* Никейская империя и княжества Древней Руси // ВВ. – Т. 43. – 1982. – С. 81–89.

[114] *Пашуто В.Т.* Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – С. 271.

[115] *Dąbrowski D.* Polityka koligacyjna Daniela i Wasylka Romanowiczów: Prolegimona // A се его сребро: Зб. праць на пошану М.Ф. Котляра з нагоди його 70-річчя. – К., 2002. – S. 139–156.

[116] *Котляр М.Ф.* Галицько-Волинська Русь. – К., 1998. – С. 280.

[117] *Крип'якевич І.П.* Галицько-Волинське князівство. – С. 129.

[118] *Каргалов В.В.* Внешнеполитические факторы развития феодальной Руси: Феодальная Русь и кочевники. – М., 1967. – С. 141.

[119] *Жаворонков П.И.* Никейская империя и княжества Древней Руси. – С. 85.

[120] ПСРЛ. – Т. 1: Лаврентьевская летопись. – М., 1926–1928. – Стб. 473.

[121] *Головко О.Б.* Балтійські племена в політичних взаємовідносинах Давньоруської і Польської держав (X – перша третина XIII ст.) // Україна і Польща в період феодалізму. – К., 1991. – С. 23–34.

[122] *Пашуто В.Т.* Образование Литовского государства. – М., 1957. – С. 377–378.

[123] *Ермаловіч М.І.* Па слядах аднаго міфа. – Мінск, 1989.

[124] *Пашуто В.Т.* Образование Литовского государства. – С. 380.

[125] *Матузова В.И., Назарова Е.А.* Крестоносцы и Русь: Конец XII в. – 1270: Тексты, перевод, комментарии. – М., 2002. – С. 364–368; *Пашуто В.Т.* Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – С. 247; *Włodarski B.* Rywalizacja o ziemie Pruskie w połowie XIII wieku. – Toruń, 1958. – S. 42–43; *Котляр М.Ф.* Данило Галицький: Біографічний нарис. – С. 295.

[126] *Аннинский С.А.* Известия венгерских миссионеров XIII–XIV вв. о татарах и Восточной Европе. – С. 71–112.

[127] *Райт Дж.К.* Географические представления в эпоху крестовых походов: Исследование средневековой науки и традиции в Западной Европе. – М., 1988. – С. 235–242.

[128] *Guzman G.* Christian Europe and Mongol Asia: First Medieval Intercultural Contact Between East and West // Essays in Medieval Studies. – 1985. – № 2. – P. 233.

[129] *Свідерський Ю.Ю.* Боротьба Південно-Західної Русі проти католицької експансії в X–XIII ст. – К., 1983. – С. 111.

[130] *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Т. 3. – С. 69–70.

[131] *Назаренко А.В.* Западноевропейские источники // Древняя Русь в свете зарубежных источников. – М., 2000. – С. 395.

[132] *Guzman G.* Christian Europe and Mongol Asia: First Medieval Intercultural Contact Between East and West. – P. 230.

[133] *Большакова С.А.* Папские послания галицкому князю как исторический источник // ДГ СССР. 1975 г. – М., 1975. – С. 123–126.

[134] Там же. – С. 126–127.

[135] *Свідерський Ю.Ю.* Боротьба Південно-Західної Русі проти католицької експансії в X–XIII ст. – С. 112.

[136] *Чубатий М.* Західна Україна і Рим у XIII віці у своїх змаганнях до церковної унії // Записки Наукового товариства імені Тараса Шевченка. – Т. 123/124. – Львів, 1917. – С. 10–11.

[137] *Вернадский Г.В.* Два подвига св. Александра Невского // Евразийский временник. – Т. 4. – Берлин, 1925. – С. 313–337.

[138] *Вернадский Г.* Монголы и Русь. – Тверь; М., 1997. – С. 165.

[139] *Font M.* Kijev es Halics Arpad-kazi kizalyok politikajaban // Magyarroszag es a Kijevi Ruszj. – Ungvar, 2001. – S. 8–54; *Александров Д.Н.* Феодальная раздробленность Руси. – С. 84.

[140] *Bendza M.* Koronacja Daniela Halickiego w świetle planów unijnych Kościoła łacińskiego // Над Бугом і Нарвою. – № 3. – 2003. – S. 25–29.

[141] *Стасів М.* Корона Данила і татари // Корона Данила Романовича: Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Т. CLXIV. – Рим; Париж; Мюнхен, 1955. – С. 60.

[142] *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Т. 3. – С. 71.

[143] Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Studio et opera G. Fejer. – T. 4, 1. – Budae, 1829. – P. 144.

[144] Historia Polski. – Tom I: do roku 1764. – Cześć I do połowy XV w. / Pod red. H. Łowmiańskiego. – Warszawa, 1957. – S. 400–401 (автори розділу – *Ю. Бардах та Г. Лябуда*).

[145] *Gudavicius E.* Mindaugas. – Vilnius, 1998. – P. 237.

[146] *Черепнин Л.В.* Монголо-татары на Руси: (XIII в.) – С. 202; *Котляр М.Ф.* Галицько-Волинська Русь 2-ї половини XII–XIII ст. // Галицько-Волинський літопис. – К., 2002. – С. 24; пор.: *Войтович Л.В.* Нащадки Чингіз-хана: вступ до генеалогії Чингізідів-Джучидів. – Львів, 2004. – С. 102.

[147] *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Т. 3. – С. 71.

[148] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 826.

[149] Там же. – Стб. 826–827.

[150] *Чубатий М.* Західна Україна і Рим у XIII віці у своїх змаганнях до церковної унії. – С. 50–51; *Пашуто В.Т.* Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – С. 254; *Хома І.* Східноєвропейська політика папи Інокентія IV // Корона Данила Романовича: Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Т. CLXIV. – Рим; Париж; Мюнхен, 1955. – С. 46; *Котляр М.Ф.* Коментар до літопису. – С. 279–280; *Горский А.А.* Русь: От славянского расселения до Московского царства. – М., 2004. – С. 211.

[151] *Карпини Джиованни дель Плано.* История монголов. *Рубрук Гульем де.* Путешествие в Восточные страны. – С. 98.

[152] «Великая хроника» о Польше, Руси и их соседях XI–XII вв. – М., 1987. – С. 168–170.

[153] Historia Polski. – Tom I: do roku 1764. – Cześć I: do połowy XV w. – S. 363 (автори розділу – *Г. Лябуда та Ю. Бардах*).

[154] Rocznik Krasińskich // MPH. – T. 3. – 1878. – P. 132.

[155] *Abraham W.* Powstanie organizacii kościoła łacińskiego na Rusi. – T. 1. – Lwów, 1904. – S. 134.

[156] [*Махновець Л.Є.*] Літопис Руський. – К., 1989. – С. 413 та ін.

[157] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 827.

[158] *Там же.*

[159] *Чубатий М.* Західна Україна і Рим у XIII віці у своїх змаганнях до церковної унії. – С. 99–100.

[160] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 828 і далі.

[161] *Великий А.Г.* Проблема коронації Данила // Корона Данила Романовича. – С. 15; *Полонська-Василенко Н.* Історія України. – Т. 1. – К., 1992. – С. 201.

[162] *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Т. 3. – С. 158.

[163] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 838; *Пашуто В.Т.* Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – С. 259.

[164] ПСРЛ. – Т. 7. – С. 119; *Щавелева Н.И.* Киевская миссия польских доминиканцев // ДГ СССР. 1982 г. – 1984. – С. 139–151; Запровадження християнства на Русі. – К., 1988. – С. 166 (автор – *О.Б. Головко*).

[165] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 838.

[166] Там же.

[167] *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Т. 3. – С. 158–159.

[168] *Пашуто В.Т.* Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – С. 283; *Котляр М.Ф.* Данило Галицький: Біографічний нарис. – С. 321.

[169] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 839.

[170] Там же. – Стб. 842.

[171] *Котляр М.Ф.* Данило Галицький: Біографічний нарис. – С. 321.

[172] *Греков Б.Д., Якубовский А.Ю.* Золотая Орда и ее падение. – С. 74.

[173] HRM. – T. 1. – 1841. – P. 93–95.

[174] Documenta pontificum romanorum historiam Ucrainae illustrantia / Ed. F. Welikij. – Romae, 1953. – P. 49–51.

[175] *Егоров В.Л.* Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. – С. 195–196.

[176] *Матузова В.И., Назарова Е.А.* Крестоносцы и Русь: Конец XII в. – 1270: Тексты, перевод, комментарии. – С. 369.

[177] *Guzman G.* Christian Europe and Mongol Asia: First Medieval Intercultural Contact Between East and West. – P. 233–234; *Егоров В.Л.* Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. – С. 196.

[178] *Ісаєвич Я.* Галицько-Волинське князівство доби Данила Галицького та його нащадків // Галичина та Волинь у добу середньовіччя. – Львів, 2001. – С. 6.

[179] *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Т. 3. – С. 80–82.

[180] *Пашуто В.Т.* Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – С. 272.

[181] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 847.

[182] *Греков И.Б.* Восточная Европа и упадок Золотой Орды. – С. 31; *Gudavicius E.* Mindaugas. – P. 801–810.

[183] *Егоров В.Л.* Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. – С. 202.

[184] *Краўцевіч А.К.* Стварэнне Вялікага княства Літоўскага. – Мінск, 1998. – С. 157.

[185] *Чукаева В.А.* Русские княжества и Золотая Орда: 1243–1350. – Днепропетровск, 1998. – С. 38.

[186] ПСРЛ. – Т. 5: Псковская вторая летопись; Софийская первая летопись. – СПб., 1851. – С. 57; пор. ПСРЛ. – Т. 7: Воскресенская летопись. – СПб., 1856. – С. 162.

[187] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 849; *Krakowski S.* Polska w walce z najazdami tatarskimi w XIII wieku. – S. 187–196.

[188] Rocznik Krasińskich. – P. 133.

[189] *Włodarski B.* Polska i Ruś: 1194–1340. – Warszawa, 1966. – С. 145.

[190] «Великая хроника» о Польше, Руси и их соседях XI–XIII вв. – М., 1987. – С. 184–185.

[191] *Krakowski S.* Polska w walce z najazdami tatarskimi w XIII wieku. – S. 191, pos. 76.

[192] *Щавелева Н.И.* К истории второго нашествия монголо-татар на Польшу // Восточная Европа в древности и средневековье. – М., 1978. – С. 307–314.

[193] *Пашуто В.Т.* Героическая борьба русского народа за независимость: (XIII в.). – С. 276.

[194] *Ледерер Э.* Венгерско-русские отношения и татаро-монгольское нашествие // Международные отношения России до XVII в. – М., 1961. – С. 199.

[195] *Егоров В.Л.* Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. – М., 1985. – С. 189.

[196] *Włodarski B.* Polska i Ruś: 1194–1340. – Warszawa, 1966. – С. 145–146.

[197] *Вернадский Г.* Монголы и Русь. – Тверь; М., 1997. – С. 165.

[198] *Грицак П.* Галицько-Волинська держава. – С. 108; *Чукаева В.А.* Русские княжества и Золотая Орда: 1243–1350. – С. 38, 57; Пізні кочовики Східноєвропейського світу. – Луганськ, 2002. – С. 85 (автор розділу – *В.О. Чукаєва*).

[199] *Ждан М.* До питання про залежність Галицько-Волинської Русі від Золотої Орди. – Мюнхен; Нью-Йорк, 1968. – С. 17.

[200] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 860.

[201] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 862; *Грушевський М.С.* Хронольогія подій Галицько-Волинської літописи // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Вип. 3. – 1901. – С. 44–45.

[202] «Великая хроника» о Польше, Руси и их соседях XI–XIII вв. – С. 192.

Розділ 9
Східнослов'янське суспільство й середньовічний світ (ідейно-політичні аспекти)

[1] История крестьянства в Европе: Эпоха феодализма. – Т. 1. – М., 1985. – С. 27–28 (автор розділу – *А.Я. Шевеленко*); *Курбатов Г.Л.* История Византии. – М., 1984. – С. 97.

[2] *Пашуто В.Т.* Внешняя политика древней Руси. – М., 1968.

[3] *Obolensky D.* Byzantine Commonwealth: Eastern Europe, 500–1453. – London, 1974. – P. 466–476.

[4] *Dölger F.* Byzanz und die europäische Staatenwelt. – Ettal, 1953. – S. 99–101; *Ostrogorsky G.* The Byzantine Emperor and the Hierarchical World Order // The Slavonic and East European Review. – 1956. –

Vol. 35. – № 84. – P. 1–17; *Беркут Л.* Про ідеологію в німецьких цезаристів середніх віків // Записки історико-філологічного відділу Української Академії наук. – К., 1927. – С. 116–131; *Медведев И.П.* Империя и суверенитет в средние века (на примере истории Византии и сопредельных государств) // Проблемы истории международных отношений. – Л., 1972. – С. 412–424; Культура Византии: IV – первая половина VII вв. – М., 1984. – С. 98–118 (автор – *Г.Л. Курбатов*); Культура Византии: Вторая половина VII – XII в. – М., 1989. – С. 59–88 (автор – *Г.Г. Літаврін*); *Удальцова З.В., Котельникова Л.А.* Власть и авторитет в средние века // ВВ. – Т. 47. – 1986. – С. 3–16; *Сахаров А.Н.* Политическое наследие Рима в идеологии Древней Руси // ИСССР. – 1990. – № 3. – С. 71–83; *Толочко П.П.* Киев – суперник Константинополя // Южная Русь и Византия. – К., 1991. – С. 5–12; *Толочко А.П.* Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. – К., 1992. – С. 102–126; *Ричка В.* Київ – другий Єрусалим: з історії політичної думки та ідеології Русі. – К., 2005; та ін.

[5] *Литаврин Г.Г.* Византийцы и славяне – взаимные представления // The 17-th International Byzantine Congress. Major Papers. – Washington, 1986. – P. 369–382; *Литаврин Г.Г.* Представления «варваров» о Византии и византийцах VI–X вв. // ВВ. – Т. 46. – 1986. – С. 100–108.

[6] *Adami* Gesta. – L. II, 19.

[7] *Моця А.П.* Население Среднего Поднепровья IX–XIII вв. – К., 1987. – С. 49; *Головко А.Б.* Социально-политические предпосылки христианизации Руси // Вопросы истории СССР. – Вып. 33. – Харьков, 1988. – С. 127–129.

[8] *Тъпкова-Заимова В.* Българо-византийските отношения и концепция за «втория» и «третия» Рим // Исследования в чест на академик Николай Тодоров. – София, 1983. – С. 28.

[9] Ми поділяємо думку Г.Г. Літавріна про можливість двох подорожей руської княгині до Царгорода (946 та 955 рр.). Див.: *Литаврин Г.Г.* Русско-византийские связи в середине X века // ВИ. – 1986. – № 4. – С. 41–52; пор.: *Головко О.Б.* Проблеми взаємовідносин Київської Русі з Візантією у IX – першій половині XI ст. // УІЖ. – 1989. – № 1. – С. 68–69.

[10] ПВЛ. – Ч. 1. – С. 44–46.

[11] *Лев Диакон.* История / Пер. М.М. Копыленко. – М., 1988. – С. 56–57; пор.: *Литаврин Г.Г.* Представления «варваров» о Византии и византийцах VI–X вв. – С. 107; *Головко А.Б.* Древняя

Русь в историко-культурном развитии славянских народов // Культурные и общественные связи Украины со странами Европы. – К., 1990. – С. 22– 24.

[12] *Карышковский П.О.* Русско-болгарские отношения во время Балканских походов Святослава // ВИ. – 1951. – № 8. – С. 104–105.

[13] *Литаврин Г.Г., Янин В.Л.* Некоторые проблемы русско-византийских отношений IX–XV вв. // ИСССР. – 1970. – № 4. – С. 45; *Удальцова З.В.* Киев и Константинополь – культурные связи до XIII века // ВИ. – 1987. – № 4. – С. 62.

[14] ПВЛ. – Ч. 1. – С. 83, 85.

[15] *Литаврин Г.Г.* Византийцы и славяне – взаимные представления. – С. 378.

[16] *Wasilewski T.* Kościoł monarszy X–XII w. i jego zwierchnik biskup polski // KH. – 1986. – № 4. – S. 747.

[17] *Кузьмин А.Г.* Принятие христианства на Руси // Вопросы научного атеизма. – Вып. 25. – М., 1980. – С. 7–35; *Кузьмин А.Г.* Западные традиции в русском христианстве // Введение христианства на Руси. – М., 1987. – С. 21–54; *Кузьмин А.Г.* Падение Перуна: Становление христианства на Руси. – М., 1988.

[18] *Щапов Я.Н., Соколова Е.И.* К истории городских институтов Древней Руси (игумены и архимандриты в городе) // Труды V Международного конгресса археологов славистов. – Т. 2. – К., 1988. – С. 174–175.

[19] *Щапов Я.Н.* Политические концепции о месте страны в мире в общественной жизни Руси XI–XVII вв. // ДГ СССР. 1985 г. – М., 1987. – С. 159–166.

[20] *Раппопорт П.А.* Русская архитектура X–XIII вв. – Л., 1972. – С. 21.

[21] *Кузьмин А.Г.* Древнерусские исторические традиции и идейные течения XI века // ВИ. – 1971. – № 10. – С. 73.

[22] *Высоцкий С.А.* Средневековые надписи Софии Киевской: По материалам граффити XI–XVII вв. – К., 1976. – С. 215.

[23] *Высоцкий С.А.* Киевские граффити и «Слово о полку Игореве» // «Слово о полку Игореве« и его время. – М., 1985. – С. 206–207.

[24] Культура Византии: IV – первая половина VII вв. – М., 1984. – С. 113–114 (автор роздылу – *Г.Л. Курбатов*).

[25] *Константин Багрянородный.* Об управлении империей. – С. 55, 57.

[26] *Молдаван А.М.* «Слово о законе и благодати» Илариона. – К., 1984. – С. 298; *Горский В.С.* Образ истории в памятниках общест-

венной мысли Киевской Руси: На основе анализа «Слова о законе и благодати» Илариона и «Слова о полку Игореве» // Историко-философский сборник за 1987 р. – М., 1987. – С. 129.

[27] *Лихачев Д.С.* Русские летописи и их культурно-историческое наследие. – М.; Л., 1947. – С. 57.

[28] *Будовниц И.У.*Общественно-политическая мысль древней Руси. – М., 1960. – С. 71–72.

[29] *Poppe A.* The political background to the baptism of Ruś: Byzantine-Russian relations between 986–989 // Dumbarton Oaks papers. – Vol. 30. – Washington, 1976. – P. 244.

[30] Слово о Борисе и Глебе // Памятники литературы Древней Руси XI – начала XII века. – М., 1984. – С. 91–100.

[31] *Зимин А.А.* Память и похвала Иакова Мниха и житие князя Владимира по древнейшему списку // Краткие сообщения Института славяноведения. – Вып. 37. – М., 1963. – С. 73–75.

[32] ПВЛ. – Ч. 1. – С. 153–154.

[33] ПСРЛ. – Т. 2: Ипатьевская летопись. – М., 1908. – Стб. 716, 744; про це див. докладно: *Головко О.Б.* Князь Роман Мстиславич та його доба. – К., 2001. – С. 206–213.

[34] «Великая хроника» о Польше, Руси и ее соседях XI–XIII вв. – Москва, 1987. – С. 145 (підготувала Н.І. Щавелева).

[35] *Długosza Jana* Roczniki czyli Kroniki sławnego królestwa Polskiego. – T. 5–6. – Warszawa, 1973. – S. 162–164.

[36] *Stryjkowski M.* Kronika polska, litewska, żmudzka i wszystskiej Rusi. – T. 1. – Warszawa, 1846. – S. 214.

[37] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. 3. – Львів, 1905. – С. 14.

[38] Там само. – С. 16.

[39] *Stryjkowski M.* Kronika polska, litewska, żmudzka i wszystskiej Rusi. – S. 216.

[40] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 813.

[41] *Ефименко А.Я.* История украинского народа. – К., 1990. – С. 76.

[42] *Рыбаков Б.А.* Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. – Москва, 1980. – С. 496.

[43] *Рыбаков Б.А.* Древняя Русь. Сказания, былины, летописи. – Москва, 1963. – С. 152–153; *Рыбаков Б.А.* «Слово о полку Игореве» и его современники. – Москва, 1971. – С. 95; *Котляр М.Ф.* Данило Галицький. – К., 1979. – С. 26–27.

[44] *Жданов И.* Русский былевой эпос. – СПб., 1895. – С. 453.

[45] Див.: *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Т. 3. – С. 506.

[46] *Давидюк В.Ф.* Князь Роман героєм поліської щедрівки. – Рівне, 2003. – С. 16–20.

[47] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 715–716.

[48] Слово о полку Игореве. – Москва, 1985. – С. 42.

[49] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 715–715, 720, 726, 744, 813, 835–836, 862, 869, 895, 903, 920, 932, 935, 937.

[50] Там же. – Стб. 715.

[51] Див.: *Головко А.Б.* Объединительные процессы на Руси в первой половине XIII в. (на примере Волыни и Галичины) // Вопросы истории СССР. – Харьков, 1983. – Вып. 28. – С. 111–116.

[52] *Королюк В.Д.* Славяне и восточные романцы в эпоху средневековья. – М., 1985. – С. 217.

[53] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 729–731.

[54] *Ahrweiler H.* L'ideologie politique de l'Empire byzantin. – Paris, 1975. – P. 46–50.

[55] ПВЛ. – Ч. 1. – С. 10, 21.

[56] Там же. – С. 11.

[57] Там же. – С. 23.

[58] Там же. – С. 20.

[59] *Львов А.С.* Лексика Повести временных лет. – М., 1975. – С. 193–197.

[60] ПВЛ. – Ч. 1. – С. 44.

[61] Там же. – С. 90.

[62] Культура Византии: Вторая половина VII–XII вв. – С. 60 (автор розділу – *Г.Г. Літаврін*).

[63] ПВЛ. – Ч. 1. – С. 50.

[64] *Горский А.А.* Русско-византийские отношения при Владимире Мономахе и русское летописание // ИЗ. – Т. 115. – 1987. – С. 325; ср.: *Королюк В.Д.* Славяне и восточные романцы в эпоху раннего средневековья. – М., 1985. – С. 217.

[65] ПВЛ. – Ч. 1. – С. 176.

[66] *Obolensky D.* The Relations between Byzantium and Russia. – P. 8.

[67] *Dvornik F.* Byzantine politycal ideas in Kievan Russia. – Washington, 1956. – P. 95–96.

[68] *Вайнштейн О.Л.* Западноевропейская средневековая историография. – М.; Л., 1964. – С. 11–12.

[69] *Коларов Х.* Титулатура и полномочия владетельской власти в средневековой Болгарии // Etudes balkaniques. – 1978. – № 3. – С. 90–91.

[70] *Ронин В.К.* Византия в системе внешнеполитических представлений раннекаролингских авторов // ВВ. – Т. 47. – 1986. – С. 86.

[71] *Ostrogorski G.* The Byzantine Emperor and the Hierarchical World Order. – P. 6; *Dölger F.* Byzanz und die europäische Staatenwelt. – S. 303–309.

[72] *Беркович М.Е.* Из истории формулы средневековой Германской империи // Средние века. – Т. 30. – М., 1967. – С. 235.

[73] *Ostrogorski G.* The Byzantine Emperor and the Hierarchical World Order. – P. 11; *Литаврин Г.Г.* Рец. на кн.: *Moravczik G.* Einfurung die Bezantinologie. – Budapest, 1976 // ВИ. –1980. – № 10. – С. 200.

[74] *Коларов Х.* Титулатура и полномочия владетельской власти в средневековой Болгарии. – С. 96–97; *Соколов Н.П.* Образование Венецианской колониальной империи. – Саратов, 1963. – С. 202, 222.

[75] *Cosmae* Chronicon. – L. II, 37.

[76] Annales Hildesheimenses // MGH SS. – T. 3. – 1839. – P. 90.

[77] *Lamberti* Annales, pars 2 // MGH SS. – T. 5. –1844. – P. 235.

[78] *Новосельцев А.П.* Древнерусско-хазарские отношения и формирование территории древнерусского государства // Феодализм в России. – М., 1987. – С. 197–201.

[79] Annales Bertiniani // MGH SS. – T. 1. – 1826. – P. 434.

[80] *Артамонов М.И.* История хазар. – Л., 1962. – С. 366; *Новосельцев А.П.* К вопросу об одном из древнейших титулов русского князя // ИСССР. – 1982. – № 4. – С. 155.

[81] *Тъпкова-Заимова В.* Българо-византийските отношения и концепция за «втория» й «третин» Рим// Исследования в чест на академика Н. Тодоров. – София, 1983. – С. 27.

[82] *Шаскольский И.П.* Известие Бертинских анналов в свете данных современной науки // Летописи и хроники за 1980 г. – М., 1981. – С. 51.

[83] ПВЛ. – Ч. 1. – М., 1950. – С. 25–26.

[84] *Łowmiański H.* Religia Słowiań i jej upadek. – Warszawa, 1979. – S. 251–253.

[85] *Сотникова М.П., Спасский И.Г.* Тысячелетие древнейших монет России. – Л., 1983. – С. 8, 60, 79.

[86] Див., наприклад: Апракос Мстислава Великого / Под ред. Л.П. Жуковской. – М., 1983. – С. 34, 53, 257; пор.: 77, 100, 164 та ін. Пор.: *Львов А.С.* Лексика «Повести временных лет». – С. 193–207.

[87] *Рыдзевская Е.А.* Древняя Русь и Скандинавия в IX–XI вв. – М., 1978. – С. 29–88; Древнерусские города в древнескандинавской письменности. – М., 1987. – С. 44–84.

[88] *Молдован А.М.* «Слово о законе и благодати» Илариона. – С. 91–92.

[89] *Высоцкий С.А.* Средневековые надписи Софии Киевской: (По материалам граффити XI–XVII вв.). – С. 218–219.

[90] Там же.

[91] *Гадло А.В.* К истории Тмутараканского княжества во второй половине XI в. // Историко-археологическое изучение Древней Руси: Итоги и основные проблемы славяно-русских древностей. – Вып. 1. – Л., 1988. – С. 194–213.

[92] *Рыбаков Б.А.* Из истории культуры древней Руси. – М., 1984. – С. 49; *Высоцкий С.А.* Средневековые надписи Софии Киевской: (По материалам граффити XI–XVII вв.). – С. 217; *Левченко М.В.* Очерки по истории русско-византийских отношений. – М., 1956. – С. 366–367; *Приселков М.Д.* История русского летописания XI–XV вв. – Л., 1940. – С. 81.

[93] *Vodoff V.* Remarques sur la valeur du terme «tzar» applique sux princes russes avant le milieu du XV siecle // Oxford Slavonic Papers. – Vol. XI. – 1979. – P. 39–41; *Колесов В.В.* Мир человека в слове Древней Руси. – Л., 1986. – С. 269–270.

[94] *Obolensky D.* The Relations between Byzantium and Russia (Eleventh to Fifteenth Century). – Moscow, 1970.

[95] *Высоцкий С.А.* Средневековые надписи Софии Киевской: (По материалам граффити XI–XVII вв.). – С. 217; *Рыбаков Б.А.* Из истории культуры древней Руси. – С. 49; та ін.

[96] *Poppe A.* O tytule wielkoksiążęcym na Rusi // Przegląd historiczny. – 1984. – № 3. – S. 425; *Приселков М.Д.* История русского летописания XI–XV вв. – С. 81.

[97] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 729.

[98] *Литаврин Г.Г., Янин В.Л.* Некоторые проблемы русско-византийских отношений в IX–XV вв. – С. 50.

[99] *Гадло А.В.* К истории Тмутараканского княжества во второй половине XI в. – С. 295.

[100] *Шушарин В.П.* Древнерусское государство в западно- и восточноевропейских средневековых памятниках // *Новосельцев А.П., Пашуто В.Т., Черепнин Л.В., Шушарин В.П., Щапов Я.Н.* Древнерусское государство и его международное значение. – М., 1965. – С. 425.

[101] *Hellman M.* Vladimir de Heilige in der zeitgenossischen abendländischen Überlieterung // Jahrbücher für Geschichte Ost Europas. – 1959. – B. 7, h. 4. – S. 400–408.

[102] *Grudziński T.* Polityka papieża Grzegorza VII wobec państw Europy Śródkowej i Wschodnej. – Toruń, 1959. – S. 74–105; *Головко А.Б.* Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв. – С. 52–56; *Подоляк Н.* Питання віри у політиці Ізяслава Ярославича // Четвертий Міжнародний конгрес україністів. – Одеса; К.; Львів, 1999. – С. 34–39; *Назаренко А.В.* Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII вв. – М., 2001. – С. 521–539.

[103] *Приселков М.Д.* Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X–XII вв. – СПб., 1913. – С. 78, 220.

[104] *Lamberti* Annales, pars 2. Ed. L.F. Hosse // Monumenta Germaniae Historica, Scriptores. Ed.G.H. Pertz. – T. 5. – Hannoverae, 1844. – P. 219.

[105] Ibid. – P. 230.

[106] *Gregorii P.* VII ad Demetrium Regem Russorum et reginam uxorem ejus // Historica Russiae Monumenta. – T. 1. – Petropoli, 1841. – P. 1.

[107] *Рамм Б.Я.* Папство и Русь в XI–XV вв. – М., 1957. – С. 67–69; *Свідерський Ю.Ю.* Боротьба Південно-Західної Русі проти католицької експансії в X–XIII ст. – К., 1983. – С. 66; *Подоляк Н.* Питання віри у політиці Ізяслава Ярославича. – С. 37–39.

[108] *Шушарин В.П.* Древнерусское государство в западно- и восточноевропейских средневековых памятниках. – С. 430.

[109] *Herbordi* Vita Ottonis babenbergensis // MPH. – T. 2. – 1872. – P. 224; *Albrici monachi* Trium fontium chronicon // MGH SS. – T. 23. – 1874. – P. 885.

[110] *Vincentii* Chronicon. – L. IV, 8; Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Opera et studio G. Fejer. – T. 2. – Budae, 1829. – P. 247.

[111] Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Opera et studio G. Fejer. – T. 3. – V. 1. – Budae, 1829. – P. 51.

[112] Ibid. – T. 4. – V. 3. – Budae, 1829. – P. 197–198.

[113] *Матузова В.И.* Крестовые походы в Прибалтику как проблема современной историографии (по материалам зарубежных исследований) // *Матузова В.И., Назарова Е.А.* Крестоносцы и Русь: Конец XII в. – 1270: Тексты, перевод, комментарии. – М., 2002. – С. 15–16.

[114] *Заборов М.А.* Крестоносцы на Востоке. – М., 1980. – С. 21–24.

[115] HRM. – T. 1. – 1841. – P. 1.

[116] Эпоха крестовых походов / Под редакцией Э. Лависса и А. Рамбо. – СПб., 1999. – С. 348.

[117] *Васильевский В.Г.* Византия и печенеги // Труды. – СПб., 1908. – С. 26.

[118] *Князький И.О.* Половцы в Нижнем Подунавье // Вопросы истории. – 2000. – № 3. – С. 121–129.

[119] Див.: Средневековье в его памятниках. – М., 1913. – С. 45.

[120] *Magolias H.* Byzantine Christianity: Emperor, Church and West. – Detroit, 1982. – P. 113–116.

[121] *Абрамович Д.* Києво-Печерський патерик. – К., 1931. – С. 191.

[122] *Назаренко А.В.* Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII вв. – М., 2001. – С. 628–629, 640–648.

[123] Книга хожений: Записки путешественников XI–XV вв. – М., 1984. – С. 74–75.

[124] *Gultzdoff V.* Киевская Русь между Скандинавией, Константинополем и латинским Иерусалимским королевством в начале XII в. // IX Международный съезд славистов: Резюме докладов и письменных сообщений. – М., 1983. – С. 526–527.

[125] ПВЛ. – Ч. 1. – С. 109.

[126] *Galli* Chronicon. – L. II, 19; Chronici Hungarici compositio saeculi XIV // SRH. – V. 1. – 1936. – P. 412–414, 424–425; Chronicon Monacense // SRH. – V. 2. – 1937. – P. 80.

[127] *Рыбаков Б.А.* Древняя Русь и русские княжества XII–XIII вв. – М., 1982. – С. 180.

[128] *Сахаров А.Н.* Основные этапы внешней политики Руси с древнейших времен до XV века // История внешней политики России: Конец XV–XVII век. – М., 1989. – С. 52–53.

[129] ПВЛ. – Ч. 1. – С. 195.

[130] *Гуревич А.Я.* Категории средневековой культуры. – М., 1972. – С. 223; пор.: *Кардини Ф.* Истоки средневекового рыцарства. – М., 1987.

[131] Annales Magdeburgenses, ed. G.H. Pertz // MGH SS. – T. 16. – 1859. – P. 188.

[132] *Włodarski B.* Problem jaćwiński w stosunkach polsko-ruskich // Zapiski naukowe Towarzystwa naukowego w Toruniu. – T. 24. – Toruń, 1959. – S. 27.

[133] *Пашуто В.Т.* Внешняя политика древней Руси. – М., 1968. – С. 155.

[134] *Головко А.Б.* Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X–XIII вв. – К., 1988. – С. 78; *Головко А.Б.* Князь Роман Мстиславич та його доба. – К., 2001. – С. 46.

[135] *Сагановіч Г.* Русь у палітыцы крыжовых паходаў (XII–XIII ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип. 3. – К., 2003. – С. 72–73.

[136] ПСРЛ. – Т. 2: Ипатьевская летопись. – М., 1908. – Стб. 386.

[137] Там же. – С. 667–668.

[138] Слово о полку Игореве. – М., 1950. – С. 21; *Дубенский Д.* Слово о пълку Игореве Святъславля пестворца старого времени // Русские достопамятности. – Ч. 3. – М., 1844. – С. 158–160.

[139] *Назаренко А.В.* Древняя Русь на международных путях. – С. 636, 639.

[140] *Пашуто В.Т.* Международное значение Древней Руси // История, культура, этнографія и фольклор славянских народов: IX Международный съезд славистов. – М., 1973. – С. 60.

[141] *Рыбаков Б.А.* Русские летописи и автор «Слова о полку Игореве». – М., 1973. – С. 110.

[142] *Никита Хониат.* История. – Т. 2 (1186–1206). – СПб., 1862. – С. 245–246; пор.: *Бибиков М.Б.* Византийские источники по истории Руси, народов Северного Причерноморья и Северного Кавказа // ДГ СССР. 1980 г. – 1981. – С. 71; *Бибиков М.Б.* Византийские источники // Древняя Русь в свете зарубежных источников. – М., 1999. – С. 139.

[143] *Рамм Б.Я.* Папство и Русь в XI–XV вв. – М., 1957. – С. 76.

[144] *Щавелева Н.И.* Послание епископа краковского Матвея Бернарду Клервосскому об «обращении русских» // ДГ СССР. 1975 г. – М., 1976. – С. 115.

[145] *Генрих Латвийский.* Хроника Ливонии. – М., 1938. – С. 112–124.

[146] *Пашуто В.Т.* Внешняя политика древней Руси. – М., 1968. – С. 230.

[147] *Генрих Латвийский.* Хроника Ливонии. – С. 207–209.

[148] *Щавелева Н.И.* Киевская миссия польских доминиканцев // ДГ СССР. 1982 г. – 1984. – С. 139–151; *Пашуто В.Т.* Половецкое епископство // Ost und West in der Geschichte des Denkens und kulturellen Beziechungen. – Berlin, 1966. – S. 33–40.

[149] HRM. – T. 1. – 1841. – P. 3–4.

[150] Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus et civilis. Studio et opera G. Fejer. – T. 3. – V. 1. – P. 54–56; *Abraham W.* Powstanie organizacii kościoła łacińskiego na Rusi. – T. 1. – Lwów, 1904. – S. 101.

[151] *Łowmiański H.* Początki i rola polityczna zakonów rycerskich nad Baltykiem w wieku XIII i XIV // Polska w okresie rozdrobnienia feudalnego. – Wrocław etc., 1973. – S. 238.

[152] *Poppe A.* Państwo i kościoł na Rusi w XI wieku. – Warszawa, 1968. – S. 189–190.

[153] *Плетнева С.А.* Кочевники Средневековья: Поиски исторических закономерностей. – М., 1984. – С. 64.

[154] *Пашуто В.Т.* Внешняя политика древней Руси. – М., 1968. – С. 239.

[155] Там же. – С. 295.

[156] НПЛ. – С. 81.

[157] Запровадження християнства на Русі: Історичні нариси. – К., 1988. – С. 167–168 (автор розділу – *О.Б. Головко*).

Синхронна таблиця

найважливіших подій історії Волині та Галичини, Східної Європи та всесвітньої історії (IX – першої половини XIII ст.)

Волинь та Галичина	Східна Європа	Всесвітня історія
	Кінець VIII–IX ст. – походи дружин русів на південь.	800, грудень – коронація франкського короля Карла Великого імператорською короною
		812 – визнання імператорського титулу Карла Великого у Візантії
		830 – утворення Великоморавської держави
	839 – посольство Русі до Інгільгейму	
		843 – Верденський договір про розділ Франкської імперії на три держави
	860 – похід Русі проти Візантії	
		863 – початок моравської місії Костянтина-Кирила та Мефодія

Волинь та Галичина	Східна Європа	Всесвітня історія
876 – входження Побужжя до складу Великоморавської держави (разом з князівством віслян)		
	882 – об'єднання Північної та Південної Русі	
		906 – розгром уграми Великоморавської держави
907 – участь хорватів, дулібів і тиверців у поході Русі проти Візантії	907 – похід Русі проти Візантії	
	911 – русько-візантійська угода 915 – перша поява печенігів у степах Причорномор'я	911 – заснування Роллоном Нормандського гергцогства 913–956 – правління візантійського василевса Константина Багрянородного 925 – проголошення болгарського володаря Симеона «царем болгар і греків»
	945 – повстання древлян проти Русі 945–962 – правління Ольги в Києві	

Волинь та Галичина	Східна Європа	Всесвітня історія
	955 – поїздка княгині Ольги до Константинополя	955 – перемога німців над угорцями під Лехом
	961 – місія магдебурзького єпископа Адальберта до Києва	
973 – інформація Установчої грамоти Празької архієпископії про її східні кордони по р. Західний Буг і Стир	973 – розділ Русі між синами Святополка	962 – коронація німецького короля Оттона I імператорською короною
		966 – християнізація Польщі
981 – похід князя Володимира на «Червенські гради»		
	983 – похід Володимира на Ятвягію	983 – повстання полабських слов'ян проти німців
	988 – хрещення Русі	
992–993 – війна Русі проти хорватів	Кінець X – початок XI ст. – війна Русі з печенігами	991 – підкорення Англії датчанами
Кінець X – початок XI ст. – утворення Волинського князівства-намісництва	Кінець X ст. – адміністративна реформа київського князя Володимира Святославича	1001 – коронація Стефана в Угорщині
	1008 – місія Бруна Кверфуртського на Русь та до печенігів	1008 – хрещення шведського короля Олафа

Волинь та Галичина	Східна Європа	Всесвітня історія
1013 – спроба польського князя Болеслава I Хороброго захопити «Червенські гради»		1014–1035 – панування Канута Великого в Данії і Англії
1018 – втрата Руссю «Чёрвенських градів»	1018 – похід польського князя Болеслава Хороброго на Київ	1018 – підкорення Болгарії візантійцями
1022 – похід князя Ярослава на Берестя		
	1024 – перемога князя Мстислава над князем Ярославом під Лиственом	1024 – коронація польського князя Болеслава I Хороброго
	1026 – поділ Русі між Мстиславом і Ярославом	1026 – вторгнення печенігів у Візантію
1030 – похід Ярослава на Белз		1028 – початок війни Польщі з Германією
1031 – повернення Руссю «Червенських градів»		
	1036 – об'єднання Русі Ярославом Володимировичем	1037 – об'єднання Кастилії та Леону на Піренейському півострові
	1043 – війна Русі з Візантією	1043 – захоплення Південної Італії норманами
1054 – передача Волинського князівства-намісництва князю Ігорю	1054 – смерть київського князя Ярослава Володимировича	1054 – розкол церков християнської церкви

Волинь та Галичина	Східна Європа	Всесвітня історія
	1060 – війна руських князів з торками	1055 – захоплення Багдада турками-сельджуками
	1068 – поразка Русі від половців	1066 – захоплення Англії нормандським герцогом Вільгельмом
	1069 – похід польського князя Болеслава Смілого на Київ	
1073–1077 – правління Олега Святославича на Волині	1073–1077 – подорож Ізяслава Ярославича до Германії і Польщі	1077 – поїздка германського імператора Генріха IV до Каносси
1078–1086 – правління Ярополка Ізяславича на Волині	1078 – битва на Нежатиній ниві. Загибель Ізяслава Ярославича	
80-ті рр. XI ст. – утворення прикарпатських князівств Ростиславичами		1086 – проголошення Чехії королівством
1097 – осліплення теребовльського князя Василька	1097 – Любецький з'їзд руських князів	1096–1099 – перший хрестовий похід
	1111 – похід Святополка Ізяславича та Володимира Мономаха проти половців	
	1113–1125 – князювання Володимира Мономаха в Києві	1113 – поразка хрестоносців біля Тиверіадського озера

Волинь та Галичина	Східна Європа	Всесвітня історія
1117–1123 – війна київського князя Володимира Мономаха з Ярославом Святополковичем за Волинь	1116–1122 – війна Русі з візантійцями на Дунаї	1122 – Вормський конкордат, примирення папства та імперської влади
	1127 – захоплення Полоцької землі Мстиславом Великим	
		1128 – виникнення Тевтонського ордену
	1136 – повстання в Новгороді, виникнення середньовічної республіки	1136 – визволення Португалії від Кастилії
		1137–1180 – правління французького короля Людовика VII
1141–1144 – утворення об'єднаного Галицького князівства на чолі з Володимиром Володаревичем	1139–1146 – правління Всеволода Ольговича у Києві 1146–1154 – правління Ізяслава Мстиславича у Києві (з перервами)	1141 – диспут Абеляра з Бернардом Клервонським
	1147 – похід поляків і русів проти пруссів	1147–1149 – другий хрестовий похід
1153–1187 – правління Ярослава Володимировича Осмомисла в Галичі		1152–1190 – правління германського короля (з 1155 р. – імператора) Фрідріха I Барбаросси

Волинь та Галичина	Східна Європа	Всесвітня історія
		1154–1189 – правління англійського короля Генріха II Плантагенета
	1157, 9 травня – смерть Юрія Довгорукого в Києві	1157 – захоплення Дамаска султаном Нур-ад-Діном
	1158–1167 – князювання в Києві Ростислава Мстиславича (з перервами)	
	1164 – похід суздальців проти волзьких булгар	
	1167–1170 – князювання Мстислава Ізяславича в Києві (з перервою)	1166 – похід польських полків проти пруссів. Загибель сандомирського князя Генріха
		1166–1187 – війни Фрідріха I Барбаросси з ломбардськими містами (Італія)
1170 – початок правління Романа Мстиславича у Володимирі на Волині	1169, березень – розорення Києва коаліцією князів на чолі з Андрієм Боголюбським	1169–1171 – завойовницькі війни англійських феодалів в Ірландії
	1172 – похід Андрія Боголюбського проти камських болгар	1172–1196 – правління угорського короля Бели III

Волинь та Галичина	Східна Європа	Всесвітня історія
	1174 – смерть Андрія Боголюбського	
		1176 – розгром Фрідріха I Барбаросси під Леньяно (Північна Італія)
	1181 – похід суздальського князя Всеволода на волзьких булгар	1180–1223 – правління французького короля Філіппа II Августа
1182 – похід краківського князя Казимира на Берестя		
1184–1186 – перебування галицького князя Володимира Ярославича у вигнанні	1184 – похід Русі проти хана Кобяка	
		1185 – Симоносекська битва (Японія)
		1186 – відновлення незалежності Болгарії
1187–1189 – війна за «галицьку спадщину»	1187 – перша згадка в літописі про «Украйну»	1187 – захоплення Єрусалима Салах ад Діном
1189 – переговори угорського короля Бели III та київського князя Святополка про долю Галича		1189–1199 – правління англійського короля Річарда I Левове Серце

Волинь та Галичина	Східна Європа	Всесвітня історія
1189, серпень – Володимир Ярославич за допомогою поляків повертається до Галича		
		1190 – відновлення незалежності Сербії від Візантії
		1191 – виникнення інституту сьогунату в Японії
	1194 – смерть київського князя Святослава Всеволодовича	1194 – захоплення ацтеками Чичен-Іци (Мексика)
1195, вересень – участь Романа Мстиславича в битві на Мозгаві		
1196 – похід Романа Мстиславича проти ятвягів	1196 – війна між Рюриком Ростиславичем та чернігівськими Ольговичами	
	1198 – похід новгородської раті у Фінляндію	1198–1216 – понтифікат Інокентія III
1199 – утворення об'єднаної Галицько-Волинської держави		1199 – початок правління хорезмшаха Мухаммеда
		1200 – отримання Паризьким університетом автономії від короля Філіппа II Августа

Волинь та Галичина	Східна Європа	Всесвітня історія
1201 – похід Романа Мстиславича на Київ		1201 – заснування Риги
1202 – війна Романа Мстиславича з половцями		1202 – заснування Ордену мечоносців 1202–1204 – захоплення французьким королем Філіппом II Августом в англійського короля Іоанна Безземельного (1199–1216) Нормандії, Анжу, Турені 1202–1204 – четвертий хрестовий похід
	1203, січень – розорення Києва коаліцією південноруських князів на чолі з Рюриком Ростиславичем	
1204 – підписання угоди князем Романом з угорським королем Андрієм II		1204 – розгром Константинополя хрестоносцями. Заснування на уламках Візантійської імперії Латинської імперії на чолі з Балдуїном Фландрським

Волинь та Галичина	Східна Європа	Всесвітня історія
1205, 19 червня – загибель галицько-волинського князя Романа Мстиславича під Завихостом (Польща)		1205 – перемога болгарського короля Калояна (1197–1207) над хрестоносцями
1206–1245 – громадянська війна в Південно-Західній Русі		1206 – виникнення на Індостанському півострові Делійського султанату
		1206 – великий курултай Монголії. Проголошення Темучина великим ханом (Чингісхан)
1207 – захоплення чернігівськими князями Ігоревичами Галичини й Волині		
1209 – похід малопольського князя Лешка на Волинь		1209 – виникнення університету в Кембриджі
1211 – розправа галичан над Ігоровичами		1211–1225 – перебування тевтонців у Семиграді (Угорщина)
	1212 – смерть суздальського Всеволода Юрійовича. Початок дроблення Владимиро-Суздальської землі	1212 – перемога християнських володарів Піренейського півострова над маврами при Лас-Навас-де-Толосі

Волинь та Галичина	Східна Європа	Всесвітня історія
1214 – повернення Романовичів до Володимира на Волині		1214 – перемога французів при Бувіні
1214 – Спішська угода Королівства Угорщина та Малопольського князівства про розділ Галичини. Коронація угорського королевича Коломана королем Галичини		
		1215 – Велика хартія вільностей (Англія)
	1216 – битва при Липиці	1216 – виникнення Ордену домініканців
1218–1227 – правління Мстислава Мстиславича в Галичі		
1219 – підписання угоди між Волинню і прибалтами		1219 – захоплення Данією земель естів
	1223, травень – битва русів і половців з монголами на р. Калці	
1227 – передача Галичини в управління угорському королевичу Андрію		1227–1241 – понтифікат Григорія IX
		1229 – обрання Угедея монгольським великим ханом

Волинь та Галичина	Східна Європа	Всесвітня історія
1236 – участь Данила Романовича в коронації угорського короля Бели IV	1236 – захоплення монголами Волзької Булгарії	
	Кінець 1237 – початок 1241 – навала монгольських ханів на Східну Європу	1237 – об'єднання Тевтонського ордену та Ордену мечоносців
1238, березень – розгром Данилом Романовичем «добжинських рицарів» під Дорогичином 1238, осінь – повернення Галича Данилом Романовичем	1238, березень – поразка суздальського князя Юрія від монголів на р. Сіті	
		1239 – підкорення Грузії монголами
1240, грудень – 1241, січень – розорення монголами Південно-Західної Русі	1240, грудень – захоплення монголами Києва	
		1241, квітень – поразка Польщі та Угорщини від монголів
	1242–1243 – утворення держави монголів у поволзьких степах	1242 – підкорення Грузії Золотій Орді

Волинь та Галичина	Східна Європа	Всесвітня історія
1245, серпень – перемога князя Данила Романовича над угорцями та поляками під Ярославом	1245 – загибель чернігівського князя Михаїла в Сореї	1245 – Ліонський собор католицької церкви
1245 – поїздка Данила Романовича до ставки хана Бату		
		1248–1250 – шостий хрестовий похід
1253, грудень – коронація князя Данила Романовича в Дорогичині		1253–1278 – правління чеського короля Пшемисла-Оттокара II
	1258 – похід Бурундая проти Литви	
	1259 – похід Бурундая проти Польщі	1259 – виникнення держави Ільханів у Месопотамії
	1261 – перенесення переяславльської єпископії до Сараю	1261 – загибель Латинської імперії
1264 – смерть Данила Романовича		1265 – утворення англійського парламенту
1269 – смерть Василька Романовича		

Список скорочень

ВВ	Византийский временник. – М.
ВИ	Вопросы истории. – М.
ВМГУ	Вестник Московского университета. Серия история. – М.
ДГВЕ	Древнейшие государства Восточной Европы. – М.
ДГСССР	Древнейшие государства на территории СССР. – М.
ЖМНП	Журнал Министерства народного просвещения. – СПб.
ИЗ	Исторические записки. – М.
ИСССР	История СССР. – М.
КУИ	Киевские университетские известия. – К.
НПЛ	Новгородская первая летопись старшего и младшего извода. Под ред. А.Н. Насонова. – М.; Л.
ОИ	Отечественная история. – М.
ПВЛ	Повесть временных лет. Под ред. В.П. Адриановой-Пертц. – М.
ПСРЛ	Полное собрание русских летописей.
УІЖ	Український історичний журнал. – К.
Adami Gesta	Adami Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum, ed. J.M. Lappenberg // MGH SS. – Т. 7. – 1844. – P. 267–389.
Cosmae Chronicon	Cosmae Chronica Boemorum // MGH SS. – Т. 9. – 1851. – P. 1–132.

Galli Chronicon	Chronica Polonorum. Ed. Szlachowski et R. Köpke // MGH SS. – T. 9. – 1851. – P. 418–478.
HRM	Historica Russiae Monumenta. Ed. A. Turgenev. – T. 1. – Petropoli, 1841.
KH	Kwartalnik Historiczny. – Warszawa.
MGH SS	Monumenta Germaniae Historica, Scriptores. Ed. G.H. Pertz. – Hannoverae.
MPH	Monumenta Poloniae Historica. Ed. A. Bielowski. – Lwów.
SH	Studia historiczne. – Warszawa.
SRH	Scriptores rerum Hungaricarum. Ed. Em. Szentpetery. – Budapestini.
Thietmari Chronicon	Thietmar von Merseburg. Chronik. Neu übertragen und erläutert von Werner Trillmich. – Berlin, 1962.
Vincentii Chronicon	Magistri Vincentii Chronicon Polonorum // MPH. – T. 2. – 1872. – P. 193–449.

Іменний покажчик

Абгарович К. див. *Abgarowicz K.*
Абрамович Д.І. 466, 516
Абрахам В. див. *Abraham W.*
Авенаріус А. див. *Avenarius A.*
Агєєва Р.О. (Агеева Р.А.) 421, 470
Адам Бременський див. *Adamus Bremensis*
Адріанова-Перетц В.П. 474
Александров Д.М. 323, 429, 493, 501, 505
Алешкевич Я.Л. 444
Алешковський М.Х. (Алешковский М.Х.) 464
Алексєєв Л.В. 472, 478
Альбрік див. *Albricus*
Арвейлер Н. див. *Abrweiler H.*
Альфред див. *Alfred*
Андріяшев О. (Андрияшев А.) 34, 236, 263, 268, 286, 287, 293, 294, 430, 442, 482, 489, 490, 491, 493–495
Андрощук Ф. 466
Аннинський С.О. (Аннинский С.А.) 425, 500, 505
Ариньон Ж.-П. 448
Артамонов М.І. (Артамонов М.И.) 439, 513
Ауліх В.В. (Аулих В.В.) 40, 435, 466, 477

Балушок В.Г. 40, 126, 436, 462
Бальцер О. див. *Balzer G.*
Баран В.Д. 40, 435, 466
Бардах Й. див. *Bardach J.*
Барсов М.П. (Барсов Н.П.) 442
Бартніцький М. див. *Bartnicki M.*
Баумгартен Н. див. *Baumgarten N.*
Бахрушін С.В. (Бахрушин С.В.) 438
Бейліс В.М. (Бейлис В.М.) 439
Беловський О. див. *Bielowski A.*
Бендза М. див. *Bendza M.*

Беняк Й. див. *Bieniak J.*
Бережков М.Г. *(Бережков Н.Г.)* 40, 187, 229, 230, 233, 281, 290, 436, 472, 478, 481, 482, 494
Беркович М.Є. *(Беркович М.Е.)* 450, 486, 513
Беркут Л. 509
Бертеньї Й. *(Бертеньи Й.)* 434, 504
Бібіков М.В. *(Бибиков Н.Г.)* 445, 474, 483, 517, 518
Блок Марк 21, 424, 485
Бодрухин В.М. 37, 40, 429, 431, 435, 474, 503
Бойченко І.В. 421
Большакова С.О. *(Большакова С.А.)* 426, 505
Боровський Я.Є. 51, 440, 477
Брайчевський М.Ю. 31, 37, 247, 428, 431, 451, 460, 470, 474, 486
Бромлей Ю.В. 15, 422, 423
Бубенок О.Б. 73, 163, 440, 444, 446, 469
Будовніц І.У. *(Будовниц И.У.)* 366, 511
Бузескул В.П. 280, 327, 492, 493, 502

Вандич П. 420
Ванечек В. 421, 454, 469
Василевський Т. див. *Wasilewski T.*
Васильєвський В. *(Васильевский В.)* 439, 480, 516
Великий А.Г. 506
Великий Ф. *див. Welikij F.*
Вернадський Г. *(Вернадский Г.)* 33, 84, 330, 341, 342, 354, 430, 449, 501, 503, 505, 508
Винокур І.С. 40, 435, 438, 497,498
Висоцький С.О. *(Высоцкий С.А.)* 9, 364, 382, 511, 514, 515
Відера Г. див. *Widera B.*
Віліньський К. див. *Wiliński K.*
Вілкул Т. *(Вилкул Т.)* 459
Вількевич-Вавжиньчикова А. див. *Wilkiewicz-Wawrzyńczykowa A.*
Вінцентій Кадлубек див. *Vincentius*
Віпо див. *Wipo*
Влодарський Б. див. *Włodaski B.*
Водов В. див. *Vodoff V.*
Войтович Л.В. 3, 31, 38, 40, 41, 95, 185, 189, 198, 199, 203, 239, 300, 326, 330, 422, 428, 432, 433, 435, 436, 443, 448, 449, 453, 454, 462, 472, 473, 475, 476, 479, 483, 487, 496, 498, 501–503, 506

Волощук М. 225, 437, 480
Воронов А.Д. 455
Гадло О.В. (Гадло А.В.) 9, 50, 89, 130, 439, 451, 458, 462, 514, 515
Галл Анонім див. *Gallus*
Гальперін Ч.Дж. див. *Halperin Ch.J.*
Гаммер-Пургсталл Й. див. *Hammer-Purgstall J.*
Генріх Латвійський (Генрих Латвийский) 518
Генсьорський А.І. 421
Географ Баварський див. *Geograf*
Георгій Амастридський 49
Герборд див. *Gerbordus*
Головко О.Б. (Головко А.Б.) 420, 422, 424, 437, 440, 441, 445, 446, 448, 450–457, 460, 462, 463, 465, 468–470, 472, 473, 475, 480, 482–488, 492, 496, 497, 499, 504, 507, 509–512, 515, 517, 518
Голубінський Є.Є. (Голубинский Е.Е.)
Голубовський П.В. (Голубовский П.В.) 458, 500
Горбенко С.О. 41, 436
Горський А.А. (Горский А.А.) 9, 31, 40, 228, 238, 329, 373, 428, 434, 438, 450, 453, 462, 465, 481, 483, 498, 503, 506, 513
Горский В.С. 511
Горський К. див. *Gorski K.*
Горюнов Є.О. (Горюнов Е.А.) 440
Грабовецький В.В. 474
Грабський А. див. *Grabski A.F.*
Граля Х. див. *Grala H.*
Греков Б.Д. 28, 30, 43, 426, 427, 438, 441, 459, 507
Греков І.Б. (Греков И.Б.) 26, 250, 426, 486, 487, 507
Грицак П. 433, 487, 503, 508
Гродецький Р. див. *Grodecki R.*
Грудзинський Т. див. *Grudziński T.*
Грушевський М.С. 4, 5, 26, 35, 36, 40, 115, 129, 130, 225, 237, 238, 272, 273, 277, 278, 285, 288, 290, 294, 295, 299, 304, 324, 326, 343, 347, 348, 354, 367, 420, 431, 436, 442, 459, 462, 467, 470, 472, 475, 480–483, 487–498, 502, 505–508, 512
Гудавічюс Е. див. *Gudavicius E.*
Гузман Г. див. *Guzman G.*
Гулздофф В. див. *Gultzdoff V.*
Гумільов Л.М. (Гумилев Л.Н.) 194, 226, 474, 480
Гуржій І.О. 9, 41, 436, 479, 488

Гуревич А.Я. 438, 440, 460, 485, 517
Гуслистий К.Г. 461
Гущин О.Р. (Гущин А.Р.) 489, 491

Давидюк В.Ф. 368, 512
Дашкевич М.П. (Дашкевич Н.П.) 34, 41, 258, 280, 304, 430, 436, 488, 493, 497
Дашкевич Я.Р. 9, 31, 38, 40, 47, 422, 428, 430, 433, 436, 439, 461, 470
Дворнік Ф. див. *Dvornik F.*
Дворніченко О.Ю. (Дворниченко А.Ю.) 225, 426, 433, 470, 472, 477, 480
Джаксон Т.М. (Джаксон Т.Н.) 9, 425, 443, 457
Джеджора О. 435, 466
Длугош Ян див. *Długosz Jan*
Добіаш-Рождественська О.А. див. *Добиаш-Рождественская О.А.* 485
Довят Й. див. *Dowiat J.*
Домбровський Д. див. *Dąbrowski D.*
Домбровський Й. див. *Dąbrowski J.*
Домбровський К. див. *Dąbrowski K.*
Дорошенко Д.І. 430
Дроба Л. див. *Droba L.*
Дубов І.В. (Дубов И.В.) 438, 441
Дьолгер Ф. див. *Dölger F.*

Енгель Й. див. *Engel J.*
Енгельс Ф. (Энгельс Ф.) 256, 488

Єгоров В.Л. (Егоров В.Л.) 319, 352, 501, 503, 507, 508
Єрмаловіч М.І. (Ермаловіч М.І.) 336, 504
Єфименко О.Я. (Ефименко А.Я.) 368, 512

Жаворонков П.І. (Жаворонков П.И.) 504
Ждан М. 39, 354, 433, 499, 503, 508
Жданов І. (Жданов И.) 512

Заборов М.А. 516
Завадская С.В. 484
Зайончковський С. див. *Zajączkowski S.*
Закжевський С. див. *Zakrzewski S.*
Захоровський С. див. *Zachorowski S.*
Зашкільняк Л. 420
Зімін О.О. (Зимин А.А.) 511
Зінчук Я.П. 454, 457
Зоценко В.М. 478

Зубрицький Д.
(Зубрицький Д.) 34, 260, 264–266, 275, 277, 280, 286, 297, 304, 430, 482, 488–494, 496, 497

Івакін Г.Ю. (Ивакин Г.Ю.) 9, 495, 498, 500
Іванов В. (Иванов В.) 72, 446
Іванов В.В. (Иванов В.В.) 443
Іванов П.А. (Иванов П.А.) 430
Ільїн М.М. (Ильин Н.Н.) 455, 457, 459
Ісаєвич Я.Д. (Исаевич Я.Д., Isaievicz Ia.) 9, 31, 38, 40, 91, 97, 107, 117, 251, 350, 421, 424, 428, 431, 432, 434, 443, 446, 447, 449, 450–452, 454, 457–459, 461, 474, 487, 507,

Йордан (Йордан) 43

Каждан О.Р. (Kaszdan A.)
Каміньский С. див. *Kamiński S.*
Канонік Вишеградський див. *Canonicus Wissegradensis*
Карамзін М.М.
(Кармазин Н.М.) 4, 5, 26, 33, 426, 485
Каргалов В.В. 500, 504
Кардіні Ф. (Кардини Ф.) 517
Каришковський П.О.
(Карышковский П.О.) 360, 510
Карпіні, Плано де (Карпини Джиованни дель Плано 85, 330, 339, 340, 450, 501, 503, 506

Кестлер А. 440
Кізілов Ю.А. 428, 461
Кирпичников А.М.
(Кирпичников А.Н.) 29, 31, 427, 428
Клосс Б.М. 453
Ключевський В.Й.
(Ключевский В.О.) 5, 27, 238, 426, 445, 483
Князький І.О.
(Князький И.О.) 72, 159, 162, 232, 446, 468, 469, 482, 516
Кобичев В.П. (Кобычев В.П.) 442
Ковалевський А.П.
(Ковалевський А.П.) 68, 445, 446, 458
Коваленко В.П. 31, 37, 428, 431, 449
Козловський А.О.
(Козловський А.А.) 63, 444, 470
Козьма Празький див. *Cosmas Pragensis*
Коларов Х. 422, 513
Коледаров П. 468
Колесницький М.Ф. (Колесницкий Н.Ф.) 449, 486

Колесов В.В. 96, 454, 514
Коновалова І.Г. (Коновалова И.Г.) 468, 481, 501
Константин Багрянородний 49, 61, 69–73, 78, 100, 108, 109, 365, 425, 439, 443, 445, 446, 448, 455, 458, 511
Кордуба М. 36, 40, 431, 436, 486, 487
Корінний М.М. (Коринный Н.Н.) 95, 454, 469
Королюк В.Д. 59, 68, 86, 87, 107, 422, 427, 438, 442, 445, 447, 450, 452, 456, 457, 461, 467, 512, 513
Корсунський А.Р. (Корсунский А.Р.) 437
Корчинський О. (Корчинский О.) 448
Костомаров М.І. (Костомаров Н.И.) 27, 250, 426, 486, 487
Котєльнікова Л.О. (Котельникова Л.А.) 509
Котляр М.Ф. (Котляр М.Ф.) 9, 32, 38, 40, 41, 51, 60, 95, 96, 117, 120, 143, 147–149, 155, 159, 184, 193, 196, 200, 204, 220, 233, 237, 239, 244, 255, 260, 263, 267, 271, 272, 275, 278, 283–286, 295, 306, 311, 321, 324, 333, 335, 349, 351, 421, 423, 425, 429, 432, 434, 436, 438, 440, 442, 451, 454, 459, 460, 465–472, 474–479, 482–484, 486, 488–496, 498, 499, 501–504, 506, 507, 512
Кравцевич О.К. (Краўцевіч А.К.) 507
Краковський С. див. *Krakowski S.*
Кралюк М.П. 41, 436, 480
Кривошеєв Ю.В. (Кривошеев Ю.В.) 39, 433, 503
Крип'якевич І.П. 37, 150, 172, 284, 324, 331, 335, 421, 431, 463, 467, 470–472, 474, 478, 493, 502–504
Круль В. 421
Кузьмін А.Г. (Кузьмин А.Г.) 423, 431, 457, 510, 511
Куніш А. див. *Kunysz A.*
Купчинський О.А. 239, 421, 432, 483, 497
Курбатов Г.Л. 441, 509, 511
Кучинко М.М. (Кучінко М.М.) 40, 435, 436, 447, 472, 483
Кучинський С. див. *Kuczyński S.*
Кучкін В.А. (Кучкин В.А.) 29, 31, 62, 118, 119, 427, 429, 443, 460, 486

Кухарський Е. див. *Kucharski E.*
Кюрбіс див. *Kürbis B.* *(Kürbisówna B.)*

Лабунька М. 304, 451, 497
Ламберт Герсфельдський див. *Lambertus Hersfeldensis*
Лев Діакон 77, 373, 425, 447, 510
Левицький М. див. *Lewicki M.*
Левченко М.В. 439, 514
Ледерер Е. 352, 434, 508
Лебєдєв Г.С. (Лебедев Г.С.) 439
Лівшіц Л.І. (Лившиц Л.И.) 485
Лімонов Ю.О. *(Лимонов Ю.А.)* 424, 486, 487
Літаврін Г.Г. *(Литаврин Г.Г.)* 9, 83, 509, 510, 513, 425, 439, 445, 449, 451, 461, 515
Лихачов Д.С. 366, 430, 511
Лихачова О.П. *(Лихачева О.П.)* 491, 494
Лисенко П.Ф. (Лысенко П.Ф.)
Ловягін Є. (Ловягин Е.) 441
Ловмянський Г. див. *Łowmiański H.*
Лонгінов А.В. *(Лонгинов А.В.)* 430
Лукомський Ю.В. 9, 40, 435
Любавський М.К. *(Любавский М.К.)* 441
Львов А.С. 372, 512, 514
Людвіг Д. див. *Ludvig D.*
Лябуда Г. див. *Labuda G.*
Ляпушкін І.І. *(Ляпушкин И.И.)* 62, 427, 441, 443

Мавродін В.В. *(Мавродин В.В.)* 28, 45, 164, 420, 426, 427, 438, 445, 468, 469
Маголіас Х. див. *Magolias H.*
Магомедов А.Г. 440
Магоші П. див. *Magocsi P.*
Мазур О. 142, 465
Майоров О.В. (Майоров А.В.) 9, 39, 132, 197, 288, 300, 304, 433, 463, 466, 470, 475, 487, 488, 493, 494, 496, 497
Маліновський А. див. *Malinowski A.*
Мантеуффел Т. див. *Manteuffel T.*
Манько В.О. 503
Маркс К. див. *Marx K.*
Масан А.Н. (Масан О.М.) 310, 312, 499
Масуді, аль 68, 445
Матузова В.І. *(Матузова В.И.)* 425, 426, 498, 504, 507, 516
Махновець Л.Є. 464, 491, 506

Мєдвєдєв І.П.
(Медведев И.П.)
420, 509
Мельнікова О.О.
(Мельникова Е.А.)
106, 421, 457
Михайлина Л.П. 443
Мишко С. 29, 427, 438
Мисліньський К. див.
Myśliński K.
Міхєєв В.К. (Михеев В.К.,
Michejew W.) 9, 438
Мішулін О.В.
(Мишулин А.В.) 442
Молдаван А.М. 511
Молчановський М.
(Молчановский Н.)
305, 497
Мостяєв О.І. 83, 449
Моця О.П. (Моця А.П.)
9, 40, 76, 435, 447, 448,
458, 459, 468, 469, 509
Мургулія М.П.
(Мургулия М.П.)
318, 500
Мюллер Л. 193, 474

Надгродзька-Майжик Т.
див. *Nadgrodska-*
Majchrzyk T.
Назаренко О.В.
(Назаренко А.В.)
32, 56, 82, 91, 101, 340,
397, 429, 441, 448, 450,
455, 456, 460, 462, 467,
485, 505, 515–517
Назарова О.О.
(Назарова Е.А.)
426, 504, 507, 516
Нерознак В.П. 442
Нікіта Хоніат
(Никита Хониат)
162, 229, 233, 237, 397,
425, 481–483, 517
Новосельцев А.П. 53, 110,
420, 429, 439–441, 444,
449, 458, 461, 477, 482,
513, 515
Нудьга Г.Л. 44

Оболенський Д. див.
Obolensky D.
Овчинников О. 427, 445
Ортліб Цвіфальтенський
див. *Ortlibus*
Zwifaltewnsis
Острогорський Г. див.
Ostrogorsky G.

Павленко Ю. 461
Павлов П. 468
Палаузов С.М. 325, 501, 502
Палацький Ф. 91
Пархоменко В.О. 100, 455
Парчевський М. див.
Parczewski M.
Пастернак Я. 70
Пашкевич Г. див.
Paszkiewicz H.
Пашуто В.Т. 31, 36, 83, 87,
91, 125, 140, 200, 262,
267, 274, 279, 282,
294–297, 299, 318, 325,

352, 396, 420, 421, 423, 426, 429, 431, 439–441, 445, 447, 449, 450, 452, 457, 461, 463–465, 470, 474, 475, 477, 479–481, 487,–493, 495, 496, 500–502, 504, 506–509, 515, 517, 518
Пеленський Я. див. *Pelenski J.*
Перхавко В.Б. 61, 196, 443, 466, 468, 474, 481, 501
Петегирич В.М. 9, 40, 442, 480
Петро з Дусбурга (Петр из Дусбурга, P. Dusburg) 309, 425, 498
Петрухін В.Я. (Петрухин В.Я.) 421, 439, 440, 448, 453
Платонов С.Ф. 27, 426
Плахонін А.Г. (Плахонин А.Г.) 9, 39, 130, 133, 135, 433, 462–464
Плетньова С.О. (Плетнева С.А.) 439, 455, 458, 459, 468, 469, 482, 518
Плігузов О.І. (Плигузов А.И.) 485
Поверський Й. див. *Powerski J.*
Погодін М.П. (Погодин М.П.) 5, 486
Подоляк Н. 515, 516
Полонська-Василенко Н. 39, 433, 487, 489, 506
Попова Л.М. 424, 494
Поппе А. див. *Poppe A.*
Потін В.М. (Потин В.М.) 452
Пресняков О.Є (Пресняков А.Е.) 27, 95, 249, 426, 454, 485, 486
Прицак О. див. *Pritzak O.*
Присьолков М.Д. (Приселков М.Д.) 423, 430, 488, 514, 515
Приходнюк О.М. 438
Пришляк В. 480
Прокопій Кесарійський 43, 438
Пушкіна Т.А. 448
Пшик В.П. 324, 502
П'янков О.П. (Пьянков А.П.) 43, 438

Рабинович Р.А. 467
Радівілов Д.О. (Радивилов Д.А.) 444
Райт Дж. К. 338, 505
Рамм Б.Я. 515, 518
Рапов О.М. 9, 29, 31, 40, 92, 175, 272, 315, 423, 427, 429, 436, 440, 453, 466, 467, 471, 472, 479, 488, 491, 492, 499, 500
Раппопорт П.А. 511
Ратич О.О. 444
Расовський Д. див. *Расовский Д.* 467
Рашід ад-Дін 315

Рибаков Б.О. (Рыбаков Б.А.) 28, 31, 32, 47, 51, 84, 126, 134, 197, 198, 200, 232, 238, 368, 393, 427, 428, 438, 440, 441, 448, 449, 453, 462, 464, 474, 475, 477, 481, 483, 512, 514, 515, 517
Ридзевська О.О. (Рыдзевская Е.А.) 425, 454, 514
Ричка В.М. (Рычка В.М.) 80, 448, 470, 471, 503, 509
Робінсон О.М. (Робинсон А.Н.) 449
Рогерій див. *Rogerius*
Рогов А.І. (Рогов А.И.) 424, 425
Роде Г. див. *Rhode G.*
Розанов С.П. 466
Романов В.К. 469
Рубрук, Вільгельм де (Рубрук Гульем де) 345, 450, 501, 503, 506
Рябов С.Г. 14, 86, 423, 450

Сагановіч Г. 396, 517
Сахаров А.М. (Сахаров А.Н.) 49, 54, 394, 439, 441, 444, 453, 458, 509, 517
Свердлов М.Б. 66, 69, 74, 118, 420, 422, 444–446, 451, 453, 456, 457, 460
Свідерський Ю.Ю. 339, 341, 505, 515
Семенчук Г. (Семянчук Г.М.) 478
Семкович А. див. *Semkowicz A.* 119, 460
Сергієвич В.П. (Сергеевич В.П.) 27, 426
Середонін С.М. (Середонин С.М.) 442
Седов В.В. (Седов В.В.) 59, 61–63, 70, 442, 443, 445, 447, 461
Сидоренко О.Ф. 439
Симоненко Р.Г. 82, 449
Смілянський Ю. 482
Смирнов М. 481, 488
Смірнов С. 430
Смолій В.А. 9
Смолька див. *Smolka S.*
Соколов Н.П. 513
Соколова Є.І. (Соколова Е.И.) 510
Соловйов С.М. (Соловьев С.М.) 5, 26, 33, 131, 230, 463, 481
Сорочан С.Б. 451
Сотнікова М. П. (Сотникова М. П.) 514
Софроненко К.А. 36, 427, 431, 492
Спаський І. Г. (Спасский И.Г.) 514
Стасів М. 342
Стефан Сурозький 49
Стрийковський Мацей див. *Stryjkowski M.*

Струве П.Б. 28, 32, 427, 429
Счанецький М. 103, 456, 467

Татищев В.М. (Татищев В.Н.) 19, 147, 148, 158, 186, 197, 198, 215, 238–240, 423, 424, 466, 467, 469, 472, 475, 478, 483
Творогов О.В. 134, 135, 464
Терещук К.І. 497
Тимощук Б.О. (Тимощук Б.А.) 92, 93, 427, 442, 444, 453
Типкова-Заімова В. (Тыпкова-Заимова В., Тъпкова-Заимова В.) 163, 359, 468, 510, 514
Тихоміров М.Н. (Тихомиров М.Н.) 423, 424
Тітмар Мерзебурзький див. *Thietmarus Merseburgensis (Thietmar von Merseburg)*
Ткаченко М. 460
Толочко О.П. (Толочко А.П.) 9, 32, 33, 40, 200, 239, 314, 420, 422–424, 429, 430, 434, 475, 476, 483, 499, 509
Толочко П.П. 32, 41, 84, 200, 230, 232, 239, 254, 421, 429, 431, 436, 449, 457, 461, 475, 477, 478, 481, 483, 486, 487, 509
Томашівський С. 36, 250, 431, 480, 487
Томенчук Б.П. 466
Топоров В.М. (Топоров В.Н.) 443
Третьяков П.М. (Третьяков П.Н.) 438, 439, 441
Тшиярський Е. див. *Trzyjarski E.*
Тургенев О. (Turgenev A.) 419, 426

Удальцова З.В. 420, 509, 510
Успенський Ф.І. (Успенский Ф.И.) 162, 468

Хелльман М. див. *Hellman M.*
Хенсел В. див. *Hensel W.*
Хома І. 506
Хордабех, ібн 56, 441
Хорошкевич А.Л. 426, 485
Хрущов І.П. (Хрущов И.П.) 463

Фадлан, Ахмед ібн 109, 446, 458
Фазлах, Абдаллах ібн 307
Федака С.Д. 40, 429, 435, 449
Федорів І. 431
Федоров-Давидов Г.О. (Федоров-Давыдов Г.А.) 73, 446, 482
Феннел Д. 234, 235, 238, 331, 482, 485, 503
Флоровський А.В. див. *Florovskij A.V.*

Флоря Б.М. (Флоря Б.Н.) 61, 426, 443, 461
Фонт М. див. *Font M.* 342, 425, 434, 471, 464, 505
Франчук В.Ю. 477
Фроянов І.Я. (Фроянов И.Я.) 28, 39, 67, 172, 225, 426, 433, 440, 444, 461, 470, 472, 477, 480

Цабань В. див. *Cabań W.*
Цанкова-Петкова Г. 468
Цукерман К. 444

Черепнін Л.В. (Черепнин Л.В.) 31, 126, 200, 429, 430, 440, 441, 449, 451, 461, 475, 477, 487, 495, 498, 506, 515
Чинчевська-Хеннел Е. див. *Chynczewska-Hennel E.*
Чобіт Д. 463
Чубатий М. 341, 344, 485, 492, 493, 505, 506
Чукаєва В.О. (Чукаева В.А.) 351, 508
Чухліб Т.В. 9, 420

Шайтан М.Е. 140, 464
Шараневич І. (Шараневич И.) 34, 260, 262, 293, 294, 430, 488–495
Шаскольський І.П. (Шаскольский И.П.) 381, 443, 461, 514
Шахматов О.О. (Шахматов А.А.) 35, 135, 430, 442, 450, 456, 464, 477
Шевченко Ф.П. 9, 428, 470
Шинаков Є.О. (Шинаков Е.А.) 29, 427
Ширинський С.С. (Ширинский С.С.) 52, 440
Шрамм Г. див. *Schramm G.*
Штьокль Г. 328, 502
Шушарін В.П. (Шушарин В.П.) 9, 52, 70, 278, 318, 319, 333, 384, 422, 425, 429, 440, 441, 445, 449, 461, 469, 477, 480, 492, 500, 501, 504, 515, 516

Щавелева Н.І. (Щавелева Н.И., Szczawelewa N.I.) 9, 186, 190, 205, 352, 424, 425, 460, 465, 472, 473, 476, 494, 507, 508, 511, 518
Щапов Я.М. (Щапов Я.Н.) 364, 420, 429, 440, 441, 449, 451, 461, 477, 510, 515

Юрасов М.К. 425, 500
Юрасовський А.В. (Юрасовский А.В.) 471
Юшков С.В. 28, 30, 426, 427, 445
Яжджевський К. (Яжджевский К.) 456

Якуб, Ібрагім ібн 77, 91
Якубовський В.І. (Якубовский В.И.) 305, 497, 507
Янін В.Л. (Янин В.Л.) 93, 453, 462, 510, 515
Ярмоховіч Я. 424
Яценко Б.І. 193, 239, 474, 484

Abgarowicz K. 422
Abraham W. 345, 505, 516
Adamus Bremensis 358,359,456, 509
Ahrweiler H. 511
Albricus 244, 423, 483, 484, 514
Alfred 445
Avenarius A. 440

Balzer O. 472
Bardach J. 466, 497, 504, 505
Bartnicki M. 190, 263, 304, 432, 478, 488, 495
Baumgarten N. 40, 148, 204, 206, 272, 434, 465, 475–478, 480, 487, 488, 490, 492, 494
Bielowski A. 419, 424, 472
Bendza M. 342, 505
Bieniak J. 455, 478, 483
Borawska D. 457

Cabań W. 222, 433, 473, 479
Canonicus Wissegradensis 465
Chynczewska-Hennel E. 420
Cosmas Pragensis 75, 447, 452, 467, 513

Dąbrowski D. 9, 41, 204, 283, 432, 434, 471, 474, 492, 503
Dąbrowski J. 482, 493
Dąbrowski K. 444
Długosz Jan 21, 119, 146, 147, 214, 225, 324, 367, 422, 458, 464, 465, 475, 476, 500, 501, 510
Dowiat J. 61, 420, 441
Dölger F. 507, 512
Droba L. 275,431, 483, 490, 491
Dvornik F. *374,421,499,501,511*

Engel J. 430

Florovskij A.V.452
Font M. 342, 425, 434, 464, 471, 505

Gallus 75, 140, 419, 422, 447, 456, 517
Geograf 56, 60, 75, 439
Gerbordus 141
Gorski K. 433, 477
Grabski A.F. 451, 454, 456, 472, 475
Grala H. 233,431,432, 480
Grodecki R. 482, 493
Gudavicius E. 504, 506
Guzman G. 503, 504,507

Halperin Ch.J. 331,*503*
Hammer-Purgstall J. 499
Hellman M. 430, 502, 515
Hensel W. 446, 458

Kamiński S. 476
Krakowski C. 352, 433, 500, 508
Kucharski E. 73, 446
Kuczyński S. *73,180*, 446, 450, 453, 460, 471
Kunysz A. 458
Kürbis B. (Kürbisówna B.) 424, 452, 467, 471, 473, 476, 479, 480, 481, 484, 498, 506

Labuda G. 61, 91, 205, 207, 227, 242, 324, 442, 447, 452, 476, 502
Lambertus Hersfeldensis 385, 462, 513, 515
Lewicki M. 446
Łowmiański H. 61, 64, 126, 382, 423, 442, 447, 448, 452, 456, 457, 467, 499, 506, 514, 518
Ludvig D. 439

Magocsi P. 433, 481
Magolias H. 516
Maleczyński K. 464, 466
Malinowski A. 438
Manteuffel T. 460, 485
Marx K. 30, 83, 84, 428, 449, 488
Myśliński K. 9, 447, 452

Nadgrodska-Majchrzyk T. 446

Obolensky D. 356,374,451, 509, 513, 514
Ortlibus Zwifaltewnsis 145, 465
Ostrogorsky G. 486, 509

Palacky Fr. 452
Parczewski M. 40, 435, 445, 446, 465
Paszkiewicz H. 62, 421, 443
Pelenski J. 84, 333, 420, 449, 504
Poppe A. 366, 383, 422, 433, 455, 511, 515, 518
Powerski J. 478
Pritzak O. 79, 111, 444, 448, 458, 459

Rhode G. 40, 222, 274, 277, 434, 436, 452, 473, 479, 491, 492
Rogerius 315, 317, 318, 425, 500

Schramm G. 421
Semkowicz A. 460
Smolka S. 470, 473
Stryjkowski M. 21, 222, 250, 367, 368, 424, 479, 487, 511, 512

Thietmarus Merseburgensis 85, 101,102,105, 419, 425, 450, 454, 456
Trzyjarski E. 446

Vincentius 21, 22, 146, 190–192, 205, 207, 214, 225–227, 248, 422, 464,

471, 475–475, 479, 484, 514
Vodoff V. 422, 504, 514

Wasilewski T. 93, 449, 452, 509
Welikij F. 424, 506
Widera B. 453
Wiliński K. 215, 476
Wilkiewicz-Wawrzyńczykowa A. 265, 284, 431, 479, 488, 490, 492
Wipo 456
Włodaski B. 39, 40, 186, 264–266, 268, 269, 292, 320, 321, 324, 352, 354, 396, 432, 463, 464, 465, 471, 476, 479, 482, 483, 488, 489, 493, 494–495, 497, 499, 500, 503, 507, 517
Wojciechowski T. 455

Zachorowski S. 290, 482, 493
*Zajączkowski S.*22, 478
Zakrzewski S. 454

Покажчик головних історичних постатей

Агнеса, дружина Мстислава Ізяславича (середина XII ст.) 186
Альфонс VI Хоробрий, кастильський король другої половини XI ст. 389
Альфред, англійський король IX ст. 75
Андрій, угорський королевич першої третини XIII ст. 209–212, 291, 293, 295, 297, 300–303, 326
Андрій, волинський воєвода середини XIII ст. 323, 325
Андрій II, угорський король першої половини XIII ст. 163, 227, 243, 244, 359, 260, 262, 264–266, 269–271, 273–279, 281–283, 287, 291, 292, 295, 296, 302, 303, 327, 387, 400, 414
Андрій Володимирович, руський князь другої чверті XII ст. 141, 151, 156, 183
Андрій Володимирович Боголюбський, руський князь другої половини XII ст. 182, 184, 253, 397
Андрій Ярославич, руський князь середини XIII ст. 285, 330, 332, 335, 344
Артемій, галицький єпископ середини XIII ст. 323
Аскольд, руський князь IX ст. 54, 65, 79, 275

Балдуїн Фланерський, «охоронець гроба господня» (володар Єрусалимського королівства) на межі XI–XII ст. 392
Бату (Батий), монгольський хан першої половини XIII ст. 314, 315, 317–319, 329–331, 333, 340, 347, 349, 423, 498
Беговарс (Борцу), половецький хан першої половини XIII ст. 302
Бела II, угорський король першої половини XII ст. 148, 149, 258

Бела III, угорський король другої половини XII ст. 202, 207–209, 211, 227, 243, 387, 397
Бела IV, угорський король середини XIII ст. 303, 304, 313, 314, 317, 318, 323, 325, 333–335, 343, 496
Бенедикт Бор, угорський воєвода першої половини XIII ст. 266, 269, 282
Берке, монгольський хан середини XIII ст. 350, 351
Бернард Клервоський, католицький діяч середини XII ст. 397, 398, 516
Болеслав I Хоробрий, польський князь (в 1025 р. король) початку XI ст. 91–93, 99, 101–103, 360, 379
Болеслав II Сміливий, польський князь (в 1076–1079 рр. король) третьої чверті XI ст. 119, 127, 132, 379, 380, 385
Болеслав III Кривоустий, польський князь початку XII ст. 140, 143–145, 149
Болеслав IV Кучерявий, польський князь XII ст. 186, 396
Болеслав Високий, син польського князя Владислава IV (середина XII ст.) 396
Болеслав, син Мешка III, польський князь кінця XII ст. 213
Болеслав Сором'язливий, польський князь середини XIII ст. 258, 299, 304, 321, 323–325, 335, 345, 346, 354
Бож, антський вождь IV ст. 43
Борис Володимирович, руський князь межі X–XI ст. 95, 101, 102, 366, 510
Борис Коломанович, претендент на угорський королівський престол другої чверті XII ст. 148, 149, 465
Бравлін, керівник руської дружини початку IX ст. 52, 65
Бруно, магістр Добжинського ордену (друга чверть XIII ст.) 309–311
Бруно Кверфурський, католицький єпископ початку XI ст. 85, 99, 100, 102, 108
Брячислав Ізяславич, руський князь початку XI ст. 95, 103–105, 113

Бурундай, монгольський воєначальник середини XIII ст. 351–354
Бурхард, германський граф другої половини XI ст. 385

Вальдемар II, датський король першої половини XIII ст. 399
Василько Романович, руський князь XIII ст. 4, 6, 18, 23, 226, 238, 243, 261, 268, 269, 273, 276, 277, 292, 296, 300–302, 304, 306, 307, 310, 313–315, 321, 323–326, 328, 330, 331, 334, 339, 341, 347, 348, 350–352, 354, 368, 370, 402, 414, 415
Василько Ростиславич, руський князь межі XI–XII ст. 112, 130, 133–147, 149, 150, 160, 161, 176, 374, 462
Василько Ярополкович, руський князь середини XII ст. 186, 189, 191, 204, 206
Вільгельм Завойовник – нормандський герцог, англійський король XI ст. 47
Вільгельм Моденський, домініканський монах XIII ст. 310
Владислав-Герман, польський князь кінця XI ст. 138
Владислав IV, чеський князь другої половини XI ст. 379
Владислав Локетек, польський король початку XIV ст. 379
Владислав Ласконогий, польський князь початку XIII ст. 242, 243, 264
Владислав Одонич, польський князь другої третини XIII ст. 299
Володар Ростиславич, руський князь кінця XI – першої чверті XII ст. 129, 130, 133, 134, 136, 137–147, 149, 150, 158, 386
Володимир Василькович, руський князь середини XIII ст. 354
Володимир Всеволодович Мономах, руський князь початку XII ст. 18, 23, 29, 30, 33, 53, 112, 120, 129–134, 136, 137, 139, 141–148, 150–154, 161, 367, 369–371, 393, 410
Володимир Глібович, руський князь другої половини XII ст. 168,
Володимир Ігоревич, руський князь першої чверті XIII ст. 261, 263–265, 270, 272
Володимир Мстиславич, руський князь середини

XII ст. 176, 178, 183, 185, 186, 190
Володимир Рюрикович, руський князь першої половини XIII ст. 294, 298, 300, 303, 308
Володимир Святославич, руський князь другої половини X ст. 74, 79, 81, 82, 85, 88–97, 99–103, 106, 110, 114, 115, 152–154, 252, 361–363, 366, 367, 370, 372, 373, 410, 449, 460
Володимир Ярославич, руський князь першої половини XI ст. 114, 118, 128, 130
Володимир Ярославич, руський князь другої половини XII ст. 186, 187, 189, 192–194, 201–207, 209, 211–213, 216, 217, 219, 220, 225, 229, 259
Володимирко Володаревич, руський князь середини XII ст. 146, 147, 149, 150, 155–159, 161, 174–177, 195, 210
Володислав Кормильчич, галицький боярин першої чверті XIII ст. 261, 263, 271–277
Всеволод Володимирович, руський князь межі X–XI ст. 94, 95
Всеволод Мстиславич, руський князь другої половини XII ст. 185, 188, 189, 191, 192, 198, 206–208, 213, 214, 219
Всеволод Ольгович, руський князь середини XII ст. 149, 155–158, 173
Всеволод Святославич Чермний, руський князь першої половини XIII ст. 261, 263, 265
Всеволод Юрійович Велике Гніздо, руський князь межі XII–XIII ст. 194, 202, 211, 212, 216, 217, 219–221, 228, 231, 235–238, 240, 247, 262, 383, 411
Всеволод Ярославич, руський князь другої половини XI ст. 112, 114–116, 118, 120, 127–133, 136, 137, 142, 364, 371, 385
Всеволод Ярославич, руський князь другої половини XII ст. 185, 188, 189
Всеслав Брячиславич, руський князь середини XI ст. 116–119
В'ячеслав Товстий, волинський боярин першої половини XIII ст. 271, 273
В'ячеслав Ярославич, руський князь третьої чверті XI ст. 114, 116, 117

Ганна, дружина князя Романа Мстиславича 238, 242, 250, 260–262, 267, 268, 271, 273–275, 289, 328
Ганна Мстиславна, дружина князя Данила Романовича 220, 284, 285, 289
Геза II, угорський король середини XII ст. 149, 174, 175, 179
Генріх I Птахолов, германський король першої половини X ст. 71
Генріх II, германський імператор початку XI ст. 99, 100, 102
Генріх IV, германський імператор другої половини XI ст. 127
Генріх Бородатий, польський князь першої половини XIII ст. 299
Генріх Кетлич, краківський вельможа другої половини XII ст. 213, 214
Генріх II Плантагенет, англійський король XII ст. 246
Гійом Шартський, учасник першого хрестового походу кінця XI ст. 389
Гліб Володимирович, руський князь межі X–XI ст. 95, 102, 110
Гліб Зеремеєвич, галицький боярин другої третини XIII ст. 279
Гонорій III, римський папа першої половини XIII ст. 289, 292
Григорій Василькович, руський князь другої чверті XII ст. 146, 149, 150
Григорій Васильович, галицький боярин середини XIII ст. 321
Григорій VII, римський папа третьої чверті XI ст. 127
Григорій IX, римський папа середини XIII ст. 309, 317, 319
Грюнбах, Гартуд фон, магістр Тевтонського ордену середини XIII ст. 350
Гумберт, католицький кардинал середини XI ст. 391
Гуюк, монгольський великий хан (каан) середини XIII ст. 339

Давид Ігоревич, руський князь кінця XI – початку XII ст. 130, 131, 133–140, 147, 151, 176
Давид Ростиславич, руський князь другої половини XII ст. 202, 210, 215, 219
Давид Святославич, руський князь кінця XI – початку XII ст. 136, 137, 139

Данило, чернігівський ігумен, мандрівник (початок XII ст.) 392
Данило Романович, руський князь (з 1253 р. – король) XIII ст. 4, 6, 24, 34, 37, 38, 167, 168, 181, 199, 220, 221, 226, 238, 243, 244, 248, 249, 251, 253, 258, 260, 261, 264, 266, 268, 270–278, 281–290, 292–308, 310–315, 320–337, 339–354, 367, 368, 370, 374, 387, 402, 414, 415, 428, 430, 431, 434, 448, 477, 482, 485, 487–490, 492, 496, 498, 501, 503–506, 510
Дем'ян, волинський тисяцький першої половини XIII ст. 276, 301
Дір, руський князь IX ст. 54
Дмитро, волинський воєвода середини XIII ст. 314, 317
Доброслав Судьїч, галицький боярин XIII ст. 321

Ейлів, скандинавський конунг XI ст. 106

Жирослав, галицький боярин першої половини XIII ст. 294–296

Земовит, польський князь середини XIII ст. 335, 336, 345, 346, 350

Іван-Асень, болгарський цар початку XIII ст. 162
Іван Василькович, руський князь другої чверті XII ст. 146, 150, 155, 156
Іван Ростиславич «Берладник», руський князь середини XII ст. 150, 156–159, 179, 181, 182
Ігор, руський князь першої половини X ст. 54, 64, 66, 67, 71–73, 77, 79, 89
Ігор Святославич, руський князь другої половини XII ст. 193, 203, 217
Ігор Ярославич, руський князь третьої чверті XI ст. 114, 116–118
Ізяслав Володимирович, руський князь першої третини XIII ст. 270–272, 295, 313
Ізяслав Давидович, руський князь середини XII ст. 279
Ізяслав Мстиславич, руський князь середини XII ст. 149, 151, 155–157, 173–179, 182, 183, 185, 186
Ізяслав Мстиславич, руський князь середини XIII ст. 296, 300, 303, 306
Ізяслав Ярославич, руський князь другої половини XI ст. 114–120, 127, 129, 133, 142, 151, 153

Ізяслав Ярославич, руський князь середини XII ст. 185, 189
Іларіон, київський митрополит середини XI ст. 364–366, 371, 372, 382
Ілля Щепанович, галицький боярин початку XIII ст. 270
Інгвар Ярослович, руський князь другої половини XII – початку XIII ст. 185, 189, 192, 199, 202, 231, 234, 265, 267, 269
Інокентій III, римський папа початку XIII ст. 278, 282
Інокентій IV, римський папа середини XIII ст. 338–341, 344–346, 349, 505
Іоанн, естергомський архієпископ першої третини XIII ст. 278
Іоанн XII, римський папа середини X ст. 374

Казимир II Справедливий, польський князь другої половини XII ст. 190–192, 202, 204, 205, 207, 211–215, 218, 241
Калоян, болгарський цар початку XIII ст. 162
Карл Великий, франкський імператор межі VIII–IX ст. 376, 377
Кирило, волинський канцлер, згодом митрополит середини XIII ст. 322, 334, 335
Кобяк, половецький хан другої половини XII ст. 198
Коломан, угорський королевич, король Галичини в першій третині XIII ст. 276, 278, 282, 283, 289, 291, 304
Конрад, польський князь XIII ст. 258, 266, 267, 272, 285, 289, 290, 299, 300, 302, 304, 306
Константин Мономах, візантійський імператор середини XI ст. 364, 366, 372, 373, 375, 382
Костянтин-Кирил, слов'янський просвітитель IX ст. 55, 76
Костянтин Сіроставич, галицький воєвода третьої чверті XII ст. 178, 182, 183, 186
Котян, половецький хан першої половини XIII ст. 293, 294, 298, 299, 302, 303, 317, 318
Куремса (Коренца), монгольський воєначальник середини XIII ст. 343, 344, 347–349, 351

Лев III, римський папа межі VIII–IX ст. 376
Лев X, римський папа середини XI ст. 391
Лев Данилович, руський князь середини XIII ст. 315, 325, 333, 334, 346, 352, 354
Лешко Бялий, польський князь початку XIII ст. 226, 227, 241–243, 258, 261, 264–269, 274–279, 281, 282, 285, 286, 289–292, 294, 296, 299
Людовик Благочестивий, імператор Східно-франкської імперії першої половини IX ст. 50, 52
Людовик IX Святий, французький король XIII ст. 338, 344, 345

Мефодій, слов'янський просвітитель VIII ст. 55, 56, 74, 76, 445
Мешко, син польського князя Болеслава II 132
Мешко I, польський князь другої половини X ст. 77, 93
Мешко II, польський князь (король в 1025–1031 рр.) першої половини XI ст. 107
Мешко III Старий, польський князь другої половини XII ст. 187, 208, 213, 214, 218, 227, 242, 243
Мирослав, волинський воєвода першої половини XIII ст. 271, 273, 276, 301–303
Михайло Всеволодович, руський князь першої половини XIII ст. 298–300, 302, 303, 306
Михаїл Керуларій, константинопольський патріарх середини XI ст. 391
Міндовг (Міндовгас), литовський князь (з 1253 р.) король середини XIII ст. 325, 343, 346, 348, 349, 351
Могучей (Мауці), монгольський воєначальник середини XIII ст. 330
Мстислав Володимирович, руський князь межі X–XI ст. 95, 103–107, 113, 114
Мстислав Данилович, руський князь XIII ст. 285
Мстислав Ізяславич, руський князь другої половини XII ст. 176, 178–186, 188, 190, 206
Мстислав Мстиславич Удатний, руський князь кінця XII – першої третини XIII ст. 181, 193, 219, 220, 279–300, 326, 327

Мстислав Романович, руський князь першої третини XIII ст. 282, 295
Мстислав Ярославич Німий, руський князь першої третини XIII ст. 189, 193, 199, 265, 269, 270, 273–276, 298

Неврюй, монгольський воєначальник середини XIII ст. 335
Никифор, київський митрополит другої половини XII ст. 172, 209, 219

Олег, руський князь межі IX–X ст. 54, 64–69, 71
Олег Святославич, руський князь другої половини X ст. 74, 81, 82
Олег Святославич, руський князь другої половини XI – початку XII ст. 119
Олександр IV, римський папа середини XIII ст. 349, 350
Олександр Всеволодович, руський князь першої половини XIII ст. 265–269, 271, 274–276, 287, 290, 292–294, 299, 300, 302, 303, 305
Олександр Македонський, македонський цар IV ст. до н. е. 375
Олександр Ярославич, руський князь середини XIII ст. 285, 341, 401, 402
Олісава-Гертруда, дружина князя Ізяслава Ярославича (середина XII ст.) 384, 386
Ольга, руська княгиня середини X ст. 77–80, 82 .
Оппізо з Месани, папський легат середини XIII ст. 345, 346
Оттон III, германський імператор кінця X – початку XI ст. 82, 360

Пакослав, малопольський воєвода першої половини XIII ст. 276, 277, 295, 299
Петро Власт, польський воєвода першої половини XII ст. 145
Пжемисл-Отокар II, чеський король третьої чверті XIII ст. 320, 335

Раймонд Тулузький, учасник першого хрестового походу кінця XI ст. 389
Рейнберн, католицький єпископ початку XI ст. 99, 102
Роман Данилович, руський князь середини XIII ст. 285, 335, 336, 352, 354

Роман Ігоревич, руський князь першої чверті XIII ст. 261, 263, 265, 266, 270, 272
Роман Мстиславич, руський князь другої половини XII – початку XIII ст. 19, 22, 38, 39, 181, 184, 185, 188, 189, 191–194, 196, 198, 199, 201–204, 206–210, 212–223, 225–252, 258–261, 263, 264, 266–268, 271, 273, 304, 314, 315, 326, 327, 329, 332, 367–370, 386, 387, 397, 411–413, 415, 421, 430, 431, 434, 435, 471, 472, 477–483, 501, 510, 511, 516
Ростислав Володаревич, руський князь другої чверті XII ст. 146–150, 210
Ростислав Володимирович, руський князь другої половини XI ст. 115, 117, 1280–130, 135, 150, 410
Ростислав Іванович, руський князь другої половини XII ст. 210
Ростислав Михайлович, руський князь першої половини XIII ст. 258, 308, 310, 313, 314, 321–323, 325, 326, 333
Ростислав Мстиславич, руський князь другої третини XII ст. 157, 181, 280, 314, 326
Ростислав Рюрикович, руський князь другої половини XII – початку XIII ст. 156, 160, 207, 208, 216, 219, 220, 237, 250, 411
Рюрик Ростиславич, руський князь другої половини XI ст. 130, 132, 134, 142, 143
Рюрик Ростиславич, руський князь другої половини XII – початку XIII ст. 189, 204, 207, 209, 214, 216–218, 220, 229, 234–236, 258, 259, 261, 263

Свенельд, руський воєвода (намісник) скандинавського походження X ст. 67, 71, 77
Святополк Володимирович, руський князь межі X–XI ст. 90, 95, 101–103, 106
Святополк Ізяславич, руський князь другої половини XI – початку XII ст. 129, 133–144, 147, 151
Святослав Володимирович, руський князь межі X–XI ст. 94, 102
Святослав Всеволодович, руський князь руський князь другої половини

XII ст. 115, 116, 118, 172, 193, 198, 204, 208–210, 215, 217
Святослав Ігоревич, руський князь другої половини X ст. 71, 74, 80–83, 86, 109, 110
Святослав Ігоревич, руський князь першої чверті XIII ст. 261, 263, 265–267, 270, 272, 290
Святослав Мстиславич, руський князь третьої чверті XII ст. 185–189, 191, 192
Святослав Ольгович, руський князь другої половини XII ст. 182
Святослав Ярославич, руський князь третьої чверті XI ст. 114–116, 118, 119
Семьюнко (Сімеон) Чемний, галицький боярин другої чверті XIII ст. 303
Симеон, болгарський цар початку X ст. 361, 376
Стефан (Іштван), угорський король межі X–XI ст. 378
Судислав, галицький боярин першої половини XIII ст. 271, 273, 282, 283, 287, 289, 291, 294, 296–301, 303
Судислав Володимирович, руський князь першої половини XI ст. 113
Ульф Фасі, шведський ярл середини XII ст. 401
Урбан II, римський папа кінця XI ст. 389

Харальд, скандинавський конунг XI ст. 106
Хорнхаузен, Бурхард фон, магістр Тевтонського ордену середини XIII ст. 336
Християн, цистерціанський єпископ і проповідник першої половини XIII ст. 309
Хулагу, монгольський хан середини XIII ст. 350

Феодора, княжна, дочка князя Романа Мстиславича 204, 206
Феофіл, візантійський імператор першої третини IX ст. 50
Філіпп II Август, французький король XII ст. 246
Фільней, угорський воєвода першої половини XIII ст. 288, 289, 291, 325
Флоріан, малопольський воєвода середини XIII ст. 325
Фотій, константинопольський патріарх IX ст. 54
Фрідріх I Барбаросса, германський імператор

другої половини XII ст. 180, 211, 212
Фрідріх II, германський імператор першої половини XIII ст. 313, 317, 319, 338, 344
Фрідріх II Бабенберг, австрійський герцог першої половини XIII ст. 313, 318, 323, 335

Чингісхан – монгольський хан початку XIII ст. 307

Шварн Данилович, руський князь XIII ст. 336, 348, 354

Юрій Володимиирович Довгорукий, руський князь середини XII ст. 154–156, 161, 174–176, 178, 179
Юрій Всеволодович, руський князь першої половини XIII ст. 164, 208, 301
Юстиніан, візантійський імператор VI ст. 365

Ярополк Володимирович, руський князь другої чверті XII ст. 151, 154, 155
Ярополк Ізяславич, руський князь другої третини XI ст. 129–134
Ярополк Святославич, руський князь X ст. 74, 81–83
Ярослав Володимирович Мудрий, руський князь першої половини XI ст. 90, 95, 96, 101–109, 111, 113–118, 127–134, 142, 151–153, 176, 200, 201, 364, 366, 382–384, 407, 408
Ярослав Володимирович Осмомисл, руський князь другої половини XII ст. 158, 161, 176–183, 186, 187, 189, 192–197, 199, 201–203, 205, 210, 396
Ярослав Всеволодович, руський князь середини XIII ст. 164, 308, 314, 330
Ярослав Ізяславич, руський князь другої третини XII ст. 182–185, 187–189, 198, 206
Ярослав Святополкович, руський князь початку XI ст. 138, 139, 143–146
Ярослав Ярополкович, руський князь початку XI ст. 139

Географічний покажчик

Австрія, Австрійське герцогство 313, 320, 335, 354
Адріатика 319
Азія 337–339, 356
Аквітанія 376
Акра 338, 392
Амастрида 49, 52
Англія 85, 246, 256, 485, 521–523, 530

Багдад 56, 350, 523
Бакота 255, 293, 321–323
Балкани 43, 63, 71, 79, 80, 111, 112, 162, 234, 318, 355, 356, 378, 390, 397, 398, 407, 449
Белз, Белзьке князівство 76, 93, 96, 97, 106, 185, 190, 191, 208, 268, 269, 271, 273, 274, 292, 294, 300, 302, 407, 522
Берестово 364
Берестя, Берестейське князівство 76, 93, 102, 103, 105, 106, 133, 137–139, 185, 186, 189–192, 198, 199, 268, 269, 274, 286, 298, 311, 312, 407, 522, 526
Берладь 159–161, 179, 196, 467
Білгород 100, 181, 216
Богуслав 181, 216
Болгарія, Болгарське царство 55, 72, 85, 142, 160, 162, 163, 232, 359, 361, 362, 375, 378, 381, 398, 422, 468, 475, 513, 522, 526
Болохівщина 113, 168, 304–306, 322, 348, 430, 497, 498
Босфор 398
Буг Західний 7, 59–61, 63, 74–76, 103, 107, 167, 192, 199, 213, 224, 241, 269, 286, 310, 355, 505, 521
Буг Південний 113, 159, 176, 177, 348, 497
Буда 279
Бузьк 60, 175, 186, 187, 189
Булгарія Велика 44, 202
Булгарія Волзька 46, 332, 531
Бургундія 376

Велика Польща, Великопольське князівство 61, 75, 76
Вепр 74, 76, 107, 167, 306, 310
Верецький перевал 317
Вишгород (під Києвом) 78
Вишгород (в Польщі) 321
Відень 313
Візантія, Візантійська імперія, Ромейська імперія 46, 49, 54, 55, 66, 69, 73, 77–79, 85, 88, 89, 142, 161, 163, 230, 232, 334, 355, 356–361, 364, 365, 371–375, 377, 380, 383, 388, 389, 391, 395, 397, 398, 370, 404, 405, 417, 448, 449, 486, 510, 519, 520, 522, 527, 528
Вірменія Кілікійська 388
Вісла 63, 324
Вісліца 146
Вітербо 400
Владимир (на Клязьме), Владимирське князівство 4, 25, 84, 332
Владимиро-Суздальське князівство 36, 211, 247, 248, 251, 253, 308, 529
Водська земля 401, 402
Волга 6, 7, 46, 80, 109, 110, 317, 355, 404, 458
Волковийськ 336
Володимир (на Волині), Володимир-Волинський 93, 95, 115–117, 119, 129, 130, 132, 133, 136–139, 144–146, 151, 157, 173, 178, 183–185, 188, 190, 191, 199, 202, 204, 206–208, 213, 217, 221, 222, 224, 237, 255, 261, 263–269, 271, 277, 278, 283, 292, 302, 315, 332, 335, 339, 348, 352, 363, 407, 408
Волинь, Волинська земля, Волинське князівство 4–7, 10, 17–19, 21, 23, 24, 30, 34–39, 41, 42, 56, 58–64, 68, 76, 77, 81, 88, 93, 94, 97, 98, 102, 103, 106, 113, 115–121, 126, 127, 129–135, 138, 139, 143–146, 149, 151, 155–157, 167, 171–180, 183–189, 191, 192, 198, 199, 207, 208, 213, 214, 217–225, 240, 241, 243, 248–253, 255, 257, 260–268, 271, 274, 277, 285, 286, 288–290, 292–296, 298, 300–302, 306, 308, 313–315, 320, 328, 331, 333, 334, 347, 348, 351, 352, 354, 349, 362, 363, 374, 387, 405–408, 410–417, 421, 428, 432, 433, 435–437, 450, 459, 460, 462, 466, 470, 472, 480, 483, 487, 499, 507, 521–525, 529, 530

Волинь (місто) 60, 174, 179, 183

Галицька земля, Галицьке князівство, Галичина 4–8, 10, 17–19, 21, 23, 24, 34, 36–41, 63, 97, 98, 113, 121, 126, 129, 142, 143, 147, 150, 151, 155–159, 161–164, 166, 167, 183, 195–197, 207, 171, 172, 174, 175, 177–181, 183, 184, 187, 188, 192, 195–197, 201–211, 213, 217, 222–228, 232, 233, 239, 248–260, 262–266, 269–285, 287–305, 308, 314, 315, 320–322, 325, 327–331, 333, 347, 354, 374, 387, 400, 410–417, 421, 428, 432, 433, 436, 437, 450, 460, 466, 470, 472, 480, 483, 486–488, 496, 502, 507, 512, 524, 529, 530

Галицько-Волинське князівство 5, 6, 19, 26, 37, 38, 223, 225, 227, 228, 247, 248, 251, 252, 257, 260, 308, 333, 351, 412, 413, 415, 421, 427, 428, 431–433, 436, 437, 445, 450, 463, 466, 467, 470–472, 474, 476, 478, 479, 483, 487, 489, 493, 502–504, 507, 508, 527

Галич 34, 71, 84, 146–150, 157–159, 161, 172, 180, 181, 187, 195–197, 201–204, 206, 207, 209–213, 216, 220, 225–231, 236–240, 250, 257–264, 266, 269–285, 287–291, 293–295, 297, 298, 300–304, 308, 313–315, 322, 323, 326–330, 332, 347, 363, 396, 414, 415, 429, 431, 433, 435, 437, 466, 474, 487, 493, 524, 526, 527, 530, 531

Германія, Германська імперія, «Священна Римська імперія», Німеччина 7, 42, 75, 82, 83, 85, 87, 91, 99, 211, 232, 240, 244–246, 256, 317, 319, 343, 376–379, 385, 398, 401, 448–450, 456, 464, 486, 513, 522, 523

Гнойниця 175

Городок (біля Києва) 105, 137, 164

Городок (в Прикарпатті) 287

Данилів 315, 317, 352

Данія 245, 398, 522, 530

Дніпро 46, 54, 61–63, 70–73, 99, 105, 111, 112, 158, 163, 164, 166, 188, 201, 219, 231, 232, 234, 308, 332, 340, 404, 411, 443

Дністер 46, 61, 63, 67, 70, 71, 81, 113, 142, 159, 163, 164, 196, 224, 232, 249, 255, 276, 287, 293, 404
Добжинь 309
Дон 6, 7, 46, 110, 163, 166, 340, 355, 404
Донець Сіверський 51, 234
Дорогичин 4, 190, 214, 221, 308, 310, 312, 321, 343, 346, 347, 311, 387, 532
Дорогобуж 118, 131, 139, 176, 202, 271
Дунай 56, 70, 80, 142, 158, 160, 161, 163, 166, 194, 196, 197, 232–234, 318, 373, 390, 432, 468, 469, 501, 502, 524

Європа 42–47, 49–51, 53–59, 61–65, 69, 73, 74, 78, 79, 82–85, 87, 88, 98–100, 109, 121–126, 148, 154, 164, 166, 202, 224, 237, 245, 247, 249, 252, 256, 292, 304, 307, 308, 314, 317–321, 330, 334, 335, 337, 338, 340, 341, 344, 346, 347, 351, 354–356, 358–360, 362, 371, 374, 376–380, 384, 387–389, 391, 395, 399, 401–407, 409, 413, 415–417, 420, 422, 425–428, 433, 434, 436, 437–441, 443, 444, 446, 448–450, 453–455, 457, 458, 460, 462, 463, 466, 467–469, 473, 475, 479, 484, 485–487, 488, 495, 498–501, 504, 505, 507–510, 517, 530
Єнджеків 218
Єрсике 398
Єрусалим 309, 337, 365, 392, 509, 526

Ерфурт 244

Завихост 242, 324, 367, 529
Звенигород, Звенигородське князівство 129, 132–134, 143, 146, 148, 150, 156, 157, 255, 263, 270–272, 291, 295, 296, 410
Золота Орда 6, 39, 329–331, 333, 337, 340, 349, 350, 354, 415, 426, 433, 437, 469, 482, 486, 487, 498, 500, 501, 503, 507, 508, 531

Ізборськ 401
Інгільгейм 50, 519
Італія 42, 82, 256, 319, 389, 394, 522, 525, 526

Кавказ 46, 51, 79, 128, 404, 405, 439, 451, 458, 462, 483, 518
Калка 292, 469, 530
Кам'янець (на Волині) 220, 216, 274, 287, 306, 315, 349

Канів 181
Каракорум 307, 321, 339
Карпати 7, 61, 99, 163, 207, 266, 269, 271, 302, 317, 355
Київ 4, 8, 9, 13, 16, 23, 25, 28–33, 44, 52, 64, 65, 51, 53, 54, 57, 66, 67, 74, 77, 78, 80–84, 87, 89–96, 98, 99, 101–105–109, 111, 113–115, 117–120, 126, 128, 131, 134, 135, 137, 139, 142–144, 146, 148, 149, 151–155, 157, 164, 172–176, 178, 179, 181–185, 188–201, 208, 210, 214, 215, 219, 224, 229–232, 234, 235, 237, 238, 247, 250, 252, 255, 258, 259, 263, 282, 294, 300, 302, 303, 306, 308, 314, 315–317, 330, 333, 347, 348, 355, 358, 361–366, 368, 371, 372, 382, 385, 393, 406–408, 410, 411, 416, 429, 451, 454, 460, 461, 464, 475, 478, 480, 483, 486, 495, 497, 498, 500, 509, 510, 520–525, 528, 531
Київська земля, Київське князівство, «Руська земля» 5, 26–28, 32, 69, 71, 97, 98, 105, 115, 116, 127, 128, 137, 153, 176, 181, 200, 201, 210, 216, 219, 220, 215, 221, 228, 230, 250, 252, 261, 305, 380, 381, 405, 411, 427–430, 439, 447, 449, 459, 461, 463, 470, 471, 475, 478, 481,–483, 486
Кокнесе 398
Колодяжин 315
Комов 199, 269, 274, 286
Константинополь, Царгород 49, 50, 53–55, 66–69, 77, 79, 88, 89, 161, 230, 245, 357, 359, 360, 362, 371, 372, 375, 376, 378, 391, 397–399, 441, 509, 510, 516, 521, 528
Корсунь 181, 216
Краків 132, 145, 190, 207, 208, 212–215, 218, 224, 226, 227, 243, 264, 276, 277, 279, 284, 286, 292, 299, 325, 344, 345, 431, 486
Крим 49, 51, 89, 128, 359
Кучелмін 179, 287

Латинська імперія 398, 399, 528, 532
Легниця 313, 317
Леон 522
Литва, Литовська держава, Литовське королівство 169, 193, 214, 215, 288, 336, 343, 351, 368, 399, 413, 486, 504, 532
Лівобережжя Дніпровське 62, 99, 111, 112
Луцьк, Луцьке князівство 178, 184, 189; 198, 224, 295,

298, 300, 314, 348, 352, 396, 435, 437, 472, 480, 483
Львів 9, 329, 352, 420–422, 428, 430–436, 439, 442, 444, 445, 448–451, 453, 454, 457, 459, 461–466, 470, 472–476, 480–483, 485, 487–489, 492, 496–498, 501–503, 505–507, 512, 515
Любачев 277–279, 294
Любеч 74, 78, 136, 137, 143, 151, 200
Люблін 224, 323–325

Мазовія, Мазовецьке князівство 77, 105, 192, 289, 293, 309, 311, 313, 320, 336
Майнц 379, 385
Мала Азія 51, 111, 212, 390
Мала Польща, Малопольське князівство 60, 61, 73–77, 91, 93, 154, 191, 192, 213, 214, 218, 224, 227, 241, 243, 265, 276, 278, 279, 281, 286, 289, 293, 304, 323, 352, 405, 530
Маріокефале 397
Месана 345
Мозгава 218, 479, 527
Моравія, Великоморавська держава 55, 74, 75, 77, 344, 405, 519, 520
Мохнач 192

Нікея, Нікейська імперія 334, 335, 398, 504
Новгород, Новгородське князівство 23, 28, 44, 54, 64, 65, 71, 74, 78, 80–83, 93, 104, 109, 128, 129, 133, 231, 253–255, 280–283, 332, 365, 399, 401, 524
Новгород-Сіверський 313
Новогрудок 336
Норвегія 48, 392
Нормандія 47, 246, 376, 520, 528

Овруч, Овруцьке князівство 74, 81, 82, 204, 231, 234, 235

Перемиль 176, 220, 276
Перемишль, Перемишльське князівство 63, 76, 77, 90, 96, 97, 107, 108, 129, 132–134, 136, 138, 146, 147, 149, 150, 190, 203, 224, 255, 260, 270, 271, 278, 279, 291, 292, 294, 295, 302, 308, 313, 314, 321, 323, 325, 407, 410, 421, 431, 446, 447, 451, 452, 458, 459
Переяславль, Переяславльське князівство 51, 74, 80, 115, 116, 151, 157, 168, 200, 231, 263, 285, 321, 322, 371, 393, 454, 469, 503

Пешт 318, 320
Піренеї, Піренейський півострів 246, 388, 389, 394, 395, 529
Пліснеськ 80, 208, 209
Побужжя, Забужжя 6, 75, 76, 90–93, 106–108, 167, 168, 214, 218, 221, 222, 249, 269, 286, 289, 329, 335, 407, 417, 431, 435, 437, 438, 458, 473, 484, 497–499, 520
Погорина 69, 133, 137, 167, 175, 176, 305, 417
Полоцьк, Полоцьке князівство 60, 74, 95, 103–105, 117, 151, 365, 399, 454, 478, 524
Пониззя 113, 167–169, 197, 249, 255, 287, 293, 297, 298, 301, 321, 322
Понімання 336, 350
Польща 7, 39, 82, 88, 91, 92, 98, 99, 102, 103, 105, 106, 118, 133, 134, 138, 140, 141, 145, 146, 149, 154, 156, 167, 173, 180, 181, 186, 187, 192, 199, 213, 215, 218, 219, 222, 224, 227, 240–245, 259, 265, 275, 277, 289, 299, 308, 312, 314, 317, 320, 323, 334, 339, 342, 344, 345, 352–354, 367, 378, 379, 384, 385, 400, 402, 407, 413, 424, 429, 430, 432, 434, 435, 437, 446, 451–457, 460, 462, 463, 4665, 470, 472, 475, 481, 484, 488, 492, 494, 496, 497, 502, 504, 506, 508, 511, 515, 517, 522, 523, 529, 531, 532
Помор'є 99, 309, 344, 400
Поросся 108, 111–113, 216, 219, 232, 322, 400, 407, 458
Правобережжя Дніпровське 6, 42. 56, 58, 62–64, 73, 77, 98, 99, 112, 113, 158, 351, 405, 406, 437
Прага, Празьке князівство, Празьке архієпископство 75–77, 81, 91, 92, 224, 521
Прибалтика 14, 215, 222, 245, 311, 313, 320, 323, 368, 396, 398–401, 478, 516
Прикарпаття 5, 6, 8, 10, 18, 24, 30, 35, 37, 38, 42, 56, 58, 63, 64, 70, 72, 76, 77, 88, 93, 98, 106, 113, 128, 130, 133, 134, 135, 143, 147, 149, 157, 176, 178, 194, 195, 209, 210, 212, 223, 224, 254, 255, 271, 329, 362, 405, 406, 408, 412, 413, 415, 416, 425, 427, 431, 435, 437, 442, 445, 450, 458, 469, 477, 501
Причорномор'є 42, 43, 46, 51, 52, 65, 70, 72, 159, 160, 162, 164, 166, 169, 359, 404, 406, 407, 417, 422,

437, 445, 468, 470, 475, 483, 518, 520
Пруссія 77, 309, 336, 425, 498
Псков 66, 253, 254, 313, 399, 401, 402
Путивль 193, 203, 266
П'яченца 389

Регенсбург 91, 224, 480
Рим 43, 88, 240, 278, 337, 338–341, 343, 345–347, 349, 350, 362, 371, 373, 376–378, 391, 394, 395, 400, 485, 492, 493, 505, 506, 509, 510, 514
Римська імперія 42, 43, 85, 355, 356, 371, 375–377, 403, 437
Рязань, Рязанське князівство 308, 335, 363

Саксонія 244, 376
Сан 63, 74, 76, 107, 324, 435, 447
Сандомир, Сандомирське князівство 224, 227, 320, 323, 352, 354
Санок 260, 261
Сарай 322, 329–333, 349, 532
Секешварош 303
Селспилс 398
Сербія 55, 344, 378, 398, 527
Серет 178, 261
Сицилія 47, 389, 394
Скандинавія 47, 48, 82, 106, 425, 454, 457, 514, 516
Слонім 336
Смоленськ, Смоленське князівство 78, 97, 116, 117, 156, 202, 215, 216, 308, 363, 440, 453, 472, 478
Спіш 276–278, 286
Стожеськ 352
Столп 199, 269, 270, 274, 286
Суздаль, Суздальське князівство 4, 101, 164, 202, 217, 235, 247, 308, 334
Сурож 49, 52, 65
Сутейськ 119, 138

Тамань 128
Теребовль, Теребовльське князівство 129, 133, 136, 137, 139, 142, 143, 146, 150, 255, 270, 295, 410
Тихомль 175, 276, 295, 303
Тмутаракань, Тмутараканське князівство 89, 115, 128–130, 363, 384, 451, 458, 462, 514, 515
Торопець 280
Торчеськ 112, 181, 187, 208, 216, 219, 280, 297, 298, 303
Трапезундська імперія 398
Треполь 181, 216, 236, 280
Труа 309
Туров 101, 115, 129, 133, 202

Угорщина, Королівство Угорщина 7, 21, 72, 88, 134, 138, 145, 148. 149,

161, 196, 202, 206, 210, 211, 213, 224, 225, 227, 244, 254, 256, 259, 260, 262, 265, 268, 270, 271, 273–276, 278, 279, 281, 283, 286, 292, 294–296, 300, 303, 304, 308, 313, 315, 317–320, 322, 323, 325, 334, 342, 353, 354, 378, 379, 387, 400, 414, 425, 434, 440, 444, 445, 463, 469, 480, 485, 492, 500, 501, 504, 521, 529–531
Угровеськ 199, 269, 274, 286

Фінляндія 398, 527
Франконія 376
Франція 42, 82, 83, 85, 246, 256, 376, 378

Херсонес, Херсон, Корсунь 79, 181, 216, 361, 362, 451
Хозарія, Хозарський каганат 46, 50–53, 69, 80, 82, 109, 110, 380, 405
Холм 34, 307, 329, 334, 336, 337, 340, 342–344, 347, 350, 352–354, 402

Червен, Червенське князівство 76, 90, 93, 96–98, 107, 138, 185, 187, 189, 207, 219, 224, 269, 292, 294, 302, 310, 407
«Червенські гради» 38, 76, 88, 90–93, 98, 102, 103, 106–108, 119, 129, 130, 167, 421, 430–432, 446, 447, 451, 452, 454, 457, 459, 469, 521, 522
Чернігів, Чернігівське князівство 37, 78, 95, 105, 115, 116, 151, 182, 200, 305, 318, 322, 428, 431, 474
Чехія, Чеське князівство, Чеське королівство 63, 75, 76, 88, 91, 92, 98, 99, 107, 224, 246, 317, 320, 344, 354, 378, 379, 405, 523
Чорторийськ 298, 300

Шавляй 400
Шайо 318
Швабія 376
Швеція, Шведське королівство 245, 401
Шеполь 176
Шумськ 189, 352

Юр'єв 400

Ярослав 108, 255, 258, 302, 325, 387, 532
Ятвягія 193, 214, 215, 221, 222, 241, 311, 336, 350, 521

Summary

The author analyzes the problem of political development of state formations in the regions of Volhynia and Galicia during the Early and Classic Middle Ages by using the theories of political scientists, sociologists, and historians on the development of a state and its institutions and on the developmental patterns in general. This study allows measuring the influence exercised on certain society by both its own state and foreign state formations.

Although one can trace elements of state structures in the life of many peoples who were part of the «Great Migration of Peoples» in the 4th – 7th centuries, a large-scale state-forming process began among the Slavic population of Central Eastern Europe since the 8th – 9th centuries. Early political formations, post-tribal states, emerged on the base of numerous tribal federations as a result of social transformation. In the middle of the 9th century «Rus' Land» became the leader of the other Slavic unions. The gradual process of submission of all East Slavic tribes to the Kyivan political center started after the integration of Dnieper and Slovenian Rus' in the late 9th century. In the 10th century, Derevlyanians, Ulitchis, Tivertsians, Dulibians, Volhynians, Buzhanians, and Eastern Croats lost their sovereignty. The process of incorporation of East European Slavs into one great state-empire Rus' lasted for almost two hundred years. Lands of the former tribal federations were reformed into dependent principalities. Accordingly, population of Volhynia and Pre-Carpathian region was incorporated into the Volhynian dependent principality with a center in Volodymyr.

The state-forming process in the state-empire Rus' influenced the formation of the East Slavic ethnic political community with

princely, boyars (nobles), and retinue ruling clique as its most consolidated part. The regional ethnic and political communities were formed then on the base of tribal federations. The Ukrainian medieval nationality was formed on the base of Southern Rus' ethnic and political communities, while the common Old Rus' political confederation existed.

The process of transformation of dependent principalities into land-principalities began since the middle of the 11th century. In the 1080s, the Volhynian dependent principality was divided. Three practically sovereign principalities appeared in the Pre-Carpathian region with the centers in Peremyshl', Zvenyhorod and Terebovlia. Later, in the middle of the 12th century, Pre-Carpathian principalities were consolidated into one Galician land-principality. Volhynia gained sovereignty only in the second half of the 12th century, due to the long-lasting strife of various political forces. Meanwhile the Volhynian rulers were constantly present among the main pretenders for the all-Rus' center, Kyiv. The transformation of the Old Rus' political confederation into the confederation of land-principalities occurred with the beginning of the Appanage period.

In particular, this process resulted in the emergence of the united Galician-Volhynian state. Through its turbulent history during the 1200s–1340s, it regularly reemerged and thus proved its viability as a state. During the Middle Ages home political conflicts developed into the civil wars. There was such a war in South Western Rus' in 1205–1245. Its course was affected by the intervention of other South Rus' territorial principalities, and by the Kingdom of Hungary, Polish principalities, Baltic tribes and Cuman hordes.

The monograph shows the influence of external factors on the development of country's state-political life. Mongolian expansion into the Eastern Europe resulted in the weakening of the state development of the North Eastern and Southern Rus' lands. At the same time, in the middle of 13th century, under the influence of eastern threat, the Galician-Volhynian principality ruled by Romanovychi princely dynasty revived rapidly. This state developed an active multilateral foreign policy.

The influence of the political centers on certain territories was uneven. For a long time Trans-Buh area and Pohoryna did not follow

the pattern of state development in Volhynia, and the regions of Middle and Lower Trans-Dniester and Lower Danube areas did not follow the pattern of state development in Galicia. Some of these territories acquired the name «Ukraine» then.

Eastern Slavic society played a noticeable role in the international life of the medieval world. The mightiest rulers of Rus' were considered in a world as sovereign monarchs – «kings». Being situated on the frontier of agricultural and nomadic civilizations, Rus' perceived crusades on a certain stage as a manifestation of Christian fight against «infidels».

Зміст

Передмова 4

Розділ 1.
Методологічні засади, джерела
та історіографія вивчення державно-політичного
розвитку Волині й Галичини IX – першої
половини XII ст. 10

Розділ 2.
Населення Дніпровського Правобережжя, Прикарпаття
й Волині в період виникнення
та становлення держави Русь (IX – кінець X ст.) 42

Розділ 3.
Землі Волині і Прикарпаття у складі
держави Русь (кінець X – 70-ті рр. XI ст.) 88

Розділ 4.
Формування земель-князівств на Волині
й у Галичині (80-ті рр. XI – 40-ві рр. XII ст.).....121

Розділ 5.
Волинь і Галичина на шляху до об'єднання
(середина і друга половина Xii ст.) 171

Розділ 6.
Галицько-Волинське державно-політичне
об'єднання наприкінці XII – на початку XIII ст. 223

Розділ 7.
Землі Волині й Галичини в умовах громадянської війни першої половини XIII ст. 253

Розділ 8.
Волинсько-Галицький державно-політичний комплекс у середині XIII ст. 307

Розділ 9.
Східнослов'янське суспільство й середньовічний світ (ідейно-політичний аспект) 355

Післямова 403

Примітки 418

Синхронна таблиця 518

Список скорочень 532

Іменний покажчик 534

Покажчик головних історичних постатей 549

Географічний покажчик 561

Summary 570

Наукове видання

Головко
Олександр Борисович

Корона Данила Галицького

Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя

(українською мовою)

Редактор Т. Бондаренко
Технічний редактор І. Риндюк
Коректор О. Шелудченко

Підп. до друку 11.05.2006. Формат 60x84/16.
Папір офс. Друк офс. Гарнітура Mysl.
Ум. друк. арк. 36,0. Обл.-вид. арк. 32,9.
Замовл. № 042-05.

Видавничий дім «Стилос»
04080, Київ–80, вул. Оленівська, 8, к. 2. Тел.: (044) 467-53-50, 467-53-20
Свідоцтво Держкомінформу України (серія ДК № 1465 від 13.08.2003 р.)

Надруковано ТОВ «Поліграфічний центр «Фоліант»
04176, Київ–176, вул. Електриків, 26. Тел.: (044) 467-53-50, 425-30-01
Свідоцтво Держкомінформу України (серія ДК № 149 від 16.08.2000 р.)

Головко Олександр Борисович

народився 22 жовтня 1952 року в Харкові.

Випускник історичного факультету Харківського державного університету (1975 р.). У 1983 р. закінчив аспірантуру при Інституті історії АН України. 1984 р. захистив дисертацію на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук.

Автор книг «Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв.» (1988), «Князь Роман Мстиславич та його доба. Нариси з історії політичного життя Південної Русі XII – початку XIII ст.» (2001), понад 90 статей, розділів у колективних монографіях, рецензій.

Коло наукових інтересів – закономірності державного та політичного поступу народів Європи доби середньовіччя, міжнародні відносини в період раннього та класичного середньовіччя, етнополітичні процеси в населення Центрально-Східної Європи IX–XIII ст., ідеологія середньовічного світу.